

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

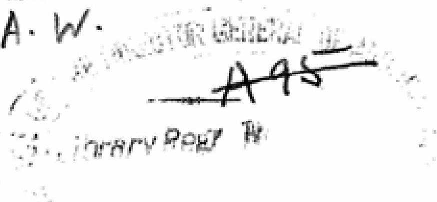
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIJFDE REEKS.

EERSTE DEEL.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1915.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

EERSTE DEEL

DER

VIJFDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

MEDEDEELINGEN.

OVER EN UIT HET JAIMINĪYA-BRĀHMAṆA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. CALAND.

Inleiding. — Wie den zin tracht te doorgronden van het „Groote Brāhmaṇa" of „Het uit vijfentwintig (boeken) bestaande Brāhmaṇa", dat tot den Sāmaveda behoort, moet weldra tot het inzicht komen, dat voor een goed begrip van dien tekst noodwendig is de voortdurende vergelijking van het verwante Brāhmaṇa der Jaiminīyas of Talavakāras, waaruit door Amerikaansche geleerden, vooral Prof. Hanns Oertel te New-Haven, verschillende interessante stukken zijn gepubliceerd [1]). Van dit Brāhmaṇa bestaan verschillende handschriften, allen copieën in Grantha, die Burnell in Z.-Indië voor zich heeft laten maken en die thans in de verzameling van het India Office berusten en dus voor ieder toegankelijk zijn. Onder die hss. is er slechts één volledig of schijnbaar volledig, de drie anderen bevatten slechts fragmenten van kleineren en grooteren omvang. Voor ongeveer de grootste helft is men op het ééne handschrift aangewezen, dat, hoewel in 't algemeen vrij leesbaar, hier en daar zonder hoop op herstel bedorven is en waarin op het eind alles door elkaar ligt. Aan eene publicatie, die eerst door Oertel mogelijk geacht

[1]) De volledige lijst der vindplaatsen in de „Transactions of the Connecticut Academy of Arts and Sciences", Vol. XV, pag. 202; hierbij komen nog de stukken gepubliceerd door Whitney, Journal of the American Oriental Society (J A O S.) Vol. XI, pag. CXLIV vlgg. en door Hopkins ib. Vol. XXXI, pag. 58 vlgg. en 64 vlgg.

werd [2]), valt op grond van het ons toegankelijke materiaal niet te denken. Wie met de handschriften van dezen tekst heeft kennis gemaakt, zal zeker verbaasd staan over den durf van Oertel, die in 1905 voor de Harvard Sanskrit Series eene critische uitgave met Engelsche vertaling heeft toegezegd.

I.

Omvang, indeeling en inhoud in hoofdtrekken. Het Jaiminiya-brāhmaṇa, welks omvang volgens ruwe schatting twee derden mag bedragen van het grootste aller Brāhmaṇas: het Śatapatha-brāhmaṇa, bestaat oogenschijnlijk uit drie boeken, die elk een aantal kleinere hoofdstukken bevatten, welke op hun beurt weer in nog kleinere paragraphen onderverdeeld zijn. Ik zeg „oogenschijnlijk", want deze verdeeling berust, vooral wat het derde boek betreft, niet op duidelijke nummering. Wat inhoud betreft komt het Jaiminiya-brahmaṇa over 't algemeen, zooals te verwachten is, met het Groote Brāhmaṇa overeen: dezelfde stof wordt er in behandeld, namelijk het ritueel van den Sāmanzanger en zijne assistenten. Doch, al is de inhoud in hoofdzaak dezelfde, het verschil tusschen de beide teksten is zeer groot; vooreerst onderscheiden zij zich in de dispositie van de stof. Wat aan beide teksten gemeen is, hoewel in wijze van behandeling min of meer verschillend, is in het kort het volgende: 1°. het gavām ayanam, de beschrijving van het één jaar in beslag nemende complex van Soma-offers van verschillenden aard (PBr. boek IV en V, JBr. II. 1—80 en 371—442). 2°. de beschrijving van het prototype van een ééndaagsch Soma-offer, een jyotiṣṭoma (PBr. boek VI tot en met IX, JBr. I. 66 tot het einde van het eerste boek). De beide teksten behandelen aan 't eind van het laatst vermelde stuk de variaties op den gewonen ritus, waartoe afwijkingen of bizondere omstandigheden aanleiding

[2]) Zie zijne Inleiding op het Jaiminīya- upaniṣad- brāhmaṇa (in J A O S. Vol. XVI, pag. 80).

kunnen geven (de prāyaścittas: PBr. IX. 3—10, JBr. I. 342—364). In het Groote Brāhmaṇa volgt daarop (boek X tot en met XV) 3°. de uitvoerige beschrijving van het ritueel der twaalf dagen (de dvādaśāha), die, aan het eind van het jaar-offer vallend, tevens de prototype, de prakṛti, zijn voor de onderafdeelingen van het jaar-sattra (de abhiplava- en pṛṣṭhya-ṣaḍahas). In hoofdzaak stemt hiermede overeen het laatste boek van het Jaiminīya-brāhmaṇa (III. 1—306). Aan de beschrijving van deze twaalfdaagsche periode gaan in 't Groote Brāhmaṇa allerlei algemeene regels vooraf (in boek X), die min of meer overeenstemmend aan 't einde van het 3e boek der Jaiminīyas gevonden worden. De rest van beide werken, voorzoover zij overeenstemmen, bevat 4°. de beschrijving der ekāhas of ééndaagsche Soma-offers, variaties op den prototype, den jyotiṣṭoma (PBr. XVI tot en met XIX, JBr. II. 81—234), der ahīnas of meerdaagsche Soma-offers (PBr. XX, XXI, XXII, JBr. II. 235—333) en der Soma-sessies (PBr. XXIII, XXIV, XXV, JBr. II. 334—370). Hoewel vele punten van aanraking en overeenstemming vertoonend staan in de behandeling der sub 4°. vermelde stof de twee Brāhmaṇas geheel onafhankelijk tegenover elkander.

Dit is de substantie die de twee Brāhmaṇas gemeen hebben. Daarnevens heeft ieder hunner één, resp. twee stukken als afzonderlijk eigendom, zonder parallelen inhoud in den anderen tekst. In het Groote Brāhmaṇa wordt één stuk gevonden, dat niet in het andere Brāhmaṇa voorkomt, nl. boek II en III, waarin de viṣṭutis aangegeven worden, d.w.z. de verschillende manieren, waarop uit de voor ieder geval aangegeven drie Ṛgveda-verzen het vereischte aantal zangverzen (*stotriyās*) verkregen wordt. Deze boeken leeren dus de formatie der stomas. Van deze materie vind ik in het Jaiminīya-brāhmaṇa geenerlei vermelding, ja zelfs het woord *viṣṭuti* komt er, zoo ik goed gezien heb, niet in voor. Het plus, dat het Jaiminīya-brāhmaṇa tegenover het Groote Brāhmaṇa vertoont, zijn vooreerst de 65 paragraphen aan 't begin van het werk, uitmakend het eerste hoofdstuk, waarin eene uitvoerige behandeling wordt

aangetroffen van het agnihotra en wat daarmede samenhangt. Deze materie is, in een Brāhmaṇa dat voor den Udgātṛ cum suis bestemd is, en dat zich dus tot de Soma-offers behoeft te beperken, zeer opvallend. Wel is er een streven merkbaar om op mystieke wijze het agnihotra als identiek met het Soma-offer te verklaren, maar dit motiveert mijns inziens niet al die détails. Intusschen, er zijn analoga: zoo wordt bijv. in het voor den Hotṛ bestemde Kauṣītaki-brahmaṇa eveneens uitvoerig over het agnihotra gehandeld, hoewel de Hotṛ daarmede niet direkt te maken heeft. Ten tweede komt aan 't slot van het gansche werk een omvangrijk stuk voor, vol mystieke beschouwingen over den dvādaśaha, dat evenmin een parallel in het Groote Brāhmaṇa heeft. — Ik heb gezegd, dat het Groote Brāhmaṇa slechts één stuk bevat, dat geen parallel in het andere Brāhmaṇa heeft. Schijnbaar bevat het nog een tweede stuk, dat men geneigd zou kunnen zijn onder datzelfde hoofd te brengen. Het eerste boek namelijk van het Groote Brāhmaṇa bevat eene collectie yajus-formulae, die in de later volgende beschrijving van den jyotiṣṭoma hare toepassing vinden en daar dan ook door hare beginwoorden (haar pratīka) worden aangeduid. Dit is echter meer een verschil in diaskeuase, daar deze yajus-formulae, natuurlijk weer met tal van afwijkingen, wel in het Jaiminīya-brāhmaṇa worden aangetroffen doch in dezen tekst wordt ieder yajus op de plaats waar het ter sprake komt volledig gegeven. Men zou dit eerste boek van het Groote Brāhmaṇa de yajus-saṃhitā er van kunnen noemen. Mij schijnt deze manier van diaskeuasis op lateren tijd van ontstaan te wijzen, toen men er meer en meer op bedacht werd de stof zoo bondig en praktisch mogelijk te redigeeren. Zij vindt haar parallel in eenige Gṛhyasūtras: naast den eigenlijken tekst van het aan Āpastamba toegeschreven Gṛhyasūtra staat de Mantrapāṭha, en naast het aan Gobhila toegeschreven Gṛhyasūtra staat het Sāmavedamantrabrāhmaṇa, dat later in de collectie der Brāhmaṇas vóór de Upaniṣad ingevoegd werd. Als derde parallel moge hier vermeld worden het tot dusverre aan alle Westersche Indologen onbekende feit, dat naast het

Vaikhānasagṛhyasūtra eveneens een dergelijke bundel van mantras voorhanden is. — Wat den inhoud van het Jaiminīya-brāhmaṇa betreft moet alleen nog vermeld worden, dat hij zich ten deele ook dekt met dien van het als een aanhangsel op 't Groote Brāhmaṇa geldende Ṣaḍviṃśa-brāhmaṇa. In beide teksten vindt men de uitvoerige bespreking van de Subrahmaṇyā-formule, van het vigānam of de bizondere zangwijze van de bahiṣpavamāna-verzen en van de viśvarūpa-verzen.

Nu mogen eenige beschouwingen volgen over de verhouding van het Jaiminīya-brāhmaṇa tot de verwante teksten: bestaan er gegevens om uit te maken dat deze tekst als ouder of jonger dan deze of gene andere moet beschouwd worden?

Jaiminīya-brāhmaṇa en Śāṭyāyanakam. — Allereerst dient dan het volgende punt te worden onderzocht. Reeds door den geleerde, die het bestaan van het Jaiminīya-brāhmaṇa ontdekt heeft en aan wien wij het te danken hebben, dat deze tekst en de daarmee verwante teksten in het bezit der Westersche wetenschap zijn gekomen, ik bedoel Burnell, — reeds door hem werd in 1879 de aandacht gevestigd op de groote, in sommige passages woordelijke, overeenstemming tusschen het Jaiminīya-brāhmaṇa en het voor ons helaas verloren gegane Śāṭyāyani-brāhmaṇa, meestal Śāṭyāyanakam genaamd. Terwijl het Jaiminīya- of Talavakāra-brāhmaṇa hoogst zelden in andere teksten of door Scholiasten geciteerd wordt [1]), vindt men het Śāṭyāyanakam of de Śāṭyāyanins zeer vaak aangehaald. Oertel heeft in J A O S. vol. XVIII, pag. 15 een lijst van vijfentwintig citaten opgesteld, welke ik tot het dubbele heb kunnen uitbreiden. In het volgende deel ik deze lijst mede, de citaten groepeerend.

[1]) Sāyaṇa op PBr. XXI.11.4 citeert JBr. II. 289; Dhanvin op Drāhy. VI.1.1 haalt een plaats aan, die ik niet heb gevonden. Rudradatta op Āp. śrs. I.20.13 voert als autoriteit Jaimini aan in den Talavakārakalpa, doelend op het Jaiminīya-gṛhyasūtra II.5: 30.7.

I. Eensluidende citaten.

1. Sāy. op RV. VIII. 91. 1, 3, 5, 7 = JBr. I. 220 — 221 (vgl. JAOS. XVIII, pag. 28).

2. Sāy. op RV. X. 38. 5 = JBr. I. 228 (vgl. JAOS. XVIII, 32).

3. Sāy. op RV. VII. 33. 7 = JBr. II. 240 (ib. 33).

4. Sāy. op RV. I. 51. 13 = JBr. I. 79 (ib. 35).

5. Sāy. op RV. IX. 58. 3 = JBr. III. 139 (ib. 39).

6. Sāy. op PBr. IV. 2. 10 = JBr. II. 376.

7. Sāy. op PBr. IV. 3. 2 = JBr. II. 378 (tekst van het JBr. hier onvolledig).

8. Sāy. op PBr. IV. 5. 14 = JBr. II. 386.

9. Sāy. op PBr. IV. 6. 5 zeer corrupt maar zonder twijfel = JBr. II. 389.

10. Sāy. op PBr. V. 4. 14 = JBr. II. 403.

11. Upagranthasūtra I. 10 (vgl. Rudradatta op Āp. śrs. XIV. 23. 14) = JBr. I. 348.

12. Upagrantha II. 1: *apa girim dhāveyur ity api śāṭyāyanibrāhmaṇam* = JBr. I. 354.

13. Anupadasūtra II. 9: *yāvat stobhed iti ca śāṭyāyaninām* = JBr. I. 330.

14. ib. VII. 10: *haimahā3 idam madhv iti ca śāṭyāyaninām* = JBr. II. 405.

II. Waarschijnlijk eensluidende, doch geringe, door slordigheid in het citeeren veroorzaakte afwijkingen vertoonende citaten.

15. Āp. śrs. V. 23. 3, vgl. JBr. I. 38 (JAOS. XVIII, 41).

16. Hir. pi. sū. I. 4, vgl. JBr. I. 47 (JAOS. XIX, 104, de door Oertel hier gegeven tekst is ten deele onjuist).

17. Anupadasūtra I. 8: *atīrthaṃ vai dakṣiṇānāṃ prātaḥsavanam atīrthaṃ tṛtīyasavanaṃ mādhyandina eva savane dadyāt tad devatīrthaṃ tad āyatanam,* vgl. JBr. II. 130, waar evenwel: *atīrthaṃ vai prātaḥsavanaṃ dakṣiṇānām,* en *tad eva tīrtham* i. p. v. *tad devatīrtham.*

18. ib. II. 9: *svardṛśaṃ prati nirāha*, vgl. JBr. I. 332 met *iti* i. p. v. *prati*.

19. ib. III. 2: *suvṛktibhir ayaṃ loko nṛmādanam antarikṣaṃ bhareṣv asau*, vgl. JBr. I. 218: *°bhir iti vā ayaṃ l. nṛ° ity ant° bhareṣvā ity asau.*

20. ib. V. 9: *dvādaśam mādhyandinaṃ savanaṃ trivṛti abhitaḥ*, feitelijk, doch wat de laatste twee woorden betreft niet letterlijk = JBr. II. 83, doch de laatste tekst, den punastoma beschrijvend, is wellicht onvolledig.

21. ib. VII. 8 s.f.: *tad vā udgātur eva hiṃkāram anu hiṃkuryur tad yanmany* (sic) *aṅgāni pratidadhāti*, vgl. JBr. II. 407: *udgātur hiṃkāram anu hiṃkurvanti* en II. 403 s.f.: *tasmād ātmann aṅgāni pratidadhāti* (de opt. naast den indic. in 't citaat van Anupada is verdacht, waarschijnlijk is de passage door mij uit JBr. vergeleken bedoeld).

22. Sāy. op RV. X. 57. 1 en 60. 7, vgl. JBr. III. 167 (JAOS. XVIII, 42).

23. Sāy. op PBr. IV. 3. 2, vgl. JBr. II. 378 (JAOS. XVIII, 45).

III. Afwijking vertoonende citaten.

24. Āp. śrs. X. 12.14: *abhivadati nābhivādayate 'py ācāryaṃ śvaśuraṃ rājānam iti śāṭyāyanakam*, vgl. JBr. II. 63: *tasmād u sarvam evābhivadaty ācāryaṃ pitaraṃ kṣatriyam.*

25. Upagrantha II. 1: *kautsāya tu kiṃ cit kaṃ deyam iti śāṭyāyanibrāhmaṇam*, vgl. JBr. I. 354: *somakrayiṇe tu kiṃ cit kaṃ deyam.*

26. ib. VIII. 2: *āgneyīm* (sc. *subrahmaṇyām*) *agniṣṭutsv āhvayed aniruktām anirukteṣu vaiśvadevīṃ vaiśvadeva iti ca śāṭyāyaninām*, vgl. JBr. II. 80: *tāṃ ha vā eke yathādevatam āhvayanti: sarvāgneyīm agniṣṭuta aindrīm indrastomasya vaiśvadevīṃ vaiśvadevasyāniruktām aniruktasya; tad u ha śaśvan na tathā* (vgl. JAOS. XIII, 36).

27. Sāy. op PBr. V. 6. 11 (hier geciteerd met *iti śruteḥ*, doch zeker wel uit het Śāṭyāyanakam): *yādṛg aha vai puruṣo*

devebhyaḥ karoti tādṛg asmai devāḥ kurvanti, zoo, doch alleen met *manuṣyo* i. p. v. *puruṣo* JBr. II. 386 en 390.

28. Śaṅk. op Ved. Sū. III. 3. 26, 27, vgl. JBr. I. 50 (J A O S. XVIII, 46), afwijkend ten opzichte van twee woorden.

IV. Niet aangetroffen citaten.

29. Āp. śrs. X. 12. 13.

30. Āśv. śrs. I. 4. 13.

31. Lāṭy. śrs. I. 2. 24.

32. Hir. pi. sū. I. 2: 35. 6.

33. Upagranthasūtra II. 8: (*somo 'bhidagdhaḥ*) *anyābhir oṣadhibhir abhisaṃsṛjyeteti śāṭyāyanibrāhmaṇam.*

34. Sāy. op RV. VIII. 95. 7 (J A O S. XVIII, 48). In het JBr. heb ik het śuddhāśuddhīyaṃ sāma, waarop deze passage slaat, niet aangetroffen.

35. Śaṅk. op Ved. Sū. III. 3. 26 (J A O S. XVIII, 46); de hier behandelde materie (de viṣṭutis, waarbij de kuśās voorkomen) is niet aanwezig in JBr.

36. Anupadasūtra V. 8: *ā daśamāt pitāmahāt* (vgl. PBr. XVIII. 9. 4).

V. Niet door mij gevonden, doch mogelijk toch aanwezige citaten.

37. Anupadasūtra III. 11: *yena prastauti tat parastāt* (var. *purastāt*) *pratiharati.*

38. Sāy. op RV. I. 105. 10: *etāny eva pañca jyotiṃṣi yāny eṣu lokeṣu dīpyante, agniḥ pṛthivyām vāyur antarikṣe ca āditya* (sic) *divi candramā nakṣatre vidyud apsu.*

VI. Geen citaten doch paraphrase.

39. Āp. śrs. XXI. 16. 4.

40. Lāṭy. IV. 5. 18.

41. Nidānasūtra VI. 3: *ekasyāṃ prathamāyām ahas* (sic) *tisṛṣu adas tisṛṣu pūrvāsv ado 'dhyāsāyām iti śāṭyāyaninaḥ;* de materie schijnt in JBr. niet aanwezig te zijn.

42. Sāy. op RV. I. 84. 13 = op SV. I. 400 = JBr. III. 506 (vgl. J A O S. XVIII, 17).

43. Sāy. op RV. I. 105 introd. (vgl. J A O S. XVIII, 18).

44. Sāy. op RV. V. 2. 1 (vgl. J A O S. XVIII, 47).

45. Sāy. op RV. VII. 32.

46. Sāy. op PBr. IV. 6. 23 is waarschijnlijk geen citaat doch slechts vermelding van het in JBr. II. 290 gevondene: *tad anuṣṭubhy eva kāryam.*

VII. Onzeker.

47. Anupadasūtra IV. 8: *atho khalu yad vyahaṃ* (of *dvyahaṃ?*) *vyūhet.*

48 en 49. Tweemaal worden de Śāṭyāyanins geciteerd in Anupada V. 12, doch ik ben niet in staat uit te maken welke uitspraken hier aan hen ontleend worden.

50. Anupadasutra VII. 9. Met dit citaat is het evenzoo gesteld.

In de hierboven medegedeelde citaten treffen ons allereerst die lange stukken, die, uit het Śāṭyāyanakam geciteerd, geheel of bijna geheel eensluidend in het Jaiminīya-brāhmaṇa gevonden worden. Deze plaatsen op zich zelf beschouwd doen het vermoeden rijzen dat de twee werken identiek zijn. Doch men vindt daarnevens ook eenige citaten die niet in ons Brāhmaṇa worden gevonden of min of meer verschillen. Nu is het een hachelijke zaak om op grond van citaten uit verwante Veda-teksten, vooral in de Sūtras, gevolgtrekkingen te maken. Leerrijk in dit opzicht is het Śrautasūtra van Āpastamba, dat zeer vaak het Vājasaneyakam en de Vājasaneyins citeert. Terwijl eene menigte van de door Āpastamba aangehaalde passages min of meer woordelijk in het Śatapatha-brāhmaṇa worden teruggevonden, is een groot aantal niet thuis te brengen [1]). Moet men daaruit nu besluiten dat Āpastamba soms

---

[1]) Vergel. Zeitschr. d. D. Morg. Ges. LVIII, p. 508 vlgg. De vergelijking van het Kāṇvīya-brāhmaṇa levert voor dit punt geen resultaat.

maar losweg citeert, gaarne eene erkende autoriteit aanhalend voor eene met de zijne parallel loopende meening of voor een zijne voorschriften aanvullende zienswijze, of moet men besluiten dat het Vājasaneyakam dat aan Āpastamba bekend geweest is verschilt van het thans voorhandene of dat uit het ons bekende Vājasaneyakam stukken zijn verloren gegaan die aan Āpastamba bekend waren? Deze mogelijkheden zijn alle denkbaar, doch zonder mij hierover met zekerheid uit te spreken, geloof ik dat voor de eerste iets meer te zeggen valt. Kenschetsend voor de wijze waarop de oude Sūtrakāras met de uitspraken hunner zegslieden omgaan is zekere tweeledige verklaring in de Gṛhyasūtras van Baudhāyana, Bhāradvāja en Hiraṇyakeśin, welke door den eerstgenoemde wordt toegekend aan Baudhāyana en Śālīki, door den tweede aan Āśmarathya en Ālekhana, door den laatstgenoemde aan Ātreya en Bādarāyaṇa [5]). Uit het feit dat een citaat uit het Śāṭyāyanakam niet in de ons bekende recensie van het Jaiminīya-brāhmaṇa wordt gevonden, mag men dus nog niet besluiten, dat het Śāṭyāyani-brāhmaṇa niet identiek zou kunnen geweest zijn met het Jaiminīya-brāhmaṇa. Oertel is geneigd [6]) om aan te nemen dat beide teksten niet identiek zijn. Hij wijst daartoe in de eerste plaats op eenige Śāṭyāyani-fragmenten, die niet in het Jaiminīya-brāhmaṇa voorkomen. Mijns inziens intusschen had dit argument niet door Oertel moeten vooropgesteld worden, daar het niets bewijst, aangezien onze tekst, die grootendeels op één enkel handschrift berust, zeer goed onvolledig kan zijn. Bewijskracht zouden zulke citaten hebben, die, handelend over hetzelfde onderwerp in de beide Brāhmaṇas, verschillend waren of beweringen bevatten aan elkander tegenovergesteld. Doch het verhaal door Sāyaṇa medegedeeld uit het Śāṭyāyanakam over het hoofd van Dadhyañc en door Oertel hiervoor aangehaald [7]), is allerminst toereikend om dit te bewijzen. Wie

[5]) Zie Baudh. gṛhs. I. 12, Bhār. gṛhs. I. 20, Hir. gṛhs. I. 25, 3—4.
[6]) J A O S. Vol. XVIII, pag. 16.
[7]) l. c.

slechts eenigermate met den Brāhmaṇa-stijl vertrouwd is, ziet dadelijk dat dit geen echt stuk kan wezen: het gebruik van den aorist als verhalend tempus, de plaatsing der encliticae enz., alles duidt er op, dat Sāyaṇa met zijne woorden hier slechts navertelt en niet het oorspronkelijk Śāṭyāyanakam weergeeft. Had men alleen de passages door Oertel verzameld, dan zou men geen oogenblik aarzelen tot identiteit van de twee Brāhmaṇas te besluiten; te meer omdat zoo vaak (meer dan 20 maal) als zegsman door den auteur van het Jaiminīya-brāhmaṇa vermeld wordt Śāṭyāyani, evenals in het Śatapatha- of Vājasaneyi-brāhmaṇa de Vājasaneya Yājñavalkya als autoriteit wordt aangehaald. Wel zijn van bewijskracht die, boven onder III medegedeelde citaten, die zeer bepaaldelijk afwijken van de overeenkomstige passages uit het Jaiminīyam en in 't bizonder is onder die citaten zeer sprekend het onder n°. 26 vermeldde, waarvan het Jaiminīyam niet alleen afwijkt, maar waartegen het zelfs zeer duidelijk polemiseert. Ook de kleinere verschillen in die zelfde groep III opgemerkt bewijzen niet-identiteit. — De questie van de verhouding tusschen Śāṭyāyani- en Jaiminīya-brāhmaṇa is evenwel misschien nog meer gecompliceerd: men krijgt den indruk bij de studie van het Jaiminīya-brāhmaṇa alsof zekere gedeelten in het 1e en het 2e boek nalezingen zijn op voorafgaande beschouwingen en alsof sommige onderwerpen in dubbele behandeling aanwezig zijn. Zoo wordt het geheele agniṣṭoma, nadat het reeds besproken is, verderop weer uitvoerig doorgenomen en worden allerlei opmerkingen aan de vorigen vastgeknoopt; zoo wordt voor het zoogenaamde dhurāṃ vigānam in I. 102 gezegd dat zekere syllaben van het bahiṣpavamāna moeten worden omgezet en in I. 317 worden die syllaben aangeduid. Het dhurāṃ gānam wordt in twee passages (I. 102 en I. 260) in dezelfde bewoordingen beschreven, terwijl slechts enkele détails er van nader beschouwd worden. De formule vóór het zingen van het rathantara-gezang uit te spreken wordt èn in I. 128 èn in I. 327 vermeld. De ritueele geluiden, die de pṛṣṭha-stotras begeleiden, worden eerst in I. 143 en daarna nog eens in

III. 118 behandeld. Het jaarfeest (gavām ayanam) wordt tweemaal behandeld (II. 1—80 en II. 371—442); in de laatste behandeling wordt het vroeger reeds vermeldde deels aangevuld deels herhaald. Zoo wordt de inhoud van I. 334, waar de lokas met hunne goden [1]) behandeld zijn, uitgewerkt in III. 347 [2]).

In aanmerking nemend nu de groote overeenkomst van Śāṭyāyanakam en Jaiminīya-brāhmaṇa en het dubbel voorkomen van verschillende stukken in den Jaiminīya-tekst, zou men het vermoeden kunnen opperen dat, òf in ons Jaiminīya-brāhmaṇa een stuk althans van den Śāṭyāyana-tekst verwerkt is, òf het oorspronkelijke Śāṭyāyanakam omgewerkt en uitgebreid is tot wat wij nu als Jaiminīya-brāhmaṇa kennen. Dit blijft intusschen slechts eene vage conjectuur, die slechts zal kunnen worden weerlegd of bevestigd wanneer nog eenmaal het Śāṭyāyani-brāhmaṇa voor den dag komt. Voorloopig staat dit vast, dat de beide werken, voor zoover zij ze kennen, niet identiek doch zeer na aan elkaar verwant en grootendeels eensluidend zijn.

[1]) Bekend ten deele ook uit Kauṣ. br. XX. 1.

[2]) Aanvankelijk meende ik twee sāmans, in II. 85, 86 vermeld, in het JBr. te kunnen aanwijzen, op de woorden: *induḥ samudram urvīyā vibhāti*, welke vers-pāda niet in Bloomfield's Vedic Concordance te vinden is. Het eene sāman wordt als pṛthivyai sāma, het andere als divas sāma aangeduid. Ik meende hieruit te mogen opmaken, dat het Jaiminīya-brāhmaṇa zich niet in alle opzichten aansluit bij het gāna. Doch een nader onderzoek leerde, dat ook deze sāmans in het gānam voorkomen en dat zij op I. 378 (gemakshalve citeer ik naar het Kauthuma-ārcika) zijn opgebouwd, dat de woorden *induḥ samudram* etc. een stobha zijn (zie Sāmavedà ed. Calc. Vol. II, pag. 511, regel 3—4) en dat de beide sāmans te samen heet: dyāvāpṛthivyoḥ sāmanī. Hoe jammer toch dat Bloomfield niet ook die stobhas in zijne Concordance heeft opgenomen. Menigeen zou dit heel wat zoeken kunnen besparen. Overigens is, zoover ik heb kunnen nagaan, het Brāhmaṇa in volkomen harmonie met de bijbehoorende gānas en ārcikas; alleen ontgaat mij het principe volgens hetwelk de verzen in de 2e helft van het Uttarārcika der Jaim. Saṃh. gegeven worden. Met de schaarschte der gegevens door het Brāhmaṇa te dezen opzichte verstrekt is dit moeilijk te doorzien.

J a i m i n ī y a m en T ā ṇ ḍ y a k a m. — Terwijl, zooals reeds is opgemerkt, de beide Brāhmaṇas van den Sāmaveda in hoofdzaak denzelfden inhoud hebben, staan zij overigens zeer ver van elkaar af. Weliswaar hebben de beide werken vele passages gemeen en zijn de legenden en mythen, die er in aangetroffen worden, of dezelfden of weinig verschillend — trouwens in ieder der Brāhmaṇas komen legenden voor die niet in het andere worden aangetroffen — doch het groote verschil bestaat in de dispositie der stof en in de dictie. Over het verschil in dispositie is reeds het een en ander gezegd. De beschrijving van den dvādaśāha is in het Jaiminīyam veel practischer ingericht. Het Groote Brāhmaṇa bespreekt eerst voor iedere afdeeling alle verzen waarop de verschillende zangwijzen moeten worden aangewend en behandelt daarna die zangwijzen achtereenvolgens. Het Jaiminīya-brāhmaṇa daarentegen geeft eerst telkens de verzen en dan onmiddelijk het bijbehoorende sāman. Terwijl algemeene regels in het Groote Brāhmaṇa zoo beknopt en dor mogelijk worden aangegeven, worden ze in het andere Brāhmaṇa veelal aangekleed en in den vorm van gesprekken medegedeeld. Over 't algemeen is het Groote Brāhmaṇa uiterst beknopt en geeft niet dan 't hoogst noodige; het Jaiminīyam is z e e r uitvoerig en geeft vaak mededeelingen, door vergelijking waarvan de soms door hare beknoptheid duistere tekst van het Groote Brāhmaṇa eerst begrijpelijk wordt. Een menigte interessante mythen en legenden, medegedeeld ter verklaring van Veda-verzen of Sāmannamen, zijn in het Groote Brāhmaṇa soms zóó kort verhaald, ja slechts met enkele woorden aangeduid, dat ze eenvoudig onbegrijpelijk zijn. Het is soms alsof de auteur de stof, waarop hij zinspeelt, reeds als bekend bij zijne hoorders veronderstelt. In 't vervolg hoop ik hiervan eenige sprekende staaltjes te geven. Hoe moet men nu dit punt beoordeelen? Moet men zeggen: er was onder bepaalde kringen een zekere cyclus van legenden en verhalen in omloop en daarop is het dat het Groote Brāhmaṇa doelt, of moet men aannemen dat het Groote Brāhmaṇa de stof, bekend uit het Jaiminīya- (of Śāṭyāyani-)

brāhmaṇa, eenvoudig bekort? In dit laatste geval schijnt de conclusie dwingend te zijn, dat het Jaiminīya-brāhmaṇa reeds bekend was aan den auteur van het Groote Brāhmaṇa. Ik ga nu trachten eenig materiaal bijeen te brengen, dat tot de beantwoording dezer vraag zal kunnen dienstig zijn en wel door eene taalkundige vergelijking der beide werken te beproeven. Misschien zal daaruit blijken, dat de eene tekst als ouder dan de andere is te beschouwen en tevens wordt daarmede behandeld het boven aangeduide verschil in dictie tusschen de twee werken.

Taalkundige vergelijking der twee Brahmaṇas. Van de taal van het Kauthuma- of Groote Brahmaṇa kan men zeggen, dat zij in 't algemeen dicht bij de klassieke taal staat en dat er weinig archaïsmen in worden gevonden. Echter komen conjunctivi van andere dan 1e pers. voor (*dhinavat*, *vṛścān*, *jayāt*, *stavātai*, *ucyātai*); men vindt eenige opmerkelijke aoristi (*adhinvīt* IV. 10. 1; *abhyartiḍhvam* VII. 8. 2; *ajyāsiṣṭām* XXI. 1. 1, deze laatste vorm ook in JBr.); een paar infinitivische ablativi (*nirmṛjaḥ* II. 2. 3; *nirdahaḥ* II. 17. 3), een tweetal infinitivische accusativi (*praiṣam* XIV. 4. 7; *pratiṣṭhāpam* XIII. 4. 11); infinitivi op *-tave* of *-tavai* daarentegen heb ik niet aangetroffen. De dativus der stammen op *-ti* gaat geregeld op *-tyai* uit (*prabhutyai*, *yatyai* etc; *abhibhūtaye* IX. 4. 6 is uit een yajus en komt dus niet in aanmerking). Tmesis wordt aangetroffen; ik somde, de herhalingen niet meegerekend, 54 gevallen op. Al het opgenoemde heeft ons Groote Brāhmaṇa met de andere bekende Brāhmaṇas gemeen. Twee punten mogen echter worden vermeld, waar het afwijkt van het taaleigen der Brāhmaṇas: nergens vindt men van de feminina op *ā*, *i*, *ī*, zooals dat geregeld in de andere Brāhmaṇas 't gebruik is, den dativus aangewend met genitief-ablativische functie. Men heeft: *na purodhāyāś cyavate* II. 16. 4; *yo vapāyā utkhinnāyāḥ* (sc. *somaḥ samabhavat*) IX. 5. 7; *tasyā yathā godhāyās tvag evam tvag āsīt* IX. 2. 14; *caturahe purastāt paurṇamāsyā dīkṣeran* V. 9. 12, vgl. TS. VII. 4. 8. 2; *pratiṣṭhāyā hi sṛṣṭāḥ* VI.

I. 11 en desgelijks op vele andere plaatsen. Een tweede punt is dit, dat de locativus der *n*-stammen op *-i* uitgaat, uitgezonderd in de verbinding *ātman dhatte* (naast *ātmany adhatta* IV. I. 15) en in X. 3. 1, dus: *ātmani*, *carmaṇi*, *ahani*, *sāmani* [10]). Vergelijkt men nu ten opzichte van de aangeduidde bizonderheden het Jaiminiya-brāhmaṇa, dan blijkt dat deze tekst meer dan het Groote Brāhmaṇa het gewone taaleigen der Brāhmaṇas vertoont: regel is de dativus op *-ai* met genitief-ablativische functie; overwegend is de locativus der *n*-stammen zonder casus-suffix (sporadisch met *i*: *rājani* II. 25, *carmaṇi* II. 405, *varṣmaṇi* II. 376). Talrijk zijn de infinitivi op *-tave* en *-toḥ*. Een treffend verschil tusschen de beide teksten is het volgende: terwijl de nom. pl. der *ī*-stammen in het Groote Brāhmaṇa zonder uitzondering regelmatig d.w.z. volgens de regels der klassieke grammatica gevormd wordt, dus op *-yaḥ*, gaat deze vorm in het Jaiminīyam zeer vaak op *-īḥ* uit, zooals dat in de oudste teksten de regel is [11]). Men vergelijke *yāvatyaḥ tāvatyaḥ* PBr. IV. 2. 7 met *tāvatīḥ* JBr. II. 377; *viṣṇumatyaḥ* XIII. 3. 1 met *viṣṇuvatīḥ* III. 91; *pratnavatyaḥ* XI. 1. 2 met *pratnavatīḥ* II. 12; *puroḍāśinyaḥ* XXI. 10. 10 met *puroḍāśinīḥ* II. 287; *pravatyaḥ* XI. 5. 1 met *pravatīḥ* II. 16; *āpriyaḥ* XV. 8. 1 met *aprīḥ* II. 12, III 281; en verder *harivatīḥ* I. 192, *prācīḥ* I. 72, *aindrīḥ* I. 188, *haritmatīḥ* II. 420, *bṛhatīḥ* ib. en I. 254, *vadantīḥ* II. 409, *carantīḥ* I. 357, *gāyantīḥ* II. 405, *varṣantīḥ* II. 237, *ubhayīḥ* I. 241, *śṛṅginīḥ* II. 374, *samānīḥ* II. 380. Daarnaast evenwel een enkele maal op *-yaḥ*: *śakvaryaḥ* I 204, 205, *jagatyaḥ* I. 211, *tāvatyaḥ* II. 33 en geregeld *bahiṣpavamānyaḥ* I. 245 sqq. Soms vertoonen deze feminina den onregelmatigen nominativus op *-ayaḥ* (zooals vaak in de Taittirīya-teksten), zoo geregeld *patnayaḥ* bijv. II. 63, III 168 tegenover *patnyaḥ* van PBr. V. 68, *revatayaḥ* III. 135, 143 tegenover *revatyaḥ* XIII. 9. 14,

---

[10]) In deze twee punten heerscht, waarschijnlijk toevallige, overeenstemming tusschen het Kauthuma- en het Kāṇvīya-brāhmaṇa.

[11]) Merkwaardigerwijze stemt ook in dit opzicht het Kauth. br. overeen met het Kāṇvīya.

mahānāmnayaḥ bijv. III. 119 tegenover *mahānāmnyaḥ* XIII. 4. 1. — De accusativus der stammen op *ū* luidt in het Groote Brāhmaṇa (XII. 12. 3) *tanūm*, doch het Jaiminīyam heeft de in den Veda meer gebruikelijken vorm *tanvam*: III. 82, 178 en daarmede in harmonie als nominativus *tanvaḥ*: III. 178. — Bizonder interessant is de vorm, dien men in het Jaiminīya-brāhmaṇa vindt voor den tweemaal in het Groote Brahmaṇa voorkomenden accusativus *anuvyam*. Deze luidt daar namelijk (II. 174, 175) *anuyuvam*. Roth leidde dezen laatsten vorm af van *anuyu*, m. i. ten onrechte. Ik heb dit punt uitvoerig behandeld in mijne Inleiding op den Kaṇvatekst van het Śatapatha-brāhmaṇa en meen reeds daar te hebben bewezen, dat *anuvyam* en *anuyuvam* accusativi van hetzelfde woord zijn en dat de twee vormen een schoolonderscheid aanduiden: de eerste vorm is die der Mādhyandinas, de tweede die der Kāṇvas. Het Jaim. Br. brengt ons nu een stap verder. Het parallellisme *devāvyam* — *devāyuvam* — *devāvī* en *ukthāvyam* — *ukthāyuvam* — *ukthāvī* doet ons bij *anuvyam* — *anuyuvam* tot een nominativus *anuvī* besluiten. Niet alleen deze maar ook de dat.-instr. dual. *anuvibhyām* komt nu werkelijk voor in het Jaiminīya-brāhmaṇa. Wegens de belangrijkheid deel ik al de plaatsen hier mede: *tau mitrāvaruṇau prāṇāpānau paśubhyo 'pākrāmatām anuvī* (de hss. *anavī*) *manyamānau: nāvābhyām anuvibhyām* (de hss. *anavibhyām*) *paśavaḥ prāṇiṣyantīti*, en in 't vervolg nog eens *anavibhyām*, lees *anuvibhyām* (I. 109). Minder duidelijk is mij de andere passage (I. 154) waar het voorkomt: *etad dha vai sāma prajā imā anuvy* (zoo twee hss., *anavy* de twee anderen) *āsa* („dit sāman zat achter de schepselen aan, zat ze achter de hielen"?) [12]. — Een verder typisch strikt doorgevoerd onderscheid vindt men in de vormen voor het woord „hoofd": als nom.-acc. in beide teksten steeds *śiras* (bijv. II. 16) en vergelijk *anuṣṭupśirās* XI. 1.

---

[12]) Het vervolg luidt: *te tasyaitām nitatām iḍām antata upayanti; prajānām yathāyatanād anudghātāya; tasmāt prajā yathāyatanād anuddhatāḥ.*

2. [13]). In de casus obliqui, in den plur. en in de composita heeft het Groote Brāhmaṇa eveneens steeds vormen van *śiras*, doch het Jaiminīya-brāhmaṇa vormen van *śīrṣan: śirasā* V. 6. 12: *śīrṣṇā* II. 16, 46; *anuṣṭupśirasam* XI. 1. 1: *anuṣṭupśīrṣāṇam* I. 206; *triśirasam* XVII. 5. 1: *triśīrṣā* II. 153, *apaśirṣāṇam* I. 103; *śīrṣan* I. 139, *śīrṣataḥ* I. 68, *śīrṣāṇi* II. 154 [14]). — Klassiek is *asthīni* IX. 8. 1, 13 tegenover *asthāni* I. 252, 345, 347.

Wat de pronomina betreft, in het Groote Brāhmaṇa vind ik eenmaal *yuvām* als nominativus gebruikt (XXI. 1. 1), wat post-vedisch is en in de oudere Brāhmaṇas niet gewoon, in het Jaiminīyam worden de dualis-vormen op *-am* steeds als nominativus, die op *-ām* steeds als accusativus gebruikt, zuiver vedisch dus. Het pronomen *tva*, dat in de Brāhmaṇas bijna alleen in het neutrum voorkomt, meestal dubbel: *tvat* ...*tvat* [15]), komt in het Jaiminīyam viermaal voor: *satrāsāhiyaṃ kurvīta yasya tvad ivājitam syād; indro 'surān ajayat, teṣāṃ tvān iva nājayat* (I. 182); de laatste zin dezer passage nog eens (II. 170); *tāsāṃ* (sc. *gavām*) *tvā ivābruvan* (II. 374). Misschien komt het eenmaal ook in het Groote Brāhmaṇa voor, doch hier is het onkenbaar geworden òf door verkeerden sandhi of doordat de auteur van den tekst zelf de hem uit andere teksten [16]) bekende zegswijze verkeerd heeft begrepen (IV. 1. 2): *tāsāṃ tvevābruvan* voor *tāsāṃ tvā ivābruvan*. — Bizonder eigenaardig is in het Jaiminīyam het gebruik van het pronomen *tya* (*syaḥ*, *syā*, *tyad*), hetwelk ongeveer de beteekenis heeft van *ayaṃ janaḥ*. Sprekend is de volgende plaats: *so 'bravid asti vā idaṃ tyasmiṃs teja indriyaṃ vīryam* (en zoo

[13]) Citaten aangeduid door twee cijfers (een rom. en een arab.) geven in 't vervolg het JBr., door drie cijfers (een rom. en twee arab.) het Pañcaviṃśa-br. aan.

[14]) Het is merkwaardig dat juist ditzelfde onderscheid weer bestaat tusschen de twee recensies van het Śatapatha-brāhmana, de Mādhy.-tekst stemt hier overeen met het Jaiminīyam, de Kāṇva-recensie met den Kauthuma-tekst.

[15]) Vgl. Delbrück, Altind. Syntax pag. 26, 27.

[16]) Kāṭh. XXXIII. 1: 27. 3, 4: *tāsāṃ u tvā abruvan* en *uttiṣṭhantīr u tvā abruvan*, TS. VII. 5. 2. 1: *tāsāṃ u tvā abruvan*.

nog eens in II. 242), waaraan in 't Groote Brāhmaṇa beantwoordt: *so 'bravīt.. asti vā idaṃ mayi vīryam* (XX. 15. 6). Precies deze zelfde afwisseling in Maitr. S. II. 4.3 : 40.19: *asti vā idaṃ tyasminn antar vīryam* tegenover Kāṭh. XII. 3: 164. 16: *vīryaṃ vā idaṃ mayy asti.* Verder vindt men in JBr. vormen van dit pronomen op de volgende plaatsen: *tyasyās* I. 151 = *mama; sadyaḥkriyā vai syo*[17]) *yakṣyate* (II. 122, 123) = *s. vā ahaṃ yakṣye; parā syo bhaviṣyati* (II. 123) = *parāhaṃ bhaviṣyāmi: sa ha samāpyovācāpipātra eva syo brāhmaṇānām asto iti* (II. 161) = *ahaṃ br. asāni: yadi vā enaṃ kāmayiṣye yadi ca na, mariṣyaty eva syā* (II. 269) = *mariṣyāmy evāham: etāvad vāva kila tyasya* (= *mama*) *putrasyāyur abhūd iti* (II. 272); *khaṇḍiko vai tyam* (= *mām*) *audbhārir abhyabhūt* (II. 279); *syo vai bhagavas tān amārayat* (III. 190) = *aham... amārayam; sa hekṣāṃ cakre 'pi tyaṃ* (= *māṃ*) *jinantu* (II. 200); *dvir vai syo 'yajata* (= *aham ayaje*), *taṃ tyaṃ* (= *mām*) *ajinan* (ib.); *sa hovāca saptānām eva syo bastānāṃ durvṛṣatāṃ vṛṇīte* (III. 270) = *ahaṃ b. d. vṛṇe; yāṃ yām v acchā bruvīya sā sā tyaṃ* (= *māṃ*) *kāmayatād iti* (ib.); *sa prajāpatir abravīd etāvad vāva tyasmiṃs* (= *mayi*) *teja indriyaṃ vīryaṃ abhūd iti* (III. 363). Ten slotte komt ditzelfde pronomen voor in de spreekwoordelijke uitdrukking: *tyam iva vai ghnatī saramā jāru khādati* (II. 439 of 441), waaromtrent Oertel verklaart[18]): „what follows, especially the *tyám*, is also somewhat obscure". Ofschoon de strekking der uitdrukking duister is, de woorden zijn dit in geenen deele[19]). — Omtrent de pronominaal verbogen adjectiva moge opgemerkt worden dat men in het Jaiminīyam (II. 399) *dakṣiṇāyām*, niet *dakṣiṇasyām* vindt[20]).

---

[17]) Opvallend is overal de nom. masc. *syo* i. p. v. *sya*.

[18]) J A O S. XIX, pag. 102, noot 1.

[19]) Behalve op de reeds aangehaalde plaatsen van MS. en Kāṭh. vindt men nog *sya* = *aham* Kāṭh. XXIII. 2: 75.1; MS. III. 6. 4: 63. 17; TS. II 6. 6. 1; *tye* = *vayam* Kāṭh. XXIV. 9: 100. 5, *tyau* en *tyayoḥ* = *āvam*, *āvayoḥ* TS. II. 5. 2. 6 en *tyasya* = *mama* Śat. Br. XIV. 4. 1. 26.

[20]) Juist zooals in de Mādhy. recensie v. h. Śat. Br., tegenover *dakṣiṇasyām* van den Kāṇvā-tekst.

Aangaande eenige verbaalvormen neemt het Jaiminīya-brāhmaṇa een ouder standpunt in dan het Groote Brāhmaṇa: *duhe* komt zoowel als 1e als als 3e ps. sing. voor (I 225, 236, 256, 340); het Kauthuma-brāhmaṇa heeft hiervoor het klassieke *dugdhe* (bijv. XIII. 11. 18) [21]); *duhre* is 3e pl. (I. 256, II. 3, 410, III. 157), hieraan beantwoordt in den anderen tekst het regelmatige *duhate*; *śaye* is 3e sing. (I. 256, 257, 353), *īśe* eveneens (I. 292, 302, III 8).

In één compositum staan de twee Sāmaveda-brāhmaṇas tegenover elkander: aan *hataputra* van JBr. I. 150, III. 26 en elders, beantwoordt geregeld *putrahata*, bijv. IV. 7. 3 [22]).

Welke vorm: *asaṃhāyya* van 't Groote Brāhmaṇa (IX. 1. 21, 22) of *asaṃheya* van het Jaiminīyam (I. 152, 206, 211, Upaniṣad II. 8. 4) de oudere is, valt moeilijk uit te maken (vgl. over dit woord Oertel in de Transactions of the Conn. Ac. of A. and Sc., XV, pag. 172).

Nu mogen een paar punten uit de syntaxis ter sprake komen. Terwijl in het Jaiminīyam *stauti*, *stuvanti* enz. geregeld met den locativus verbonden worden, en dit is het gebruik ook in de andere Brāhmaṇas, heeft de Kauthuma-tekst den instrumentalis: *parācīṣu stuvanti* I. 89: *parācībhi stuvanti* VI. 8. 9, IX. 8. 6; *ekarūpāsu stuvanti* I. 89, 345: *ekarūpābhi stuvanti* VI. 8. 8; *tisṛṣu stuvanti* I. 345: *tisṛbhi stuvanti* IX 8. 5. Vgl. ook *catasṛṣu bahiṣpavamānaṃ bhavati* II. 176 met *catasṛbhir bahiṣp. bh.* XIX. 5. 3. Doch de Jaiminīya-tekst is niet geheel consequent, men vindt ook den instrumentalis: *arbudasyargbhi stuvate* I. 345 (vgl. IX. 8. 7), echter weer den locativus in *sarparājñīṣu stuvanti* III. 303. — Wat het gebruik der verleden tempora betreft, valt op te merken dat in het Groote Brāhmaṇa in alle op het verleden betrekking

---

[21]) Wederom hetzelfde onderscheid in den Mādhy. tekst (*duhe*) tegenover den Kāṇva-tekst (*dugdhe*).

[22]) Eveneens *hataputra* TS. II. 2. 5. 1, Ś.Br. XII. 8. 3. 1, doch *putrahata* Kāṭh. XII. 10: 172. 12. Wackernagel, Altind. Grammatik II. 1. § 116a kwalificeert de wijze van samenstelling als *putrahata* als „eine der ältesten Sprache noch fremde Erscheinung."

hebbende verhalen bijna zonder uitzondering het imperfectum gebruikt wordt; behalve *āsa* eenmaal te midden van imperfecta en een paar malen *uvāca*, vind ik slechts tweemaal het perfectum: XXIV. 18. 2. In het Jaiminīya-brāhmaṇa daarentegen heerscht een schijnbaar volledige stelselloosheid in 't gebruik van imperfectum en perfectum. Verreweg de overhand heeft intusschen het imperfectum en er schijnt toch voor ieder van deze tempora een soort van voorkeur onder verschillende omstandigheden te bestaan, daar men het imperfectum met voorliefde gebruikt vindt voor de schildering van gebeurtenissen, die voor den spreker zeer verre terug liggen: meestal zijn de verhalen, die betrekking hebben op Prajāpati en zijne schepping, op de goden en hunnen strijd met de Asuras en dergelijke in het imperfectum vervat; daarentegen heeft voor de gebeurtenissen der menschen of in 't algemeen voor die overleveringen, die dichter bij den verhaler staan, het perfectum de voorkeur. Men vergelijke bijv. het zoo gewone *devāsurā aspardhanta* met *khaṇḍikaś ca... keśī ca... paspṛdhāte* (II 122), en de beschrijving van het eendaagsche Soma-offer, apaciti genaamd, waar eerst vermeld wordt hoe Indra niet in aanzien stond bij de goden met deze woorden: *indram u vai devā nāpācāyan*, doch daarna, als vermeld wordt dat Koning Darbha niet door de Pañcālas geëerd werd, de volgende woorden gebruikt worden: *darbham u ha vai śātānīkam pañcālā rājānaṃ santaṃ nāpacāyāṃ cakruḥ*. Er zijn evenwel een aantal gevallen waar dit onderscheid niet gevonden wordt: iets dat naar een regel zweemt zou men voor 't gebruik van perfectum en imperfectum ten opzichte van het Jaiminīyam niet kunnen formuleeren.

Ten slotte vestig ik de aandacht op eenige taalverschijnselen van morphologischen en lexicographischen aard, die schijnen te pleiten voor de oudheid van het Jaiminīya-brāhmaṇa.

1. Nomina: *mamatvin: tasya sarve devā mamatvina* (hs. *mamartvina*) *āsan mama mameti* II. 128.

ārdrapavi III. 234 (tot nog toe alleen uit AS. bekend).

purāṇin: iti ha sma vā etaṃ pūrve purāṇina ācakṣate I. 7.

prāvabhra (gekromd, gebogen, van de houding des lichaams): *prāvabhrā* (var. *pra°*) *iva sarpanti, pratikūla iva vā itaḥ svargo lokas; tad yathā vā adaḥ pratikūlam udyan prāvabhra iva bhavati* I. 85; vgl. *vabhr, vabhrati gatau* Dhātup. 15. 49.

makkāra (geblaat van bok of geit) I. 295, vgl. *mak* in den *gaṇa svarādi*.

kiṭkiṭākāra (duidt op den stobha *kiṭ* van het rauhiṇakasāman): *tān* (sc. *āraṇyān paśūn*) *etair eva rauhiṇakasya kiṭkiṭākārair grāmam upānayat* (nl. *prajāpatiḥ*) II. 14 (vgl. *kikkiṭākāram*).

lapsugin: tasyai (sc. *vapāyai*) *hutāyā ajaḥ śveto lomaśas tūparo lapsugy anyatodaṃś catuṣpād ajāyata* II. 262; *śveto lomaśas tūparo lapsugy anyatodañ catuṣpād; yac chveto lomaśas tad avīnāṃ rūpaṃ, yat tūparas tad aśvānāṃ, yal lapsugī tat puruṣāṇām* II. 371. In de tot dusverre bekende teksten luidt het woord: *lapsudin*.

śād: śuklāḥ śādo 'bhiṣuṇuyuḥ; somo vai rājā yad imaṃ lokam ājagāma sa śātsv eva tad uvāsa I. 355, in bet. gelijk *-śāda*.

dodruva (tot wegloopen geneigd): *yad etāḥ prajā dodruvā iva syur, dodruvo yogakṣemo bhaviṣyati* I. 89.

anuśoṣuka: garbhā anuśoṣukāḥ syuḥ III. 116.

dadhiṣeṇya: śaṅkunā vai tad dṛṃhanti yad dadhiṣeṇyaṃ bhavati; dadhiṣeṇyam ivaitad ahar yad dvitīyam III. 30 (Whitney, Sanskrit grammar § 1038); het uit Pañc. Br. bekende *praṇiniṣeṇya* komt ook in JBr. voor.

śraddhānīya II. 219, 290, III. 24.

haritmat: ṣaḍbhya sma haritmatibhyo meta;.. tā etāḥ ṣaḍ ḍharitmatīḥ; sa yathā ṣaḍ ḍharitmatīr aśvatarīḥ saṃyujya yatra jigamiṣet tad gacchet etc. II. 419, 420, tot dusverre alleen uit de grammatici bekend.

Wel bekend wat vorm, doch niet wat beteekenis betreft, zijn de volgende nomina:

bhasman (excrementa): *tasmād etena dvayaṃ prāṇena* (nl. met

den *avāṅ prāṇaḥ* of den *apānaḥ*) *karoti: bhasma ca karoti vātaṃ ca* I. 127, 254.

viṣṭhā (faeces): *yatra yatrainaṃ viṣṭhā vindet tat tad viti-ṣṭheta..; teno* (sc. *gosavena*) *puṇyakeśo yaudhenir īje śaibyo rājā; taṃ ha sabhāyām eva viṣṭhā viveda; sa ha tad evodā-vṛṇāna* (zich op de plaats zelf ontblootend) *uvāca* etc. Kan hierdoor ook *viṣṭhāvrājin* en *viṣṭhāvrāja* van het Śat. Br. verklaard worden? Deze bet. van *viṣṭhā* was tot nog toe niet uit oudere teksten bekend.

akṣi (oog, maas van een net): *teṣāṃ parigṛhītānāṃ yathā kṣudrā matsyā akṣy akṣy* (*akṣye akṣy* mss.) *atiśīyerann, evam eva ye kṣudrāḥ paśava āsus te 'tiśeduḥ* (*tiśeruḥ* de hss., doch dat *śeduḥ* te lezen is [23]), bewijst Baudh. śrs. XVIII. 15: 360. 1) II. 110.

vāgarā: *sa yathā vāgarayā vā rajjvā vā vrajaṃ paritanuyād, evam* etc. III. 92, II. 257; *sa yathā śāradam ukṣāṇaṃ vāga-rābhiḥ paritatyālabherann, evam* etc. II. 403, dus „een lang touw"? vgl. *vāgurā*.

2. Pronomina. — *tadryañc*: *tāṃ* (sc. *śraddhām*) *devā upati-ṣṭhante yadrīcy eṣyati tadryañca eṣyāma iti* II. 426 (tot dusverre slechts bekend uit den Schol. op Pāṇ. VI. 3. 92, en ook het fem. van *yadryañc* was nog niet na te wijzen).

īdryañc: *īdryañcy anyāni yattāny āsann īdryañcy anyāni* (de mss. telkens *indriyañcy*, het woord berust dus ten deele op een vermoeden) I. 197.

3. Verba. — *tṛṇeḍhi* (en *tṛṃhyāt*), dat tot dusverre slechts door de grammatici bekend was, komt voor II. 271, III. 310, 311.

paṇāyasi III. 238 (Pāṇ. III. 1. 28), vgl. Jaim. up. III. 13. 8 (*paṇāyanti*), *paṇāyya* II. 43 (en upan. I. 38. 5).

tāyate (*tāy-*) in *anusaṃtāyāyāṃ cakre*: *tam* (sc. *kahoḍim*) *u ha brāhmaṇa uvācānuṣṭhyā prāṇān upāgād, vi vācam acchaitsīd iti, tasya ha tat kulaṃ vy eva cichede, jyok tu haiva jijīva; tad u paścevānusaṃtāyāyāṃ cakre* III. 177.

---

[23]) Intusschen ware ook *atiśetuḥ* denkbaar.

stobdhi 3e sg. van *stubh*: *sa yo 'nyatrākṣarebhya stobdhi, sa evodgātā yajamānaṃ mṛtyor āsye 'pyasyaty; atha yo 'kṣareṣu stobdhy, — annam u vai stobhas — stobhena stobhenaiva mṛtyor āsyam apidhāyaitaṃ mṛtyum atitarati*, en in 't vervolg nog tweemaal, I. 332.

dādharti (Pāṇ. VII. 4. 65) en *dādhārayati*: *atha yat prāṇo bhūtvāparāṇi cāvarāṇi cāhāni dādharti teno ha eva prajā dādhārayati* en *yena ca prajā dādhārayati* II. 37.

supyāt (niet *svapyāt*): *tad u haitayo* (sc. *atirātrayoḥ*) *stotre ṇa* (sic) *supyāt* III. 8. [24])

asadhnot, *sadhnuyām* en subst. *saddhi*: *indro vai sīmā nāsadhnot; so 'kāmayata: sīmāḥ sadhnuyām iti; ...tato vai sa sīmā asadhnot; ... sīmānām eva saddhyai* III. 92. Böhtlingk neemt corruptie aan en slaat voor *saghn*° en *sagdhyai* te lezen.

Het JBr. is zeer rijk aan aoristi, ik vermeld de volgende: *ataṃsi*, *atathās* (obj. *yajñam*) I. 234 (vgl. Pāṇ. II. 4. 79); *anartīt* III. 245 (schijnt alleen door Vopadeva bekend te zijn); *samauhīt* III. 294 bij *samūhati*; *asvārīḥ*: *tat svāraṃ kāryaṃ; ya enam evaṃ cakṛvāṃsam upamīmāṃseta svareṇa yajamānasya paśūn niravāsvārīr iti, taṃ brūyāt* etc. I. 141; *āsiṣṭhās* bij *āste*: *paśukāmas tvam āsiṣṭhāḥ* III. 234; *ayauṣīḥ*: *abhiprāyauṣīḥ* bij het perf. (ib.) *abhiprayuyāva* III. 94 („gij hebt de teugels gevierd"); de aoristus van *asyati*: *mā me 'sthaḥ* („schiet niet op mij") III. 18, 197; *aveśīḥ*: *tasyām* (sc. *āsandyām*) *mopaveśīḥ* III 73 (bij *viśati!*); *aviveṣṭan*: *asurā ha vai nau pitaraṃ śilayābhisamaviveṣṭan* (caus.) III. 73; opvallend is de causatieve aoristus in *gaurivītena ṣoḍaśinam atuṣṭuran* I. 204, III. 80, waar het PBr. XII. 13. 10 *astoṣṭa* heeft. — Van intensiva vermeld ik *saṃcākaśataḥ*: *te* (sc. *devāsurāḥ*) *samīkṣamāṇāḥ saṃcākaśato 'tiṣṭhann anyo 'nyasyārandhram icchantaḥ* I. 197 gevormd als *vicākaśat* ṚS. I. 24. 10; *arāraṇyata* 3e sing. I. 286 (de context is onduidelijk); bij *math*: *amimathiṣata*: *tā asya prajā varuṇagṛhītā maruto randhrā anvavapātino vyamimathiṣata* II. 231. Desiderativa: bij *grah*: *jigrahayiṣet*

---

[24]) Ook Āp. śrs. IV. 3. 14.

I. 342 (van het caus.?); *saṃpipādayiṣan* (obj. *virājam*) I. 233; een tweetal onbekende denominativen zijn: *sapatnāyati*: *sapatnāyanti vai te ye saṃsunvanti* I. 342 en *sa(t)trāyati*: *ahīnasaṃ hāśvatthiṃ putrā upasametyocuḥ*: *satrāyāmo vai bhagavaḥ* II. 27, 419. — Onbekend is de uitdrukking *stāyādbhavati*: *tasmād brāhmaṇo hato na stāyādbhavati*; *tasmād retaḥ siktaṃ na stāyādbhavati*: *tasmād u haivaṃ vidvān na stāyādbhavati* II. 24 („verstijven"?).

4. Conjuncties, adverbia en partikels. — *ā* als conjunctie ter verbinding van telwoorden: *etāsam eva navatiśatasya stotriyāṇāṃ pañca ca sahasrāṇy ā catvāriṃśatāny ā dvāsaptatir akṣarāṇi* I. 236, dus 5472 syllaben; behalve in de ṚS. komt dit gebruik voor Ait. Br. IV. 24. 1. — Het tot nog toe uitsluitend in de ṚS. gevonden adverbium *oṣam* komt herhaaldelijk voor: I. 100, 104, 205 (tweemaal); het Groote Brāhmaṇa heeft hiervoor het alledaagsche *kṣipram*; vgl. *etābhir vā indro vṛtram ahann etābhiḥ śriyam āśnutauṣam eva dviṣantaṃ bhrātṛvyaṃ hanty oṣaṃ śriyam aśnute ya evaṃ veda* (I 205) met: *etābhir vā indro vṛtram ahan kṣipraṃ vā etābhiḥ pāpmānaṃ hanti kṣipraṃ vasīyān bhavati* (XII. 13. 23). — Merkwaardige avyayībhāvas zijn *ācaturam*: *ācaturaṃ ha khalu vai mithunam* (nl. van de telwoorden) II. 281; *āprapadam*: *atha ha dantālo dhaumyas trayaṃ vedam āprapadaṃ vidāṃ cakāra* II. 55, eig.: „(van top) tot teen", hier: „van a tot z", tot dusverre slechts uit Pāṇ. V. 2. 8 bekend. — Onbekend was tot nog toe het adv. *apasalī* I. 49 (verkeerdelijk leest Oertel JAOS. XIX, 10: *apasalam*), I. 345 (hier *avasalī* de mss.) als nevenvorm van *apasalavi*. — De combinatie der twee partikels *id vai* is veelvuldig, bijv. *svargakāma id vā ābhyām api yajeta* II. 106 [25]).

5. Syntaxis. — Slechts ééne opmerking van syntaktischen aard. Zeer vaak komt *sma* (behalve in combinatie met *ha* en praesens) met den imperatief voor: *ṣaṭsu sma pratiṣṭhāsu pratitiṣṭhata*; *ṣaḍbhya sma haritmatībhyo meta*; *catuścakraṃ sma*

---

[25]) Ook in het Kāṇvīya-Śat. Br. niet zeldzaam.

vārayiṣṇum samārohata; svargasya sma lokasya patho 'ñjasāyanaṃ meta; saṃvatsarasya sma vyāptam atiplavadhvam; daivyaṃ sma mithunam upeta; praspaṣṭān sma sārthān mā hiyadhvam; acyutaṃ sma yajñasya mā cyāvayata; yajñasya sma śvastanam upeta; vācaṃ sma vo mā vyait, alles II. 426; *taṃ smaiva... vṛṇīṣva* II. 419 sqq.; *sa smaiva ta udgāyatu* Jaim. upan. III. 30. 5. In 't vedisch proza is deze verbinding hoogst zelden. Delbrück (Altind. Syntax § 252) weet slechts één voorbeeld aan te halen, en hier is invloed van een Ṛgvedavers te constateeren [26]. In 't latere Sanskrit is *mā sma* met Injunct. aor. of impf. niet ongewoon, Speyer, Sanskrit Syntax § 353.

Feiten uit den ritus. — Thans vermeld ik een paar feiten uit den ritus die voor het latere ontstaan van het Groote Brāhmaṇa in vergelijking met het Jaiminīyam schijnen te pleiten. In het ritueel van het Mahāvrata komt een eenigszins barbaarsch, in echt animistische denkwijze wortelend gebruik voor, nl. dat twee personen (een inwoner van Magadha en eene lichtekooi [27])) den coitus bedrijven. Terwijl nu dit gebruik nog wèl in het Jaiminīyam wordt voorgeschreven (II. 404), komt het niet voor in het Groote Brāhmaṇa. Dit schijnt op een later stadium van zienswijze te duiden, juist zooals in het Sūtra van Śāṅkhāyana [28], dat stellig tot de lateren behoort [29], uitdrukkelijk verzekerd wordt, dat dergelijke praktijken obsoleet zijn en niet moeten verricht worden. In het Jaiminīyabrāhmaṇa daarentegen vindt men nog een anderen echt barbaarschen ritus, dien ik nergens anders heb aangetroffen dan bij Āpastamba [30], door wien hij zeer stellig aan onzen tekst

---

[26]) Het lijdt geen twijfel of *sma* met imperativus komt toch meer voor, ik vond het o. a. nog Taitt. Br. III. 11. 8. 2.

[27]) Die twee personen noemt ook Āp. XXI. 19. 6; op Āp. steunt stellig Hiraṇyakeśin, die dezelfden noemt; de bron van Āp. is stellig ons Brāhmaṇa.

[28]) Śrautasūtra XVII. 6. 2.

[29]) Zie Friedländer, Der Mahāvrata-Abschnitt des Çāṅkhāyana-Āraṇyaka, Berl. 1900, pag. 13.

[30]) Śrs. XXII. 13. 1—3; en berustend op Āp. ook Hir. śrs. XVII. 12.

of aan het Śāṭyāyanakam ontleend is. Voor zeker eendaagsch Soma-offer, den gosava, heet het: „matrem ineat, sororem ineat, cognatam ineat, zich te water begevend slurpe hij water, zich nederbukkend rukke hij (met den mond) gras uit, overal waar hem de behoefte om af te gaan overvalt, geve hij daaraan toe" [31]). Hij gedraagt zich dus als de dieren des velds! *paśuvrato bhavati* zooals Āpastamba, *govrataḥ*, zooals Hiraṇyakeśin het uitdrukt.

Vele argumenten dus, ontleend aan de dictie en den inhoud schijnen te getuigen voor den hoogeren ouderdom van het Jaiminīya-brāhmaṇa. Evenwel is er één feit, dat, zooals men op 't eerste gezicht zou zeggen, bewijst, dat het Groote of Tāṇḍya-brāhmaṇa aan den auteur van het Jaiminīya-brāhmaṇa bekend is geweest, daar hij ééns als autoriteit Tāṇḍya citeert. Ik geef de passage van het Jaiminīyam in haar geheel (II. 112) en stel er de correspondeerende uit het Groote Brāhmaṇa (XX. 3. 2) [32]) ter vergelijking naast.

Jaiminīya.

tad u hovāca tāṇḍyaḥ: prajāpatiḥ paśūn asṛjata; te 'smāt sṛṣṭā apākrāman; so 'gnim abravīd: etān me vārayasveti; tān sa jarābodhīyena nāvārayata; sa indram abravīd: etān me vārayasveti; tān sa satrāsāhīyena nāvārayata; sa īśānaṃ devam abravīd: etān me vārayasveti; sa mārgīyaveṇa

Tāṇḍyaka.

prajāpatiḥ paśūn asṛjata; te 'smāt sṛṣṭā apākrāmaṃs; tān agniṣṭomena nāpnot; tān ukthair nāpnot; tān ṣoḍaśinā nāpnot; tān rātryā nāpnot; tān sandhinā nāpnot; tān āśvinena nāpnot; tān agnim abravīd: imān ma īpseti; tān agnis trivṛtā stomena jarābodhīyena samnā nāpnot; tān indram

---

[31]) *tasya vratam: upa mātaram iyād, upa svasāram, upa sagotrām, upāvahāyodakam ācāmed, upāvahāya tṛṇāny ācchindyād; yatra yatrainaṃ viṣṭhā vindet, tat tad vitiṣṭheta* II. 113. Dat Āp. l. c. 2 *upāvahāya* met drie hss. te lezen is, blijkt duidelijk, Hir. heeft hiervoor *upanigā(h)ya*.

[32]) Waaraan, met bekorting en enkele veranderingen, TBr. II. 7. 14 ontleend is.

naivāvārayata; sa viṣṇum abravīd: etān me vārayasveti; tān sa vaiṣṇavīṣu vāravantīyenaivāvārayata; yad avārayata tad vāravantīyasya vāravantīyatvaṃ; tasmād etāny atiriktastotrāṇi kāryāṇy eveti.

abravīd: imān ma īpseti; tān indraḥ pañcadaśena stomena satrāsāhīyena sāmnā nāpnot; tān viśvān devān abravīd: imān ma īpsateti; tān viśve devāḥ saptadaśena stomena mārgīyaveṇa sāmnā nāpnuvaṃs; tān viṣṇum abravīd: imān ma īpseti; tān viṣṇur ekaviṃśena stomenāpnod, vāravantīyenāvārayate, 'daṃ viṣṇur vicakrameti vyakramata.

Het is duidelijk dat hier van een citeeren uit het Tāṇḍya-brāhmaṇa geen sprake is; het door het Jaiminīyam aangehaalde gezegde van Tāṇḍya gelijkt enkel maar op de passage die wij in ons Tāṇḍyakam vinden. Eigenlijk is de eenige overeenkomst gelegen in de namen der vier sāmans, want de inleidende woorden zijn de vaste aanhef voor zulk soort van verhalen. De goden die door Prajāpati worden aangesproken, zijn niet geheel dezelfden. Opmerkelijk is dat in het Tāṇḍyakam de *viśve devāḥ* voorkomen in plaats van Rudra. Dit is bepaald inconsequent in het Brāhmaṇa, waar elders [33]) het mārgīyavasāman als het sāman van Rudra wordt gequalificeerd. Een en ander schijnt ons niet te dwingen tot de conclusie dat het Jaiminīyam ons Tāṇḍya-brāhmaṇa gekend heeft. En trouwens met den hier genoemden Tāṇḍya behoeft niet de auteur van het Tāṇḍya-brāhmaṇa bedoeld te zijn. Stellig is ook de in 't Śatapatha-brāhmaṇa [34]) vermelde Tāṇḍya niet de maker van het Tāṇḍyakam, daar deze als autoriteit voor een détail in het agnicayana wordt aangehaald, dus voor eene materie, die vreemd is aan de Sāmaveda-teksten. Als grond voor den hoogeren ouderdom van het Groote Brāhmaṇa blijft dus nog

---

[33]) XIV. 9. 12.
[34]) VI. 1. 2. 25.

slechts één argument over: het consequente gebruik van het imperfectum. Maar staat de door Whitney opgestelde en door anderen aanvaardde regel, dat het gebruik van het imperfectum voor verhalen uit het verleden op hoogere oudheid wijst dan 't gebruik van het perfectum — staat deze regel eigenlijk wel zoo vast en zouden niet juist de feiten uit een tekst als het Jaiminiya-brāhmaṇa dien regel aan 't wankelen kunnen brengen?

Jaiminīya- en Śatapatha-brāhmaṇa. — Van alle Brāhmaṇas is 't het Śatapatha-brāhmaṇa dat in vorm, stijl en taal het dichtst bij het Jaiminīyam staat. Twee langere stukken uit het XIe en een nog langer stuk uit het XIIe kāṇḍa van het „Brāhmaṇa der honderd paden" zijn bijna letterlijk overeenstemmend in de eerste twee boeken der Jaiminīyas gevonden [35]). De twee beroemde episoden van Bhṛgu en Cyavana worden in hoofdzaak overeenstemmend in beide Brāhmaṇas aangetroffen [36]). Van deze twee episoden komt het mij voor dat die van Bhṛgu beter in elkaar zit en meer het karakter van oorspronkelijkheid heeft in het Jaiminīya- dan in het Śatapatha-brāhmaṇa. Terwijl in den laatsten tekst Bhṛgu door zijn vader Varuṇa naar de verschillende hemelsrichtingen gezonden wordt en daar de bekende gruwelen ziet bedrijven, wordt hem gezegd dat dit het loon is voor de daden weleer op de aarde bedreven. In de beschrijving van het Jaiminīyam daarentegen gaat Bhṛgu, na zijne bezinning te hebben verloren (*tāntaḥ*), naar gene wereld en aanschouwt daar die verschillende tafereelen.

Ter vergelijking volgen hier eenige kortere en langere passages.

---

[35]) Jaim. br. I. 19—20, vgl. Śat. Br. XI. 3. 1; JBr. I. 51—65, vgl. Śat. Br. XII. 4. 1 vlgg. (zie J A O S. XXIII, pag. 328—349); JBr. II. 76—77, vgl. Ś. Br. XI. 6. 3 (zie J A O S. XV, pag. 238).

[36]) Bhṛgu: JBr. I 42—44, vgl. Śat. Br. XI. 6. 1 (zie J A O S. XV, pag. 234); Cyavana: JBr. III, 120—128, vgl. Śat. Br. IV. 1. 5. 1—15 (vgl. J A O S. XI, pag. CXLV en vol. XXVI, pag. 58).

Jaim. br.	Śat. br.
I. 22. *te hājagmus... tebhyo ha proktebhyaḥ pṛthag āsanāni pṛthag udakāni pṛthaṅ madhuparkān pṛthag āvasathān pṛthak pañcabhyaḥ pañcāpacitīś cakāra* [37]).	X. 6. 1. 2. *te hāśvapatiṃ kaikeyam ājagmus, tebhyo ha pṛthag āvasathān pṛthag apacitīḥ pṛthak sāhasrānt somān provāca.*
II. 8. *atha ha sma vā etat purā trir mahāvratam upayanty: ārambhaṇīye 'han vaiṣuvate mahāvratīye.*	XII. 1. 3. 23. *sa eṣa saṃvatsaras trimahāvrataḥ: caturviṃśe mahāvrataṃ viṣuvati mahāvrataṃ mahāvrata eva mahāvratam; taṃ ha smaitaṃ purva upayanti trimahāvratam.*
II. 431. *pravatir ha kāśānteyaḥ kusurvindasyauddālaker brahmacāry āsa; taṃ hovāca: somya sūtaputra, kati te pitā saṃvatsarasyāhāny amanyateti.*	XII. 2. 2. 13 sqq. *protir ha kauśambeyaḥ kausurubindur uddālaka āruṇau brahmacaryam uvāsa; taṃ hācāryaḥ papraccha: kumāra, kati te pitā saṃvatsarasyāhāny amanyateti.*
daśeti hovāca; daśa vāveti hovāca, daśākṣarā virāḍ, annaṃ virāḍ, vairājo yajñaḥ. katy evāmanyateti.	*daśeti hovāca daśa vā iti hovāca, daśākṣarā virāḍ, vairājo yajñaḥ. kati tv eveti.*
naveti hovāca: nava vāveti hovāca, nava vai puruṣe prāṇāḥ, prāṇair u yajñas tāyate. katy evāmanyateti.	*naveti hovāca, nava vā iti hovāca, nava vai prāṇāḥ, prāṇair u yajñas tāyate. kati tv eveti.*
aṣṭāv iti hovācāṣṭau vāveti hovācāṣṭākṣarā gāyatrī, gāyatro yajñaḥ. kati tv evāmanyateti.	*aṣṭeti hovācāṣṭau vā iti hovācāṣṭākṣarā gāyatrī, gāyatro yajñaḥ. kati tv eveti.*
sapteti hovāca; sapta vāveti hovāca, sapta vai chandāṃsi,	*sapteti hovāca; sapta vā iti hovāca, sapta chandāṃsi catur-*

[37]) Vgl. ook Jaim. up. brāhm. IV. 6. 3.

chandobhir yajñas tāyate. katy evāmanyateti.

ṣaḍ iti hovāca: ṣaḍ vāveti hovāca, ṣaḍ vā ṛtavaḥ saṃvatsaraḥ, saṃvatsaro yajñaḥ. katy evāmanyateti.

pañceti hovāca; pañca vāveti hovāca, pāṅkto yajñaḥ, pāṅktāḥ paśavaḥ, paśavo yajñaḥ. katy evāmanyateti.

catvārīti hovāca: catvāri vāveti hovāca, catasro diśaś, catuṣpadāḥ paśavaś, catvāri chandāṃsi yajñavāho: gāyatrī triṣṭub jagaty anuṣṭup. katy evāmanyateti.

trīṇīti hovāca; trīṇi vāveti hovāca, triṣavaṇo yajñas, trayaḥ prāṇāpānavyānās, traya ime lokāḥ. katy evāmanyateti.

dve iti hovāca; dve vāveti hovācāhorātrāv eveti, dvāv imau lokāv āviṣṭamāv[38]*) iva, dvau prāṇāpānau, dvipāt puruṣaḥ. katy evāmanyateti.*

ekam iti hovācaikaṃ vāveti hovācāhar eveti; tad idam ahar abhūd ahaḥ śvo bhavitā, tad etad ahar ahar ity eva procyate; sā haiṣā saṃvatsarasya pratiṣṭhā yad ahaḥ; sa yo

uttarāṇi, chandobhir u yajñas tāyate. kati tv eveti.

ṣaḍ iti hovāca; ṣaḍ vā iti hovāca, ṣaḍ ṛtavaḥ saṃvatsaraḥ, saṃvatsaro yajñaḥ: . . . . kati tv eveti.

pañceti hovāca; pañca vā iti hovāca, pāṅkto yajñaḥ, pāṅktaḥ paśuḥ, pañcartavaḥ saṃvatsarasya, saṃvatsaro yajñaḥ . . . . kati tv eveti.

catvārīti hovāca; catvāri vā iti hovāca, catuṣpādāḥ paśavaḥ, paśavo yajñaḥ. . . . kati tv eveti.

trīṇīti hovāca; trīṇi vā iti hovāca, trīṇi chandāṃsi, trayo lokās, trisavano yajñaḥ. . . . kati tv eveti.

dve iti hovāca; dve vā iti hovāca, dvipād vai puruṣaḥ, puruṣo yajñaḥ. . . kati tv eveti.

ekam iti hovācāhar eveti; tad etad ahar ahar iti sarvaṃ saṃvatsaraṃ; saiṣā saṃvatsarasyopaniṣat; sa yo haivam etaṃ saṃvatsarasyopaniṣadaṃ vedā hāsmāc chreyān jāyate,

---

[38]) Dit opmerkelijke compositum („zichtbaar en duister") komt ook elders voor, I.300, eveneens in verbinding met *dvāv imau lokau.*

hāsyaitāṃ pratiṣṭhāṃ veda, pratitiṣṭhaty; eṣo evāsyaikatā; sa yo hāsyaitām ekatāṃ vedaikadhā hainaṃ bhūtvā śrīḥ sacate.

sātmā bhavati, saṃvatsaro bhavati, saṃvatsaro bhūtvā devān apyeti.

II. 66. *kṛṣṇājinaṃ vāva dīkṣitayaśasam; etad dhi sarveṣāṃ vedānāṃ rūpaṃ; yāni śuklāni tāni sāmnāṃ rūpaṃ, yāni kṛṣṇāni tāny ṛcāṃ, yadi vetarathā; yāny eva babhrūṇīva harīṇi tāni yajuṣām.*

I. 1. 4. 2. *tasya yāni śuklāni ca kṛṣṇāni ca lomāni tāny ṛcāṃ ca sāmnāṃ ca rūpam; yāni śuklāni tāni sāmnāṃ rūpaṃ, yāni kṛṣṇāni tāny ṛcāṃ, yadi vetarathā... yāny eva babhrūṇiva harīṇi tāni yajuṣāṃ rūpam.*

II. 183. *eṣā ha vā agre paśūnāṃ tvag āsa yā puruṣasya, yā paśūnāṃ sā puruṣasya; te paśava ātapaṃ varṣaṃ daśān maśakān na dhārayanti, te puruṣatyonava* (sic) *tad rūpeṇa samṛdhyante; tathā hainam amuṣmiṃ lloke paśavo nādanty; adanti ha vā amuṣmiṃ lloke paśavaḥ puruṣaṃ; tasmād u ha gor ante nagno na syād; īśvaro hāsmād apakramitos: tvacam asya bibharmīti.*

III. 1. 2. 13 sqq. *yā ha vā iyaṃ gos tvak puruṣe haiṣāgra āsa;.... tayaiṣā varṣantaṃ tayā himaṃ tayā ghṛṇiṃ titikṣate;.... no hānte gor nagnaḥ syād; veda ha gaur: aham asya tvacaṃ bibharmīti. sā bibhyatī trasati.*

II. 228. *prajāpatiḥ prajā asṛjata, tā asya sṛṣṭāḥ parābhavaṃs; tad idaṃ sarīsṛpam abhavad yad anyat sarpebhyaḥ: sa dvitīyā asṛjata, tā asya paraivābhavaṃs; te matsyā abhavan; sa tṛtīyā asṛjata, tā*

II. 5. 1, 1. sqq. *sa prajā asṛjata, tā asya prajāḥ sṛṣṭāḥ parābabhūvus; tānīmāni vayāṃsi...; sa dvitīyāḥ sasṛje, tā asya paraiva babhūvus; tad idaṃ kṣudraṃ sarīsṛpaṃ yad anyat sarpebhyas; tṛtīyāḥ sa-*

asya paraivābhavaṃs; tāni vayāṃsy abhavan; sa aikṣata yā imās trayīḥ prajā asṛkṣy ṛte brahmaṇa ṛte 'nnādyād ṛte yajñāt parābhuvan, hanta nv eva brahmaṇo 'nnādyād yajñāt prajāḥ sṛjā iti; so 'nnādyam atmann ādhatta, tad abhyastanayat, tat prāk pariṣaktau stanāv abhavatāṃ; yad abhyastanayat tat stanasya stanatvam; sa etāṃś cāturmāsyān yajñān apaśyat... tair imāḥ prajā asṛjata;... tad eṣābhyanucyate [39]): *tisro ha prajā atyāyam īyur ny anyā arkam abhito viviśyur bṛhad dha tasthau rajaso vimāne paramāno harita āviveśeti: tad yad āha tisro ha prajā atyāyam īyur iti, yā eva tāḥ prajā atyāyam āyaṃs tā eva tā; ny anyā arkam abhito viviśyur ity, agnir vā arkas, tam imāḥ prajā abhito viṣṭā; bṛhad dha tasthau rajaso vimāne pavamāno harita āviveśeti, diśo vai haritas, tā ayaṃ vāyuḥ paramāna āviṣṭa iti vājasaneyo; 'thaikādaśākṣis: tisro* etc., volgt de andere explicatie, die zeer verschilt van de aan Vājasaneya toegeschrevene.

sṛja ity āhus, tā asya paraiva babhūvus; ta ime sarpāḥ;... sa haitad eva dadarśaiśanatayā vai me prajāḥ parābhavantīti; sa ātmana evāgre stanayoḥ paya āpyāyayāṃ cakre; sa prajā asṛjata, tā asya prajāḥ sṛṣṭā stanāv evābhipadya tās tataḥ saṃbabhūvus, tā imā aparābhūtāḥ; . . . .

. . . .

. . . .

. . . .

. . . .

tasmādetadṛṣiṇābhyanūktam: [40]) *prajā hi tisro atyāyam īyur iti, tad yāḥ parābhūtās tā evaitad abhyanūktaṃ; ny anyā arkam abhito viviśra ity, agnir vā arkas, tad yā imāḥ prajā aparābhūtās tā agnim abhito niviṣṭās, tā evaitad abhyanūktam; mahad dha tasthau bhuvaneṣv antar iti, prajāpatim evaitad abhyanūktaṃ; pavamāno harito āviveśeti, diśo vai haritas, tā ayaṃ vāyuḥ pavamāna āviṣṭaḥ.*

---

[39]) Begin van AS. X. 8. 3, verder meer gelijkend op RS.

[40]) RS. VIII. 101. 14.

In twee passages is de overeenkomst opmerkelijk tusschen het Jaiminīyam en het Śatapatha-brāhmaṇa volgens de recensie der Kāṇvas:

Jaim. br.

I. 19. *vāg vā agnihotrī; tasyai mana eva vatso; manasā vai vācaṃ prattāṃ duhre, vatsena vai mātaraṃ prattāṃ duhre; tad vā idaṃ manaḥ pūrvaṃ yat paścā vāg anveti; tasmād vatsaṃ pūrvaṃ yantaṃ paścā mātānveti; hṛdayam eva methy upadohanī, prāṇo rajjuḥ; prāṇenaiva vāk ca manaś cābhihite; rajjvā vai vatsaṃ ca mātaraṃ cābhidadhati* [42]).

Śat. br. kāṇvīya.

III. 1. 4 [41]). *vāg gha vā etasyāgnihotrasyāgnihotrī; mana eva vatso; manasā vai vācaṃ prapyānāṃ duhanti, tasmād vatsena mātaraṃ prapyānāṃ duhanti; tad vā idaṃ manaḥ pūrvaṃ yat paścā vāg anveti; tasmād vatsaṃ pūrvaṃ yantaṃ paścān mātānveti; prāṇa eva rajjuḥ, prāṇena hi manaś ca vāk cābhihite; tasmād rajjvā vatsaṃ ca mātaraṃ cābhidadhati; hṛdayam eva methy upadohanī, teja eva śraddhā, satyam ājyaṃ, satyena hime lokā ājityāḥ.*

II. 291, 292. *devāsurā aspardhanta; te naiva daṇḍair neṣubhir vyajayanta; te 'bruvan: na vai daṇḍair neṣubhir vijayāmahe, vācy eva vāva no brahman vijayo 'stv iti; ta*

II. 5. 2. 6 sqq. [43]). *atha devāś ca ha vā asurāś cobhaye prājāpatyā aspardhanta; te na vyajayanta daṇḍair dhanurbhis; te hocur avijayamānā: hanta vācy eva brahmaṇi viji-*

---

[41]) Verg. JAOS. XXIII, pag. 328 en Śat.-Br. Mādhy. rec. XI. 3. 1. 1.

[42]) In den tekst heb ik stilzwijgend eenige emendaties aangebracht.

[43]) Vgl. Śat. br. (Mādhy.) I. 5. 4. 6—11, Pañc. br. XXI. 13. 2. — Terwille van de overzichtelijkheid heb ik in de volgorde der §§ der Kāṇva recensie eenige verandering aangebracht. In dezen tekst wordt namelijk de motiveering van iedere uitspraak aan 't eind van het geheel vermeld, dus na de passage die aan I. 5. 4. 11 der Mādhy. recensie beantwoordt.

aikṣanta: yatare no yatarān pūrve 'bhivyāhariṣyanti te saṃjeṣyanta iti; te devā asurān abruvan: yūyaṃ pūrve brūdhvam iti; yūyam id vā ity asurās; tato devā etad vāco mithunam apaśyan.

eko 'smākam iti devā abruvataikāsmākam ity asurā; mana eva devā abruvata, vācam asurās; te devā manasaiva vācam asurāṇām avṛñjata; tasmād yan manasādhigacchati, tad vācā vadati.

dvāv asmākam iti devā abruvata, dve asmākam ity asurāḥ; prāṇāpānāv eva devā abruvatāhorātre asurās; te devāḥ prāṇāpānābhyām evāhorātre asurāṇām avṛñjata, tasmāj jyog jīvan bahūny ahorātrāṇy avanayati (l. *avanyeti?*).

trayo 'smākam iti devā abruvata, tisro 'smākam ity asurā; imān eva trīn lokān devā abruvata, tisro vidyā asurās; te devā ebhir eva lokais tisro vidyā asurāṇām avṛñjata; tasmād etā vidyā eṣv eva lokeṣu procyante.

gīṣāmahā iti; sa yo no vācaṃ vyāhṛtāṃ mithunena nānunikrāmāt sa naḥ parājayātai, sarvam itare jayān iti; te ha devā indram ūcur: vyāhareti. sa hovāca: . . . .
. . . .

eko mamety, athāsmākam ekety asurās; tat tan mithunam avindan; mithunaṃ hy ekaś caikā ca. sa yad devā abruvann: eko 'smākam iti, mano haiva tad ūcur, atha yad asurā abruvann ekāsmākam iti, vācaṃ tad ūcus; ta eṣāṃ manasā vācam ayuvateṣṭe hi tasya puruṣo yad avyāharann āsīta, na tasyeṣṭe yad amanā āsīta.

dvau mameti hovācendro, 'thāsmākaṃ dve ity asurās; tat tan mithunam avindan; mithunaṃ hi dvau ca dve ca. atha yad devā abruvan: dvāv asmākam iti, prāṇodānau tad ūcur; atha yad asurā abruvan: dve asmākam ity, ṛksāmanī tad ūcuḥ.

trayo mameti hovācendro, 'thāsmākaṃ tisra ity asurās; tat tan mithunam avindan, mithunaṃ hi trayaś ca tisraś ca. atha yad devā abruvaṃs: trayo 'smākam itīmāṃs trīn lokān ūcur; atha yad asurā abruvaṃs: tisro 'smākam iti, trayīṃ tad vidyām ūcuḥ.

catvāro 'smākam iti devā abruvata, catasro 'smākam ity asurāś; catuṣpāda eva paśūn devā abruvata, catasro diśo 'surās; te devāś catuṣpādbhir eva paśubhiś catasro diśo 'surāṇām avṛñjata; tasmād yāṃ kāṃ cana diśaṃ paśumān ayati, sarvām eva jitāṃ kḷptāṃ pratiṣṭhitām anveti.

catvāro mameti hovācendro, 'thāsmākaṃ catasra ity asurās; tat tan mithunam avindan, mithunaṃ hi catvāraś ca catasraś ca. atha yad devā abruvaṃś: catvāro 'smākam iti, paśūṃs tad ūcur, atha yad asurā abruvaṃś catasro 'smākam iti, diśas tad ūcus; ta eṣāṃ paśubhir diśo 'yuvata; tasmād yāṃ kāṃ ca diśaṃ paśumān eti, jitām evānveti.

pañcāsmākam iti devā; ṛtūn evābruvatāthāsurā na prāvindan, na hi pañci (sic) *kiṃ canāsti; te 'surā ārambham avindantaḥ pañcā pancety eva vadantaḥ parājayanta; tato vai devā abhavan, parāsurā; bhavaty ātmanā, parāsya dviṣan bhrātṛvyo bhavati ya evaṃ veda.*

pañca mameti hovācendras; tad itare na mithunam avindan, na hy ata ūrdhvaṃ vaco mithunam asti; te pañca pañcety eva sarvaṃ parājayanta, sarvaṃ devā ajayant, sarvasmād enān nirabhajan. — atha yad devā abruvan: pañcāsmākam ity, ṛtūṃs tad ūcus, tad itare na mithunam avindan, na hy ata ūrdhvaṃ vāco mithunam asti, etc.

Dat de twee Brāhmaṇas, het Jaiminīyam en het Śatapatham, zeer dicht bij elkaar staan, blijkt uit nog meer feiten. In beide is het zeer gewoon, dat een voorschrift ingekleed wordt in den vorm van een gesprek of dispuut [44]). Eene aan 't Ś. Br. bizonder eigene zinswending *eteno eva vyajayata yāsyeyaṃ vijitis tām* [45]) luidt in het Jaiminīyam: *imām eva jitim ajayad yasyeyaṃ jitis tām* [46]). Eenige woorden tot dusverre slechts uit

[44]) JBr. II, 22 bijv. gelijkt sterk op Ś.Br. XI. 6. 2.
[45]) Bijv. Śat. br. V. 2. 3. 7.
[46]) JBr. I. 3.

het Śatapatha-brāhmaṇa bekend, worden ook in het Jaiminīyam gevonden; ik merkte op: *pibdamāna: pūrṇaṃ pibdamānaṃ tiṣṭhati* II. 75; *apāṣṭhihan* II. 267; *upaja: upajo vā eṣā bṛhadrathantarayor yad etāni sāmāni* II. 214, 216; *laghūyet* I. 245; *kuśi* I. 287, III. 40 en Upaniṣad I. 56. 1 en waarschijnlijk nog wel meer. Terwijl, zooals ik vroeger al eens in deze vergadering heb medegedeeld, de eerste vijf boeken van de Mādhyandina-recensie van het Brāhmaṇa der honderd paden in grammatica eigenaardige punten van verschil vertoonen tegenover de Kāṇva-recensie van diezelfde boeken, is het opmerkelijk dat het Jaiminīya-brāhmaṇa dichter bij den Mādhyandina- dan bij den Kāṇva-tekst staat. Dit is al voldoende duidelijk geworden uit de meegedeelde stukken. In een paar punten evenwel gaan Jaiminīya en Kāṇvīya samen: in de korte *a* van *pavayati* (*apavayat* I. 73, II. 64) en in het reeds opgemerkte *anuyuvam* (boven pag. 16).

Uit al de plaatsen boven aangehaald en de andere punten van overeenkomst daareven opgemerkt, volgt dat er een vrij intiem verband bestaan heeft tusschen de traditie der Vājasaneyins en der Śāṭyāyanins-Jaiminīyas. Het ziet er naar uit alsof de lange passage uit het eerste boek van het Jaiminīyam (I. 51-65) door de Jaiminīyas ontleend is aan het Śatapatha-brāhmaṇa. Ik voer daarvoor den volgenden grond aan. Het is bekend hoe de Vājasaneyins, de aanhangers van den Witten Yajurveda, in hun brāhmaṇa voortdurend polemiseeren tegen de volgelingen van den Zwarten Yajurveda, die door hen òf direct worden genoemd: de Carakādhvaryu's, òf slechts worden aangeduid als „sommigen". Zulk een geval van polemiek komt nu ook voor in de passage in questie [47]). Waar deze polemiek nu ook in het Jaiminīyam voorkomt, wijst dit op ontleening

[47]) Śat. br. XII. 4. 1. 4 (vgl. J A O S. vol. XXIII, pag. 332); de uitspraak waartegen gepolemiseerd wordt is te vinden Taitt. br. I. 4. 3. 6. — Geen direct bewijs voor ontleening is het feit, dat JBr. I. 53 het yajus *askann adhita* aangevoerd wordt in korteren vorm dan in het Ś. br., hier is de ontleening slechts waarschijnlijk, daar het yajus als geheel ook denkbaar is in den korteren vorm van het JBr.

aan het Śatapatha. De waarschijnlijkheid dat hier ontleend is wordt grooter door de vermelding van Yājñavalkya als autoriteit in het Jaiminīya, deze immers is de groote zegsman in een groot gedeelte van het Śatapatha-brāhmaṇa. In dit verband is zeer sprekend de boven (pag. 32) vergeleken passage, waar door den maker van het Jaiminīya-brāhmaṇa de verklaring van een Veda-vers gegeven wordt, zooals die door den Vājasaneya, d. i. zeker ook hier wel Yājñavalkya, is geleverd. En deze aan Vājasaneya toegeschreven verklaring is feitelijk die welke in het Śatapatha-brāhmaṇa wordt gegeven. Waar in de laatste regelen van het Śatapatha-brāhmaṇa sprake was, bedoelde ik de Mādhyandina-recensie van dezen tekst. Maar de verhouding tot de Kāṇva-recensie schijnt eene andere te zijn. Eéne passage althans schijnt door de Kāṇvas aan de Jaiminīyas ontleend te zijn. In het boven (pag. 33) vergeleken stuk, waar de door het Woord te beslechten strijd tusschen Goden en Asuras beschreven wordt, zeggen in de versie der Jaiminīyas de Goden telkens: „een is ons", „twee is ons" enz., doch in de beide recensies van het Śatapatha-brāhmaṇa is het telkens Indra die zegt: „een is mij", „twee is mij" enz. De Kāṇva-recensie nu bevat een stuk, dat niet in de Mādhyandina-recensie maar wèl in het Jaiminīya-brāhmaṇa wordt gevonden, en hier luidt het telkens, in overeenstemming met het Jaiminīya-brāhmaṇa: „een is ons", „twee is ons" etc. Het zou intusschen al te gewaagd zijn om op grond van de aangevoerde feiten te willen beweren, dat het Śatapatha-brāhmaṇa in de Mādhyandina-recensie ouder, dat in de Kāṇva-recensie jonger is dan het Jaiminīya-brāhmaṇa. Het is een feit dat die Brāhmaṇas geen werken van ééne makelij, dat ze niet „aus einem Guss" zijn. Zij kunnen later uitgebreid en omgewerkt zijn; en men moet zich er dus in de meeste gevallen toe beperken vast te stellen, dat bepaalde stukken de teekenen vertoonen aan verwante teksten te zijn ontleend en dus jonger in datum te zijn.

Het Jaiminīya-brāhmaṇa en de Brāhmaṇas van den Zwarten Yajurveda. — Eene passage uit de Tait-

tirīya-saṃhitā schijnt te bewijzen, dat de auteur bekend was met althans een gedeelte van het Śaṭyāyani-jaiminīya-brāhmaṇa; TS. VII. 1. 1. 2—3 leest men: *tasyā-* (nl. *aśvatarasya*) *'nuhāya reta ādatta, tad gardabhe nyamārṭ, tasmād gardabho dviretā; atho āhur: vaḍabāyāṃ nyamārḍ iti, tasmād vaḍabā dviretā; atho āhur: oṣadhīṣu nyamārḍ iti, tasmād oṣadhayo 'nabhyaktā rebhanty; atho āhuḥ: prajāsu nyamārḍ iti, tasmād yamau jāyete.* De hier vermelde uitspraken zijn allen in het Jaiminīyam (I. 67) te vinden: *tasyānuhāya reta ādatta, tad gardabhe nyamārṭ, tat sa vaḍabāyāṃ, tat paśuṣu, tad oṣadhīṣu; tasmād gardabho dviretās, tasmād vaḍabā dviretās, tasmāt paśavo dvau dvau janayanti, tasmād oṣadhayo 'nabhyaktā rebhanti.* Er zijn stellig wel meer punten van overeenkomst te vinden; ik maak op een zeer merkwaardig punt nog opmerkzaam. In Taittirīya-saṃhitā VII. 5. 1. 2 vindt men *tásmāt tūparā́ vā́rṣikau mā́sau pā́rtvā carati, sattrā́bhijitaṃ hý asyai*, het Jaiminīya-brāhmaṇa (II. 374) luidt: *tasmād etāḥ sarvān dvādaśa māsa uttiṣṭhanti partvāpi*[48]) *vārṣikāv api*[48]) *śaiśirau, sattrābhijitaṃ hy āsām.* Het woord *partvā*, dat in beide passages voorkomt en nergens anders gevonden is, was tot dusverre duister. Sāyaṇa heeft er maar wat van gemaakt en Böhtlingk, die het voor corrupt houdt en het door *prītvā́* wil vervangen[49]), heeft stellig ook geen gelijk: de beteekenis past niet en palaeographisch ligt deze lezing te ver af van de overgeleverde. Het zij mij vergund hier eene beschouwing over deze crux interpretum in te lasschen. Uitgangspunt is Kāṭh. XIX. 12: 15. 13: *tasmāt paśavaḥ pretvānaś caritvā punar etya yathālokaṃ niṣīdanti*[50]); de lezing *pretvānaś* is echter eene conjectuur van v. Schröder, het eenige hs. waarop dit gedeelte van den tekst berust, leest *pūrtvānaś*, de juiste lezing is bewaard

---

[48]) Ik heb den tekst geëmendeerd, welke leest: *partvāvapivāṣikāv api.*

[49]) Addenda in deel VII van het Korte Petersb. Woordenboek.

[50]) Als een curiosum zij vermeld, dat Simon, blijkens zijn Index verborum zu L. v. Schroeder's Kāṭhaka-ausgabe, blijkbaar *pretvā anaś* gesplitst heeft!!

gebleven in de door mij vergeleken Kapiṣṭhala-saṃhitā: *prertvānaś*, en dit is het woord dat ook in Uṇādisuffixen (IV. 116) is bewaard. Het femininum daarbij luidt *prertvarī*, dat, in den vorm *pretvarī* gevonden wordt Kāṭh. XXXIII. 1: 27. 7: *tasmād dvādaśa māsas* (zóó te l. i.p.v. *māsās*) *tūparāḥ pretvarīś caranti*, zonder de *r* komt het ook Pañc. br. VI. 8. 13 voor: *tasmāt pretvaryaḥ pretya punar āyanti*. Met dit *prertvan prertvarī* moet nu ons *partvā* samenhangen, en ieder zal mij na de parallel-plaatsen te hebben vergeleken, toegeven, dat de oorspronkelijke vorm moet geluid hebben *prártvā*, dus absolutivum bij *pra-r* „uitgaan". De plaats uit TS. beteekent dus: „daarom gaat de hoornlooze koe ook de regenmaanden uit (nl. naar de weide)" etc. Of men met eene zeer oude corruptie of met een haplologisch verschijnsel: uitvallen van een der twee *r*'s, te maken heeft, is bezwaarlijk uit te maken.

Het Jaiminīya-brāhmaṇa en de Brāhmaṇas van den Ṛgveda. — Het Aitareya-brāhmaṇa vertoont meerdere punten van aanraking. Groote overeenkomst bestaat tusschen Ait. br. III. 33 en JBr. III. 262, zie beneden, onder: „oorsprong van het śrāyantīyaṃ sāma." Het vers in Ait. br. III. 43. 6 komt eveneens JBr. II. 258 voor. En verder vergelijke men:

Jaim. br.	Ait. br.
I. 145. *imau vai lokau saha santau vyaitāṃ; tayor na kiṃ cana samapatat; te devamanuṣyā aśanāyann: itaḥpradānād dhi devā jīvanty, amutaḥpradānān manuṣyās; te bṛhadrathantare abrūtāṃ: ye nāv ime priye tanvau, tābhyāṃ vivahāvahā iti; śyaitaṃ ha vā agre rathantarasya priyā tanūr āsa, naudhasaṃ bṛhatas; tā-*	IV. 27. 5 sq. *imau vai lokau sahāstaṃ; tau vyaitāṃ. nāvarṣan, na samapatat; te pañcajanā na samajānata; tau devāḥ samanayaṃs, tau saṃyantāv etaṃ devavivāhaṃ vyavahetām: rathantareṇaiveyam amūṃ jinvati, śyaitenāsāv imāṃ; dhūmenaiveyam amuṃ jinvati, vṛṣṭyāsāv imāṃ; devayajanam eveyam amuṣyām*

bhyām vyavahetām: ūṣān evāsāv amuto 'syai śulkam akarod, dhūmam ita iyam amuṣyai; varṣam evāsāv amuto 'syai śulkam akarod, devayajanam ita iyam amuṣyai.

adadhāt, paśūn asāv asyām; etad vā iyam amuṣyām devayajanam adadhād yad etac candramasi kṛṣṇam iva; . . . . ūṣān asāv asyām.

Wat het andere Ṛgveda-brāhmaṇa, het Kauṣītaki-brāhmaṇa aangaat, onmiskenbaren samenhang, het zij door ontleening het zij door gemeenschappelijke traditie, vertoont het verhaal, dat de zoogenaamde keśinī dīkṣā inleidt:

Jaim. br.

II. 53. *keśī ha dārbhyo darbhaparṇayor* [51]) *didīkṣe; 'tha ha sutvā yājñaseno haṃso hiraṇmayo bhūtvā yūpa upaviveśa; taṃ ha keśī śunīti nāmnābhyuvāda; sa ha cukrodha sthaviro 'smi pañcālānāṃ rājā, sa u vai dīkṣito 'smi, ko nu mā ruhen* (*ruheyaṃ* var.) *nāmnābhivaditum arhatīti; sa hovāca mā krudho, 'bhivaditā te tenāsmi yad aham etasyai viśas tvatpūrvo rājāsam; abhivadito* [52]) *vāva te tenāsmi yad dīkṣito 'siṣṭāpūrtasya tvam akṣitiṃ vettha, dīkṣām ahaṃ veda, saṃprabravāmahā iti.*

Kauṣ. br.

VII. 4. *keśī ha dārbhyo dīkṣito niṣasāda; taṃ ha hiraṇmayaḥ śakuna āpatyovāca dīkṣito vā asi, dīkṣām ahaṃ veda; taṃ te prabravāṇi; sakṛd ayaje, tasya kṣayād bibhemi; sakṛdiṣṭasyāho tvam akṣitiṃ vettha; tāṃ tvaṃ mahyam iti; sa ha tathety uvāca; tau ha saṃprocāte; sa ha sa āsolo vā vārṣṇivṛddha ițau vā kāvyaḥ śikhaṇḍī vā yājñaseno: yo vā sa āsa, sa sa āsa.*

Overeenkomst heerscht verder in de namen der zeven lokas, die in het Kauṣītaki-brāhmaṇa heeten (XX. 1): *upodaka* (van Agni), *ṛtadhāman* (van Vāyu), *aparājita* (van Indra), *adhidyu*

---

[51]) Dit is even raadselachtig als *śāmūlaparṇābhyām* Jaim. up. br. I. 38. 4.

[52]) d. i. *abhivaditā u.*

(van Varuṇa), *pradyu* (van Mṛtyu), *rocana* (van Brahman) en ten zevende *nāka;* de correspondeerende passage uit het Jaiminīya-brāhmaṇa luidt: *upodako nāma loko, yasminn ayam agnir; ṛtadhāmā, yasmin vāyur; aparājito, yasminn ādityo; 'dhidyur, yasmin varuṇaḥ; pradyur, yasmin mṛtyū; rocano, yasmiṇn aśayā, viṣṭapa eva saptamo brahmaloko, yasminn etad brahma,* II. 334, en vgl. III. 346. Ook in de aanduiding der localiteit waar bij een viśvajit telkens de drie nachten (d. i. dagen) moeten worden doorgebracht, is samenhang tusschen de twee teksten: *udumbare, niṣādeṣu, vaiśye, rājani* volgens Jaim. br. II. 184, *udumbare, naiṣāde, vaiśye, kṣatriye* volgens Kauṣ.br. XXV. 15 [53]). Zooals straks uit de vergelijking der Sūtras zal blijken, vertoont ook de ritus der Kauṣītakins menig punt van overeenstemming met de voorschriften der Jaiminīyas. Iets wat gelijkt op de bekende passage uit het groote Brāhmaṇa [54]), waar een zekere vijandige gezindheid tegenover de Kauṣītakins spreekt, ontbreekt dan ook in ons Brāhmaṇa.

Het Jaiminīya-brāhmaṇa en de Sūtras. — De nagenoeg eensluidende tot den Sāmaveda behoorende Sūtras van Lāṭyāyana en Drāhyāyaṇa sluiten zich natuurlijk aan bij het Pañcaviṃśa-brāhmaṇa, doch dat ook het Jaiminīya- (of wellicht Śāṭyāyani-) brāhmaṇa aan deze auteurs bekend is geweest, volgt vooral uit eenige yajus-spreuken, die òf nergens anders dan in het Jaiminīyam worden aangetroffen òf althans nergens anders in den bepaalden vorm, waarin Lāṭyāyana-Drāhyāyaṇa die formules bieden. Zoo wordt het yajus uit Lāṭy. I. 7. 7 (Drāhy. II. 3. 8) in dezen vorm alleen maar in JBr. I. 72 gevonden, dat uit Lāṭy. III 7. 8 (Drāhy. IX. 3. 23) komt voor JBr. III. 306, dat van Lāṭy. III. 12. 6

---

[53]) De vijfde localiteit in Kauṣ. br.: *brāhmaṇe samānagotre* moet zeker wel als facultatief worden opgevat, vgl. Hir. śrs. XVII. 1. s. f.: *udumbare, niṣāde, vaiśye, rājanye, brāhmana ity ekeṣām.*

[54]) XVII. 4. 3.

(Drāhy. X. 4. 7) gelijkt sterk op dat van JBr. II. 406, de eerste woorden van dat van Lāṭy. III. 12. 13 (Drāhy. X. 4. 13) worden aangetroffen JBr. l. c.; het lange yajus uit Lāṭy. IV. 1. 5 (Drāhy. XI. 1. 5) wordt iets korter en met lichtelijk verschillende lezing tweemaal in JBr. (II. 45 en 418) gevonden. Het in Lāṭy. l. c. 7 (Drāhy. l. c. 7) gevonden yajus blijkt volgens JBr. l. c. uit drie deelen te bestaan: *mano jyotiḥ* (var. *mā no jyotiḥ*), *vāk satyam* en *mā no bhadraḥ*; de uitroep *hai mahā idam madhv idam madhu* (Lāṭy. IV. 3. 18, Drāhy. XI. 3. 17) is herkomstig uit JBr. II. 405. Wanneer de beide Sūtrakāras (Lāṭy. II. 10. 1, Drāhy. VI. 2. 1) leeren, dat de Udgātṛ alvorens het vāmadevya sāman te zingen moet denken aan: runderen, paarden, geiten, schapen, rijst en gerst, dan is dit voorschrift blijkbaar ontleend aan JBr. I. 333: *etā vā vyāhṛtīr vyāhṛtyodgāyed: gauś cāśvaś cājā cāviś ca vrīhiś ca yavaś ceti*, waarna de reden volgt van dit voorschrift. Ten slotte zijn de muziekinstrumenten, die bij het mahāvrata bespeeld worden (opgenoemd Lāṭy. IV. 2. 1, Drāhy. XI. 2. 2) ontleend aan JBr. II. 404, waar als *kṣudrāḥ parimādaḥ* opgesomd worden: *karkarī cālābuś ca vakrā ca kapiśīrṣṇī caiṣīkī cāpāghāṭalikā ca vīṇā ca kaśyapī ca bhūmidundubhiś cārṣabheṇa carmaṇābhivihito vāṇaś ca śatatantriḥ*. Geheel onbekend was tot dusverre de *kaśyapī*. Het lijdt dus geen twijfel of de beide Sūtrakāras zijn bekend geweest met de overlevering der Jaiminīyas of der Śāṭyāyanins. — Eene vergelijking van het Jaiminīyam met de Sūtras, d. i. den ritus van den Ṛgveda, leert, dat het ritueel van ons Brāhmaṇa veel dichter staat bij dat der Kauṣītakins, vertegenwoordigd door het Sūtra van Śāṅkhāyana, dan bij dat der Aitareyins, neergelegd in het Sūtra van Āśvalāyana. De Hotrakas moeten namelijk hunne recitatie (śastra) van Ṛgvedaverzen beginnen met dezelfde verzen (den tṛca of pragātha), waarop door de Sāman-zangers het stotra, het lof, gezongen is. Daarom heet die tṛca dan ook stotrīya tṛca. Nu stemmen die stotrīyas niet altijd overeen in den ritus van Āśvalāyana en van Śāṅkhāyana [55]). Waar er verschil is, gaat bijna altijd

Śāṅkhāyana met het Jaiminīyam, en, voorzoover ik dit nagegaan heb, Āśvalāyana met het Groote Brāhmaṇa mede. Ook in andere détails sluit zich Śāṅkhāyana bij het Jaiminīyam aan: het vers: *yasmāj jāto na paro anyo asti* (Śāṅkh. IX. 5. 1) wordt in dezen vorm slechts in ons Brāhmaṇa (I. 205) aangetroffen; ditzelfde geldt voor het vers Śāṅkh. IX. 6. 21, vgl. JBr. l. c. De ritus beschreven in Śāṅkh. XIII. 5. 7—12 (en vergl. Kāty. XXV. 14. 19—22) schijnt ontnomen te zijn aan JBr. I. 343; de sāmans Śāṅkh. l. c. 14 opgenoemd komen overeen met die van JBr. I. 344. De beschrijving van meerdere eendaagsche Soma-offers in Śāṅkh. XIV sluit zich bij het Jaiminīyam, niet bij het Groote Brāhmaṇa aan. Van de vele punten van overeenkomst vermeld ik slechts de beschrijving van de dakṣiṇā die bij eene apaciti voorgeschreven wordt; in Śāṅkh. (XIV. 33. 20) luidt deze: *aśvarathaḥ khāḍgakavaco vaiyāghraparicchada ārkṣopāsaṅgo dvaipadhanvadhiḥ śyāvāśvo dakṣiṇā*, in het Jaiminīyam (II. 103): *tasyāśvarathaś caturyug dakṣiṇā bhavati... tasya vaiyāghraḥ parivāro bhavati dvaipo dhanvadhir ārkṣa upāsaṅgaḥ khaḍgakavacaḥ.* — Ook de tot den Yajurveda behoorende Sūtras bieden menig punt van overeenkomst en aansluiting, vooreerst dat van Baudhāyana. Uit eene mededeeling van Oertel [56]) is reeds bekend de geschiedenis van Uśanas, die in deze versie slechts in het Baudhāyana-sūtra wordt aangetroffen [57]). Daarbij komen nu nog de geschiedenis van Keśin naar aanleiding van het eendaagsch Soma-feest: de apaciti (zie beneden) en de motiveering van de verschillende agniṣṭut's in JBr. II. 135 en Baudh. XVIII. 12—13: 356. 17—357. 7. Ter vergelijking moge de passage uit het JBr. hier volgen: *sa yo mukhena pāpaṃ kṛtvā manyeta, trivṛtāgniṣṭutā yajetaiṣa ha vai mukhena pāpaṃ karoti, yo 'vādyaṃ vadati;... atha yo bāhubhyāṃ pāpaṃ kṛtvā ma-*

---

[55]) Vgl. Āśv. śrs. VII. 2, 4 en 8 met Śāṅkh. śrs. XII.
[56]) JAOS. XXVIII, pag. 81 vlgg.
[57]) Baudh. śrs. XVIII. 46: 401. 11.

nyeta, pañcadaśenāgniṣṭutā yajetaiṣa ha vai bahubhyāṃ pāpaṃ karoti, yo 'nighātyasya nihanti;... atha ya udareṇa pāpaṃ kṛtvā manyeta, saptadaśenāgniṣṭutā yajetaiṣa ha vā udareṇa pāpaṃ karoti, yo 'nāśyānnasyānnam aśnāti;... atha yaḥ padbhyāṃ pāpaṃ kṛtvā manyetaikaviṃśenāgniṣṭutā yajetaiṣa ha vai padbhyāṃ pāpaṃ karoti, yo janam eti. — Nog meer punten van overeenstemming vindt men in het Āpastambīya-sūtra, dat immers ook vaak het Śāṭyāyanakam met name citeert. Āpastamba moet bepaald uit onzen tekst geput hebben; de lange formule van de keśinī dīkṣā in Āp. X. 10. 6 is bijna gelijkluidend in ons Brāhmaṇa te vinden: II. 65. Dat de barbaarsche ritus in zwang bij den gosava ook in Āpastamba met volkomen dezelfde woorden wordt voorgeschreven is reeds opgemerkt [58]); de passages in Āpastamba XXII. 2. 13—14 en 16, XXII. 3. 3—4 komen ook voor in JBr. II. 116, 117 [59]). De plaats, waar de Sarasvatī in het zand verdwijnt, elders overal *vinaśana* geheeten, draagt slechts in Āpastamba en in ons Brāhmaṇa den naam *upamajjana* [60]). Zekere voorschriften voor den bṛhaspatisava bij Āpastamba, zijn duidelijk aan het Jaiminīyam (of Śāṭyāyanakam) ontnomen [61]), en de merkwaardige, eenige onbekende woorden bevattende beschrijving van den strijdwagen, die als offerloon (*dakṣiṇā*) bij de apaciti gegeven wordt, stemt in beide teksten woordelijk overeen [62]). — Wat eindelijk het Sūtra van Kātyāyana betreft, ook hier zullen zeker wel meer punten van overeenstemming aan den dag komen, wanneer een grondig onderzoek gedaan

---

[58]) Zie noot 31.

[59]) JBr.: *dhārayanty agnim, vyāghārayanty uttaravedim. — priyāyai jāyāyā antarorū śete 'nipadyamānas; tapasyam evāsya tad; dhiraṇyaṃ mukha ādhāya śete. — yavorvarā vedir bhavati...; yavānām uttaravediḥ.*

[60]) JBr. II. 297, Āp. śrs. XXIII. 12. 5.

[61]) JBr. II. 129, Āp. śrs. XXII. 7. 13—16.

[62]) JBr. II. 103 en Āp. śrs. XXII. 12. 4—6 zijn identiek; voor Sūtra 7 vgl. boven onder de behandeling van Śāṅkhāyana; Sūtras 8—9 zijn weer gelijk aan JBr. De slotwoorden in Āpastamba *iti vijñāyate* bewijzen duidelijk de herkomst uit vreemde bron.

wordt; voorloopig wijs ik er op dat de śruti, waarop deze auteur zich XXII. 1. 29 beroept, duidelijk het Jaiminīyabrāhmaṇa is (II. 184).

II.

Thans mogen eenige mededeelingen uit het Jaiminīyabrāhmaṇa volgen.

De gebrekkige overlevering is oorzaak dat vele stukken, die ik om hunne belangrijkheid gaarne besproken zou hebben, moeten achterwege blijven, in afwachting van een beteren tekst. Verder zal niemand het afkeuren, dat ik duchtig met het operatie-mes der conjecturale kritiek heb gewerkt; daar echter, waar mijne vermoedens sterk afwijken van den overgeleverden tekst, heb ik in de noten mijne lezing vermeld; voor den toekomstigen uitgever van het Jaiminīyam kunnen die vermoedens wellicht van eenig nut zijn. — Ik geef eerst in vertaling eenige stukken die de schepping en den strijd der Goden en Asuras betreffen en wat min of meer in dit kader past, om daarna eenige verhalen over de ṛṣi's en eindelijk die verhalen mede te deelen die min of meer historisch zijn.

Schepping [63]). — Gaarne zou ik beginnen met eene allerbelangrijkste versie van den scheppings-mythus. De tekst is evenwel zoo bedorven, dat ik veel daaruit moet weglaten. De beschrijving begint met de eerste strophe van het beroemde scheppingslied uit den Ṛgveda te citeeren:

„Toen was 't (heelal) noch zijnde noch ook niet-zijnd,
Geen luchtruim bestond er noch hemel daarboven;
Wat dan omsloot het? waar? in wiens beschutting?
Wat was het water, 't grondelooze, diepe?"

---

[63]) JBr. III. 359, 360, vgl. ṚS. X. 129, Śat. Br. XI. 1. 6. 1 sqq., Chānd. up. III. 19 en Mānavadharmaśāstra I. 1. sqq. — Overigens zou men misschien de drie: *ṛtam*, *satyam* en *tapas* als de voorloopers der drie guṇas van het Sāṃkhya kunnen aanzien.

Dan volgt: „Terwijl dit zijnde, dit niet-zijnde in geenen deele bestond, kwam het lichtend [64]) *ṛta* op, kwam het lichtend [64]) *satya* op, kwam het lichtend [64]) *tapas* op. Het *ṛta* (was) het Woord, het *satya* de Adem, het *tapas* de Geest. Het voedsel dezer (drie) was het Licht. Deze (drie) werden tot één; dit tot één geheel gewordene zwol aan door (dat) andere (element: het) Licht.... Daaruit ontstonden de Wateren; deze Wateren waren de groote Oceaan; wanneer het heet: „in den beginne waren de Wateren deze groote Oceaan,” [65]) dan zijn daarmede deze Wateren gemeend. Die vereenigden zich als golven...; daar ontstond het gulden ei [66]): de onderste (helft van de) schaal was van goud, de bovenste van zilver. Na honderd of duizend goden-jaren te hebben neergelegen, was het gereed voor splijting.... Daarop, met (of door?) dit woord uiteensplijtend.... weken de twee schalen van een: „tot welke wereld zal ik worden?” Met (de klank) *phaṭ!* brak het ei vaneen, de onderste helft er van werd de aarde, de bovenste de hemel, wat er tusschen in was, dat werd het luchtruim. Welk woord het had doen hooren bij het in 't aanzijn komen, dat werd de drievoudige Veda en wat in den beginne deze godheid geboren wordend gedacht had [67]), dat werd Brahman.” Daarop wordt verhaald hoe Brahman uit deze werelden de verdere schepping doet ontstaan.

Oorsprong van het śrāyantīyaṃ sāma. — Het Groote Brāhmaṇa bevat (VIII. 2. 9) een zeer bekorte en daardoor raadselachtige versie van de bekende mythe aangaande den incestus van Prajāpati met zijne dochter Uṣas. De passage in questie luidt: „Prajāpati wenschte zijn eigen dochter Uṣas te bezitten. Zijn sperma ontviel hem en stroomde op de aarde neer. Dit maakte hij krachtig, overwegend: „Laat dit van mij

---

[64]) *jyotiṣmad udaplavata.*

[65]) Bijv. Jaim. up. I. 56. 1, doch ook ergens in het Brāhmaṇa zelf.

[66]) ? *tad dhiraṇmayam āṇḍam samaiṣat*, ms.

[67]) Te l.: *yad dhaivaiṣāgre kiṃ ca devatā jāyamānāmanuta?*

niet (*mā*) bederven (*duṣat*)." Toen bracht hij het in orde (en deed) het vee (er uit ontstaan)." Veel uitvoeriger en begrijpelijker is de parallelplaats van het Jaiminīya-brāhmaṇa (III. 261, 262), ofschoon de overgeleverde tekst hier en daar sterk bedorven en wellicht onvolledig is [68]. „De Goden, eene offersessie ondernemend, spraken: „Laat ons datgene, wat van onszelf schrikwekkend is, omvormen, dat wij niet met het schrikwekkende (het offer) ondernemen." Dat wat van hen zelf schrikwekkend was, vormden zij om en het reinigend legden zij 't neer in twee schalen (*śarāva*). Toen ondernam zij de offersessie. Daaruit (uit die schalen) werd die vriendelijke God [69] geboren. Omdat hij uit de twee schalen geboren werd, daarom draagt hij zijn naam. [70] Het was Agni, die daar geboren was. Die sprak tot de Goden: „Waarvoor hebt gij mij doen geboren worden?" „Om het toezicht te houden", antwoordden zij, „wie misdoet, dien zult gij dooden." Nu had Prajāpati zijne zinnen op zijn eigen dochter Uṣas gezet. — Op dit punt is de tekst onvolledig en onbegrijpelijk, ja niet eens met zekerheid leesbaar; waarschijnlijk is er vermeld, dat Rudra-Agni zijn pijl op Prajāpati aanlegt. — (Doch) hij (Prajāpati), de gedaante van een gespikkelde mannetjes-gazelle aangenomen hebbend, steeg omhoog. [71] Dit (nl. de door Rudra op Prajāpati afgeschoten pijl) is de pijl met drie geledingen. [72] Daarom is (het vleesch

---

[68]) Te vergelijken Ait. Br. III. 33, Śat. Br. I. 7. 4.

[69]) *tata eṣo 'khalo devo 'jāyata* (zoo te l.); blijkbaar is Rudra (Śiva) bedoeld, de naam is euphemistisch evenals Śiva. Dezelfde godheid schijnt in de duistere passage Jaim. up. br. I. 5 als *akhalā devatā* te worden aangeduid (*sa haiṣākhalā devatā*...., en *utaiṣākhalā devatā* te l.). Dat Rudra-Agni bedoeld is, blijkt duidelijk uit JBr. II. 254, waar sprake is van *īśānasya devasyākhalasya sāmāni*; in de parallelplaats van Panc. br. XXI. 2. 9 heeten dit de sāmans van Agni vaiśvānara te zijn.

[70]) Een volksetymologie van den naam Śarva!

[71]) De tekst heeft oorspronkelijk: *vi eta ṛ ipaṃ patyasvordhva udakrāmat*, hetgeen veranderd is in: *vi etad rūpaṃ paty°*; moet men voor het laatste vermoeden: *vy etarūpaṃ paryasyodakrāmat?*

[72]) Vgl. Śat. Br. II. 1. 2. 9, met Eggeling's noot SBE. XII, pag. 284; volgens hem is misschien te denken aan het sterrebeeld: de gordel van Orion.

van) de mannetjes-gazelle het minst smakelijk en daarom doet hij een soort van klagelijk geschreeuw hooren. Hem (Prajāpati) die geschoten was, ontviel het sperma en het geraakte op den Himavant; dat werd Mānuṣa, (want) Goden en Ṛṣi's gezamenlijk daarbij gekomen zijnde, spraken: „Laat dit niet bederven," en omdat zij gezegd hadden: „Laat dit niet bederven (*mā duṣat*)", daarom heet het (die localiteit) *māduṣam*, want Mānuṣa is slechts een andere benaming voor Māduṣa. [73]) Door middel van Agni zetten zij het (sperma) rondom in vlam, de Maruts (Windgoden) bliezen er op en door het śrāyantīyaṃ sāma sterkten zij (*aśrīṇan*) het. [74]) Van daar de naam van het sāman. Daaruit ontstonden de dieren (runderen enz.). Die welke 't eerst ontstonden zijn de rooden, die welke ontstonden uit dat (sperma) toen het heet begon te worden zijn de roodbruinen; die welke ontstonden toen het heet was geworden zijn de bruinen, en die welke ontstonden toen het verbrand werd zijn de muildieren en de zwarte (antilopen);.. uit de vonken ontstonden geiten en aiṇeya's (soort van antilope), uit de gloeiende kolen (*aṅgāra*) de Angirasen, uit de met gloeiende kolen vermengde asch ontstonden de drie sterieele koeien: de aan Mitra en Varuṇa, de aan Bṛhaspati en de aan de Viśve devās toekomende. [75]) Uit de (enkele) asch ontstond de ezel, daarom is die aschgrauw".

---

[73]) Juist dezelfde etymologie Ait. Br. l. c. — Ik zie niet in hoe *mānuṣa* hier „menschheid" kan beteekenen; als de menschheid al geboren was uit dat sperma, hoe kan dan al dat in 't volgende vermeldde en bizonder de Angirasen, die zeker hier als voorloopers der menschen gelden, nog later er uit ontstaan? Ik hel er toe over *mānuṣa* (neutr.) voor een nom. pr. te houden eener localiteit, vgl. beneden, noot 269. Kan *mānuṣaṃ saraḥ* de voorlooper van het later zoo bekende *mānasaṃ saraḥ* zijn?

[74]) Dezelfde woorden: *tad agninā paryaindhata maruto 'dhamañ chrāyantīyenainad aśrīṇaṃs tac chrāyantīyasya śrāyantīyatvam*, komen ook II. 202 voor.

[75]) Ook Śat. Br. IV. 5. 1. 9—10 komen deze *vaśās* uit Prajāpati's sperma voort.

De roof van den Soma en het ontstaan van het Soma-offer. [76]) — „In den beginne waren de metra viersilbig en (waren nog) niet het voertuig des offers. De Soma bevond zich in Indra's hoogsten hemel [77]), waar hij bewaakt werd door de Agni-Gandharva's, dat zijn de dhiṣṇyas, dat zijn ook de giftige slangen. [78]) Die (Soma) bevond zich in twee gouden schotels, [79]) deze klepten (bij aanraking) telkens in een oogwenk toe. De metra zeiden: „Laten wij den Soma halen, laten wij het offer voltrekken." Eerst vloog Jagatī omhoog zich voor de machtigste sterkste en moedigste houdend. Toen zij aangekomen was, bemachtigden de Soma-bewakers drie van hare syllaben en zij kwam terug éénsilbig, medevoerend de dīkṣā en het vee. Daarom pleegt zich het offer te wenden tot hem die vee bezit. Nu vloog Triṣṭubh omhoog; toen zij aangekomen was bemachtigden de Soma-bewakers ééne syllabe (van haar), en zij kwam terug driesilbig, medevoerend askese en offerloon; daarom pleegt het offerloon (de als zoodanig bestemde koeien) aangevoerd (en gegeven) te worden op het tijdstip der triṣṭubh [80]), daarom ook beschouwt men hem, die (offerloon) geeft, als askese oefenend. [81]) Nu vloog Gāyatrī omhoog; haar keek hare moeder,

---

[76]) JBr. I. 287, 288, vgl. Pañc. br. VIII. 4, Śat. Br. IV. 3. 2. 7—9, III, 6. 2. 9, TS. VI. 1. 6. 1—5, Ait. Br. III. 25—28, Kāṭh. XXIII 10, Maitr. S. III. 7. 3.

[77]) *indrasya tridive.*

[78]) Dat de dhiṣṇyas de Gandharvas zijn, wordt in alle Yajurveda-brāhmaṇas geleerd, de gelijkstelling met de *āśīviṣāḥ* is nieuw.

[79]) *kuśī* (vgl. boven, pag. 36), Eggeling, SBE. XXVI, pag. 150, waarschijnlijk terecht, „cups", dit blijkt ook uit eene vergelijking van JBr. III. 359, waar het wereldei uit 2 kapālas heet te bestaan, met Jaim. up. br. I. 56. 1, waar in plaats van kapālas *kuśyau* genoemd worden; of het dezelfde beteekenis heeft in JBr. III. 40: *etābhyāṃ nidhanābhyāṃ yathā carma kuśībhyām anvasyed, evam etābhyām anvāsyan*, is niet zoo zeker.

[80]) Eene staande uitdrukking in de Brāhmaṇas. De laatste verzen van het mādhyandina pavamāna zijn steeds triṣṭubh-verzen, en na dit stotra heeft de verdeeling der dakṣiṇās plaats.

[81]) Tekst en beteekenis niet geheel duidelijk. Ik lees: *tasmād u tam eva tapas tapyamānaṃ manyante yo dadat.*

Anuṣṭubh, achterna; daarom kijkt de moeder haren zoon, die naar den vreemde (op buit) uitgaat, na, (zeggend): „Kom levend terug (buit) medevoerend." Zij (Gāyatrī) greep in hare klauwen twee savanas, in iedere klauw één, benevens de (geroofde) syllaben der andere (metra), en in haar bek één savava (het tṛtīyasavana) en kwam (dus) met het gansche offer terug. Daarom zegt men dan ook: „Uitgezogen als 't ware is het derde savana, immers zij bracht het in haar bek mede."[32]) Zij, den Soma aangebracht hebbend, sprak tot de twee andere metra: „Ik heb nu den Soma aangebracht, ik wil dit offer voltrekken". Zij (d.i. de twee andere metra) zeiden: „Wij zijn verminkt·[33]) en niet daartoe in staat." Gāyatrī nu, het morgen-savana zich toeeigenend, zeide: „Ik zal dit voeren." Zij voerde het[34]) en bracht het ten einde. Daarom heet men het morgen-savana: „aan de Gāyatrī toekomend." Zij eigende zich (ook) het middag-savana toe en had daarvan met het (eerste) tristichon afgedaan, maar de Triṣṭubh achtte zich teruggezet en zeide: „Ik kom ook." „Goed", zeide zij (de Gāyatrī): „ik zal de leiding voor U nemen, doch gij moogt genoemd worden." Zij (Triṣṭubh, die nog maar drie syllaben groot was) voegde zich bij haar (nl. bij de Gāyatrī, die oorspronkelijk vier syllaben bezeten had, doch door de vier aan de anderen ontroofd er nu acht had) en de Triṣṭubh, elfsilbig geworden, voerde het middag-savana en bracht het tot stand. Omdat zij gezegd had: „Ik zal de leiding voor U nemen, doch gij moogt genoemd worden", daarom noemt men het middag-savana: „aan de Triṣṭubh toekomend."[35]) Zij (nl. de

---

[32]) Het is bekend dat voor den namiddagdienst (tṛtīyasavana) de Soma niet uit de nog ongeperste Somastengels wordt bereid, maar uit de reeds voor de twee eerste savanas gebruikte stengels (*ṛjīṣa*).

[33]) *vivṛhe* (niet in de Woordenboeken!); het woord komt ook I. 305 voor: *vivṛha eva kakup*, *vivṛha eva tat prāṇaṃ dadhāti*; vgl. *vibarha*: „keine Schwanzfedern habend."

[34]) D. w. z. het gāyatrī-metrum is het voertuig van den morgendienst: alle verzen daarbij gebruikt zijn in gāyatrī-metrum.

[35]) De metra der verzen, waarop het mādhyandina pavamāna gezongen wordt, zijn: gāyatrī, bṛhatī en triṣṭubh.

Gāyatrī) eigende zich nu het derde savana toe en had daarvan het (eerste) tristichon afgedaan, maar nu achtte zich de Jagatī teruggezet en zeide: „Ik kom ook." „Goed", zeide zij (de Gāyatrī); „ik zal de leiding voor U nemen, doch gij moogt genoemd worden." Zij (nl. de Jagatī) voegde zich met de eene syllabe (die zij nog bezat) bij haar (nl. bij de Gāyatrī, die intusschen Triṣṭubh van elf syllaben geworden was) en de Jagatī, twaalf-silbig geworden, voerde het derde savana en bracht het tot stand. Omdat zij (nl. de Gāyatrī) gezegd had: „Ik zal de leiding voor U nemen, doch gij moogt genoemd worden", daarom noemt men het derde savana „aan de Jagatī toekomend." [86])

Het vijfdaagsche Soma-offer. [87]) — „De Goden en de Asuras waren in strijd met elkander; noch door knodsen noch door pijlen konden zij eene beslissende overwinning behalen. Zij zeiden: „Noch door knodsen noch door pijlen kunnen wij den strijd beslissen; laat de beslissing (gelegen) zijn in het Woord, in het Brahman." Toen bedachten zij: „Wie van ons tweeën de anderen het eerst de loef zullen afsteken, die zullen het winnen." De Goden zeiden nu tot de Asuras: „Spreekt gij het eerst." „Neen, gij," (zeiden) de Asuras. Toen zagen de Goden deze paring van het Woord. „Eén is ons," zeiden de Goden; „ééne (*ekā*) is ons," de Asuras. De Goden doelden op den Geest, [88]) de Asuras op de Stem. Door middel van den Geest ontroofden de Goden den Asuras de Stem; daarom spreekt men met de stem uit wat men door den geest bedenkt. „Twee is ons," zeiden de Goden; „twee (*dve*, fem.) is ons," de Asuras. De Goden doelden op uit- en inademing, de Asuras op nacht en dag. Door middel van uit- en inademing ontroofden de Goden den Asuras nacht en dag; daarom beleeft (?) iemand die een lang leven heeft, vele etmalen. „Drie is ons", zeiden de Goden; „drie (*tisraḥ*) is ons," de Asuras. De Goden

---

[86]) De metra van het tṛtīyasavana zijn: gāyatrī, uṣṇikkakubhau, anuṣṭubh en jagatī.

[87]) J Br. II. 291, 292; voor de parallelplaatsen vgl. noot 43.

[88]) Hier is een subst. masc., niet *manas* te verwachten!

doelden op de drie ruimten, de Asuras op het drievoudige weten. Door middel van de drie ruimten ontroofden de Goden den Asuras het drievoudige weten; daarom wordt het drievoudige weten in d e z e ruimten verkondigd. „Vier is ons", zeiden de Goden, „vier (*catasraḥ*) is ons", de Asuras. De Goden doelden op het viervoetige vee, de Asuras op de hemelstreken. Door middel van het viervoetige vee ontroofden de Goden den Asuras de vier hemelstreken; daarom komt hij, die vee bezit, naar welke hemelstreek hij ook gaat, tot eene gansche, gewonnen, goed ingerichte, wèl gegrondvestte hemelstreek. „Vijf is ons", zeiden de Goden; zij doelden op de vijf jaargetijden; doch nu konden de Asuras geen tegenhanger bedenken, want een vrouwelijk van vijf (*pañca*) bestaat er niet. De Asuras geen houvast vindend en slechts *pañca pañca* (dus hetzelfde als de Goden) zeggend, werden overwonnen. Toen hadden de Goden de bovenhand, maar de Asuras delfden het onderspit."

H e t s u j ñ ā n a ṃ s ā m a. — Terwijl het groote Brāhmaṇa omtrent den naam dezer zangwijze, die „goed merkteeken" beduidt, niets heeft mede te deelen, vinden wij in het Jaiminīyam (III. 31) het volgende verhaal. „De Asuras trachtten de Goden uit te roeien door zich telkens te veranderen [89]): doordat zij de gedaante der Goden aannemend zich onder hen begaven. Diegenen van de Goden, die zich in de wildernis bezig hielden met de studie (der gewijdde teksten), zochten zij te dooden door de gedaante aan te nemen van de (Goden), die in het dorp waren, en diegenen (van de Goden), die in het dorp waren, zochten zij te dooden door de gedaante aan te nemen van (de Goden), die zich in de wildernis met de studie bezighielden. Op die wijze zich telkens veranderend zochten zij hen te dooden. Dat bemerkten de Goden en zij zeiden (tot elkander): „Laten wij een parool [90]) vaststellen: telkens als er iemand aankomt, moeten wij hem vragen: „Tot wien begeeft gij U?" en dan moet hij (de aangesprokene) ten antwoord geven: „Tot Indra begeef

[89]) l: *devān vā asurā vyavahāram ajighāṃsan.*

[90]) *saṃvācanam* eig. een samenspraak, hier: „een vraag, waarop een antwoord verlangd wordt."

ik mij." [91]) Telkens als er nu iemand aankwam en zij hem vroegen: „Tot wien begeeft gij U?", antwoordde hij: „Tot Indra begeef ik mij", en dan zeiden zij: „Wèl herkend zijt gij" (*sujñāno 'si*) en daarom heet het sāman: sujñānam (goede herkenning);... doch ieder, die nadat hem de vraag gesteld was, het antwoord schuldig bleef, dien sloegen zij op de plaats zelf dood" [92]).

Het kaleyaṃ sāma. — Ter verklaring van den naam kāleya geeft ons Brāhmaṇa (I. 154, 155) eene zeer merkwaardige mythe, die ook een gegeven voor de ethnographie in den Veda bevat. „Goden, Manes en Menschen stonden aan den eenen kant, Asuras, Reuzen en Piśācas aan den anderen kant [93]). Die streden om ('t bezit van) deze ruimten, doch de Kali-Gandharvas [94]) bewogen zich in het midden, noch aan dezen nog aan genen zich storend. Goden, Manes en Menschen nu kregen de overmacht over Asuras, Reuzen en Piśācas, en verdeelden onderling de ruimten: de Goden namen het rijk der Goden, de Manes het rijk der Manes en de Menschen de Menschenwereld in bezit. Tot hen kwamen de Kali-Gandharvas en zeiden: „Geeft ook ons alsnog een aandeel in deze ruimten." „Neen", zeiden zij, „gijlieden hebt U onzijdig gehouden, aan geen der twee partijen U storend." Zij antwoordden: „Maar in gedachten hebben wij met U medegeleefd [95]), geeft ons dus ook nog een aandeel." „Neen", zeiden zij, „de ruimten zijn nu (eenmaal goed en) wel verdeeld door ons en het is ons niet mogelijk ze door elkaar te werpen." Zij zeiden: „Laat dan dat aan ons toekomen, wat wij zelf hier zien". Toen gaven zij hun deze Kalindās (d.w.z. het land Kalinda?) zeggend: „Onder dezen moet gij askese bedrijven." [96]) Omdat zij aan de

---

[91]) De verzen, waarop het sujñānam gezongen wordt (SV. I. 566 = II. 44 en vlgg.), beginnen: „Tot Indra" (*indram accha*).

[92]) I: *tasyaitad eva prāghnan.*

[93]) Juist zoo in TS. II 4. 1. 1, Kāṭh. X. 7.

[94]) Dezen komen nog slechts eenmaal elders voor: AS. X. 10. 13.

[95]) *atha vai vo manasānvāsiṣmahe*, aor. van *āste.*

[96]) *etāsu śrāmyata*, zooveel als „offers verrichten"?

Kali's de Kalindās gaven, vandaar hebben de Kalindās hun naam. Nu zag de Kali, zoon van Vitadanya deze zangwijze en wendde ze bij het lof aan; door middel daarvan zag hij deze tusschenstreek: de duryanta-ruimte, [97]) en bemachtigde die."

Het ākūpāraṃ sāma. — Van de Kali's is ook sprake in de mythische zonder commentaar maar half begrijpelijke verklaring van den sāman-naam ākūpāra (JBr. III. 272): „De Kaśyapa Akūpāra kwam in gezelschap van de Kali's naar den oceaan af [98]); hij wenschte daarin vasten voet te erlangen, zag deze zangwijze en wendde ze in het lof aan. Daarop erlangde hij vasten voet in den oceaan, nl de aarde. Sinds dien tijd zitten de Kali's op zijn rug." Verderop heet het dat Kaśyapa geëigend is over den oceaan over te zetten; hij is dus gedacht als een of ander mythisch dier, een reuzenschildpad bijv., maar wie met deze Kali's bedoeld zijn is, mij althans, geheel onduidelijk.

De ṛṣi-stoma. — In ons Brāhmaṇa komt (II. 217—221) een merkwaardig relaas voor aangaande de zeven zieners, de ṛṣi's, dat hier eenigszins bekort volgt. Het is dáárom merkwaardig, omdat het ons een en ander leert omtrent de appreciatie van de afstammelingen dier wijzen. „De ṛṣi's hadden den (toegang tot den) hemel verkregen [99]) door heilige werken, askese en observanties. Zij wenschten: „Mogen wij, na op aarde nakomelingschap te hebben nagelaten, ten hemel gaan." Vasiṣṭha wenschte dat zijne nakomelingschap aan 't hoofd staand en 't voornaamste mocht zijn. Die wensch werd vervuld en nog heden ten dage gelden de afstammelingen van Vasiṣṭha als 't voornaamst en aan 't hoofd (der anderen) staand. Bharadvāja wenschte, dat zijne nakomelingschap het sterkst en het krachtigst mocht zijn, en ook deze wensch werd vervuld. Zelfs plachten

---

[97]) *duryantaṃ* (var. *dviryantaṃ*) *lokam*. Het is mij onbekend welke *avāntarā diś* aan de Gandharvas toekomt. Aan den Gandharvanagara, de fata morgana, mag hier toch zeker niet gedacht worden.

[98]) *abhyavaiṣat*: „gleed naar... af", of is eenvoudig *abhyavait* te l.?

[99]) De tekst luidt: *suargaṃ lokaṃ jigyuḥ*.

te voren de Kuru's niet denzelfden weg te nemen, dien de afstammelingen van Bharadvāja namen, en ook plachten zij (zoo eenen) toe te roepen: „O sterke Bharadvāja-zoon!" [100]). Daarom ook moge een afstammeling van Bharadvāja na de toestemming (hiertoe) te hebben gekregen, in de gerechtszaal op den strafbare losslaan [101]). Jamadagni wenschte veelheid van nakomelingschap en kudden, en deze wensch werd vervuld. Gotama wenschte, dat zijn nakomelingschap vertrouwen zou mogen vinden [102]) en hoog in godsdienstig aanzien mocht staan. Ook thans genieten de zonen van Gotama vertrouwen en staan in hoog godsdienstig aanzien. Atri wenschte, dat onder zijne nakomelingen het grootste aantal zieners mocht geboren worden; ook deze wensch werd vervuld: meer dan duizend mantramakers waren onder hen, ja zelfs vrouwen bevonden zich onder zijn nakomelingschap, die mantras maakte. Daarom laakt men hem, die eene vrouw uit het geslacht van Atri doodt [103]). Viśvāmitra wenschte, dat zijne nakomelingschap het tot het koningschap zou mogen brengen en dat gebeurde, want Aṣṭaka was onder zijne afstammelingen degeen, die tot koning gezalfd werd [104]). Het kwam Agastya ter oore dat de andere ṛṣi's naar den hemel waren gegaan, na ieder op aarde aan zijn nakroost verschillende hoedanigheden te hebben bezorgd. Hij wenschte nu hen op dezelfde wijze achterna te gaan en ook dat gebeurde, en daarom, wanneer een afstammeling van Agastya onder brahmanen komt, dan wordt die, evenals de ṣoḍaśin stoma achter de andere door de genoemde ṛṣi's aangewende stomas aankomt, buiten de Kuru's en Pañcālas gehouden (Men moet namelijk weten, dat ieder der ṛṣi's zijn wensch vervuld zag door de aanwending van een bepaalden stoma). — Over twee

---

[100]) *atha ha smotkrośanti bhāradvāja balam iti.* Komt dit gebruik van *balam* ook elders voor?

[101]) *tasmād u bhāradvāja evānujñātaḥ sabhāyāṃ daṇḍyaṃ praharet.*

[102]) *śraddhānīyā me prajā... syāt.*

[103]) Te vergel. is misschien Śat. Br. I. 4. 5. 13: *tasmād apy ātreyyā yoṣitainasvī.*

[104]) l. *abhiṣiṣice.*

der genoemde Zieners vinden wij in ons Brāhmaṇa nog verdere overlevingen:

Jamadagni's „zevendooder."[105]) — „Wanneer iemand zijn tegenstander of vijand schade wil toebrengen, dan wende hij (in het lof als brahmasāman) de zangwijze aan, die den naam draagt: Jamadagni's zevendooder" (*jamadagneḥ saptaham*). Jamadagni namelijk was de huisprelaat der Māhenas [106]). Hij verhief zich boven hen in bezit en zij deden hem kwaad. Hij dacht nu: „Hoe zoude ik van hen telkens zeven tamme dieren (d. w. z. koeien) op één dag kunnen doen sterven?" Hij zag deze zangwijze en wendde haar in het lof bij het Soma-offer aan. Daarop deed hij telkens zeven koeien van hen op één dag sterven.... Dit (feit) wordt gememoreerd in een (Veda-)vers: „Bovenmatig wiesen zij (nl. de Māhenas) in voorspoed; den hemel (alleen) om zoo te zeggen raakten zij (nog) niet aan; maar toen zij den Bhṛgu geschaad hadden, gingen zij reddeloos ten gronde" [107]).

Het gotamasya bhadram. — Over Gotama lezen wij nog een ander merkwaardig doch helaas weer niet geheel begrijpelijk bericht in de beide Brāhmaṇas van den Sāmaveda. In het Groote Brāhmaṇa luidt het [108]): „Door deze zangwijze (het gotamasya bhadram) kwam Gotama tot macht en grootheid. Daarom noemen zich zoowel de vóór Gotama komenden als de op hem volgenden: Gotama-ṛṣi's." En in het Jaiminīya-brāhmaṇa [109]): „Gotama de zoon van Rahūgaṇa uitte den wensch: „Moge ik levende have verwerven" [110]). Hij zag deze

---

[105]) J Br. I. 152, vgl. II. 310.

[106]) Een tot dusverre onbekend geslacht (of volk?)

[107]) 1. *atimātram avardhanta nod iva divam aspṛśan*
bhṛguṃ hiṃsitvā māhenā asaṃbhavyaṃ parābhavan

Het vers is een variant van AS. V. 19. 1. Jamadagni is ook volgens de Pravara-sūtras een afstammeling van Bhṛgu (Bhṛgu, Cyavana, Apnavāna, Ūrva, Jamadagni). Onze legende dient ter verklaring van het vers uit de Atharva-saṃhitā.

[108]) XIII. 12. 8.

[109]) III. 44.

[110]) *sātasaniḥ syām*, doelt waarschijnlijk op het tijdens een Soma-offer op *sani* uitgaan, vgl. Caland-Henry, l'Agniṣṭoma, § 23.

zangwijze, wendde ze in het lof bij het Soma-offer aan, en kwam in 't bezit van levende have... Daarom vereeren [111]) beide groepen van ṛṣi's, zoowel die welke aan Gotama voorafgaan, als die welke op hem volgen, beide den ṛṣi Gotama [112]). Hem die dit weet, dien vereeren [111]) beide groepen van Manes, zoowel die welke aan hem voorafgaan als die welke op hem volgen." — De bewering van het Groote Brāhmaṇa, dat de vóór en na Gotama komende ṛṣi's allen Gotama heeten is mij niet duidelijk, het schijnt eene waarheid te zijn, die niet behoefde verzekerd te worden [113]). De bewering van het Jaiminiyam schijnt slechts te beteekenen, dat, evenals Gotama door zijne voor- en nazaten geeerd was, zoo ook hij die deze wetenschap bezit, na zijn dood bij voor- en nazaten zal in eere staan.

Het āsitaṃ sāma. — Van zekeren Asita Devala's zoon wordt in het Groote Brāhmaṇa [114]) kortelijk vermeld, dat hij „tot de aanschouwing der drie ruimten, der drie werelden kwam", en daarmede min of meer overeenstemmend in het Kāṭhaka [115]), dat de ruimten, de werelden, zoowel die, welke zich aan deze, als die, welke zich aan gene zijde bevinden, hem zichtbaar werden. Hoe dit geschiedde en welke werelden dit waren, wordt ons uitvoerig medegedeeld in de volgende interessante passage [116]), die ik, zoo goed en zoo kwaad als het gaat, hier in vertaling laat volgen. „De zieners zeiden (eens):

---

[111]) *upāsate.*

[112]) Hier volgen de mij onverstaanbare woorden: *etaṃ hi sanabhimānam apaśyat.*

[113]) Of moet men aan Pāṇ. II. 4. 65 denken, waar geleerd wordt dat nakomelingen van Gotama (niet *gautamāḥ* doch) *gotamāḥ* heeten? Doch dit geldt ook voor anderen!

[114]) XIV. 11. 19.

[115]) XXII. 11: 67. 10, waar met de Kapiṣṭhala-saṃhitā i. p. v. *devalāya* te l. is: *daivalāya.* Tevens merk ik op, dat in de volgende woorden (r. 11) *sam asmā ime lokā... bhānti* te scheiden is, en dat hier niet met Simon, Index Verborum, pag. 207 aan een datief van *sama* te denken is (*samasmai*).

[116]) JBr. III. 268, 269.

„Komt, laat ons trachten te verwerven die hemel-ruimte, die zich boven (de vlucht van) den valk bevindt [117]), (de ruimte,) waar die Atharvans zijn"; (het waren de zieners): Preṇin Somāhita's zoon, Madhucchandas Viśvāmitra's zoon, Asita Devala's zoon en welke anderen de nabijheid er van (van die wereld) wenschten te aanschouwen [118]). Dezen (die zieners?), die langen tijd met offeranden bezig waren, vernamen zij (de Atharvans?) gedurende vele jaren niet, doch hen (de Atharvans?) hoorden zij (de zieners?) zeggende: „(Daar) spreekt hij (n.l. de Adhvaryu) zijn bevel uit: „doe hooren", „(daar) spreekt hij (nl. de Hotṛ.) zijn vaṣaṭ uit" [119]). Een der Atharvans, met name Udvanta, daalde (nu eens), met een soma-drinkschaal in de hand, tot (hen) af en sprak tot hen: „Met welken wensch zit gij (daar)?" „Wij wenschen die hemel-ruimte te verwerven die zich boven (de vlucht van) den valk bevindt, (de ruimte,) waar die Atharvans zijn." Hij sprak tot hen: „Begeeft gij u achter het dorp?" [120]) „Ja." „Om wat te erlangen?" „Den weg." „Dat voorwaar is niet geschikt om u den hemel te doen erlangen," en daarop blikte hij op de soma-drinkschaal neer. Nu sprak hij: „Eet gij vleesch?" „Ja." „Om wat te erlangen?" „Gezichtsvermogen en leven." „Dat voorwaar," zeide hij, „is evenmin geschikt om U aan den hemel te helpen", en hij blikte wederom op de soma-drink-

---

[117]) *imam uparišyenaṃ svargaṃ lokam*, eene tot dusverre onbekende uitdrukking.

[118]) Tekst eenigszins onzeker: *ya u cānye tasya hāntikaṃ didṛkṣate*, men verwacht: *ya u cānye tasyāntikam adidṛkṣanta*.

[119]) De Adhvaryu leidt, door den Āgnīdhra met *āśrāvaya* toe te spreken, de eigenlijke offerande in, die door den Hotṛ begeleidt wordt met een Veda-vers, dat hij met het woord *vauṣaṭ* sluit.

[120]) Waarom mag men niet „achter het dorp" (*grāmaṃ jaghanena*) gaan? Ik heb niets kunnen vinden, dat dit verklaart; slechts, dat de Snātaka bij voorkeur het dorp door de noordelijke of de oostelijke toegang verlaten moet (Āp. dhś. I. 30. 7.) Vgl. evenwel JBr. II. 438 (J A O S. XIX, pag. 100): *tasya* (sc. *śaptasya suparṇasya*) *haitad grāmasya jaghanārdhe yat pāpiṣṭhaṃ taj jīvanam*, het is dus eene minderwaardige localiteit. Ook de dīkṣita mag den prācīnavaṃśa niet door de westelijke deur verlaten (Āp. śrs. X. 14. 2).

schaal neer. Nu sprak hij: „Laat gij u in met vrouwen?" „Ja." „Om wat te bereiken?" „Continuiteit en voortzetting van het geslacht." „Dat voorwaar is niet geschikt om u aan den hemel te helpen," en weer blikte hij op de soma-drinkschaal neer. Nu sprak hij: „Spreekt gij onwaarheid?" „Ja." „Om wat te bereiken?" „Om eene vrouw, of scherts, of een vriend te erlangen" [121]. „Voorwaar", antwoordde hij, „staat op, gijlieden, en spreekt uwe wenschen uit [122]. Hoop daarop, dat gijlieden gene wereld zult verwerven, bestaat er voor u niet." Nu was Prepin Somāhita's zoon een slecht (mensch); die sprak (als zijn wensch): „Ik kies de procreatie-kracht van zeven bokken en moge iedere vrouw die ik tot mij roep, mij begeeren." En Madhucchandas Viśvāmitra's zoon sprak: „Ik kies de spits der Brahmanen (den voorrang boven alle Br.)". Doch Asita Devala's zoon zeide: „Ik wil neerblikken op deze soma-drinkschaal." Nu sprak hij (nl. Udanta): „Hij alleen van dezen kiest het goede" [123]. Nadat hij (nl. Asita) op de soma-drinkschaal nedergeblikt had, zag hij deze zangwijze en verrichtte het lof er mede (en wel op de woorden [124]) waarop het āsitaṃ sāman berust): „Tot (erlanging van) rijkdom, (van) milde gaven willen wij U, o Agni, ontsteken; bid toch, o krachtige, tot Hemel en Aarde om machtig priesterschap." Al de ruimten (werelden) staan gelijk met Hemel en Aarde: daarop bewoog hij zich in al deze werelden: den voormiddag verkeerde hij in de vergadering der Goden, den middag in die der menschen (en wel) van Drupada Vaddhraviṣṇa's [125]) zoon, en den namiddag in die der Vaderen (Manes)."

---

[121]) De eenvoudige zin der vragen is: „men moet zich bij een offer niet achter het dorp begeven, geen vleesch eten, geen vrouw bezoeken en geen onwaarheid spreken" (vgl. Āp. śrs. X. 13. 6).

[122]) *kāmān idhvam*, l. misschien *kāmān icchadhvam*.

[123]) ? *eṣa evaiṣām eko vratayati*, doch waarschijnlijk steekt *iti* in het laatste woord en is dit bedorven.

[124]) SV. I. 93.

[125]) Tekst: *drupadasya vāddhraviṣṇasya*, het laatste woord is misschien te lezen: *vārddhavṛṣṇasya*, patron. van *vṛddhavṛṣṇa*, dat, alleen AV. VII. 62. 1 voorkomend, misschien wel nom. pr. is.

Het dvaigataṃ sāma. — Er bestaat eene zangwijze geheeten dvaigata, welke benaming afgeleid is van *dvigata*, „tweemaal gegaan". Daaromtrent weet het Groote Brāhmaṇa [126]) alleen maar te vertellen, dat zij gezien werd door zekeren Dvigat uit den stam der Bhṛgu's gesproten, die door middel daarvan tweemaal den hemel bereikte. Een in zijne beknoptheid volstrekt onbevredigend bericht! Uitvoeriger en begrijpelijker ook hier weder ons Brahmaṇa, waar [127]) wij het volgende lezen: „De Goden, het gansche offer gegrepen hebbend, stegen op en bereikten den hemel. De menschen kenden (ten gevolge daarvan) het offer niet en de continuiteit werd daardoor verbroken: goden zoowel als menschen leden honger, immers op wat van hier (d.i. van de aarde door de menschen) gegeven wordt, daarvan bestaan de Goden, en op wat van ginds (van den hemel door de goden) gegeven wordt, daarvan bestaan de menschen: noch offeranden stegen van hier opwaarts, noch regen werd van ginds nederwaarts gegeven. Nu spraken de Goden tot Ayāsya: „De menschen kennen het offer niet, en daardoor is de continuiteit verbroken [128]). Ga en leer hun het offer." Ayāsya ging en leerde hun het offer door deze zangwijze. Dit is het offer zooals het aan de menschen bekend geworden is. Na onder de menschen te hebben getoefd, wist Ayāsya den terugweg tot den hemel niet (meer). Hij uitte den wensch: „Moge ik den terugweg tot den hemel kennen" en na deze zangwijze te hebben aangewend in het lof, kende hij den terugweg tot den hemel... Omdat Ayāsya van gene wereld naar deze en van deze wereld weer naar gene gekomen was, en dus deze werelden tweemaal bezocht had, daarom heet deze zangwijze dvaigata: de zangwijze van hem die tweemaal gegaan is."

Het āyāsyaṃ sāma. — Met denzelfden Ayāsya heeft

---

126) XIV. 9. 32.

127) III. 216.

128) l. *tad vyacchedi.*

de ook in verscheidene andere Brāhmaṇas [129]) aangetroffen overlevering te maken, hoe namelijk de Ādityas het van de Angirasen wisten te winnen door een Soma-offer te bedenken, dat snellere werking had dan het gewone. Het gewone beslaat nl. minstens twee dagen, waarvan de eerste de dag van voorbereiding is, waarop o.a. de schijnkoop van den voor 't offer benoodigden Soma plaats vindt, terwijl bij het door de Ādityas bedachte offer al die handelingen op één dag samengevoegd worden (de sadyaskṛī of sadyasutyā). Volgens de versie van het Jaiminīyam [130]) luidt het verhaal, met enkele bekortingen, als volgt: „De Ādityas en de Angirasen wedijverden om (het bereiken van) den hemel. Zij bedachten: „Wie van ons beiden de anderen als offerpriesters zullen dienen, die zullen achterblijven." De Angirasen nu maakten het eerst de toebereidselen tot een Soma-offer van twee dagen en zonden Agni als afgezant, zeggende: „Kondig dit tweedaagsche Soma-offer van ons den Ādityas aan". Hij ging en sprak tot de Ādityas: „De Angirasen zeggen U een tweedaagsch offer aan (waarbij gijl. als hunne offerpriesters moet fungeeren)." Zij antwoordden hem: „Verwijder U, wij zullen U antwoord geven na te hebben beraadslaagd". Toen spraken zij (onder elkander): „Bedenkt datgene, waardoor de Angirasen voor ons als offerpriesters zullen dienst doen en niet wij voor de Angirasen, (immers), wanneer wij niet voor hen als priesters optreden, zullen wij verstoken zijn van het offer, van den roem". (Want men mag niet afslaan de uitnoodiging om als priester te fungeeren, tenzij men zelf een ander dringender offer op het oog heeft) [131]). Toen maakten de Angirasen toebereidselen voor een op éénen dag te volbrengen offer (sadyaskrī) en zeiden (tot den bode): „Agni, wat morgen is, is lang, wij zeggen U hierbij aan een eendaagsch offer (adyasutyā); daarbij moet gij onze Hotṛ zijn.

---

[129]) Śat. Br. III. 5. 1. 13 vlgg., Ait. Br. VI. 34, Kauṣ. br. XXX. 6, Pañc. Br. XVI. 12. 1, 4 en vgl. Baudh. śrs. XVIII. 22, 23.

[130]) III. 187, 188.

[131]) De woorden tusschen haakjes zijn de paraphrase eener zeer corrupte passage.

Gaus de Angirase moet onze Adhvaryu, Bṛhaspati onze Udgātṛ en Ayāsya onze Brahman zijn" [132]). Hij (Agni) antwoordde: „Ik kom toch als gezant (van de anderen tot U)," (doch) met de woorden: „Agni kiezen wij tot onzen afgezant" [133]) kozen zij hem tot gezant en hij, door hen gekozen zijnde, sloeg niet af. Na teruggekeerd te zijn, sprak hij tot de Angirasen: „De Ādityas zeggen U een eendaagsch Soma-offer aan". Die zeiden: „Hebt gij dan niet aan ons de voorkeur gegeven?" [134]) „Neen", zeide hij, „ik was (slechts) uw gezant, doch door genen ben ik gekozen, en nu zijn genen wijzer of handiger geweest dan gij, daar zij het eerst dit (offer) gezien hebben". Zoo konden zij, gekozen zijnde, niet afslaan en zij gingen (tot de Ādityas) en dienden hun als offerpriesters. Nadat nu de Ādityas de Zon, in de gedaante van een met paardenteugel voorzien wit ros, aan hun Brahman Ayāsya (als offerloon) hadden gebracht [135]), gingen zij naar den hemel, doch de Angirasen bleven achter. Ayāsya echter, in ontvangst genomen hebbend wat gelijk aan hem of meerder dan hij was [136]), kwam in 't ongeluk [137]). Hij

---

[132]) Vgl. Kauṣ. br. XXX. 6, waar Agni eveneens als Hotṛ, Bṛhaspati als Brahman, Ayāsya als Udgātṛ en Ghora Āṅgirasa als Brahman worden genoemd. Bṛhaspati geldt dus als Āṅgirasa, zoo ook in de Pravarasūtras.

[133]) Beginwoorden van SV. I. 3 = II. 140.

[134]) ? ? *te nahodur eva no vṛthā iti*. Tekst corrupt en vertaling slechts gissenderwijs. Misschien steekt in *nahodur*: *cakrudhur*.

[135]) Tekst niet geheel zeker; gedeeltelijke verwarring met II. 115 is waarschijnlijk; ook is het mogelijk, dat de boven aangehaalde passage bekort is uit II. 115. Het devanītham sūktam (AV. 135. 6—10 en elders) bevat duidelijke toespelingen op deze mythe.

[136]) ? *so 'yāsyaḥ sadṛśam evātmanaḥ śreyāṃsaṃ vā pratigṛhya* (zoo te lezen?). Het is bekend, dat het gevaarlijk is een paard als dakṣiṇā te aanvaarden; hij die dit doet moet deze daad zoenen, vgl. Altindische Zauberei, Darstellung der Wunschopfer (1908), n°. 24. In de andere versie (ook J Br. I. 116) maken de Angirasen bezwaar het ros aan te nemen.

[137]) In P Br. XVI. 12. 4 heet het slechts: *taṃ pratigṛhya vyabhraṃśata*, doch vgl. XI. 8. 10, waar Ayāsya heet genuttigd te hebben het voedsel der Ādityas, ten gevolge waarvan ziekte hem kwelde (*taṃ śug ārcchat*).

uitte den wensch: „Moge ik mijzelven sterken" [138]). Hij zag deze zangwijze en versterkte zichzelven daardoor."

Het nārmedhaṃ sāma. — Wat het Groote Brāhmaṇa [139]) over deze zangwijze vertelt is zoo kort en abrupt, dat het nagenoeg geen waarde voor ons heeft. Het luidt: „Toen Nṛmedha de Angirase aan de verrichting van een meerdaagsch Soma-offer bezig was, zetten zij (nl. de mede-offeraars) honden op hem aan. [140]) Hij nam zijne toevlucht tot Agni met (het vers, waarop het nārmedhaṃ berust): „Beschut ons, o Agni, met ééne." [141]) Hem omringde Agni vaiśvānara van alle kanten, zoo vond hij een vast steunpunt en erlangde uitredding." Heel wat uitvoeriger is de legende in het Jaiminīya-brāhmaṇa [142]), die in hooge mate gewichtig, doch in hare détails niet overal geheel begrijpelijk is. Wat ik er van heb kunnen maken is het volgende: „Nṛmedha en Suvrata waren twee broeders. Die twee. . . . [143]). Nṛmedha nu was Udgātṛ voor Suvrata [144]); nu was (van hun Soma-offer) het yajnāyajñīya-lof (nog) niet (geheel) ten einde gebracht, en toen kwam men op hem (nl. Suvrata) [145]) toegeloopen (zeggende): „De zoon van U, die offerheer (*yajamāna*) zijt, is vermoord geworden door de twee zonen van den Udgātṛ, (nl.) Antakadhṛti Suvrata's zoon door Nakira en Śakapūta" [146]). Terwijl hij (Suvrata) hem (Nṛmedha) nu aan de beide armen pakte, sprak hij; „Brahmanen, dit is Uw offer, dat moet gij

---

[138]) *sam ātmānaṃ śrīṇīya*; *saṃśrīṇāti* staat tegenover *vibhraṃśate* en moet dus beteekenen: „sterken." Onjuist Petersb. Wörterb. Kürz. Fass. Vol. VI, 273, waar als bet. gegeven wordt: „zusammenfügen, verbinden mit (Instr.), s. v. a. theilhaftig machen." De instr. is een zuivere instrumentalis en niet als sociativus bij het verbum te nemen.

[139]) VIII. 8. 22.

[140]) ? *śvabhir abhyāhvayan*, Delbrück slaat voor: *abhyadravan*.

[141]) SV. I. 36 = II. 894, RV. VIII. 60. 9.

[142]) I. 171.

[143]) *tau ha nikānviyādadhāte*, var.: *tau ha gnikānyayā dadhāte*.

[144]) l. *suvratasyojjagau*, de genit. bij dit verbum is gewoon, vgl. bijv. Jaim. up. br. II 8. 3 en elders.

[145]) l. *atha hainam āsasrur yajamānasya* etc.

[146]) l. . . . *putram amīmaratām antakadhṛtiṃ sauvratiṃ nakiraś* (? var. *narakaś*, *nakaraś*) *ca śakapūtaś ceti*.

verrichten voor wien gij wenscht, maar dezen zal ik dit vergelden" [147]). Na hem aan den pilaar van vijgenhout te hebben omwikkeld [148]), ontstak hij bij (hem) een vuur van henniptakjes. Hij (Nṛmedha) sprak den wensch uit: „Moge ik hieruit geraken, moge ik uitredding erlangen, moge dit vuur mij niet verbranden". Hij zag deze zangwijze en hield daarmede een lofzang; daarop erlangde hij uitredding; het vuur verbrandde hem niet, doch verbrandde alleen de boei waarmee hij omwikkeld was." — In de Ṛksaṃhitā zijn een paar aanknoopingspunten te vinden met deze legende. In een zeer duister lied namelijk (X. 132), door de traditie toegeschreven aan Śakapūta Nṛmedha's zoon, is in verband met den persoon van Śakapūta sprake van eene zonde, een vergrijp (*asmín sv ètác chákapūta éno hité mitré nígatān hanti vīrán*) en even te voren wordt het *ἅπαξ λεγόμενον antakadhruk* gevonden, hetwelk eenigszins herinnert aan *antakadhṛti*, den naam van den anderen moordenaar zooals die in het Jaiminīyam luidt.

Het traiśokaṃ sāma. — Terwijl het Groote Brāhmaṇa niets heeft ter verklaring ook van dezen sāman-naam, wordt in ons Brāhmaṇa [149]) een omstandig en allermerkwaardigst relaas hierover gevonden, hetwelk als volgt luidt: „Kaṇva Nṛṣad's zoon had de dochter van den Asura Akhaga gehuwd. Bij haar kreeg hij twee zonen: Triśoka en Nabhāka. Zij ging (om de eene of andere reden) vertoornd naar hare verwanten terug. Hij ging haar achterna. Doch de Asuras, met kleefstof (zijne oogen) besmerend, zeiden tot hem: „Nu moet gij, zoo gij (waarlijk) een Brahmaan zijt, het aanbreken van den ochtend erkennen." Dit vernamen de beide Aśvins; de Aśvins voorwaar zijn onder de goden diegenen die den gebondene (of het gebondene) losmaken. Die twee naderden onzichtbaar en spraken tot hem: „Op het oogenblik waarop [150]) wij beiden, de luit tokkelend, over u heen (zullen) vliegen [150]), zult gij weten, dat

[147]) l. *anena vā ahaṃ tad yātayiṣya iti*. Is dit de zin?

[148]) l. *anuveṣṭya*.

[149]) III. 72—74.

[150]) l. *yadaiva... atipatāvo*.

de ochtend is aangebroken." Gedurende den nacht nu sprongen zij (nl. de Asuras) herhaaldelijk op (roepend, blijkbaar om Kaṇva in den waan te brengen, dat de ochtend dáár is): „Staat op, de dag is gekomen, brengt uwe ploegscharen aan!" [151]) Maar hij zeide telkens: „De ochtend is nog niet daar." Toen kwamen die beide (Aśvins), de luit tokkelend, (in de lucht) over hem heen gevlogen, en toen sprak hij: „Neemt weg dit (kleefsel), nu [152]) is de dag gekomen, brengt uwe ploegscharen aan!" Zij (de Asuras) zeiden: „Deze hier was dan wel een Brahmaan, een ziener. Hier met zijne vrouw! [153]) Komaan, laten wij hem haar geven" [153]). Zij nu gaven haar aan hem. Zij sprak (tot Kaṇva): „Zij zoeken u wederom te dooden op listige wijze; ik heb hen hooren overleggen; zij willen, om (u) uit uit den weg te ruimen [154]), een gouden zetel voor u neerzetten, maar gij moet u niet daarop neerzetten". De Asuras gingen nu heen; zij hadden een gouden zetel voor hem neergezet om (hem) uit den weg te ruimen [154]), en daarop zette hij, (den raad) veronachtzamend, zich neer. Meteen veranderde deze zetel in steen en omknelde hem van alle kanten. Nu kwam het aan zijne zonen Triśoka en Nabhāka ter oore, dat de Asuras hun vader rondom in steen hadden omkneld. Zij kwamen daarbij [155]).

---

[151]) Onzeker: *uttiṣṭhata vyāvadyurbhagdhvaṃ sīrāṇīti* en even verder: *vyāvadyurdagdhvaṃ sīrāṇīti*. Hoewel tamelijk verafliggend van de overgeleverde woorden, is de door mij vermoedde lezing deze: *uttiṣṭhata*, *vyavāsy* (aor. pass. bij *vyucchati*), *uddhaddhvaṃ sīrāṇīti*. Heb ik hiermede den oorspr. tekst hersteld, dan moet *sīra* de ploegschaar wezen, die opgelegd wordt op het onderstel (waarsch. *śuna* of *śunā*). Van de samenstelling van een ploeg bij de Vedische Hindus weet men zoo goed als niets.

[152]) *apaharatedam ehī vyāvady°* het hs. (vgl. noot 151), met *ehī* weet ik geen raad.

[153]) l. *upa ha vā asya jāyā, hantāsmā imāṃ dadāmeti.*

[154]) ? *pracchāye* de eerste maal, *vracchāyai* de tweede maal; doch aangezien *ccha* en *śca* in Grantha-schrift samenvallen, zou men met een kleine verandering kunnen lezen: *vraścāyai*, datief — als infin. gebruikt — van *vṛścati*, in formatie gelijk aan av. *uzraocayāi* (Yt. XIX, 48). Eene lezing *pracchāye* („in de schaduw" ?) geeft geen zin.

[155]) *pitāvāgacchatām* ms., l. *tāv āgacchatām.*

Nu sprak Nabhāka den wensch uit: „moge ik haar (de zetel) nederslaan." Hij zag dat aan Nabhāka toegeschreven lied [156]) en zong dat over (de zetel); daarin werd hij (de vader) zichtbaar gelijk men de draad in een kleinood ziet [157]). Nu uitte Triśoka den wensch: „moge ik haar splijten." Hij zag deze (Traiśoka) zangwijze en spleet door middel daarvan (de zetel) in tweeën. Toen rolde hij (Kaṇva) (nog) bewusteloos zijnde er uit (uit de zetel) [158]). Hij (Triśoka) uitte den wensch: „moge hij leven" en raakte hem aan met (het slotwoord van het sāman): „o he, leef!" Zoo leefde hij, doch voor hem was er duisternis, als 't ware. Nu uitte Triśoka den wensch: „moge het voor hem als dag zijn" en met (het slotwoord van het sāman): „o he, over dag!" raakte hij hem aan. Toen uitte hij den wensch: „moge ik hem tot den hemel doen ingaan" en door (het slotwoord): „o he, ten hemel" deed hij hem tot den hemel ingaan." — Zoo luidt de overlevering in het Jaiminīya-brāhmaṇa en deze schijnt licht over eenige plaatsen uit de Ṛksaṃhitā te verspreiden. De eerste en voornaamste plaats luidt [159]):

yuváṃ śyā́vāya rúśatīm adattaṃ maháḥ kṣoṇásyāśvinā káṇvāya pravā́cyaṃ tád vṛṣaṇā kṛtáṃ vāṃ yán nārṣadā́ya śrávo adhyádhattam.

De eerste vier woorden laat ik buiten bespreking. De laatste drie pādas zouden als één zin bij elkaar kunnen behooren (n.b. *kaṇvāya... nārṣadāya*) en de beteekenis zou kunnen zijn: „Dit, o Aśvins, is het wonderbaarlijke dat door U gedaan is: dat gij aan Kaṇva Nṛṣad's zoon de klank van de heerlijke luit hebt toegebracht." Het hier door „luit" vertaald woord *kṣoṇa* is een *ἅπαξ λεγόμενον*; Sāyaṇa, die als bet. die van „luit" vermeldt, doet dit op grond van de boven

---

[156]) ṚS. VIII. 39—42 zijn allen *nabhākāni sūktāni.*

[157]) l. *tasyāṃ paryadṛśyata yathā maṇau maṇisūtraṃ paridṛśyetaivam*, vgl. Jaim up. br. I. 18. 8.

[158]) l. *tasyai tānto niravartata* (*tasyai* is als ablat. op te vatten), bijna dezelfde uitdrukking ook beneden, zie noot 216.

[159]) I. 117. 8.

door mij medegedeelde legende, die hij gedeeltelijk in paraphrase geeft [160]). De beide andere Ṛgveda-plaatsen [161]) vermelden dat de Aśvins Kaṇva hulp hebben gebracht, toen in het paleis of in de burcht zijne oogen b e s m e e r d waren (*apiripta*). Ook hier dus eene duidelijke toespeling op de meegedeelde legende.

V ā t s a m   o f   m a i d h ā t i t h a ṃ   s ā m a. — Het daareven medegedeelde aangaande Triśoka is in harmonie met eene andere geschiedenis aangaande een vuur- en waterproef, die wij zóó in het Groote Brāhmaṇa [162]) vinden: „Vatsa en Medhātithi waren twee zonen van Kaṇva. Medhātithi maakte Vatsa uit voor een niet-Brahmaan, den zoon eener Śūdra-moeder. Deze sprak: „Laten wij volgens 't aloude recht (*ṛtena*) dòor een vuur heengaan (om uit te maken) wie van ons tweeën de beste Brāhmaṇa is." Met de zangwijze van Vatsa schreed Vatsa door het vuur en Medhātithi met de door h e m geziene. Zelfs geen haar van zijn (Vatsa's) lichaam werd door 't vuur gezengd". Veel uitvoeriger en begrijpelijker is wederom de overlevering in het Jaiminīyam [163]). De twee wedijverende personen heeten hier Medhātithi en Triśoka, doch elders [164]) wordt Triśoka voor identiek met Vatsa verklaard. De overlevering dan der Jaiminīyas luidt als volgt: „De twee zonen van Kaṇva: Medhātithi en Triśoka twistten over het Brahman (d. w. z. wie het meest ervaren in den Veda was). Zij zeiden: „Kom, laten wij over 't brandende vuur gaan." En zij gingen over het brandende vuur heen. Triśoka ging er (ongedeerd) over heen, maar van den ander zengde het vuur de wimpers. Hij (nl. Triśoka) zeide: „Ik heb u overwonnen." „Neen," zeide hij (M.), „g i j zijt de zoon eener Asura-moeder (dit stemt overeen met het vorige verhaal, volgens hetwelk immers Kaṇva bij de Asura-vrouw twee zonen had: Triśoka en

---

[160]) Op ṚS. I. 117. 8 en I. 118. 7. Sāyaṇa heeft zeker ook hier, hoewel hij het niet vermeldt, uit het Śāṭyāyanakam geput.

[161]) I. 118. 7, VIII. 5. 23.

[162]) XIV. 6. 6.

[163]) III. 234, 235.

[164]) III. 198.

Nabhāka), zelfs de goden hebben niet in aanraking met u willen komen" [165]. Nu (zeiden) zij: „Kom, laten wij over water gaan." En zij gingen over de stroomende Rathaspā [166]. Triśoka ging er (ongedeerd) over heen, doch van den ander werden de radvelgen bevochtigd door het water der Rathaspā [167]. Hij (nl. Triśoka) zeide: „Ik heb u overwonnen." „Neen," zeide hij (M.), „gij zijt de zoon eener Asura-moeder, zelfs de Goden hebben niet in aanraking met u willen komen" [165]. Nu (zeiden) zij: „Kom, laten wij runderen uit doen komen" [168]. Triśoka deed onmiddellijk haar- en oorlooze runderen uitkomen [169].... Doch Medhātithi strekte zich gedurende een jaar uit in de nabijheid (van de plaats waaruit de runderen moesten te voorschijn komen), wenschende runderen te erlangen, en deed uit ditzelfde met steen bedekte hol de runderen uit komen met (de woorden, waarop het maidhātitham sāma berust) [170]: „Gij, van het runderen bevattende hol" etc.

H e t m a i d h ā t i t h a ṃ sama. — In het Groote Brāhmaṇa [171] wordt van de legende, waarop de naam van deze zangwijze berust, weer een uiterst korte en op zich zelf onbegrijpelijke mededeeling gedaan. Geheel op zich zelf bezien en geïnterpreteerd volgens de gegevens van Sāyaṇa beteekenen de woorden:

---

[165]) De constructie: *devatā eva tvayā saṃspṛṣṭam nācikamantu* is eenigszins vreemd.

[166]) 1. *tau ha rathaspāṃ viṣyaṇṇām atyaitām.* — Hieruit blijkt dat Roth's vermoeden, om in den gaṇa *pāraskarādi* in plaats van *rathasyā nadī*, *rathaspā n.* te lezen, juist is. De riviernaam is uit geen tekst tot dusverre „belegt".

[167]) Dit moet o n g e v e e r de zin zijn van het corrupte: *athetarasya pavī a ayetātandevārdrapavi rathaspāyai.*

[168]) *utsṛjāvahai.*

[169]) Van diezelfde haar- en oorlooze runderen van Triśoka is ook sprake III. 198. Men vergelijke ook ṚS. I. 112. 12: *yā́bhis triśóka usríyā udā́jata tā́bhir ū ṣú ūtíbhir aśvinā gatam.* — De thans volgende, in JBr. helaas corrupte, en door mij overgeslagen woorden, deelen mede wat er uit die runderen is ontstaan; eenigen nl. stortten zich in den Sindhu en veranderden in lavaṇa: *tasmād āhur gāvo lavaṇam iti.*

[170]) SV. II. 601 = ṚV. I. 11. 5.

[171]) XV. 10. 11.

etena vai medhātithiḥ kāṇvo vibhindukād vyudhnīr gā udasṛjata: „door deze (zangwijze) deed Medhātithi koeien met sterke uiers van de zijde van Vibhinduka (een Rākṣasa) te voorschijn komen." Dat Sāyaṇa niets van deze passage begrepen heeft, wordt door het interessante verhaal uit het Jaiminīya-brāhmaṇa [172]) duidelijk gemaakt, hetwelk als volgt luidt: „De Vibhindukīyas verrichten (eens) een meerdaagsch Soma-offer met Medhātithi als hun Gṛhapati. Als hun Udgātṛ fungeerde Dhṛḍhacyut Agastya's zoon, als hun Prastotṛ Gaurivīti, als hun Pratihartṛ Acyutacyut, als hun Hotṛ Vasukṣaya, als hun beide Adhvaryu's Sanaka en Navaka. Medhātithi ondernam het offer met den wensch runderen te erlangen, Sanaka en Navaka ondernamen het met den wensch eene vrouw te erlangen; en ieder der anderen weer met een anderen wensch. Want oudtijds placht men een meerdaagsch Soma-offer te verrichten ieder met zijn afzonderlijken wensch, en, als die verschillende wenschen vervuld waren, de offersessie op te breken.... Medhātithi nu, die runderen wenschte, zag deze zangwijze en wendde ze in het offer aan. Door (het vers er van, beginnend): [173]) „De splijter der burchten, de jeugdige, de wijze" spleet hij het hol, (waarin de koeien waren opgesloten) en door (het vers, beginnend): [174]) „Gij, o Steenslingeraar, hebt opengelegd de opening van het runderen bergende hol" legde hij het hol open. Daarop kwamen de runderen te voorschijn; die, welke 't eerst te voorschijn kwamen, dat zijn de runderen van heden; toen kwamen er, na dezen, koeien op met gulden horens en dubbelen uier, en na die kwamen er twee Nymphen op, gekleed in gulden ondergewaad. Op deze (laatsten) zette de Gṛhapati (dus Medhātithi) zijne zinnen. Hij zeide: „Deze twee komen mij toe, daar ik ze onder mijn Gṛhapati-schap erlangd heb: den Gṛhapati voorwaar komt alle welslagen toe." „Neen," spraken Sanaka en Navaka, „gij hebt het offer ondernomen, wenschend

---

[172]) III. 233, 234.
[173]) SV. I. 309 = II. 600.
[174]) SV. II. 601.

vee te erlangen; deze koeien komen dus aan U toe; maar wij hebben 't ondernomen met den wensch eene vrouw te erlangen; aan ons komen dus deze twee als echtgenooten toe." Terwijl zij nog aan 't spreken waren, greep hij (Medhātithi) eene van die twee (Nymphen) aan, doch zij stiet hem terug. Zij veranderde in dat (soort van dier), dat die kwabbe heeft [175]); de andere (Nymph) was verschrikt; zij veranderde in die kleine gazelle [176]); daarom (zijn) die.... Die koeien evenwel met gulden horens en dubbelen uier liepen weer heen in de richting vanwaar ze gekomen waren, (denkend): „Onrecht heeft die Gṛhapati gedaan, en wij komen niet toe aan hem die onrecht doet." Dezen zijn ook thans nog in ('t land van) Vibhinduka bekend als die krūra-ṛṣabhāḥ veranderd in śārīḥ."— De beteekenis dezer laatste woorden is niet vast te stellen, doch uit het verhaal van het Jaiminīyaṃ blijkt zoo klaar als de dag, dat in den boven geciteerden tekst van het Groote Brāhmaṇa moet gelezen worden: *vibhindukād doyudhnīḥ*, en dat de beteekenis is: „Door deze zangwijze deed Medhātithi koeien met dubbelen uier uit Vibhinduka (naam eener localiteit of streek) te voorschijn komen."

Het kautsaṃ sāma. — Het Groote Brāhmaṇa [177]) bevat het volgende verhaal ter verklaring van den sāman-naam sauśravasa. „Upagu Suśravas' zoon was de huisprelaat (*purohita*) van Kutsa Aurava. Deze Kutsa vervloekte een iegelijk, die aan Indra zou offeren. Indra nu begaf zich tot Suśravas en sprak: „Offer aan mij; ik lijd honger." En hij bracht een offer aan hem. Indra, met de offerkoek in de hand, begaf zich nu tot Kutsa en sprak: „Men heeft aan mij geofferd; wat is er nu van uwe vervloeking geworden?" „Wie heeft aan u geofferd?" „Suśravas." Toen sloeg Kutsa Aurava met de paal van vijgenhout het hoofd in van Upagu Suśravas'

---

[175]) Vertaling questieus; hs.: *yasyā etat kubalikam iva*; ik heb gedacht aan *kambala*, waarvan *kambalikam* afgeleid kan zijn.

[176]) *hariṇikā*; de volgende woorden zijn corrupt; het hs. leest: *tasmād ete paśvājānehy* (*atha*) enz.

[177]) XIV. 6. 7.

zoon, die als zijn Udgātṛ (zanger) fungeerde. Toen zeide Suśravas tot Indra: „Door uw toedoen heeft mij deze groote (ramp) getroffen." Door middel van deze zangwijze deed hij (Suśravas) hem (zijn zoon Upagu) weer in 't leven komen."— Terwijl in deze versie der legende de oorzaak van Kutsa's haat tegen Indra niet vermeld wordt en het verder bevreemdend is, dat hier de onschuldige vader in plaats van den eigenlijk schuldige, den zoon, moet boeten, is dit alles duidelijk in de veel uitvoerigere overlevering van het Jaiminīyam [178]), die ook overigens zeer belangrijk is. Wij lezen dan in dezen tekst: „Kutsa Aurava was geschapen uit Indra's dij (*ūru*); juist zooals Indra, zoo was hij: zoo als iemand die uit een ander zelf is geschapen, wezen zou. Hem maakte hij (nl. Indra) tot zijn wagenmenner. (Eens) verraste hij (Indra) hem met zijne gemalin, Śacī Pulomans dochter, en hij sprak tot haar: „Hoe hebt gij [179]) zóó gehandeld?" Zij antwoordde: „Ik heb u beiden niet uit elkaar gekend." Hij sprak: „Ik zal hem kaalhoofdig maken; zóó zult gij (ons) uit elkaar kennen." En hij maakte hem kaalhoofdig. Doch hij (Kutsa), een hoofddoek (*uṣṇīṣa*) zich om (het hoofd) geworpen hebbend, legde zich bij haar. Dat is de (oorsprong van den) hoofddoek des wagenmenners. Hij verraste hem nu wederom (met haar) en sprak tot haar: „Hoe hebt gij zóó gehandeld?" Zij antwoordde: „Ik heb u beiden niet uit elkaar gekend: na zich een hoofddoek omgeworpen te hebben heeft hij zich bij mij gelegd" [180]). Hij sprak: „Ik zal zand tusschen zijne schouders strooien; zóó zult gij (ons) uit elkaar kennen." En hij strooide zand tusschen zijne schouders. Dat is (de oorsprong van) het zand tusschen de schouders des wagenmenners [181]). Doch hij (Kutsa), dit (zand) met een overkleed bedekt hebbende, legde zich

---

[178]) III. 198—200.

[179]) Of: „heeft hij": *kathettham akar iti*.

[180]) l. *upanyapādīti* (zoo de tweede maal), *apādi* met mediale beteekenis, vgl. Whitney, Skt. grammar § 845.

[181]) Waarschijnlijk staat de wagenmenner iets achter den wagenstrijder, zoodat het opgewervelde stof op zijn rug neerkomt.

(weer) bij haar. Hij (Indra) verraste hem wederom (met haar) en sprak tot haar: „Hoe hebt gij zóó gehandeld?" Zij antwoordde: „Ik heb u beiden niet uit elkaar gekend: na zich met een overkleed te hebben bedekt heeft hij zich bij mij gelegd." Toen verjoeg Indra hem, (zeggend): „Gij zijt een Malla" [182]. Hij zeide: „Laat mij, o Maghavan, niet ten gronde gaan; geef mij datgene, waardoor ik zal kunnen leven; ik ben toch uit u geboren." (Toen sprak Indra:) „Schud dan dit zand tusschen uwe schouders af." Hij schudde het af en daaruit ontstond het groote volk: Rajas en Rajīyas geheeten [183]. Daarover was hij koning [184]. Zijn huisprelaat was Upagu Suśravas' zoon. Hij (Kutsa) sprak: „Laat niemand offeren; wie in mijn gebied offert, die moet van zijne bezittingen beroofd worden [185]. De Goden immers eten niet, als er geen offeranden verricht worden; er mag (dus) zelfs geen boomblad geofferd worden" [186]. Maar Indra begaf zich tot Upagu Suśravas' zoon en sprak: „Ik wil u (voor mij) doen offeren" [187]. Hij echter antwoordde: „Men offert hier niet; wie hier zou willen offeren, dien zou men (van zijne bezittingen) berooven." Indra nu toonde hem de (hemelsche) wereld, (zeggend): „Deze wereld zult gij erlangen door te offeren" [188]. Nu bedacht hij (nl. Upagu): „L a t e n zij mij berooven [189]; komaan, laat ik offeren." Hij verrichtte nu het offer voor hem. Van zelf rezen

---

[182]) De grammaticale beteekenis is vermoedelijk: „wees (voortaan) een M.", vgl. de uitdr.: *tvaṃ no hotāsīti*. Wat met *malla* bedoeld is, weet ik niet. Het woord duidt òf een volkstam, òf een worstelaar aan.

[183]) *te haiva rajasaś ca rajīyāṃsaś ca nāma mahāñ janapada uttasthau.* De eigennamen (*rajas* beteekent o.a. „stof") zijn ten eenen male onbekend; *rajīyas* is eigenlijk compar. bij *ṛju*. Heeft men te denken aan de Rājeya's, de afst. van Raji (ṚS VI. 26. 6.)?

[184]) l. *teṣāṃ ha rājāsa.*

[185]) l. *mā kaś cana yaṣṭa; yo ma īśāyāṃ yajate, jyeyaḥ sa.*

[186]) l. *na parṇāhutiś cana hotavyeti.*

[187]) De uitdrukking *yājayāni tvā* is eenigszins vreemd, zij schijnt hier gelijk te staan met *yajasva me.*

[188]) l. *imaṃ vai lokam iṣṭvā jayāsīti?* het hs. heeft h i e r . . . *yajatīti* en l a t e r . . . *jayatīti.*

[189]) l. *api tyaṃ jinantu.*

sadas en havirdhāna op, en in den mortier [190]) perste hij den Soma, en sprak: „Kom hier, verre van Kutsa." Indra nu ging (na afloop van het offer) toch tot Kutsa. Hij (Kutsa) sprak tot hem: „Wien hebt gij doen offeren?" [191]) „Upagu" (antwoordde hij). „Berooft (dan) dezen Upagu" (zeide Kutsa). Zij beroofden hem. Ten tweeden male (beroofden zij) hem, (nadat na verloop van tijd het reeds boven beschrevene zich herhaald had). Ten derden male kwam hij (Indra) tot hem (Upagu) en zeide: „Ik wil u (voor mij) doen offeren." Hij echter antwoordde: „Men offert hier niet; wie hier zou willen offeren, dien zou men berooven. Tweemaal voorwaar heb ik geofferd en hebben zij mij beroofd." Indra toonde hem wederom de (hemelsche) wereld (zeggend): „Deze wereld zult gij erlangen door te offeren." Nu bedacht hij: „Laten zij mij berooven; komaan, laat ik weder offeren." En hij zeide tot hem (Indra): „Ik wil (dan voor u) offeren." Nu verrichtte hij het offer voor hem. Van zelf rezen sadas en havirdhāna op, en in den mortier perste hij den Soma en sprak: „Ga zóó (heen), dat Kutsa u niet ziet." Indra nu ging (na afloop van het offer) tot Kutsa. Hij (Kutsa) sprak tot hem: „Wien hebt gij doen offeren?" „Upagu." Daarop stond hij (Kutsa) op en na zelf hem (Upagu) vermorzeld te hebben verstrooide hij (de overblijfselen) in 't water. Nu kwam het zijn vader Suśravas Sthūra's zoon ter oore, dat Kutsa Aurava zijn zoon had vermorzeld en de stukken in 't water geworpen had [192]). Hij kwam op hem toegeloopen en zeide: „Waar hebt gij mijn zoon gedaan?" „Daar in 't water liggen zijne overblijfsels verstrooid" (antwoordde Kutsa). Toen ging hij (de vader) in 't water, hem achterna. Indra, de gedaante eener roode (gazelle) aangenomen hebbend, dronk uit zijn mond den Soma [193]). Hij

[190]) In plaats van, zooals gewoonlijk 't geval is, met de pers-steenen. De hier bedoelde manier van persing is de oudere.

[191]) Tekst corrupt: *kamaṇiyaja iti*, zoo ook verder op. Men verwacht een aoristus, zoo iets als *kam ayīyaja iti*.

[192]) l.: *kutso vai ma auravaḥ* enz.

[193]) Juist zooals hij dat bij Apālā deed (JAOS. XVIII pag. 29).

dacht: „Dat is zeker Indra; dien wil ik prijzen; hij zal dezen (zoon) van mij opwekken." Hij zag deze zangwijze en hield daarmede het lof ter eere van hem (op het vers, waarop de zangwijze berust) [194]: „Gedronken heeft Indra met de sterke kaken van het kruid: den Soma, den krachtigen, offergave bevattenden, met gerst vermengden." Hij (Indra) sprak tot hem: „Met welk verlangen hebt gij mij geprezen?" „Doe dezen zoon van mij herleven" [195]). En Indra wekte hem uit den doode op." — Zoo luidt deze legende, zeker een der meest merkwaardige van het Jaiminīya-brāhmaṇa. Er blijkt nu, dat de Kutsa, waarvan sprake is in het verhaal van Upagu, dezelfde Kutsa is, die ons uit zoo menige plaats der Ṛksaṃhitā bekend is. Soms wordt hij daar voorgesteld als deelnemer aan de heldendaden van Indra, op denzelfden strijdwagen rijdend, en Ārjuneya geheeten, hetgeen toch zeker zeggen wil „zoon van Arjuna"; Arjuna immers is bekend als de geheime naam van Indra. Ook in den Ṛgveda is dus Kutsa Indra's zoon. Op niet weinige plaatsen evenwel treedt hij op als de vijand van Indra [196]). Het is ons uit de boven medegedeelde mythe gebleken, hoe die vijandschap ontstaan is. Een tot nog toe onbegrepen vers uit de Ṛk-verzameling [197]), luidend:

ā́ dasyughnā́ mánasā yāhy ástaṃ bhúvat te kútsaḥ sakhyé níkāmaḥ
své yónau ní ṣadataṃ sárūpā ví vāṃ cikitsad ṛtacíd dha nā́rī

schijnt in zijne tweede helft zeer duidelijk op het medegedeelde verhaal te doelen, wanneer men het vertalen mag: „Gij beiden (Indra en Kutsa), gelijk van gestalte, hebt u neergelaten op de eigen echtelijke sponde (of: schoot) [198]); de

---

[194]) ṚS. VIII. 92. 4=SV. I. 105.

[195]) Hierop volgt de bedorven zin: *taṃ methāyātyudanthnāt.*

[196]) Zie bijv. Macdonell, Vedic Mythology, pag. 147.

[197]) IV. 16. 10. Zie over dit vers Geldner, Vedische Studien, II. pag. 171; geheel afwijkend Oldenberg, Religion des Veda, pag. 158.

[198]) of *yonau* is in de gewone bet. *vulva* te nemen.

vrouw (of de echtgenoote), die naar 't rechte trachtte, zocht u beiden te onderscheiden." Met de vrouw is dan Indra's gemalin bedoeld, die volgens de meening van Geldner en Pischel [199]) reeds in de Ṛksaṃhitā Śacī heet. Het adjectief „die naar 't rechte, 't behoorlijke trachtte" wordt begrijpelijk door het gedrag van Śacī, die immers geen bedrog jegens Indra pleegt, doch de twee niet kan onderkennen.

Naar aanleiding van een driedaagsch Soma-offer, genaamd Govinata [200]) of Chandomapavamāna verhaalt het Jaiminīya-brāhmaṇa [200*]): „Dit offer verrichte hij die den hemel wenscht te bereiken. Dadva Sutemanas' zoon en Mitravid Daṃṣṭradyumna's zoon waren Veda-scholieren van Pratidarśa Vibhāvant's zoon, den vorst der Śviknas [201]). Van hen beiden was het Mitravid Daṃṣṭradyumna's zoon die de werken zijns Leeraars verrichtte: hij placht zijne koeien te hoeden, maar de ander was het die zich met de Veda-studie bezighield [202]). Telkens als zij des avonds samen kwamen, zeiden zij tot elkander: „Breng aan, mijn beste, wij zullen de hand leggen op het gestudeerde", „breng aan, mijn beste, wij zullen de hand leggen [203]) op het goed-verrichtte" [204]). Dadva Sutemanas' zoon nu ontving onderricht van zijn Leeraar. Toen zij nu des avonds (weer eens) samen kwamen, zeiden zij tot elkander: „Breng aan... (als boven)... op het goed verrichtte." „Neen" zeide hij (Dadva), „ik heb boven u voor:

---

[199]) Ved. Stud. II. pag. 1 noot 1 en elders.

[200]) Deze benaming wordt, van de Vedische teksten, alleen nog maar in het Śat. Br. aangetroffen, hier aanduidend eene variant van het aśvamedha-trirātra.

[200*]) II. 276—278.

[201]) In Śat. Br. XII. 8. 2. 3 heet hij Pratīdarśa Aibhāvata; dezelfde heet II. 4. 4. 3 eveneens Koning der Śviknas (Śvaikna).

[202]) l.: *atha hetaro 'dhyāyam eva cacāra.*

[203]) Komt de uitdr. *hastaṃ nidhā* in figuurlijken zin, nog elders voor?

[204]) D. w. z. „laat ons elkander mededeelen het door ieder van ons bereikte."

ik ben door onzen Leeraar onderricht" [205]). Hij (Mitravid) bracht dien nacht door, door droefenis gekweld. Den volgenden morgen ging hij (weer) achter de koeien aan. Eene koe, hem ziende, begreep dat hij droefenis had [206]) en sprak: „Ik weet wat uw zorg is, maar wees daardoor niet bedrukt; kom, ik zal u verkonden den tot de Goden voerenden weg." „Goed", (antwoordde hij), en de koe verkondigde hem dien (weg). Zij beiden kwamen nu des avonds (weer) bijeen. Nu sprak hij (Mitravid): „Dadva, gij zegt nu door onzen Leeraar onderricht te zijn [207]), (maar) kent gij den tot de Goden voerenden weg?" Neen", antwoordde (de ander). „Nu, ik ken hem wel." „Vertel hem mij dan." „Goed", (zeide hij) en hij deelde hem aan hem mede. Daarom is zelfs een aanhangsel van een Kṣatriya vriendelijker dan een Brahmaan [208]). Nu zeide Dadva Sutemanas' zoon: „Gij kent den tot de Goden voerenden weg; kom laten wij beiden ten hemel gaan." „Neen", sprak hij (Mitravid), „door milddadigheid of door kastijding komt hij die inzicht heeft, daarheen; welaan, laten wij milddadigheid of kastijding betrachten." Nu verrichtte Mitravid Daṃṣṭradyumna's zoon een jaar lang (om den anderen dag) een go- en een āyus-Soma-offer en na afloop van het jaar bereikte hij den hemel, doch Dadva Sutemanas' zoon bereikte den hemel na dit driedaagsche Soma-offer te hebben verricht."

Het paurumīḍhaṃ sāma. — Geheel onbekend is ook het volgende verhaal [209]): „De zangwijze van Purumīḍha met het woord *dakṣas* als slotstuk worde (als brahmasāman) [210]) aangewend door iemand die wenscht (den vollen duur van) het

---

205) *ativāhantvamukhyācāryapratiṣṭo vā ahaṃ asmīti* is slechts gedeeltelijk begrijpelijk: *ati vā ahaṃ tvām... ācāryapraśiṣṭo vā aham asmīti.*

206) l. *apriyaṃ vā asyeti.*

207) l. *dadvedaṃ ācāryapraśiṣṭo brūṣe.*

208) Moet men daaruit besluiten dat Mitravid een Kṣatriya was? Overigens is waarsch. i. p. v. *suhṛdetaras* te l.: *suhṛdayataras.*

209) I. 151.

210) D. i. als derde pṛṣṭhastotra.

(normale) leven te bereiken. Taranta en Purumīḍha waren de zoons van (een vader) Vitadaśva [211]) en (eene moeder) Mahī Arcanānas' dochter [212]). Toen zij op weg waren, kwam eene vrouw op hen toe en sprak tot hen: „Mijn zoon is ziek, wilt hem genezen" [213]). Vertoornd zeiden zij: „Hoe mag zij zoo tot ons spreken?" (en zij antwoordden haar): „Begraaf hem in eene aardspleet" [214]). Deze vrouw nu, vertrouwen (op hen) hebbend (en denkend): „God-zieners, mantramakers hebben mij (dat) gezegd," begroef (hem) in eene aardspleet. Toen zij hen weer tegenkwam zeide zij: „De knaap, dien gij mij geheeten hebt in eene aardspleet te begraven, ligt daar in de aardspleet begraven." Zij nu meenden verkeerd te hebben gedaan en uitten de wensch: „Mogen wij hieruit geraken, mogen wij een uitweg, redding erlangen. Moge deze knaap herleven." Nu zag Purumīḍha deze zangwijze en loofde er mede (op de woorden, waarop de zangwijze berust): „Tot Agni moet gij bidden om hulpe met liederen, tot den vurig stralende; tot Agni den heerlijke, o Purumīḍha, (bidden) om rijkdom de mannen,". — „hoe heet de knaap?" — „Sudīti is zijn naam" (antwoordde de moeder), en daarop raakte hij hem (den knaap) aan met (het slot van het vers): „Agni (zij) eene beschutting voor Sudīti." Daarop wikkelde zich de knaap, (hoewel nog) bewusteloos zijnde (uit de aardspleet) los [215]). Hem deed hij herleven door (het slotstuk van de zangwijze): „tot levenskracht" (*dakṣāyā*). „Levenskrachtig voorwaar is de adem; daardoor bracht hij den adem (het leven) in hem." —

---

[211]) Zoo, i. p. v. *vidadaśva*, geregeld de Jaiminīya-teksten.

[212]) *māheyau mahyā ārcanānasasyai* (l. vermoedelijk *ārcanānasyai*) *putrau*.

[213]) De hss. lezen: *tasmai me cikitsitam*, waarvoor ik vermoed: *taṃ sma me cikitsatam*.

[214]) *arvīṣa* beide malen de hss., gelijkwaardig met of foutief voor *ṛbīsa*.

[215]) ṚS. VIII. 71. 14. = SV. I. 49. Ook in de Sarvānukramaṇī wordt dit sūkta aan Sudīti of aan Purumīḍha of aan beiden toegeschreven.

[216]) Zie noot 158.

Wat ons in dit verhaal treft, is de opvatting van het Ṛgveda-vers, waarvan de tweede helft luidt:

agníṃ rāyé purumīḷha śrutáṃ náro 'gníṃ sudītáye chardíḥ.

Met den dativus *sudītáye* heeft men, naar 't schijnt, tot dusverre geen raad geweten. Ludwig's vertaling [217]) is onaannemelijk, ook de opvatting van Grassmann [218]) schijnt mij onverdedigbaar. Doch met de opvatting van *sudīti* als eigennaam, is de zin vertaalbaar. Van deze opvatting moet ook de maker van de Sarvānukramaṇī [219]) kennis hebben gedragen, die het lied toeschrijft aan Sudīti en Purumīḍha of aan een van die beiden.

Het ekatrika [220]) geheeten eendaagsche Soma-offer. — Hierover bericht ons het Jaiminīyam [221]): „Dit (ekatrika) wenschte Udara Śāṇḍilya te verrichten [222]). Hij had in zijne gedachte: „Moge ik het ekatrika verrichten," maar zeide (het) aan niemand. Nu was hij gehuwd met eene vrouwelijke Gandharva [223]). Die werd (eens) bezocht door den Gandharva. Die zeide tot haar: „Er is een zeker gevaarlijk Soma-offer, ekatrika genaamd; dat zal uw echtgenoot verrichten." Daarop vroeg zij aan haar man: „Er is een zeker gevaarlijk Soma-offer, ekatrika genaamd; is het waar, dat gij dat verrichten zult?" Hij antwoordde: „Wie heeft u, terwijl ik dit aan niemand verteld heb en het slechts in mijne gedachte had, van dit (offer) gesproken?" „De Gandharva die mij bezocht," (antwoordde zij). „Vraag gij hem dan," zeide

---

[217]) „Agni zu reichtum, o Purumīḍha, den berümten, ihr männer, den Agni zu starkem glanze ins haus."

[218]) die bij *sudītaye* wil denken *purumīḍhāya*, ofschoon deze juist te voren in vocativo wordt aangesproken.

[219]) ed. Macdonell 45.

[220]) Een ekāha, waarbij de stotras om de beurten uit een en uit drie verzen bestaan.

[221]) II. 126, 127.

[222]) *iyakṣāṃ cakre* is niet zoo maar gelijkwaardig met *īje*, zooals Whitney (J A O S. XI, pag. CXLVII) beweert, doch duidelijk desideratief.

[223]) *gandharviṇī.*

hij, „of dit verricht moet worden of dat het niet verricht moet worden." Zij vroeg hem (den Gandharva): „Moet dit verricht worden of moet het niet verricht worden?" Hij (de Gandharva) zeide: „Gelijk hij het kent, evengoed kennen wij het; als een offer van één aard kent hij het, als een van anderen aard kennen wij het [224]), wie echter het stotra er van op deze wijze kent, die moge het verrichten" (en toen deelde hij mede) hoe vroeger Prajāpati de stotras er van had gehouden [225]). Nu durfde hij het niet verrichten, maar stellig is Udara Śāṇḍilya tot aanzien gekomen, omdat hij in zijne gedachte gehad had: „Moge ik het ekatrika verrichten." Dit Soma-offer, voorwaar, is één van de twee: òf hij, die 't verricht komt in hoog aanzien, òf hij raakt er slechter aan toe."

Naar aanleiding van het eendaagsche Somaoffer, ṛtapeya genaamd. — Ofschoon de passage hierop betrekking hebbend [226]) niet geheel duidelijk en begrijpelijk is, heb ik toch gemeend ze hier te moeten mededeelen, om den eigenaardigen inhoud. „Dit offer verrichtten (eens) Athodiva Garga's zoon, Keśin Darbha's zoon en Ṛjiśvan Vātavant's zoon. Ṛjiśvan Vātavant's zoon nu verloor (tijdens het offer) zijne bezinning [227]), en zij zetten zich bij hem neer met den jongen zoon van Ṛjiśvan: Vṛṣaśuṣma Āktākṣa [228]), (denkend): „Wanneer deze (nl. Ṛjiśvan) sterft, zullen wij met hem (den zoon, in zijne plaats) dit (nl. deze plechtigheid) voleindigen." Hij (de zoon) verloor (na den dood zijns vaders, eveneens) zijne bezinning en in dien toestand kwam hij in de andere wereld [229]). In gene wereld ontmoette hij zijn vader. Deze bevond zich

---

[224]) l. *anyatara iti vā enaṃ sa vedānyatara ity enaṃ vayaṃ vidma.*

[225]) Dit was reeds te voren in § 125 uiteen gezet.

[226]) II. 160, 161.

[227]) *avatatāma.*

[228]) Onzeker: *tam u ha vṛṣaśuṣmeṇa kumāreṇārjiśvanenāttākṣeṇopaniṣeduḥ.* Is *attākṣa* de goede lezing of moet hiervoor *āktākṣa* (vgl. Śat. Br. VI. 1. 2. 24) als nom. pr. of *ārtākṣa* als adj. gelezen worden?

[229]) Juist zooals van Bhṛgu Varuṇa's zoon met dezelfde woorden verteld wordt, JBr. I. 42.

in eene fraaie wereld (of: ruimte, verblijf, plaats). Hij vroeg hem: „Vader, wien behoort deze wereld?" „Aan mij," antwoordde hij. (De zoon sprak): „Maar de andere wereld was toch schooner, aan wien behoort die?" „Aan U," antwoordde hij. Toen zeide hij: „Vader, daar gij toch meer (gaven) gegeven hebt dan ik en meer studie gemaakt hebt dan ik, hoe komt dan deze wereld aan U, doch gene aan mij toe?" Hij antwoordde: „Gene wereld (d. i. de aardsche) komt toe aan...[230]); van ons beiden zijt gij in meerdere mate...[230]), daarom komt deze wereld mij en gene U toe. Ga, gij zult (het offer) voleindigen en welken wensch gij zult koesteren, die zal vervuld worden; doch gij moet de vingers gekromd houden" [231]). Hij (kwam tot bezinning en) voleindigde (het offer). Na het voleindigd te hebben sprak hij: „Laat ik *apipātra* onder de Brāhmaṇas zijn." Hij was *apipātra* [232]) onder de Brāhmaṇas en sinds dien tijd (zijn) de afstammelingen van Ṛjiśvan *apipātra*'s onder de Brāhmaṇas."

Het sākamaśvaṃ sāma. — De zangwijze genaamd āgneyaṃ triṇidhanam wordt in het Jaiminīya-brāhmaṇa [233]) ook aangeduid als „de zangwijze van Sākamaśva". Omtrent het ontstaan van deze zangwijze wordt het volgende hoogst curieuze verhaal gedaan: „Kakṣīvant vroeg (eens) aan Priyamedha: „(Wie is het die) in vlam gezet niet straalt, o Priyamedha?" [234]) Hij begreep dit (d. i. deze vraag) van hem niet en antwoordde: „Laat mijne nakomelingschap u hierop antwoorden" [235]). Nu bezat Kakṣīvant een korfje van nākuli [236])

---

[230]) *vratopayodhyaḥ*, genit. v. °*dhi*, bet. mij onduidelijk; misschien „observantie-melk-vat", maar dan zou *vratapa*° gelezen moeten worden; de tweede maal luidt het woord: *vratopayodhitara(ḥ)*.

[231]) Tekst bedorven: *vakrikā tvevaṅguli kurutāt*. Mag men lezen: *vakritā evāṅgulīḥ k.*°? Het voorschrift duidt waarschijnlijk op de observantie bij den Ṛtapeya; vgl. Pañc. br. XVIII. 2. 7.

[232]) De beteekenis van *apipātra* (masc.) is onbekend; waarsch. „persoon van aanzien."

[233]) III. 101.

[234]) Lees wellicht: *iddha in na didīpāśi priyamedha*.

[235]) l. *prajā me tvā pratibravad iti*.

[236]) l. waarsch. *nākulībhastrāsa*.

gevuld met hetzij gierstkorrels hetzij *adhikuṭa*'s [237]). Daarvan wierp hij geregeld ieder jaar er telkens één weg. Zóólang toch was de levensduur hem beschoren [238]). Nu werd als negende (afstammeling) van Priyamedha af (gerekend) (een zekere) Sākamaśva geboren. Die uitte dên wensch: „Moge ik hieruit geraken, moge ik redding: een antwoord, vinden." Hij zag deze zangwijze en zong die over (hem, nl. over Kakṣīvant). Toen zag hij het antwoord (op de vraag aan zijn voorvader gedaan) en liep op Kakṣīvant toe. Toen deze hem zag aankomen, sprak hij: „Werpt dit korfje van mij in 't water; ik zie daar dengene [239]), die, na mij te hebben geantwoord, verdere vragen zal stellen" [240]). Toen naderde hij (Sākamaśva) hem (Kakṣīvant) en zeide: „Hij, die een vers aanwendt en geen zangwijze (daarop berustend), dat is degeen die, in vlam gezet, niet straalt; doch hij, die èn het vers èn de zangwijze aanwendt [241]), die is het die, in vlam gezet zijnde, straalt [242]). Dit is het antwoord, dat ik U geef, dit (antwoord geeft U) mijn vader, mijn grootvader, mijn overgrootvader": tot aan Priyamedha noemde hij zijne voorvaderen op" [243]).

Het vaiyaśvaṃ sāma. — Het Groote Brāhmaṇa bericht ons niets wetenswaardigs omtrent den naam dezer zangwijze, doch in het Jaiminīyam [244]) lezen wij daarover het volgende wonderbaarlijke bericht: „Aangaande Vyaśva Sākamaśva's zoon, toen hij nog in den moederschoot was, wist Gaya, zijn oom van vaderskant, dat hij als een ziener zou

---

[237]) Woord van onbekende beteekenis.

[238]) Zooveel korrels als er in de bhastrā waren, zooveel jaren had hij te leven.

[239]) l. *imāṃ me bhastrām udake prāsyata, imam ahaṃ taṃ paśyāmi.*

[240]) „die ik niet zal kunnen beantwoorden" (?). — l. overigens: *yo māṃ pratyucyātiprakṣyatīti.*

[241]) d.i. „die weet, welk sāman op welke ṛc gezongen moet worden."

[242]) ms.: *sa iddha sa didipe*, l. òf: *sa iddhaḥ san didīpe*, of *sa inddhe sa didīpe.*

[243]) Het hs. heeft *āhā priyamedhāt gamayāṃ cakara*, voor *āhā* stel ik voor *ā ha* of *ahā* (d.i. *aha ā*).

[244]) III. 221.

geboren worden. Toen hij nu geboren was, gaf hij order hem in de wildernis weg te werpen, (zeggend): „Daar is iemand geboren die dadelijk na zijne geboorte ten doode gedoemd is" [245]). Van het (weggeworpen kind) week de schaduw niet weg [246]) en door op zijne duimen te zuigen verschafte het zich de moedermelk [247]). Toen meldde men hem (nl. aan Gaya): „De knaap, dien gij bevolen hebt weg te werpen, is in leven" [248]). Toen nam hij zijn knods en naderde hem met het plan hem dood te slaan [249]). Hij (de knaap) uitte den wensch: „Moge ik hieruit raken, moge ik bevrijding en uitkomst vinden." Hij zag deze zangwijze en zong die over (hem, nl. over Gaya). Toen vloog zijn knods terug en spleet hem (Gaya) het hoofd."

Het krauñcaṃ sāma. — De Indische mythologie kent een vogel, den *kruñc* of *kruñca*, waarschijnlijk de watersnip, waaraan het vermogen wordt toegeschreven om bij het drinken de melk van het daarbij gemengde water te scheiden, zoodat hij alleen de melk drinkt [250]). Dat deze mythe reeds aan het Jaiminīya-brāhmaṇa bekend is, blijkt uit de volgende passage [251]), die tegelijkertijd een soort van commentaar is op de korte mededeeling, tweemaal in het Groote Brāhmaṇa gevonden [252]), welke luidt: „Kruñc vond dezen dag (van de twaalfdaagsche Soma-sessie), die gezocht moet worden [253]); moetende gezocht worden als 't ware is de zesde dag. Door middel van deze zangwijze vindt men dien dag." De bedoelde

---

245) l. *taṃ jātaṃ parāstave 'bravīj jātakṣiṇo* (ms. °*kṣeṇo*) *'janīti*.

246) hs.: *taṃ chāyānā jahāsva*, l. *taṃ chāyā na jahau*, en vgl. Jaim. up. br. III. 31. 3, waar stellig in plaats van Oertel's lezing: *taṃ ha cāyamānaḥ prajahau* gelezen moet worden: *taṃ ha chāyā na prajahau*, vgl. de lezing der hss.

247) l. *tasmā aṅguṣṭhau prāsnutāṃ*.

248) l. *yaṃ vai kumāraṃ parāstave 'bravīr*.

249) l. *sa musalam ādāyācchaid dhaniṣyan*.

250) Zooals in de latere mythologie de haṃsa.

251) III. 32, vgl. 147, 164, 228.

252) XIII. 9. 11; 11. 12.

253) ? *eṣyam*, het JBr. telkens *iṣyam*, var. l. *īrṣyam*.

plaats uit het andere Brāhmaṇa luidt: „De Āṅgirasa Kruñc vond den dag die gezocht moet worden [253]), als 't ware; gezocht moetende worden, als 't ware, is deze tweede dag; daarom wordt het krauñcaṃ sāma op den tweeden dag aangewend. (Eens) voorwaar, was er (slechts) één dag. Deze Āṅgirasa Kruñc uitte den wensch: „Moge ik in staat zijn uit den (éénen) dag een (tweeden) dag te vormen." Hij zag deze zangwijze en hield het lof er mede; daarop vormde hij uit den (éénen) dag den (tweeden) dag. Het is deze dag, dien de Āṅgirasa Kruñc [bij het drinken] wist af te zonderen [254]) van den (anderen) dag. Wat betreft het bekende gezegde: „de kruñc (watersnip) weet bij het drinken de melk (van het water) af te zonderen" [255]), het is niet de (vogel) kruñc, die hiermede bedoeld wordt, maar de Āṅgirasa Kruñc, die den (éénen) dag van den (anderen) dag wist af te zonderen."

Thans moge een en ander uit dit aan legenden zoo overrijke Brāhmaṇa worden medegedeeld van geschiedkundigen of quasi-geschiedkundigen aard, en wel eerst over:

Eenige volken of volkstammen. — Zeer vaak komen voor de Kurus en de Pañcālas, soms gecombineerd als Kurupañcālas. Tusschen de twee volken bestaat eenerzijds eene zekere aemulatie. In I. 258 worden de Kurus door de Pañcālas bij monde van Vāsiṣṭha Caikitāneya in een brahmodya overwonnen. Wel wordt niet uitdrukkelijk deze Vasiṣṭha als een Pañcāla aangeduid, doch hij moet dat zijn geweest, evengoed als uit Jaim. up. br. I. 38. 1 omtrent Brahmadatta Caikitāneya blijkt dat hij in vijandige verhouding tot de Kurus staat. Ook I. 262 worden de Kurus in een brahmodya

---

[253]) ? *eṣyam*, het JBr. telkens *īṣyam*, var. l. *īrṣyam*.

[254]) *vipipīte* (driemaal); III. 228 komen nog voor *vyapipīta* (tweemaal), *vipipīya* en *vipipīte* (tweemaal). Hier voor 't eerst dus vormen van deze praesens-formatie, want Kāṭh. XXV. 6 vervalt en de andere vormen (met *ud*, en *anūd* samengesteld), die schijnbaar hier toe behooren, zijn door BR. terecht tot een anderen verbaal-wortel gerekend.

[255]) Bekend uit den Yajurveda, vgl. bijv. VS. XIX. 73: *adbhyaḥ kṣīraṃ vyapibat kruṅṅ āṅgiraso dhiyā*.

overwonnen door de Pañcālas. De leer der Kurus omtrent zeker dogma is lijnrecht tegenovergesteld aan die der Pañcālas, volgens I. 262—265. Toch zijn oogenschijnlijk die twee volken eng met elkander verbonden; wanneer Keśin Dārbhya en Khaṇḍika Audbhāri om 't bezit van Pañcāla-land strijden, wordt Keśin door Khaṇḍika overwonnen en gaat naar den koning der Kurus Uccaiśśravas Kauvayeya, zijn oom van moederszijde, die hem behulpzaam is de overwinning op Khaṇḍika te behalen [256]).

Ook de Uttarakurus komen ééns (I. 118) voor; hun leer omtrent zeker liturgisch dogma wordt aan die der Kurupañcālas tegenovergesteld.

De Ikṣvākus, van wier koning Sudās Vasiṣṭha de purohita is (III. 23) en wiens zoon door de familieleden van Sudās (de Saudāsas) in het vuur geworpen wordt [257]), wonen blijkbaar in de nabijheid van het Khāṇḍava-woud en wel waarschijnlijk westelijk daarvan (III. 167 vlgg.). Het is daar immers, in 't Khāṇḍava-woud, dat de Gaupāyanas een sattra houden met vijandige bedoeling tegen Asamāti, waardoor deze en de andere Ikṣvākus ten gronde gaan. Met de Ikṣvākus zijn de Bharatas in krijg, onder wie zich Viśvāmitra bevindt. Zij maken de kudden der Ikṣvākus buit. Het tooneel van dezen krijg is de Sindhu (III. 237). Moet dus het Khāṇḍava-woud in de nabijheid van den Sindhu gezocht worden? Volgens ṚS. VII. 33. 6 worden de Bharatas in den Tienkoningenslag door Vasiṣṭha's hulp verslagen door de Tṛtsus, terwijl in ṚS. III. 33 Viśvāmitra de Bharatas doet zegevieren. Kunnen die Tṛtsus de voorloopers der Ikṣvākus zijn of een oudere benaming van dienzelfden volkstam? Vasiṣṭha, die eerst purohita van Sudās is, moet, daar later zijn zoon door de Saudāsas in het vuur geworpen wordt, oneenigheid met dit koningshuis hebben gekregen. Het is niet onmogelijk dat de reden van die oneenigheid te zoeken is in het gedrag

---

[256]) JBr. II 122 vlgg. en vergel. Jaim. up. br. III. 29.
[257]) II. 392, vgl. JAOS. XVIII, pag. 47.

zijns broeders (zie beneden, onder yauktāśvaṃ sāma). — Ook elders (III. 183) is Viśvāmitra met de Bharatas verbonden en ontmoet hetzij aan de Yamunā hetzij aan den Ganges het volk der Mahāvṛṣas [258]). De Bharatas schijnen overigens aan den Sindhu woonachtig te worden gedacht, daar hun koning Sindhukṣit (III. 82) hier zijn rijk heeft. — Eenige malen komt het volk of de stam der van elders onbekende Udantas voor [259]). Kunnen die, op grond van I. 256 en 262 zou men dit vermoeden, identiek zijn met of een onderdeel vormen van de Pañcālas? — Een koning van Kosala, nl. Brahmadatta Prasenajit's zoon wordt I. 338 genoemd; deze maakt tot zijn purohita Brahmadatta Caikitāneya. Van den zoon diens konings wordt dit opmerkelijke vermeld, dat hij oostelijk dialekt sprak [260]). Het verdere verhaal is helaas door de slechte overlevering van den tekst onbegrijpelijk. Nog eenmaal (II. 329) komt de naam Kosala voor in het volgende bericht: „Dit offer (de aan een purohita-schap helpende mahātrikakubh) verrichtte Āruṇi voor Jabāla en deze erlangde het huisprelaatschap bij drie Gṛthnānas (sic): bij den vorst der Kāśis, der Kosalas en der Ikṣvākus.” Een dergelijk bericht bewaart Śāṅkhāyana [261]): „Na dit offer te hebben verricht erlangde Jala Jātukarṇa's zoon het huisprelaatschap bij drie Nigusthas: bij den vorst der Kāśis, der Videhas en der Kosalas.” — Over de min of meer verachtelijke rol die bij zekere gelegenheid een inwoner van 't land Magadha te vervullen heeft, is reeds gesproken (boven, pag. 25). — In

---

[258]) Behalve op de reeds bekende plaatsen (zie Macdonell-Keith, Index, s.v.), komen de Mahāvṛṣas ook in de Kāṇva recensie v.h. Śat. Br. voor.

[259]) Op de volgende plaatsen: *tān* (sc. *asurān*) *niravahatān dārān yataḥ prajāpatir aśvo 'ruṇapiṣaṅgo bhūtvā parāprothat; ta eta udanteṣv adhigamyanta ekaikaiva* (var. *ekaika iva*), I. 197; I. 245 is te bedorven om mede te deelen; *tasmāt kurupañcālā dviṣṭanāṃ na duhre; prajāpater ha sā; tasmād v anya ud..ntāśanā duhre* (var. *udantā u duhre*, beide lezingen corrupt; lees misschien *udantā na duhre*)*; na hi te tāṃ vidus; tasmād v anya udantā aśanāyukatarā iva* I 256.

[260]) *tasya ha putraḥ prācyavad babhāṣe.*

[261]) Śrs. XVI. 29. 5.

eene passage van hoogst bevreemdenden inhoud is, zoo de tekst goed overgeleverd is, sprake van de jageressen der Trikartas of der Salvas. Niettegenstaande de corruptheid van eenige woorden, deel ik toch om hare belangrijkheid de passage in quaestie mede: „Dit offer (nl. het sārasvatam ayanam of den sārasvata ṣaḍaha) (verrichtten eens) de Sphurāyusphaukaragṛhapatayaḥ [262]). Hen omringden de jageressen [263]) hetzij der Trikartas (l. Trigartas?) hetzij der Salvas, en overwonnen hen. Daar doodden zij ook hun Gṛhapati. Om dezen gedoodden Gṛhapati zaten zij (de Sphura°) klagend neer. De Dhruvāgopa [264]) zag hem door het luchtruim gaan: hij (de Gṛhapati) schreed opwaarts ten hemel van af het Āhavanīya-vuur. Hij (de Dhruvāgopa) sprak: „Treurt niet! Degene, dien gij betreurt, is daar van af het Āhavanīya ten hemel opgestegen.” Diegenen van hen nu, die zij (die jageressen) daar gedood hadden, gingen ten hemel en die welke overgebleven waren, dat zijn die Spūras, die nog heden in hooger aanzien staan: te voren immers waren zij pāpagrāmatarūpa (sic) geweest. Daarom duidt men eenen Sthaurya [265]) aan als een śamyāwerper [266])”. Zoo hier werkelijk de tekst goed is overgeleverd, hebben wij te doen met een soort van Amazonen!

Het adārasṛt sāma. — Ter verklaring van den naam der zangwijze: „het adārasṛt van Bharadvāja”, geeft het

---

[262]) d.i.: „zij die tot Gṛhapati hadden....”; het begin v. d. eigennaam is waarschijnlijk te lezen: *sthūrā°*. — De passage komt voor: JBr. II. 299.

[263]) *vyādhinīḥ*.

[264]) Bekend ook uit Baudh. śrs. II. 3: 37. 2 als een der priesters of helpers der priesters.

[265]) Moet men denken aan den gaṇa *gargādi*, volgens welken *sthaurya* metronymicum is van *sthūrā*?

[266]) Dit houdt verband met het gebruik bij het sārasvatam ayanam om telkens de plaats van het offer des volgenden dags te bepalen op een afstand gelegen een śamyā-worp verder. De tekst moet waarsch. zoo gelezen worden: *śamyāparāsina ity ākhyāpayanti*. — Overigens komt zulk een met wapengeweld gepaarde inval in een offerterrein meer voor, o. a. I. 337: *atha hājinavāsino yudhyamānāḥ sadaḥ prapeduḥ*.

Groote Brāhmaṇa [267]) het volgende korte verhaal: „Divodāsa, die Bharadvāja tot zijn huisprelaat had, werd door verschillende volkeren rondom ingesloten. Hij naderde (zijn huisprelaat) en zeide: „Ziener, bezorg mij eene uitredding.” Door middel van deze zangwijze bezorgde hij hem eene uitredding.” Men zou gaarne iets meer hebben willen vernemen omtrent de hier vermelde gebeurtenis. Onze weetgierigheid wordt wederom op verrassende wijze bevredigd door de overlevering bewaard in het Jaiminīya-brāhmaṇa [268]); hier wordt de insluiting in verband gebracht met den beroemden Tienkoningenslag bekend uit den Ṛgveda. Wij vernemen dan het volgende: „Kṣatra Pratardana's zoon werd in den slag der tien koningen ingesloten te Mānuṣa [269]) door tien koningen. Zijn huisprelaat was Bharadvāja. Tot hem nam hij zijne toevlucht [270]) (en zeide): „Ziener, wij nemen onze toevlucht tot U [270]); gij moet voor ons hier (iets) op bedenken.” Bharadvāja nu uitte den wensch: „Mogen wij den slag winnen.” Hij zag deze zangwijze en wendde haar in het offer aan. Daarna sprak hij: „Indra zal op onze roepstem tot ons komen [271]); wij zullen dezen slag winnen.” Nu was de schoone Upamā Savedas' dochter de echtgenoote van Kṣatra Pratardana's zoon. Zij (de vijanden) hadden haar broeder gedood. Daarover was zij in rouw [272]). Toen zij rondliep [273]) zette Indra

---

[267]) XV. 3, 7.

[268]) III. 244—247.

[269]) Het is verre van onmogelijk dat in den locativus *mānuṣe* in de twee volgende passages: *sudā́sa indraḥ sutúkāñ amitrān arandhayan mā́nuṣe vádhrivācaḥ* (ṚS. VII. 18. 9) en *ábibhas tvéndro mā́nuṣe* (AS. VIII. 5. 14) deze zelfde plaats-naam steekt, het slagveld dan waarschijnlijk van den Tienkoningenslag, vgl. ook noot 73.

[270]) l. *tam upādhāvad*, en *upa tvā dhāvāma(ḥ)*.

[271]) De akṣaras *maṃ gamaj* moeten uit den tekst; zij zijn ingedrongen uit het slot der volgende paragraaf.

[272]) Vertaling questieus; tekst: *tad dha dhuvanam āsa*. Ik heb gedacht aan het *dhuvanam* in den doodenritus (Die altind. Todten- und Best. Gebr. pag. 24).

[273]) *paridhāntīm* ms. Moet men lezen: *pariyāntīm* of steekt er een vorm van *paridhuvati* (vgl. *dhuvanam*, noot 272) in ?

zijne zinnen op haar. Zich een oud geitenvel [274]) omgehangen hebbend kwam hij op haar toe. Aan een schouderjuk had hij hangen aan de eene zijde een korf met koeken en aan de andere zijde wrongel (*āmikṣā*) met boter vermengd [275]) en begon in hare nabijheid te dansen [276]). Hij voerde haar mede met de boter.... [277]). Telkens als zij hem wegjoeg, kwam hij altijd weer vóór haar dansen. Toen het avond was, gingen zij van elkander [278]). Haar vroeg haar gemaal: „Hebt gij hier van daag ook 't een of ander gezien?" Zij antwoordde: „Niets anders dan een ouden man, die voor mij is komen dansen; aan een schouderjuk had hij aan de eene zijde een korf met koeken hangen en aan de andere zijde met boter vermengde wrongel." Hij zeide: „Indra voorwaar is op onze roepstem gekomen; wij zullen dezen slag winnen. Die (man) is Indra geweest en gij moet hem geen kwaad doen maar hem uw vriend maken en tot hem zeggen: „Laat ons den slag winnen." Den volgenden morgen ontmoetten zij elkander (weer) [279]) en diezelfde (persoon) met datzelfde schouderjuk begon (voor haar) op eenigen afstand te dansen [280]). Telkens als zij hem zocht te bereiken, (ging) de ander verder af. Toen dacht zij: „Komaan, laat ik hem toespreken." Zij sprak hem aan: „Wat hebt gij in uw korf?" — hierop volgt een dialoog in anuṣṭubh-verzen waarvan de beteekenis geheel onzeker is en die ik dus in het origineel laat volgen, mèt de corrupties van het handschrift:

---

[274]) *śuṣkājinam*, vgl. verderop, waaruit duidelijk blijkt waarom dit vel (droog) oud moest zijn.

[275]) l. *amikṣā sarpiṣā saṃyutetarārdhe.*

[276]) l. *sa hāsyā antikaṃ nartituṃ dadhre.* — Deze passage moet den Schrijver van „Mysterium und Mimus im Rigveda" zeker wel zeer interesseeren.

[277]) *tāṃ ha samanayat sarpiṣā pralimpanti.* Wat moet hier herteld worden?

[278]) ms.: *sāyam āsa vyapeyus* (l. *vyapeyatus*).

[279]) ms.: *parisasrus*, lees waarsch. *parisasratus.*

[280]) l. *parastarām iva nartituṃ dadhre.*

(U:) *kiṃ te majāka mūle?* [281]) (I:) *yeḥ kalpitopanarāhi* [282]).
(U:) *vi te majāka śiyalāṃ mahato joṣavājinaḥ* [283]).
(I:) *vi cet putraka śiyālai sam it tac cinavat pitā.*
(U:) *viṣaṃ majāka te bhūyat prāvabhrāv* [284]) *eva sarpitaḥ* [285]).
(I:) *viṣaṃ cit putrakā satī mṛgaṃ te na hanat pitā.*
(U:) *puro majāka dhārānu kūlaṃ pathaiva yan.*
(I:) *paraś cit putrakā saty upa kūlaṃ pitāyati.*
(U:) *priyo me mahirodṛśe hastenābhitataḥ* [285]).

Zij, hem achterna loopend, zeide: „Laat ons den slag winnen." Hij, schuddend zijn geitenvel, zeide: „Gelijk de haren van dit antilopenvel uiteenstuiven, op die wijze moet gij, o vijanden van Kṣatra, uit Mānuṣa uiteenstuiven" [286]) en (meteen) strooide hij de haren van het antilopenvel (dat hij immers droeg, vgl. boven) neder. Die (afgeschudde haren) rezen op als (even zoovele) strijdwagens en met behulp daarvan won hij (Kṣatra) den slag. Toen sprak Bharadvāja: „Wij zijn niet in de kloof gevallen" (*na dāre 'sṛma*) [287]) en daarom wordt deze zangwijze genoemd adārasṛt."

De naam van den koning, die den Tienkoningenslag wint, wordt dus verschillend overgeleverd. Hier is het Kṣatra Prātardana, in 't Groote Brāhmaṇa luidt hij Divodāsa, in de Maitrāyaṇī-saṃhitā Pratardana Daivodāsi, in het Kāṭhaka enkel Pratardana [288]). Deze namen wijzen op verschillende generaties. In den Ṛgveda is het Sudās Paijavana, die den slag wint, en Divodāsa is daar of zijn vader of zijn grootvader. De stamboom is dus waarschijnlijk:

---

[281]) *majāka* (l. *majjāka*?) prākṛt vorm voor *maryāka?*
[282]) of °*vāhī*; ik heb *ity upamā*, *itīndraḥ* telkens weggelaten.
[283]) l. miss. °*vādinaḥ*.
[284]) vgl. boven pag. 21.
[285]) of *sarpite*? en °*tate*?
[286]) Dit moet de zin der uiterst corrupte passage zijn, die ik 't niet waag te reconstrueeren.
[287]) Hoe is deze aorist-vorm *asṛma* (bij *sṛ*), die ook in 't Pañc. br. voorkomt, te verklaren?
[288]) Maitr. S. III. 3. 7: 40. 6, Kāṭh. XXI. 10: 50. 1.

Vadhryaśva.
Divodāsa.
Pijavana.
Sudās.

Elders komt een Pratardana zoon van Divodāsa voor; van dezen Pratardana zou de Kṣatra van 't Jaiminīyam de zoon kunnen zijn, zoodat die, wat generatie betreft, gelijk komt te staan met Sudās. Het is merkwaardig dat ṚV. VI. 26. 8 een Prātardani het epitheton *kṣatraśrīḥ* draagt. Is hier verband? Ook ṚV. V. 44. 10 komt een nom. pr. Kṣatra voor. — Ten slotte nog eene opmerking over het tooneel van den strijd; de localiteit heet duidelijk *mānuṣa*. Ik heb in noot 269 er op gewezen, dat deze plaatsnaam misschien ook een paar malen, eens in verband met den Tienkoningenslag, in de Ṛk- en Atharva-saṃhitā's voorkomt. Ik vestig nu nog de opmerkzaamheid op een andere plaats in de Atharva-saṃhitā [290]):

yád indrādó dāśarājñé mā́nuṣam vigā́hathāḥ
vírūpaḥ sárvasmā āsīt sahá yakṣā́ya kálpate.

Kan dit niet zóó worden opgevat: „Toen gij, o Indra, bij den Tienkoningenslag in dat Mānuṣa u binnen begaaft, was hij [291]) voor ieder onherkenbaar" enz. Is mijne opvatting juist, dan slaan de woorden: „was hij voor ieder onherkenbaar" zonder twijfel op het optreden van Indra in de gestalte van dien ouden jukdragenden man.

Naar aanleiding van den Aśvamedha bericht het Jaiminīya-brāhmaṇa [292]) de volgende in meer dan één opzicht belangrijke overlevering: „Dit (offer) verrichtte (eens) Mauṇḍibha de Udanyu, de vorst der Udanyus. Daar zette zich

---

[289]) Zie Macdonell-Keith, Index, s. v. divodāsa en sudās.

[290]) XX. 128. 12. Ik volg niet de lezing van Roth-Whitney, maar die van Shankar Paṇḍit; te vergel. is ook Ṛgvedakhila V. 14. 1 (ed. Scheftelowitz pag. 159), waar het slot luidt: *saḍ́g ákṣāya vā́ñcate*, „gelijkend op eene scheefgaande wagenas."

[291]) Verandering van persoon? of lees *āsīḥ*.

[292]) II. 269—272.

Yavakrī, Somastamba's zoon bij het āstāva neder [293]). Zij (de zangers) namen (voor) zijn (bahiṣpavamāna) als inleidingsverzen: „Deze Pūṣan, rijkdom, zegen" [294]). Hij (Yavakrī) sprak: „Verkeerd . . . , o Mauṇḍibha, gij hebt u aan het leven vergrepen" [295]). Dit was toen die verwensching (van hem). Nu was die Mauṇḍibha de Udanyu welervaren (?) in het driedeelig weten. Hij sprak: „Zamelt bijeen mijn sadas en havirdhāna, legt ter bewaring neer mijne grahas na (de schalen) met leem te hebben bestreken; wanneer deze verwensching sprekende brahmaan sterft, dan zal ik offeren (d. w. het offer ten einde voeren)." Zij bestreken nu zijne graha (-schalen) met leem en zetten ze ter bewaring neer. Nu was Yavakrī Somastamba's zoon machtig en vol priesterlijken luister. Welke vrouw hij ook maar tot zich riep, als zij hem hare liefde schonk, die stierf en als zij hem hare liefde niet schonk, dan stierf die (eveneens). Hij riep nu (op zekeren keer) de echtgenoote van Yajñavacas Rājastamba's zoon tot zich. Deze (vrouw) dacht: „Hetzij ik hem liefde schenk, hetzij niet, ik zal sterven; welaan, laat ik hem mijne liefde schenken [296]); laat ik dan sterven, na althans een brahmaan ter wille geweest te zijn" [297]). En zij sprak tot hem: „Blijf ginds staan (d. i. wachten), dan zal ik tot u komen." Terwijl zij nu weenende bezig was zich op te smukken, kwam haar echtgenoot tot haar; die zeide tot haar: „Breng offerboter hier." Na deze met de twee grasprieten (op de gebruikelijke wijze) te hebben „gereinigd", verrichtte hij eene offerande met (de woorden):

„Voer tot mij, o Agni, de aan Agni geliefde Preṇī, die ons hier hulpe brenge, door Bhāradvāja in wezen gebracht! Svāhā" [298]).

---

[293]) Dat men zich om een vijand te schaden (voor *abhivyāhāra*) bij het *āstāva*, d.i. de plaats waar het bahiṣpavamāna gezongen wordt, neerzet, komt ook elders voor (I. 76, vgl. JAOS. XXIII, pag. 327).

[294]) R̥S. IX. 101. 7—9 = SV. II. 168—170.

[295]) Tekst totaal bedorven.

[296]) l. *hantainaṃ kāmayai*.

[297]) *brāhmaṇasya cet* (of lees: *cit?*) *syā priyaṃ kr̥tvā mriyatād iti.*

[298]) *yā no 'dya trāyāti bhāradvājasya saṃskr̥tā*
preṇīm agnipriyām agne tāṃ mahyam āvaha svāheti.

Uit die in 't vuur geplengde offerande deed hij oprijzen eene Nymph volkomen op haar (zijne echtgenoote) gelijkend. Toen sprak hij tot hem (tot Yavakrī): „Ginds is uwe echtgenoote tot u gekomen, o Yavakrī, ga dus" [299]). Voor haar die aankwam spreidde hij (Yavakrī) (de legerstede). Zij glimlachte, doch hij (Yavakrī) sprak: „Er is waarlijk geen reden voor u, vrouwtje, om te glimlachen, en toch glimlacht gij." „Hoe dat zoo?" „Gij zult sterven." Doch zij haar voet vooruit stekend sprak: „Gij hebt, o mensch, (nog) geen vrouw bezeten met zulke voeten" [300]). Hare voeten nu waren van onderen harig [301]). Zij hadden zich nu bij elkander neergelegd of hadden zich nog niet neergelegd, toen kwam de Gandharva met ijzeren hamer in de hand (op hem) afgeloopen. Hij (Yavakrī) zeide: „Vereering zij U. Welke is hiervoor (voor deze mijne daad) de zoening?" „Er bestaat er een of er bestaat er geen" antwoordde hij, „van al de (levende) have uws vaders moet gij voor zonsopgang de koppen afslaan. Dit is het zoenmiddel of het is 't niet" [302]). Hij begon zoo (als hem geraden was) (de koppen) af te slaan. Zij zeiden: „Yavakrī is waanzinnig geworden, laten wij (hem) vastbinden." „Neen," antwoordde zijn vader, „door de Goden aangedreven handelt mijn zoon; hij weet wat hier het beste is." Dit verbod nu had zekere doove houthakker uit het dorp niet gehoord en hij liep om hem heen naar hem slaande, (zeggend): „Wie is dat, die daar zoo'n slachting aanricht" [303]). Die (houthakker) was het die hem dood-

---

[299]) l. *asau te jāyā yavakrīyam* (d.i. *yavakri iyam*; het hs. *yavakriyam*) *abhyagāt.*

[300]) Niet zeker: *na khalu tvaṃ puruṣetthampadīṃ peciṣa iti.* Is *striyaṃ pacate* een „slang" uitdrukking (eig rijp maken, vrucht doen dragen)?

[301]) Dit is zeker een oud volksgeloof. In 't algemeen worden de nymphen, elfen, dames vertes, kortom de Νεράϊδες voorgesteld met dierachtige voeten naar mij de Heer Hesseling mededeelt. Aan den Heer Houtsma heb ik de opmerking te danken, dat ook de koningin Sheba ezelsvoeten heet te hebben. De behaarde voetzolen heb ik nog nergens anders aangetroffen.

[302]) Niet geheel zeker, de tekst heeft: *sā vaiva sā vā nayati* (lees voor 't laatste wellicht *neti*).

sloeg, volgens sommigen. Volgens anderen was hij (Yavakrī) nog bezig met het dooden (van het vee) toen de zon opkwam en werd hij door dienzelfden Gandharva doodgeslagen. Hoe hij echter gestorven is, moge in 't midden gelaten worden, maar het was zeker toch wel diezelfde Gandharva, die hem doodsloeg. Toen dit Mauṇḍibha ter oore kwam, sprak hij: „Richt op mijn sadas en havirdhāna; verricht gij, Brahmanen, het offer voor mij; gestorven is die verwensching sprekende Brahmaan" [304]). Zij deden zoo (als hij gezegd had). Toen Somastamba dit vernam, kwam hij aan en zette zich evenzoo (als vroeger zijn zoon gedaan had) bij het āstāva neder. Zij (de zangers) namen (voor het bahiṣpavamāna) dezelfde inleidingsverzen: „Deze Pūṣan, rijkdom, zegen". Hij (de vader van Yavakrī, dus Somastamba) zeide: „Dit aanhangsel van een Brahmaan heeft van dit Soma-offer geen kennis gehad. Hij heeft voorzeker mijn zoon.... [305]) niet gedood. Die heeft stellig niet langer te leven gehad," en toen sprak hij den vloek over hem (Mauṇḍibha) uit [306]): „Sterven zal dat aanhangsel van een Brahmaan, te niet gaan zullen [307]) deze afstammelingen van Mauṇḍibha." En dat zijn die zich Gotamiden noemenden, die steeds in de verdrukking leven" [308]). — Het hier medegedeelde verhaal is ook daarom zoo belangrijk, omdat het ten deele, wel afwijkend maar toch duidelijk herkenbaar, in het Mahābhārata voortleeft [309]). Volgens deze overlevering waren er eens twee vrienden Bharadvāja en Raibhya; de eerste had één zoon Yavakrī (elders ook Yava-

---

[303]) *sa ha ko nu no janas tṛṇeḍhīti*, doch vóór *ko* moet iets ontbreken; blijkens *nu no*, begint de zin met *ko*.

[304]) l. *amṛta ha vai sa brāhmaṇo 'nuvyāhārīti*.

[305]) *noktena?* Overigens is dit geheele gezegde van Yavakrī's vader eenigszins raadselachtig, het klopt niet best met 't volgende.

[306]) l. *taṃ ha tac chaśāpa*.

[307]) *puro* (l. *paro*, d.i. *parā u*).. *bhaviṣyanti*.

[308]) De strekking van dit verhaal schijnt te zijn het afkeuren van genoemd tristichon als pratipad, daar onmiddellijk daarna wordt aanbevolen het taratsamandīyam.

[309]) III. 135. 10 vlgg.

krīta geheeten), de laatste had er twee: Arvāvasu en Parāvasu. Terwijl Raibhya met zijne zonen in aanzien stond, was dit niet 't geval met Bharadvāja en Yavakrī. Daardoor is de laatstgenoemde jaloersch. Hij bedrijft de zwaarste askese en ontvangt van Indra voor hem zelf en zijn vader het inzicht in al de Vedas. Yavakrī echter wordt nu overmoedig en beleedigt de ṛṣi's. Eens in de nabijheid van Raibhya's kluizenarij komend, aanschouwt hij diens schoondochter, de echtgenoote van Parāvasu. Hij ontvlamt in liefde tot haar en zegt haar: „Wees mij ter wille." Uit angst voor Yavakrī geeft zij toe en begeeft zich tot hem. Yavakrī voert haar naar eene eenzame plaats en brengt haar tot schande [310]). Als nu Raibhya thuis komt en zijne dochter in tranen vindt, offert hij, in toorn ontstoken, een zijner haarlokken in 't vuur, waarop daaruit eene vrouw volkomen op zijne schoondochter gelijkend oprijst. Na een tweede lok te hebben geofferd doet hij een vreeselijken rākṣasa ontstaan. Aan die twee draagt nu Raibhya op Yavakrī te dooden. De vrouwelijke rākṣasa berooft, na Yavakrī in verwarring te hebben gebracht, hem van zijne (voor de ritueele wasschingen benoodigde) waterurn, en als hij nu beroofd van waterurn onrein is (omdat hij niet zijne ablutics na den maaltijd kan verrichten), stormt de rākṣasa met een speer op hem af. Yavakrī loopt naar een vijver, doch vindt dezen uitgedroogd en daarop naar verschillende rivieren, die hij eveneens waterloos vindt. Ten slotte wil hij binnengaan in het gebouw, waar Bharadvāja zijn agnihotra pleegt te verrichten. Hier wordt hij echter tegengehouden door een b l i n d e n Śūdra, die daar als deurwachter dienst doet. Dan wordt hij door den rākṣasa in het hart getroffen. Als Bharadvāja dit verneemt, verbrandt hij zich zelven met zijn zoon, na eerst den vloek te hebben uitgesproken, dat Raibhya door zijn oudsten zoon moet gedood worden. Later wordt aan allen door de genade der Goden het leven teruggegeven.

H e t a p a c i t i g e n a a m d e e e n d a a g s c h e S o m a-

---

[310]) *lajjayāmāsa.*

offer [311]). — „Darbha Śatānīka's zoon werd door de Pañcālas, ofschoon hun koning zijnde, niet geëerd. Ja zelfs plachten de knapen hem toe te roepen: *„Darbha! Darbha!"* (Gras, Gras!). Hij had (in zijn dienst) deze twee Brahmanen: Ahīnas Aśvattha's zoon en Keśin Satyakāma's zoon. Die kwamen (eens) bij hem. Hij zat daar diep in (zorgvolle) gedachten neer. Zij zeiden tot hem: „Wat zit de Rājanya daar in gedachten?" Hij antwoordde: „Moet ik dan niet in gedachten zijn? Die Pañcālas eeren mij niet als hun koning, ja zelfs de knapen roepen mij toe: *„Darbha! Darbha!"* Daarom zit ik in gedachten." Zij zeiden tot hem: „Daar is een offer, het apaciti; laten wij dat voor u verrichten." „Goed," antwoordde hij, en zij verrichtten dat offer voor hem. Onmiddellijk daarop kwam hij in aanzien bij hen (de Pañcālas). Daarom noemen nog heden ten dage de Pañcālas kuśa, wat de anderen darbha noemen." — Met deze naamsverandering stemt merkwaardiger wijze het Baudhāyana-sūtra [312]) overeen. Hier heet het: „Keśin Dalbha's zoon, die aanzien wenschte te erlangen, verrichtte het apaciti-(offer), denkend: „Dan moeten zij onze namen veranderen" [313]). Sinds dien tijd veranderen de Pañcālas de namen der koningen: *Keśa* („haar", waarvan Keśin is afgeleid) noemen zij *Śīrṣaṇya* en *Darbha* (de naam van Keśin's vader) noemen zij *Kuśa*." — Volgens deze mededeeling heette dus Keśin Dālbhya (l. Dārbhya) voortaan: Śīrṣaṇya Kauśa.

Het jarābodhīyaṃ sāma. — In het Groote Brāhmaṇa omtrent deze zangwijze niets dan eene nuchtere equatie; in het Jaiminīyam [314]) echter wordt de oorsprong van dezen naam verklaard door een aardig, typisch Indisch verhaal, dat aan zekere vertelling in het Pañcatantra herinnert. „De afstammelingen van Śakti, die offeranden (*puroḍāśas*) van vleesch plachten te verrichten, hielden eens eene meerdaagsche Somasessie. Een hunner, Gaurivīti, had (om het vleesch voor de

[311]) II. 100.
[312]) XVIII. 38: 389. 1 vlgg.
[313]) l. *tan no nāmāni* (of *nāmani*) *pariharantā iti.*
[314]) III. 197.

offerande te verschaffen) een ree geschoten. Op hem kwam in de lucht van boven op hem toegevlogen Tārkṣya Suparṇa (de mythische vogel). Hij (Gaurivīti) legde een pijl op (zijn boog en mikte) op hem. Toen sprak hij (Tārkṣya): „Ziener, schiet niet op mij [315]); ik zal u helpen den wensch te vervullen, dien gij koestert." „En wat voor wensch koester ik dan?" zeide hij. „Gij bemint de dochter van Asita Dhāmnya [316]); tot haar zal ik u voeren." Nu was Asita Dhāmnya ijverzuchtig [317]). Hij bezat een paleis in het luchtruim. Daar bewaakte men zijne dochter [318]). Na hem nu telkenmale te hebben verborgen in een hollen rietstengel voerde hij hem tot het meisje en iederen morgen wekte hij hem met deze zangwijze (zeggend): „Wordt wakker, o minnaar" [319]). Vandaar de naam jarābodhīya. Deze jonkvrouw nu werd zwanger en schonk het leven aan een knaap. Maar de Asuras verscheurden het en (de stukken) wegwerpend, zeide zij: „Dit is de vrucht eener zuster [320]), een rākṣasa is het, die hier geboren is." Hij (Gaurivīti) uitte nu den wensch: „Moge ik hem in 't leven doen terugkeeren." Hij zag die zangwijze en wekte hem daardoor uit den doode op. Dit was Saṃkṛti Gaurivīti's zoon" [321]).

Het rohitakūlīyaṃ sāma. — Historische data bevat ook een bericht, dat in de beide Sāmaveda-Brāhmaṇas bewaard is; naar de juiste beteekenis moet men gissen, menig punt is

---

[315]) l. *ṛṣe mā me 'stho, yatkāmo 'si* etc.

[316]) Het patronymicum is waarschijnlijk bedorven; *dhānvana* in Śāṅkh. śrs., *dhānva* in Śat. Br.

[317]) l. *īrṣyur asa.*

[318]) Juist zooals in de geschiedenis van Uśanas de ijverzuchtige Gandharva zijn vrouw in een onderzeesch schip bewaakt, JBr. I. 125, vgl. JAOS. XXVIII, pag. 82.

[319]) *jarā budhyasva.* Moet men *jāra* i.p.v. *jarā* lezen? In elk geval is een gewilde variatie bedoeld van de aanvangswoorden van de ṛc, waarop het jarābodhīyaṃ berust, beginnend: *jarābodha* ṚS. I. 27. 10 = SV. I. 15.

[320]) *jāmīgarbho vā ayam.* Moet men daaruit besluiten, dat Gaurivīti de broeder dezer dochter van Asita is, en dus Asita's zoon?

[321]) In de pravarasūtras komt een Saṃkṛti zoon van Gaurivīti kleinzoon van Śakti voor (bijv. Āp. śrs. XXIV. 10. 8).

ook hier onzeker. De tekst van het Groote Brāhmaṇa is hier tamelijk slordig gedrukt in de uitgave der Bibliotheca Indica. Verbeterd naar twee handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, indertijd door Prof. Kern aan die boekerij geschonken, luidt de tekst [322]): *rohitakūlīyaṃ bharaty ājijityāyā etena vai viśvāmitro rohitābhyām rohitakūla ājim ajayad viśvāmitro bharatānām anusvatyāyāt so 'dantibhir nāma janatayāṃśaṃ prāsyatemāṃ yūyaṃ vasnikāṃ jayāthemānī* [323]) *mahyaṃ yūyaṃ pūrayātha* [323]) *yad imāv idaṃ rohitāv aśmācitaṃ kūlam udvahāta iti sa ete sāmanī apaśyat tābhyām yuktvā prāsedhat sa udajayat.* Hetgeen zeggen wil: „Daar is de rohitakūlīya zangwijze, die tot resultaat heeft dat men een wedloop wint. Door middel daarvan won Viśvāmitra met zijne roode (trekossen) te „Roodbank" (rohitakūla) den wedloop. Viśvāmitra trok (eens) op met den legertrein [324]) der Bharatas. Met zeker volk, de Adantins [325]), ging hij een weddenschap aan (zeggend): „G ij zult deze waar [326]) van mij winnen, doch deze (karren van den trein der Bharatas) zult g ij vullen (met uwe waren), wanneer het dezen twee rooden (trekossen van mij) gelukken zal een met steenen beladen (kar) dezen oever op te trekken" [327]). Hij (Viśvāmitra) zag nu die twee zangwijzen [328]). Na (de ossen) te hebben aangespannen dreef hij

---

[322]) XIV. 3. 11—13.

[323]) Hoe weinig waarde het bhāṣya heeft blijkt o.a. daaruit, dat het *jayāya* i.p v. *jayātha* en *pūrayāya* i.p.v. *pūrayātha* leest en deze woorden als dativi verklaart.

[324]) Niet geheel zeker; voor *anusvatyā* (instr. fem.) wordt door Böhtlingk de bet.: „wagenzug, heereszug" ook voor AV. X. 1. 15 aangenomen.

[325]) De mss. *sodantibhir*, d.w.z. *so 'dantibhir*; ook een stam *adanti*- is denkbaar. Dat het niet *sodanti(n)* is, leeren de parallel-plaatsen, bijv. XIII. 3. 12, 24 en elders.

[326]) *vasnikā* verkleinwoord van *vasna*? Overigens zou men ook *imān vasnikān* (masc.) kunnen lezen.

[327]) Duidelijker ware geweest: „Deze karren zult gij vullen met uwe have, zoo het mijn ossen gelukt een met steenen beladen kar den oever op te trekken, doch (zoo hun dit niet gelukt) zult gij deze waar van mij winnen."

[328]) Bij SV. I. 129 behooren twee rohitakūlīyas.

ze door die twee (zangwijzen) voorwaarts en won den wedloop." — De correspondeerende passage uit het Jaiminīya-brāhmaṇa [329]), naar gewoonte veel uitvoeriger, luidt als volgt: „Viśvāmitra ontmoette (?) in gezelschap van een legertrein der Bharatas (eens) de Mahāvṛṣas [330]). Daar was, hetzij aan den Ganges, hetzij aan de Yamunā, een steile tegenover liggende oever. De Mahāvṛṣas zeiden: „Waar zijn nu die twee trekossen [331]), die dezen zoo steilen tegenover liggenden oever zouden kunnen oprijden?" Viśvāmitra sprak: „Deze twee rooden hier van mij." Hij had namelijk twee roode trekossen. Toen zeiden de Mahāvṛṣas: „Laten wij een weddenschap aangaan: wanneer uwe trekossen hier op rijden, zult gij de (d. w. z. uwe) karren met waar [332]) vullen; maar wanneer zij er niet oprijden, zullen wij van u de waar [333]) winnen." „Goed", (antwoordde Viśvāmitra) en zij gingen de weddenschap aan. Zij spanden nu (die twee ossen) onder het juk [334]) van een hetzij met gerst hetzij met rijst beladen wagen. Viśvāmitra uitte den wensch: „Moge ik dezen wedloop winnen" [335]). Hij zag die twee zangwijzen en met deze twee om hen heen schrijdend zette hij ze aan [336]). Zij voerden den wagen naar de overzijde en wonnen het. Zoo won hij (Viśvāmitra) dezen wedloop. .... En omdat hij met zijne roode (*rohita*) ossen aan den oever (*kūla*) het gewonnen had, daarom heet deze zangwijze rohitakūlīya."

Het vaiśvāmitraṃ sāma. — Volstrekt onbegrijpelijk door de beknoptheid der mededeeling is de volgende passage [337]) uit het Groote Brāhmaṇa: „Door deze zangwijze (het krośaṃ

---

[329]) III. 183.

[330]) .. *bharatānāṃ anasvatyayā* (of °*spatyayā*) *mahāvṛṣān aya* (sic).

[331]) l. waarschijnlijk: *kva svit tāv etarhy anaḍvāhau.*

[332]) *vastya eva* het hs.

[333]) *vastyā u vayaṃ tvāṃ jayemeti* het hs., lees in ieder geval *jayāmeti.*

[334]) l. *dhuri yuyujuḥ.*

[335]) l. *ud imām ājiṃ jayemeti.*

[336]) Is dit de beteekenis van: *anuparikrāmaṃ abhyasedhat?*

[337]) XIII. 5. 15.

sāma) schreeuwde Indra (eens) te Indrakrośa: „Viśvāmitra en Jamadagni, hier zijn koeien." — Het onduidelijke bericht maakt den indruk eene herinnering voor den hoorder te wezen aan eene alom bekende geschiedenis. Deze nu wordt in het Jaiminīyam [338]) uitvoerig in eene helaas weer sterk corrupte overlevering à propos van het vaiśvāmitraṃ sāma medegedeeld. Wij lezen daar: „De Bharatas bevonden zich (eens) op den eenen oever van den Sindhu, door de Ikṣvākus in het nauw gebracht (of „tegengehouden" ?) [339]). Onder hen (nl. de Bharatas) bevonden zich Viśvāmitra en Jamadagni. Indra nu vroeg aan Bhayada Asamāti's zoon om de twee vossen [340]) (d.i. de twee vale vossen der Goden, die door de hulp van Pratīdarśa in het bezit van Bhayada gekomen waren). [341]) Maar hij gaf ze hem niet. Toen deze niet gegeven waren, riep hij (Indra) te Indrakrośa: . . . . [342]) „Viśvāmitra en Jamadagni, maakt gijlieden deze koeien van de Ikṣvākus buit!" Dat hoorden die beiden, die zich op den tegenovergestelden oever bevonden. Zij spraken tot de Bharatas: „Indra roept ons toe: „Maakt gijl. deze koeien van de Ikṣvākus buit"; komt, laten wij ze gaan buitmaken". „Maakt gij beiden dan," (zoo zeiden de Bharatas) „dezen Sindhu voor ons doorwaadbaar". „Spant aan dan," (zeiden de twee). Nu spanden zij (de Bharatas) hunne strijdwagens aan en daalden af naar (het water). Toen spraken die twee: „Gijl. moet uwe *palpūlanī*'s [343]) wegwerpen." Die wierpen zij weg. Doch een zekere minderwaardige Kṣatriya, die

[338]) III. 237, 238.

[339]) l. *udbāḍhās*.

[340]) l. *sa hendro bhāyadam āsamātyaṃ harī yayāca*.

[341]) Vgl. Jaim. up. br. IV. 8. 7; deze Bhayada is blijkbaar een Ikṣvāku, evenals het van zijn vader bekend is, vgl. JBr. III. 167, JAOS. XVIII, pag. 42.

[342]) Hier de volstrekt onbegrijpelijke woorden: *ityammakastasmistiṣṭhantv ityu*.

[343]) Een woord van onbekende beteekenis. Het hs. heeft: *yā vaḥ palpūlas tā apāsyateti*; voor *palpūlas* moet *palpūlanyas* gelezen worden; in 't vervolg komt tweemaal voor *palpūlany* (*āsa*). Mag men ṚS. VII. 33. 4 en X. 53. 7 vergelijken? Zie Hillebrandt's vertaling in „Lieder des Ṛgveda" pag. 20, 54 en Oldenberg Ṛgvedanoten II, pag. 32.

eene *palpūlanī* bezat (d.i. behouden en niet weggeworpen had?)[344]), bevestigde die onder de as (van den strijdwagen van Viśvāmitra en Jamadagni?). Zij beiden (V. en J.) uitten den wensch: „Moge deze (Sindhu) voor ons doorwaadbaar zijn." Viśvāmitra nu zag deze zangwijze en hield lofprijzing er mede. „De vernietiger der burchten, de jeugdige krachtige (held) Indra van onmetelijke kracht werd geboren, (hij) de steun van elke daad, de drager des bliksems, de door velen geprezene. Gij hebt, o Slingeraar, ontsloten de opening van het runderen bevattende hol; U hebben bijgestaan de vreeslooze vertoornde Goden; door uwe gunstbewijzing, o Held, ben ik gekomen aan den Sindhu (U) aansprekend", [345]) deze (verzen) uitsprekend [346]) daalden zij beiden af tot den stroom en met (de rest van dezelfde verzen): „Genaderd zijn, o Gij, die in lofprijzing U verheugt, de zangers en zij zijn opmerkzaam op U", naderden zij eerbiediglijk het water. Toen werd hij (de Sindhu) overtrekbaar voor hen en zij trokken hem over door de voorde. Op die plaats, waar de *palpūlanī* zich bevond (die immers onder aan de door de rivier rijdende strijdkar bevestigd was), dáár weken de wateren van een.... Daarop bemachtigden zij dat vee." Zoo luidt deze merkwaardige passage, die evenwel nog een tal van gewichtige aanduidingen bevat, blijkbaar van localiteiten en volkstammen in de nabijheid van den Sindhu. De tekst is hier evenwel van dien aard, dat ik mij tot enkele mededeelingen daaruit moet bepalen. Zoo worden er volkstammen genoemd: de *naṃśayaḥ*, de *agavaḥ* en de *vasātayaḥ*, benevens een „Vrouwenberg" (*yauṣito giriḥ*), zoo geheeten omdat eenige spelende meisjes, zeker uit vrees voor het naderende leger, van deze plaats heengingen. Ook wordt vermeld dat de Sindhu, zich niet kunnende vereenigen met het overtrekken over de verschillende rivieren, Viśvāmitra in anuṣṭubh-maat als volgt toespreekt: „Wij hebben toch gehoord,

---

[344]) l. waarschijnlijk: *atha ha rājanyabandhur yasmai palpūlany āsa.*

[345]) ṚS. I. 11. 4—6ᵇ = Jaim. Saṃh. III. 48. 16—18ᵇ; dit zijn de verzen waarop het vaiśvāmitraṃ sāma berust.

[346]) l. *ity etā āvadantau.*

dat uw vader Gāthin een brahmaan was; van waar is, Viśvāmitra, deze uwe ontelbare macht tot U gekomen?" Het antwoord van Viśvāmitra is helaas weer onbegrijpelijk, doch zooveel is duidelijk, dat hij zich beroept op Dīrghatamas, Mamatā's zoon, die als wijze reeds in de moederschoot sprak. [347]) — Ten slotte de opmerking, dat het hier gegeven verhaal misschien mag beschouwd worden als de lijst, om zoo te zeggen, waarin het beroemde lied uit den Ṛgveda (III. 33), bevattend den dialoog tusschen Viśvāmitra en de stroomen, past, juist op dezelfde wijze als het verhaal van Saramā en de Paṇis, zooals dat in het Jaiminīya-brāhmaṇa bewaard is, de omstandigheden weergeeft, waarin de dialoog van Saramā met de Paṇis in Ṛgveda X. 108 past [348]). In vers 3 zegt Viśvāmitra dat hij tot den Sindhu gekomen is, in vers 11 spreekt hij den wensch uit, dat de op koeien beluste Bharatas mogen in staat zijn den stroom over te steken en in het volgende vers wordt dit oversteken der op koeien beluste Bharatas in der daad vermeld.

Het yauktāśvaṃ sāma. — Volkomen onbegrijpelijk door hare kortheid is wederom de volgende overlevering in het Groote Brāhmaṇa [349]): „Yuktāśva de Angirase verwisselde twee jongen [350]) dadelijk na hunne geboorte; van hem ging de Veda weg; hij bedreef askese en zag deze zangwijze; tot hem keerde de Veda terug." Eene vergelijking met de versie die het Jaiminīyam [351]) bewaard heeft, maakt alles duidelijk. Hier luidt het: „Vasiṣṭha was de huisprelaat van Sudās Pijavana's zoon, den koning der Ikṣvākus. Deze Sudās Pijavana's zoon vertrouwde zijne stoeten aan Vasiṣṭha toe, zooals men (zijn bezittingen) toevertrouwt aan zijn purohita. Vasiṣṭha nu,

---

[347]) Het antwoord van Viśvāmitra luidt: *uta putro mamatāyai garbhe dīrghatamā vadan vipaścit tad abhyajāyata yajñasyāṅgāni kalpayan kathodanve paṇāyasi* (l. misschien *kathodanvaḥ*, d.i. *kathā udanvaḥ*, voc. van *udanvant*).

[348]) Vgl. JAOS. XIX, pag. 97.

[349]) XI. 8. 8.

[350]) „two children" vertaalt Hopkins in „Gods and Saints of the Great Brāhmaṇa" pag. 61.

[351]) III. 23.

die op goederen-verwerving uitging,[352]) sprak zijn jongeren broeder Yuktāśva aan: „Houd gij voor mij toezicht op deze merries" [353]). Maar Yuktāśva verruilde de veulens die geworpen werden door des konings stoeten (met die van de merries van hemzelven of van Vasiṣṭha): de mooie dreef hij weg voor zich zelf [354]), de slechte exemplaren (van hem of Vasiṣṭha) bracht hij onder des konings merries [354]). Maar zij bemerkten dat [355]) (en zeiden): „Gij hebt de jonge veulens verruild" en zij dreven hem weg, (zeggend): „Gij zijt een dief, gij hebt. . ." [356]). Hij uitte den wensch: „Moge ik vertrouwen verwerven, mogen zij mij (weder tot deelname aan de offers) uitnoodigen." Toen zag hij deze zangwijze en hield lof daarmede. . . en verwierf het vertrouwen en werd uitgenoodigd." — Het is bekend genoeg, dat Vasiṣṭha als purohita in dienst van koning Sudās stond en evenzoo bekend, dat er later vijandschap tusschen Vasiṣṭha en de zonen van Sudās bestaan heeft, die immers zijn zoon Śakti in het vuur wierpen. Het is niet onmogelijk dat het hier vermeldde feit de aanleiding tot die verwijdering en vijandschap is geweest.

Na het hier over het Jaiminīya-brāhmaṇa gezegde en de daaruit gedane mededeelingen zal het nauwelijks noodig zijn te verzekeren, dat dit werk niet alleen in de hoogste mate belangrijk is voor de litteratuurgeschiedenis van den Veda, maar dat het ook een schat van gegevens bevat die van gewicht zijn èn voor onze kennis van den Veda in den ruimsten zin

---

[352]) l. *sanim prayan*, en vgl. noot 110.

[353]) l. *eteṣām no bhāryāṇām adhyakṣa syā iti*, en moet niet *etāsām* i.p.v. *eteṣām* gelezen worden?

[354]) Tekst: *tān ātmanekada ye pāpīyāṃsas tān* etc., ik vermoed: *tān ātmane 'kālayad atha ye pā°*.

[355]) l. *tad anvabudhyanta*.

[356]) *ānṛṣir iti*, moet aor. zijn, dus in ieder geval. . . *°īr iti*.

des woords èn voor de interpretatie van den ouderen Veda, met name van de vaak zoo duistere verzen van den bundel der Bahvṛcas: van de Ṛksaṃhitā.

Ik eindig met de hoop uit te spreken, dat eens nog beter handschriften-materiaal moge worden gevonden, en dat de in Britsch-Indië werkzame Europeesche geleerden in dezen geest ijverige nasporingen mogen doen, vooral in Zuid-Indië.

ADDENDA.

Op pag. 38. Achteraf bemerk ik dat Böhtlingk later eene andere verklaring van *pártvā* heeft voorgeslagen (zie Ber. d. phil.-hist. Classe der Kgl. Sächs. Ges. der Wiss., 23 April 1897). Hij denkt namelijk aan *pará* en vertaalt *parttvā́* (zóó leest en accentueert hij, tegen de overlevering in) met *pedens*. Uit hoofde van gegronde bezwaren kan deze verklaring al evenmin als de vroeger door hem voorgeslagene aanvaard worden.

Op pag. 47. Ten aanzien van *akhala* is op te merken, dat dit woord blijkbaar hetzelfde is als *aghala* van AS. VIII. 8. 10 en Kauṣ. br. II. 2.

LIJST VAN EENIGE OPMERKELIJKE WOORDEN IN HET VOORGAANDE BESPROKEN.

LIJST DER BEHANDELDE PLAATSEN.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MAART 1914.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER HOEVEN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, KLUYVER, HOLWERDA, RÖELL, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, BUSSEMAKER, VAN GELDER, J. H. KERN en KARSTEN, Secretaris, voorts de Correspondent VOGEL.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een uitnoodiging uit Amerika aan alle leden, die zich geroepen voelen, om het 19e internationale Congres van Americanisten te komen bijwonen, dat van 5 tot 10 Oct. e.k. te Washington zal gehouden worden.

De Voorzitter verleent hierna het woord aan den heer Woltjer om het verslag der Commissie van het Hoeufftfonds voor te lezen, behelzende den uitslag van haar onderzoek en waardeschatting der ingekomen gedichten. De Commissie acht geen enkel der 26 ingekomen stukken de gouden eerepenning waardig, maar wenscht negen gedichten eervol te vermelden en te doen drukken, als de vervaardigers verlof zullen gegeven hebben hun

naambriefjes te openen. Het beste dezer gedichten naar hun oordeel is dat onder den titel *Dies Neptuni festus*, dan volgen *Inquilinus urbis*, *Canternus lacus*, *Divinum rus*, *Divi Titi arcus*, *Cyme*, *Vitus*, *Rus-urbs*, *Gabriel*. Aldus wordt besloten. De schrijver van *Cyme* gaf reeds verlof om zijn naambriefje te openen en bleek te zijn Antonius Faversani te Cremona. De briefjes der niet eervol vermelde gedichten werden verbrand.

Hierna deelt de heer Caland een uittreksel mede uit zijn verhandeling getiteld: „Over en uit het Jaiminîya brâhmaṇa.” Dit gedicht Het Jaiminîya brâhmaṇa, behoorende tot den Sâmaveda, een tekst van zeer groot belang voor de studie van dien Veda en in 't algemeen van den gauschen Veda, is aan de westersche geleerden slechts bekend door eenige grootere en kleinere excerpten daaruit door Amerikaansche geleerden gepubliceerd. De tekst, die voor 't grootste gedeelte in één, verre van korrekt, handschrift is bewaard, zal zeker niet spoedig kunnen uitgegeven worden. Spreker deelt de uitkomsten van een door hem ingesteld onderzoek van dezen tekst mede, ten eerste wat aangaat zijne verhouding tot het andere wèl uitgegeven brâhmaṇa van den Sâmaveda, en verder wat betreft zijne verhouding tot de andere teksten van verwanten aard. Daarna deelt hij een en ander uit dit werk mede, dat zoo rijk is aan merkwaardige mythen en legenden, van welke sommige licht verspreiden over eenige tot dusverre niet, of verkeerd begrepen plaatsen van den Ṛigveda.

Het stuk zal in zijn geheel worden opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen.

De Voorzitter bepaalt de volgende vergadering op 20 April wegens het Paaschfeest op den voorafgaanden Maandag.

Bij de rondvraag worden voor de bibliotheek aangeboden, door den heer Molengraaff het 3e stuk van den tweeden druk van zijn Faillissementswet; door den heer Heymans zijn boek getiteld Einführung in die Ethik; en door den heer Symons zijn uitgaaf van Kudrun.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE OVER HET JAAR 1913.

Mijnheer de Voorzitter!

De Commissie uit de Akademie, aan welke de beoordeeling is opgedragen van de Latijnsche gedichten, die in het jaar 1913 zijn ingekomen om deel te nemen aan den wedstrijd, uitgeschreven krachtens het Legatum Hoeuftianum, heeft de eer het volgende rapport uit te brengen.

Het aantal der ingezonden gedichten (26) is niet zoo groot als dat van het vorige jaar en de qualiteit is, in 't algemeen genomen, minder goed.

Om met de vereischte objectiviteit te kunnen oordeelen, hebben de leden der Commissie ook thans weer ieder voor zich alle gedichten nauwkeurig gelezen en hun voorloopig oordeel door een der cijfers 1 = slecht, 2 = onvoldoende, 3 = voldoende, 4 = goed, 5 = zeer goed uitgedrukt. Daarop is de Commissie samengekomen om deze voorloopige taxaties onderling te vergelijken, waarbij bleek dat zij in den regel zeer weinig verschilden, zoodat het niet veel moeite kostte om tot een gemeenschappelijk oordeel te komen.

Onder het 26-tal gedichten zijn er enkele, die terstond na de eerste lezing werden afgezonderd uit de rijen der mededingers.

In de eerste plaats de inzending n°. 6: *Laus Nervi oppidi.* Wij zeggen met opzet de inzending, want een gedicht kan het stukje niet heeten; van een Latijnsch metrum is geen sprake, de inhoud is banaal-naief. — Beslist onvoldoende is ook n°. 17: *In Constantinum*; het bevat 51 verzen, waarvan 2 nog foutief zijn; van eene eigen gedachte blijkt niets; de inhoud is onbelangrijk en droog. — Geheel onvoldoende acht

de Commissie ook n°. 21: *De sacro quodam Druïdarum*; het is een gedicht, in 31 disticha, ter eere van de heilige Clotildis, wel goed gemeend, maar zonder eenige dichterlijke waarde.

Bij deze gedichten, die als minderwaardig zijn ter zijde geschoven, voegen wij nog twee, die op een anderen grond niet kunnen mededingen, nl. n°. 16 *Andromache*, dat duister en onbegrijpelijk is, naar het oordeel der geheele Commissie, hoewel de verzen in 't algemeen niet kwaad zijn. Het gedicht blijkt bovendien, zij het ook in eenigszins anderen vorm, vroeger reeds ingezonden te zijn. Ook n°. 26: *Miles triumphalis* is eene nieuwe bewerking van een gedicht, dat het vorige jaar reeds mededong en door ons beoordeeld is. De Commissie is van oordeel, dat zulke verbeterde inzendingen buiten mededinging behooren te blijven; waar zou anders het einde zijn?

Wij komen thans tot een groep van gedichten die, het eene meer, het andere minder, wel veel goeds bevatten, maar toch niet zóóveel, dat wij kunnen voorstellen ze af te drukken in het rapport.

N°. 1. *Virgilius apud Pollionem.* Het gedicht fingeert een tafelgesprek tusschen den dichter en zijn vriend; de inhoud is verre van geestig; de vinding onbeduidend; taal en metrum zijn vrij goed, ofschoon er hier en daar leelijke verzen voorkomen en de wijze van uitdrukking somtijds te zwaar is.

N°. 2 heeft tot titel *Festina lente* en bevat verschillende toepassingen van dit adagium, moraliseerend-bedachtzaam, zonder eenige verheffing. De verzen, slechts 52 in getal, zijn vrij goed. Karakteristiek is het woord *Amen* aan het slot van het gedichtje.

N°. 3. *Rhegii Julii Dies fatalis*, beschrijft de verwoesting van de stad Reggio door eene aardbeving in 1908. Men zou van deze catastrophe eene aangrijpende schildering verwachten, maar vindt eene vrij koude, eentonige beschrijving,

waarin de eenheid van conceptie ontbreekt en geen dichterlijk gevoel of verbeelding den lezer aangrijpt; de dictie en de maat laten veel te wenschen over.

Iets hooger staat het volgende gedicht, n°. 4, *Romae antiquae laudes*, dat in Saffische strofen, de opkomst, den bloei en den ondergang van het oude Rome beschrijft en in het licht tracht te stellen, hoe het door zijne taal, zijn recht enz. nog voortleeft. De Saffische verzen zijn niet onverdienstelijk, maar toch niet schitterend genoeg om het onvoldoende van den inhoud te doen vergeten; deze is, met eenige mythologische inkleeding, een kort en weinig belangrijk overzicht van de geschiedenis van Rome.

Sub Oebaliae Turribus Arcis, een titel ontleend aan Verg. G. 4, 125, noemt de dichter van n°. 5 zijn aardig idylletje, waarin Vergilius en Horatius, beiden nog jong en onbekend en vol verwachtingen voor de toekomst, de hoofdpersonen zijn. Het is vlot geschreven; dictie en metrum zijn goed, maar de inhoud is vrij onbeduidend. Minder hoog staat n°. 8 *Lycia et Vinicius*, een martelaarsgeschiedenis uit de dagen van Nero en den brand van Rome. De wijze van behandeling is niet in staat belangstelling te wekken. Grove fouten tegen taal en metrum zijn zeer talrijk. N°. 9 draagt den titel *Anna* en behandelt eene variatie van een bekend thema, dat van den dankbaren leeuw, die in de arena zijn vroegeren weldoener niet wil verscheuren. [Wij kennen het verhaal van Androclus en zijn leeuw uit Gellius, die het bij Apion gelezen heeft: V, cap. 14].

Het gedicht heeft goede qualiteiten; men leest het met genoegen, de dictie is frisch en levendig. Daar staan echter gebreken tegenover, die ons verhinderen het onder de gedichten te rangschikken, welke gedrukt behooren te worden. Het gaat niet diep; het motief van den leeuw, dat het geheel beheerscht, is overbekend; sommige gedeelten hadden eene kortere behandeling zonder schade verdragen. Bovenal echter: de vorm is verre van onberispelijk, fouten in taal en maat komen te dikwijls voor. Het komt ons voor dat de dichter nog te weinig geoefend is.

N°. 12 is een *carmen* saeculare ter verheerlijking van Constantijn en de overwinning van het Kruis. De metrische vorm is goed; telkens wordt men bij de lectuur herinnerd aan plaatsen uit Horatius. De inhoud is echter zeer alledaagsch en de uitdrukking der gedachten niet zelden onbeholpen. Wat moet men zich bijv. voorstellen bij de woorden: *cingit Crux capitolium?*

Eene verheerlijking van Rome is het onderwerp van n°. 14, *In Romam*. De vorm is goed en toont een zeer geoefende hand. Over Rome is natuurlijk veel en velerlei te zeggen en de dichter doet dat ook; hij voelt blijkbaar veel voor de eeuwige stad, zoodat sommige plaatsen schoon en met gloed geschreven zijn. 't Geheel is echter te veel eene losse opsomming, waardoor het wel eens in herinnering brengt het genre ennuyeux; de eenheid ontbreekt.

Het gedicht *Barbara*, n°. 15, in goede Saffische strofen, is duister van inhoud; het schijnt dat eene diep weemoedige doodsgedachte moet worden uitgedrukt, maar de wijze, waarop dit geschiedt, is wat zonderling, dikwijls onbegrijpelijk.

N°. 24. *De vita mire operosa* Pii X. P. M, is, evenals het vorige in onberispelijke Saffische verzen beschreven. Het bevat eene sympathieke, maar niet zelden prozaische schildering van het werkzame leven van Pius X. De kortheid is eene deugd, die dit gedichtje ten goede komt.

Niet onaardig is het gefingeerde antwoord, dat n°. 25, *Florus Horatio*, bevat op de 3de ep. van het eerste boek der Epistulae van Horatius, die begint met de woorden:

Iuli Flore, quibus terrarum militet oris
......................., (scire laboro).

Dit antwoord van Florus komt echter noch in helderheid, noch in zuiverheid van taal, noch in kortheid overeen met den brief van Horatius. Te prijzen is echter de inhoud, daar de schrijver toont zich goed ingeleefd te hebben in den geest, het karakter en de literatuur van Horatius en zijn tijd. Onze Commissie heeft overwogen of zij zou voorstellen dit gedicht in den gedrukten bundel op te nemen, maar ten slotte heeft zij gemeend dat niet te moeten doen.

Wij komen thans tot het meer aantrekkelijke deel van onze opdracht, tot het voorstel om de schrijvers van de nu volgende gedichten uit te noodigen ons verlof te geven hunne ingezonden carmina te doen drukken. Zooals reeds gebleken is uit hetgeen ik over de gedichten van de vorige groep gezegd heb, was het voor onze Commissie somtijds moeilijk de grens tusschen de nu volgende en de voorgaande te trekken. Bij nadere overweging en bespreking werden echter de nu volgende gedichten eenstemmig aangewezen om met verlof van de schrijvers te worden gepubliceerd.

In de eerste plaats, naar rangorde van inzending, n°. 7, *Gabriel*. Het gedicht verhaalt eene episode uit den vrijheidsoorlog der Cretensen in 1867. Onder leiding van Gabriel, het hoofd van een oud en afgelegen klooster, hadden 200 Cretensen en Grieken met 600 vrouwen en kinderen zich daarheen teruggetrokken. Ze werden er door 20000 Turken belegerd en hielden zich langen tijd staande. Toen eindelijk alle hoop op behoud verloren was, staken zij den brand in het kruit, dat voor oorlogsdoeleinden in het klooster verborgen was, en werden met hunne vijanden onder het puin bedolven. De schoone natuurbeschrijving is geheel in overeenstemming met het schrikkelijke drama, dat in de bergen van het oude, aan mythen rijke eiland wordt afgespeeld. Een weemoedige sombere toon klinkt door het geheele gedicht tot op het slot, dat in blijden toon den dag der verlossing bezingt, nu de plant der vrijheid, in bloed gedrenkt, met rijpe vruchten is beladen.

Het blijkt echter dat de dichter den vorm niet geheel meester is, wat men merkt uit sommige weinig gelukkige verzen en uitdrukkingen, en uit grammatische en metrische fouten. Bij voortgaande oefening zal de dichter dat gebrek zonder bezwaar overwinnen.

N°. 10 heeft tot titel *Rus urbs*; men kan er echter den inhoud moeilijk uit afleiden. De dichter gebruikt met groot gemak den dichterlijken vorm; zijne verzen zijn voortreffelijk. De inhoud voldoet echter minder; er zit weinig of geen samenhang in. Enkele uitstekende gedeelten, bijv. de mooie beschrij-

ving van een voornaam diner, kunnen dat gebrek niet vergoeden. De dichter zegt zeer juist (blz. 1, regel 11): „tu mea nequaquam coneris grandia, musa". Een hooge vlucht neemt zijne poëzie inderdaad niet: „Rus gignit, vorat urbs" of „Indiget urbs rure at rursum rus indiget urbe", zijn vrij prozaïsche uitdrukkingen, door den dichter zelf gebruikt, om gedeelten van den inhoud bij wijze van spreuk weer te geven. Heeft men het geheel doorgelezen, dan vraagt men zich vergeefs af, wat nu eigenlijk het onderwerp is, dat den dichter voor den geest heeft gestaan.

N°. 11. *Vitus* bevat een verhaal uit den tijd van de vervolgingen onder Diocletianus. Vitus, een jonge man, laat zich noch door de dreigingen van zijnen vader, noch door den toorn van den keizer, bewegen om Christus af te zweren. In de gevangenis bezoekt hem de dochter van den keizer, die hij van razernij had genezen, maar ook hare smeekingen veranderen zijne standvastigheid niet. Hij wordt in de arena geleid, maar de op hem losgelaten leeuw deert hem niet. Ten slotte wordt hij door geeseling ter dood gebracht. Dan vallen onder een geweldig onweder de beelden der goden ter aarde. Men ziet dat de inhoud geen nieuwe gedachten geeft; de motieven zijn daarenboven te weinig uitgewerkt, er zit geen gang in het gedicht. De verzen intusschen zijn goed.

In vele opzichten is verdienstelijk n°. 13. *Cyme*. Het gedicht verplaatst ons in den tijd kort na de verovering van Corinthe door Mummius. Cyme, een Corinthisch meisje, nu slavin, is verliefd geworden op haren jongen meester. Haar vader koestert het plan de Romeinsche heerschappij omver te werpen. Als hem dat mislukt, doodt hij zijne dochter en zich zelf. — Het is den dichter niet gelukt, dezen inhoud goed te motiveeren en op die wijze waarschijnlijk te maken. De vorm is echter goed, de verzen zijn mooi.

N°. 19 *Divi Titi Arcus*, beschrijft in schoone, hoewel niet onberispelijke, taal en voortreffelijke Alcaïsche strofen den boog van Titus te Rome, in verband met de verovering van Jeruzalem en de verstrooiing der Joden. Men mist echter

in het gedicht eene diepere opvatting en eigen gedachten.

N°. 20. *Divinum Rus* bezingt in elegische maat den lof van het landleven; de taal laat hier en daar wel wat te wenschen over, de versbouw is onberispelijk. Het is een eenvoudig liefelijk gedicht, dat zich aangenaam laat lezen, maar zich niet boven de alledaagsche opvatting van het landleven weet te verheffen.

Interessanter is n°. 21 *Canternus lacus.* Het interessante is echter meer te danken aan het onderwerp zelf, de beschrijving van het opkomen en verdwijnen van een intermitteerend meer, dan aan de hooge kunst van den dichter. Hij geeft niet meer dan eene goede beschrijving van het wonderlijke verschijnsel. Misschien lag het in de bedoeling van den schrijver den mystieken indruk niet te bederven door ook op de verklaring eeniger mate in te gaan. De constructies zijn hier en daar hard en gewrongen, maar overigens is de vorm goed.

Thans rest ons nog de bespreking van twee gedichten, die hooger staan dan de reeds genoemde, doch wij willen er dadelijk bijvoegen, dat ze niet hoog genoeg staan om een voorstel tot bekroning te motiveeren.

Het eerste is n°. 18 *Inquilinus urbis:* wat men hier zeer goed kan weergeven als *De landjonker-student.* Een jonge man verlaat vol hoop en verwachting zijn landelijke woning om de heerlijkheid van het stadsleven te leeren kennen. Eerst verrukt door al het nieuwe en schitterende, dat zijne oogen trekt, door het rijke en vroolijke leven, dat daar geleefd wordt, heeft hij weldra genoeg van die onrust en drukte; heimwee bekruipt hem naar het vrije en aan genoegens zoo rijke leven zijner eerste jaren, naar het ouderlijke huis, naar de plaaggrage vriendin zijner jeugd. Mijmerende haalt hij de zonnige tafereelen van vroeger weer op voor zijn gedrukten geest. Maar eens zal ook voor hem een gelukkiger tijd weder dagen.

Niet alleen de naam van den jongen man, Corydon, maar

de toon van het geheel en menig schoon tafereeltje herinnert ons eene idylle van Theocritus. Hier en daar is echter de inhoud wat duister en het verband niet altijd gemakkelijk te vatten. Ook het slot bevredigt niet.

N°. 23. *Dies Neptuni festus*, is eene geestige uitbreiding van het 28ste lied van het 3de boek van Horatius' carmina. Daar wordt het vroolijke feest van Neptunus ondersteld, hier wordt het opgewekt en uitvoerig beschreven; daar noodigt Horatius Lijde uit, bij beurte met hem te zingen; hij ter eere van Neptunus en de Nereïden, zij ter eere van Latona en Diana; daarna zullen zij samen een lied zingen op de godin der liefde en een sluimerlied wijden aan den nacht. De dichter heeft, wat Horatius in 16 regels aangaf, uitgewerkt in ruim 210 regels. Die uitwerking is geheel in den trant van Horatius; de liederen zijn in menig opzicht waarlijk mooi, maar feilloos is de vorm zeker niet: er komen in het gedicht zonderlinge fouten voor, bijv. een hexameter, die geen hexameter is, hij telt 7 voeten. Veelszins voortreffelijk is het gedicht, niemand zal het ontkennen; het staat echter, naar ons oordeel, niet hoog genoeg om de gouden medaille te verdienen.

Het doet de Commissie leed dat zij niet voorstellen kan één der talrijke gedichten den eereprijs toe te kennen; maar zij zou naar hare overtuiging niet goed doen, wanneer zij de eischen, die voor eene bekroning met goud mogen gesteld worden, verlaagde.

Resumeerende spreek ik dus als het eenstemmig oordeel der Commissie uit, dat eene eervolle vermelding verdienen de nummers 7, 10, 11, 13, 18, 19, 20, 22, 23, en dat zij dus, zoo de dichters toestemming verleenen, behooren te worden gedrukt voor rekening van het legaat, nadat verschillende vergissingen zullen zijn verbeterd.

J. Woltjer.
J. J. Hartman.
J. van Leeuwen Jr.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXV INDICTI

A. D. VII. Idus Mart. in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXVI carminibus, quae ad tempus ei fuerant tradita.

Omnino ad certamen admitti non potuerunt carmina quibus tituli:

Miles triumphalis et *Andromacha* utpote quae iam antea parum essent probata et nunc plus minusve correcta denuo in certamen descenderent.

Prorsus hoc certamine indignum erat carmen c. t. *Laus Nerei oppidi*, si iam *carminis* nomine digna vocabula utcunque conglutinata in quibus nihil inest quod legentem ullo modo detineat. Paulo erant meliora carmina: *De Sacro quodam Druidarum* et *in Constantinum*, sed haec quoque conanima parum felicia.

Sequuntur nunc XII carmina in quibus haud pauca laudanda inessent. Eorum tria erant eiusmodi ut post longam demum dubitationem ea non nobis in lucem edenda esse decerneremus. Erant carmina *Florus Horatio*, *De Vita mire operosa Pii X*, *Barbara*. Cetera: *in Romam*, *Lux sanctae Crucis*, *Anna*, *Lycia et Vinicius*, *Sub Oebaliae turribus arcis*, *Romae antiquae laudes*, *Rhegii Iulii Dies fatalis*, *Festina lente*, *Virgilius apud Pollionem* post aliquam modo disceptationem seposuimus.

Dignissima vero quae sumptu legati ederentur visa sunt

novem carmina, inter quae eminebant duo: *Dies Neptuni festus* et quod parum huic cedebat *Inquilinus urbis.*

At quominus optimo illi omnium carmini praemium aureum decerneretur et maculae quaedam obstabant et quod argumentum non a poeta inventum sed desumptum erat ex Horatio. Ex eodem genere carminum magna laude dignorum haec erant:

Canternus lacus, Divinum Rus, Divi Titi arcus, Cyme, Vitus, Rus-urbs, Gabriel. Quorum ut quodque posterius hic nominatur ita melius visum est.

Novem ergo horum carminum poetas invitamus ut ante kalendas Iunias nobis scidularum aperiendarum dent veniam.

Quo facto statim tradentur typothetae.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kal. Ian.* anni proximi mittant ad *Hermanum Thomam Karsten*, Ordinis literarii Academiae ab-actis, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (*typewriter*) adhibebunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Hoc *ante Kal. Iunias* fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronuntiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami
Ips. Kal. Apr. MCMXIIII.

P. D. Chantepie de la Saussaye,
Ordinis Praeses.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 20en April 1914.

Tegenwoordig de Heeren CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, DE SAVORNIN LOHMAN, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, VAN DER HOEVEN, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER F.ZN., FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, WOLTJER, OPPENHEIM, DE GROOT, KUIPER, UHLENBECK, BOER, NABER, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, MOLENGRAAFF, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, BUSSEMAKER, VAN GELDER, J. H. KERN en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De volgende heeren hebben zich als auteurs van loffelijk vermelde gedichten aangemeld:

Johannes Caldana te Vittorio Veneto van Divi Titi arcus.

Alefridus Bartoli te Malta van het best beoordeelde stuk Dies Neptuni festus.

Alexander Zappata te Ancona van Canternus lacus.

Camillus Morelli te Rome van Inquilinus urbis.

Petrus Rosati te Bologna van Rus urbs.

F. S. Alessio te Radicena van Vitus.

Daar geen spreker zich had aangemeld krijgt Prof. Naber het woord voor een vrije mededeeling over de *Quaestiones de juris subtilitatibus*, een middeleeuwsch juridische verhandeling van, voor dien tijd, geheel buitengewone voortreffelijkheid, in 1894 door Fitting uitgegeven. Hij toont aan, dat in deze verhandeling duidelijke toespelingen voorkomen op gelijktijdige gebeurtenissen, die dwingen haar vervaardiging in Rome ten jare 998 of kort daarna, in elk geval vóór 1038, te dateeren. Hierdoor wordt, gelijk hij betoogt, een geheel nieuw licht geworpen over de voorgeschiedenis van de Glossatorenschool en van de herleving van het Romeinsche recht om en bij het jaar 1100. Ten onrechte hield Fitting Irnerius, den stichter der Glossatorenschool, voor den schrijver. Men zal dezen voortaan Pseudo-Irnerius moeten noemen en daarin een grooteren dan Irnerius te eeren hebben.

De voordracht werd met groote belangstelling aangehoord en zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Dit zelfde zal geschieden met een stuk door Mr. S. Muller Fzn. aangeboden, namens den Heer S. Muller Hzn. te Rotterdam over *Egilbertus Episcopus Traiectensis*.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

OVER DE QUAESTIONES VAN PSEUDO-IRNERIUS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. C. NABER.

Sedert het betoog van den medicus en veelweter Herman Couring (gest. 1681) is het voor niemand een geheim, dat met den val van het Westromeinsche rijk het Romeinsche recht zijne geldigheid in de vroegere deelen van dat rijk, met name Italië en Frankrijk, geenszins heeft verloren. Onder den druk der Germaansche overheersching bleef het Romeinsche recht van kracht als het nationale recht der onderworpenen en bovendien het officieele, behoudens uitzonderingen, van de kerk en hare dienaren. De verschillende feiten, waaruit dit totaalbeeld wordt verkregen, zijn vollediger dan bij zijne voorgangers verzameld door Savigny in de beide eerste deelen zijner bekende *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter*, een werk, dat ongetwijfeld groote verdiensten heeft, zij het dan ook niet zóó groote, als gewoonlijk wordt aangenomen. Immers een niet onbelangrijk deel van zijn succes is hieraan toe te schrijven, dat hij het eerst aan een publiek, dat er den brui van gaf om een Latijnsch boek te lezen, de stof voorlegde in, ik weet niet welk, Hoogduitsch dialect, en bovendien, waarover de groote Guizot hem fijntjes terecht heeft gewezen [1]),

[1]) *Histoire de la civilisation en France* I (1843) p. 320: „*en y regardant de plus près, on s'apercevrait, je crois, que la perpétuité en Occident.... du droit romain.... n'a pas été aussi complétement méconnue que le donne à croire l'ouvrage de M. de Savigny*". Zie soortgelijke waarneming omtrent een ander hoofdwerk van dezen zelfden coryphee in de schitterende dissertatie van mijn tegenwoordigen collega, Mr. J. van Kan, *Bezitsverhoudingen* (1913) bl. 21 noot 1. In dit laatste geval is een Hollander de voornaamste dupe.

kunstig den schijn wist op te wekken, als wandelde hij op onbetreden paden. Doch, hoeveel zekerheid er ook moge bestaan, dat het Romeinsche recht de eeuwen door nimmer geheel buiten toepassing geraakt is, niet minder waar is, dat het met iederen dag terrein verloor, en circa het jaar duizend vrij wel op sterven lag. Men overtuigt zich daarvan het best door de lezing der talrijke oorkonden van gerechtelijken aard, de zoogenaamde *placita*, waarvan, voor zoover zij reeds gepubliceerd zijn, eene chronologische lijst met korte inhoudsopgaven vóór ruim 20 jaren door Rudolf Hübner is gegeven [2]), en waarmede ik in anderen samenhang genoodzaakt was mij intiem vertrouwd te maken. Zijn over het algemeen, vooral in Italië, tot welk land ik mij verder bepaal, naar de juiste uitspraak van ons betreurd medelid Conrat [3]) onder de tallooze vroeg middeneeuwsche oorkonden de stukken zeldzaam, die Romeinsche rechtsregels aanhalen of wedergeven, vooral de *placita* zijn geschikt, om ons het overwicht van het Longobardische recht over de geheele linie te doen onderkennen. Toepassing van Romeinsch recht op Italiaansch gebied in een werkelijk twistgeding constateert Savigny voor de geheele periode na Iustinianus het eerst in eene oorkonde van 999 (Hübner no. 1139). Er bestaat intusschen eene van 994 (Hübner no. 1090), mogelijk nog oudere [4]). Daarentegen is de geheele geest, die ons, in welk Italiaansch *placitum* ook, tegemoet treedt, de methode van behandeling, zuiver Germaansch of Longobardisch, en dit geldt zelfs voor gebieden, die nimmer tot het Longobardisch koninkrijk behoord hebben, gelijk Rome met het daartoe behoorende ducaat en

---

[2]) *Gerichtsurkunden der fränkischen Zeit* (1891/3). In het vervolg citeer ik met de nummers van Hübner niet zijne inhoudsopgaven maar de teksten zelve.

[3]) *Geschichte der Quellen* I p. 51.

[4]) Verwijzingen, die kant nog wal raken (als bijv. Hübner no. 726), laat ik buiten aanmerking, eveneens Hübner no. 1002, waar wel de Codex (c. 16 C 2. 4) en Juliani epitome (c. 370 ten deele) worden aangehaald, maar de beslissing daarmede in geen verband staat.

Napels [5]), of slechts voorbijgaand, gelijk Ravenna. Naar de voorstelling van Bethmann-Hollweg [6]) gold in de genoemde streken een procesrecht op Romeinschen grondslag, evenwel door talrijke ontleeningen sterk naderend tot het Longobardische, dat ook zijnerzijds, hoezeer dan lang niet in even groote mate, zich zal hebben gekenmerkt door wat het overnam van zijn mededinger. Daargelaten, wat de Longobardische juristen uit het Romeinsche recht aandragen tot verklaring of aanvulling hunner eigene wetten, blijkt van toenadering uit dien hoek in de oorkonden zelf weinig of niets; omgekeerd, wat betreft het in Romeinsche streken gebruikelijke procesrecht, schijnt mij dit juister dan door Bethmann-Hollweg gekarakteriseerd door Ficker [7]) in de volgende korte zinsnede: *„Nur so viel wird man da zugeben können, dass das Verfahren im römischen, ebenso wie in der Romagna, n i c h t g a n z dasselbe war, wie in den longobardischen Gerichten"*. Verschil blijkt duidelijk met betrekking tot den in het proces te stellen borgtocht, wanneer in een Romeinsch *placitum* van 829 (Hübner no. 711) tusschen partijen van verschillende nationaliteit, ieder van hen borgtocht stelt *secundum suam legem*. Hetzelfde valt op te merken in een Ravennatisch *placitum* van 838 (Hübner no. 724), waar tevens het verschil tot op zekere hoogte wordt opgehelderd. De Longobardische verweerder geeft pand (*wadia*) tot zekerheid van het in rechte overleggen van zijn titel benevens het stellen van zijn auteur en lost vervolgens dit pand door het stellen van een borg [8]). Daarop zoude een Longo-

---

[5]) Over den Longobardischen grondtoon der Napolitaansche oorkonden zie men de belangwekkende waarnemingen van Karl Neumeyer, *gemeinrechtl. Entw. des intern. Privat- und Strafrechts* I (1901) p. 182/4.

[6]) *Civilprozess* V (1871) p. 393—432. (*„Romanischer Prozess"*).

[7]) *Sitzungsberichte* (*Wien*) 67 (1871) p. 613. — De oorzaak van het minder goed slagen der beschrijving door Bethmann-Hollweg is deze, dat hij niet alleen uit de oorkonden putte, maar daarnevens uit, hetzij sterk fantaseerende hetzij de werkelijkheid negeerende, theoretische producten van onzekeren datum en herkomst.

[8]) Gelijk bekend is, neemt in zoodanig geval, de borg het pand over van den schuldeischer. Zie Siegel, *Gerichtsverf.* (1857) p. 37 noot 8;

bardisch eischer zijnerzijds pand gegeven hebben voor zijn opkomst (*de placito*). Daar echter de eischer een Romein is, wordt door hem thans borgtocht gesteld op de wijze, zooals blijkens andere Ravennatische oorkonden (Hübner, nis. 804, 897, 1002, 1162, 1260) tusschen Romeinsche partijen bij den aanvang der debatten over en weder gebruikelijk is [9]). Meer dan honderd jaar later, in 942, onder het principaat van Alberik [10]) vinden wij dezen Romeinschen borgtocht terug in een, te Rome zelf gehouden, *placitum*, dat voor al het overige zuiver Germaansch is (Hübner no. 883), gelijk na een korte mededeeling van den inhoud voor niemand betoog zal behoeven, die met de beginselen van het Romeinsche en van het Germaansche procesrecht eenigermate vertrouwd is. Het is de abt van Subiaco, die hier over een lap grond procedeert tegen bewoners van Tivoli, Romeinsche partijen voor Romeinsche rechters [11]). Het proces loopt over drie termijnen. Op de eerste zitting wordt eisch gedaan namens het, in bezit zijnde, klooster tegen de bedoelde Tiburtijnen, op grond, dat zij de rechtmatigheid van dat bezit betwisten, wat later *trouble de droit* zou heeten, en door de tegenpartij voor antwoord gezegd, dat de monniken haar met geweld het bezit ontnomen hadden, wat deze bij replick ontkennen. Hierop wordt door beide partijen de Romeinschrechtelijke borgtocht gesteld, waarover in het voorafgaande gehandeld werd. Op de tweede zitting vragen de verweerders, die eigenlijk eischers zijn, het eerst

---

Sohm, *Eheschl.* (1875) p. 38; Stobbe, *Handb.* III (1878) p. 306 (onderaan); Schroeder, *Rechtsgesch* (1907) p. 303/4; Fockema Andreae, oudned. burg. recht II (1906) bl. 89.

[9]) Zie daaromtrent Bethmann-Hollweg V p. 406/7. Geheel helder wordt de zaak uit de oorkonden niet. Maar dit verschil blijkt althans duidelijk, dat wederzijds éénmaal borg wordt gesteld voor het geheele proces (niet, gelijk naar Longobardisch recht, voor bepaalde verrichtingen), en dat niet eerst eene *wadia* gegeven wordt.

[10]) Evenéens onder Otto den Groote in 966 (Hübner no. 953).

[11]) In het *Regesto Sublacense* is nimmer sprake van bewuste toepassing van Longobardisch recht, geheel anders dan in het *Regesto di Farfa*, welk klooster zich van oudsher, gelijk wij nog zien zullen, dat recht had doen toekennen.

recht wegens de door hen beweerde gewelddadige ontzetting; op de ontkenning der monniken volgt de rechterlijke beslissing, dat de verweerders, die eigenlijk eischers zijn, den vooreed (*iusiurandum de astu*), de monniken daarna den ontkenningseed zullen zweren, tenzij nog nieuwe middelen mochten worden voorgedragen, waartoe de gelegenheid geboden wordt. Op deze uitnoodiging wordt door de verweerders, die eigenlijk eischers zijn, gereageerd met de bewering: „het betwist gebied is ons eigendom." Daartegen vragen de monniken „quid vobis pertinet", eene vraag, die zij naar Longobardisch recht, als bezitters, eigenlijk niet hadden moeten stellen, maar beantwoorden [12]). Intusschen, wij komen direct weder in Germaansch, ja zelfs in Oorgermaansch, vaarwater. Want op het antwoord der tegenpartij: „wij hebben t'huis eene oorkonde", volgt de gerechtelijke beslissing, dat onze Tiburtijnen pand (*wadia*) hebben te geven voor overlegging hunner oorkonde en het afleggen van den vooreed, de monniken daarentegen voor het afleggen van den ontkenningseed, die eerst aldus geformuleerd was: „wij hebben het goed niet met geweld ingenomen", maar nu met het oog op de over te leggen oorkonde aldus geformuleerd wordt: „nimmer heeft de tegenpartij op grond harer oorkonde bezeten of eenig recht aan het goed verworven" [13]). Germaansch noem ik deze beslissing, in zooverre zij haar zwaartepunt legt in den eed van den aangevallene, Oorger-

---

[12]) Zie glossa ad Roth. 151 en ter bevestiging Brunner, *Forschungen* (1894) p. 114.

[13]) De uitspraak luidt aldus: *Data guadia utrosque, ut tertia die post s. Mariae, si adduxeritis charte cum vestris consortibus, tunc dicde asto et advocatus monasterii iure per suum sacramentum: quia per tue charte vos neque detenuisti neque ipsum vocabulum est.* Ik emendeer, ten deele naar Ficker, *Sitzungsberichte* (*Wien*) 67 (1871) p. 616, als volgt: *Date wadiam utrique, ut tertia die post s. Mariae, si adduxeritis chartam cum vestris consortibus, tunc dicatis de astu et advocatus monasterii iuret per suum sacramentum: quia per tuam chartam vos neque detinuistis neque ipsum vocabulum tuum est.* Over *vocabulum* in den zin van „onroerend goed" vergelijke men du Cange.

maansch in zooverre zij aan den inhoud der oorkonde hoegenaamd geen aandacht schenkt. Dat het pleit hiermede ten voordeele van het klooster beslist is, voelt ieder; de derde zitting brengt dan ook als slot-tableau enkel nog maar de capitulatie (*refutatio*) der tegenpartij. Voor ons kan dit geding met de uitspraak ten bewijze strekken, dat tegen het jaar 950 het Romeinsche recht in Rome zelf nog slechts een fragment van een schrede te doen had, om van het Longobardische recht in niets meer te verschillen.

Toch is dat op een oor na gevilde Romeinsche recht toenmaals geen roemloozen dood gestorven. Integendeel honderd jaar later zien wij het overal het hoofd opsteken; verloren posities herwinnen; het Longobardische recht terugdringen, weldra verdringen, ja zelfs, na herovering van Italië, de Alpen overschrijden en in Duitschland en de Nederlanden zich van de plaats der eere meester maken. Nieuw leven is in de doodsbeenderen gevaren en de zoogenaamde receptie van het Romeinsche recht wordt het beheerschende feit der moderne rechtsgeschiedenis. En met deze herleving, die de geldigheid van het Romeinsche recht betreft, gaat eene andere herleving hand in hand: de herleving der aan dat recht gewijde wetenschappelijke studiën, waaraan de Glossatoren, thans, gelijk Hallam [14]) het smaakvol uitdrukt, de vergeten leeraars eener tot vergetelheid gedoemde wetenschap, langen tijd grooten roem gedankt hebben. Zij en hunne opvolgers, de Postglossatoren, waren de leveranciers van Italiaansch recht voor het grootste gedeelte van Westeuropa. Bologna werd door hunne werkzaamheid de centrale rechtsschool der toenmaals beschaafde wereld.

Het spreekt van zelf, dat een zoo geweldig historisch verschijnsel aan den geschiedkundige verschillende hoogst lastige vragen stelt. Sommige betreffen den veroveringstocht van het Romeinsche recht aan deze zijde van de Alpen; andere de voorafgaande herovering van het in Italië zelf verloren ter-

---

[14]) *State of Europe*, chap. 9 pt. 2.

rein. Welke oorzaken hebben eerst Italië, welke daarna Duitschland tot de receptie van het Romeinsche recht bewogen? Dat met die receptie nieuwe en ijverige studie gepaard ging, ligt meer voor de hand. Hoe ware het mogelijk geweest, dat een recht met zoo krachtig, ja onwederstaanbaar, expansie-vermogen tot wetenschappelijke studie *niet* zou hebben aangelokt. Maar hier rijst een andere vraag, namelijk deze, of men aan mag nemen, dat de Glossatoren eene wetenschap uit het niet geschapen hebben, dan wel of zij voorgangers en wegbereiders hebben gehad, en, zoo ja, hoever terug men het spoor dier voorgangers vervolgen kan. Aan de beantwoording dier vraag had ons betreurd medelid Conrat, gelijk algemeen bekend is, een overwegend gedeelte zijner onvermoeide werkzaamheid met uitstekend gevolg toegewijd, en hoop ook ik in deze voordracht een steentje toe te brengen. Vooraf plaats ik eenige algemeene opmerkingen over den aard, de moeilijkheden en den tegenwoordigen stand van het hierop betrekkelijke onderzoek.

Het ontbreekt geenszins aan Romeinsch-rechtelijke opteekeningen, in voldoenden getale, die met zekerheid na het tijdvak van Iustinianus en met meer of minder groote waarschijnlijkheid vóór dat der Glossatoren gedateerd kunnen worden. Fitting geeft daarvan in een zijner werken [15]) een lijst, die niet minder dan negen dergelijke geschriften omvat. Maar ziet men nader toe, dan bespeurt men, dat sommige dier producten alle wetenschappelijke beteekenis missen; daartoe breng ik bijv. reeksen van plaatsen uit de Iustinianeïsche rechtsboeken geëxcerpeerd en bestemd, om in eene of andere verzameling van kanoniek recht te worden ingelascht. Andere hebben weder wel wetenschappelijke waarde, gelijk ongetwijfeld de *Brachylogus* en de *Exceptiones Petri*, maar bevatten geene, of althans geene voor de hand liggende, kenteekenen van de plaats, waar zij kunnen zijn te boek gesteld en de nadere

---

[15]) *Zur Gesch. der Rechtswissenschaft am Anfange des Mittelalters* (1875) noot 10.

tijdgrenzen, waarbinnen hun ontstaan ligt opgesloten. Zoodanige kenteekenen meen ik nu wel te kunnen aanwijzen bij een geschrift, getiteld *Quaestiones de iuris subtilitatibus*, uitgegeven door Fitting in 1894, en door dien uitgever toegeschreven aan den stichter der Glossatorenschool: Irnerius. Bij anticipatie op het door mij te leveren bewijs, dat Irnerius aan de samenstelling der *Quaestiones* even onschuldig moet zijn geweest als Fitting zelf, verstout ik mij en heb ik mij reeds verstout, den auteur te noemen: Pseudo-Irnerius.

Twee exemplaren van dezen schat zijn tot ons gekomen. Het eene is bewaard gebleven in een handschrift, waarvan de stad Troyes eigenares is. Harmand achtte dit geschreven in de twaalfde, Haenel in het begin der dertiende eeuw [16]); Fitting na nauwkeurig onderzoek en raadpleging van zijn palaeographischen vriend Schum meent 1150 als terminus ante quem te mogen stellen [17]). Het andere handschrift bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Leiden, als deel der nalatenschap van den overleden hoogleeraar d'Ablaing, en is volgens Fitting [18]) tegen het einde der twaalfde eeuw gepend. Daarmede moet d'Ablaing accoord zijn gegaan, die aan Fitting volgens diens getuigenis [19]) zal hebben medegedeeld, dat hij „het interessantste werk der twaalfde eeuw" machtig was geworden, klaarblijkelijk den datum van het handschrift en dien van het werk zelf vereenzelvigend. Ik heb het handschrift niet gezien, en zoude wegens volslagen gemis van palaeographische vorming er ook niets aan gehad hebben. Daar wij nu nog bovendien bevinden, dat Anselmus de Orto, wiens vader in 1142 en 1171 consul van Milaan was [20]), een zijner werken inleidt

---

[16]) Dit is uitgebracht door Patetta, *Bull. dell' istit. di dir. rom.* VIII (1895) p. 48 noot 2. Fitting zelf deelt alleen mede, dat de beide oudere beschrijvingen „*durchaus ungenügend*" zijn.

[17]) *Summa codicis des* Irnerius (1894) *Einleitung* § 2.

[18]) *Quaestiones des* Irnerius p. 6 (onderaan).

[19]) *Quaestiones* p. 5 noot 2.

[20]) Jacobi, *Anselminus de Orto super contractibus emphyteuseos* etc (1854) p. 5.

met een zwakke navolging van den zeer eigenaardigen proloog der *Quaestiones* [21]), kunnen wij als zeker stellen, dat deze ouder zijn dan het jaar 1200, ja 1150, wanneer wij aan Fitting en Schum als palaeographen crediet willen geven.

Het werk begint met eene dichterlijk gekleurde inleiding, die ik U verkort en, met Uw goedvinden, in gewoon Hollandsch vertaald zal wedergeven: „Indien Gij", zoo heft de auteur aan, „een bezoek aan den schouwburg gebracht hebt, „zult Gij elders uitwijden over de pracht of de vermakelijk„heid der uitvoering, niet onder hen, die met U van de ver„tooning hebben genoten: deedt Gij zulks, men zoude U zwaar „op de hand noemen. Ook ik derhalve zal alleen voor hen, „die nog geen juridisch dispuut hebben bijgewoond, beschrij„ven, wat door mij van dien aard is waargenomen in den „vereeringswaardigen Tempel der Rechtvaardigheid [22]), gelegen „op den top van een hoogen berg, dien ik op een mijner „wandelingen geheel toevallig mocht ontdekken. Een heerlijk „aangelegd park, er om heen gelegen, noodigde tot nader „treden. Toen de poort, na eenig dralen, voor mij ontsloten „was, aanschouwde ik, wat op mij den indruk van een boven„aardsch samenzijn (*convivium*) gemaakt heeft. Wel is waar, „is het heiligdom zelf voor niemand toegankelijk, maar niet„temin ten deele ook van binnen zichtbaar, zijnde ingesloten „door glazen wanden, waarop in gouden letters de geheele „tekst der wetboeken (*libri legales*) is aangebracht. Terwijl ik „deze gretig en met aandacht las, ontwaarde ik op eens als „het ware door een venster [23]), de Rechtvaardigheid zelve,

---

[21]) Zie Patetta, *Bull. dell' istit. di dir. rom.* (1895) p. 49.

[22]) *Templum iustitiae* is de naam door Iustinianus in de const. *Deo auctore* § 5 aan de Pandecten gegeven. Klaarblijkelijk is dit het point de départ van onzen schrijver. Hiermede hoop ik het, ook reeds in zich zelf avontuurlijk, betoog van Gaudenzi, *Mélanges Fitting* II (1908) p. 701 vlgg.; *Memorie* (*Bologna*) I (1906/7) p. 41/2, 137 vlgg., over den Ravennatischen oorsprong van het *Templum iustitiae* ondervangen te hebben.

[23]) Er staat *per speculum*, maar bedoeld zal toch wel zijn *per specular*.

„eene figuur van onuitsprekelijke waardigheid. Op haar kruin „zetelde de Rede, kenbaar aan haar doordringenden, alles door- „borenden, blik; rechts en links omgaven de moeder hare zes „dochters: Religio, Pietas, Gratia, Vindicatio, Observantia, „Veritas [24]). In haar schoot echter had de Billijkheid plaats „genomen, wier gelaat de zuiverste welwillendheid scheen uit „te stralen. Onder deze personen hield alleen de Rede zich „niet uitsluitend bezig met datgene, wat ter plaatse voorviel, „maar gaf haren oogen de kost met alles wat allerwege was „waar te nemen; de Rechtvaardigheid daarentegen met hare „dochters bekommerde zich alleen om hetgene de gelegenheid „der plaats met zich bracht. Goddelijke en menschelijke twist- „gedingen nam zij onder talrijke zuchten ter hand, woog deze „op een volkomen zuivere weegschaal in handen der Billijk- „heid af, en zorgde aldus, dat met behoud van ieders recht „de menschenmaatschappij onverlet stand kon houden. Som- „mige zaken deed zij alleen zonder medewerking der Billijk- „heid, maar altijd met behulp derzelfde onbedriegelijke weeg- „schaal af. Middelerwijl hielden een aantal eerbiedwaardige „mannen bij den reeds vermelden glazen wand zich onledig „met het verwijderen van teksten, die op de weegschaal der „Billijkheid te licht waren bevonden. Ook had op een, een „weinig verheven, zetel vóór dien wand een man plaats ge- „nomen, wiens eerwaardig voorkomen door de uitdrukking „van het gelaat den leeraar zoowel als den denker verried. „Rondom hem zat een niet geringe schare van toehoorders. „Op mijne vraag, wat die heeren voor hadden, werd mij ge- „antwoord, dat de man, die het middelpunt vormde, rechts- „leeraar en uitlegger was, genen daarentegen uit leergierigheid „bijeengekomen waren. Dit antwoord vervulde mij met vreugde; „immers ik begreep terstond, dat uit hun dispuut, ook voor „mij wat te leeren zoude zijn. Vol verlangen zette ik mij „derhalve neder om te luisteren. Nauwelijks had ik dit ge-

---

[24]) Deze zes figuren zijn, gelijk Gaudenzi heeft opgemerkt, ontleend aan Cicero, *de Invent*. II 22 § 65.

„daan, of de klok luidde, en er ontstond een algemeen stil-
„zwijgen, dat weder werd afgebroken doordat één namens allen
„het volgende verzoek deed hooren: „Gaarne zouden wij, ge-
„„liefde leermeester U eenige vragen voorleggen, die bij ons
„„onder het studeeren zijn opgekomen, en die wij niet in staat
„„zijn zelf op te lossen."" Natuurlijk verklaart de Interpres zich daartoe bereid, en zoo worden dan in dialoogvorm een aantal belangwekkende vraagstukken behandeld, zulks op de meest degelijke wijze en in waarlijk elegant schoon niet geheel correct Latijn, met zooveel inzicht in den waren aard van het Romeinsche recht, als ook maar eenigzins bereikbaar schijnt, wanneer men over niets anders beschikt dan de Iustinianeïsche codificatie en de rhetorische werken van Cicero [25]). De geheele glossatoren-literatuur, met inbegrip der voortreffelijke *Summa Codicis* van Azo, bevat mijns inziens niets, wat aan den standaard van voortreffelijkheid beantwoordt, waaraan deze *Quaestiones* blijken te voldoen. Als voorbeeld geef ik geheel op den tast den titel handelend over schendige testamenten (tit. 15).

„Indien wij," zegt de Auditor, „de Novellen laten gel-
„den [26]), dan komt, dunkt mij, de *querela inofficiosi* nimmer
„te pas." Hierop antwoordt de Interpres: „Als het vaststaat,
„dat kinderen, die er aanspraak op hebben, om tot erfgenaam
„benoemd te worden, zonder grond zijn uitgesloten, is inder-
„daad het in dier voege schendig testament van rechtswege
„nietig. Hetzelfde geldt ten aanzien van ouders. Maar niet
„ten aanzien van broeders en zusters; deze personen alvast
„kunnen dus de *querela* niet missen. Evenmin doodgewaande
„kinderen of kinderen, van wier geboorte de vader geen ken-
„nis draagt. Eindelijk is geldig het testament, dat van den
„grond der onterving rekenschap geeft. Wil de zoon dien

---

[25]) Behalve *de Inventione* (waaraan, gelijk wij zagen, de zes dochters der Iustitia ontleend zijn) zijn de *Topica* door een citaat vertegenwoordigd.

[26]) In deze woorden ligt, dunkt mij, geen twijfel aan de geldigheid. Vgl. IV § 2.

„grond wederleggen, het staat hem vrij, maar daartoe dient „hem de *querela*." Tweede vraag: „Wanneer iemand de *querela* „wil instellen, dan moet hij optreden met eene *hereditatis* „*petitio* [27]). Zulks blijkt uit tal van bewijsplaatsen. Zoo zeggen „de Pandecten [28]), dat geen andere actie dan deze tot zijn „beschikking staat, en noemt Iustinianus [29]) zelf de *querela* „eene *hereditatis petitio ex titulo inofficiosi*. Welnu van hem, „die de *petitio hereditatis* op eigen naam bevoegd is in te „stellen, moet erkend worden, dat hij erfgenaam is. Maar wie „zou durven ontkennen, dat het testament, waardoor hij wordt „uitgesloten, voorloopig van kracht is, zoodat het zelfs, wan„neer het voor een deel vernietigd wordt, voor de rest blijft „gelden. Daarom is dan ook de benoemde erfgenaam, naar „luid van hetgeen wij in de Pandecten lezen [30]), voorloopig „gerechtigd tot den boedel. Derhalve is de insteller der *querela* „tegelijkertijd gerechtigd en niet gerechtigd tot den boedel." Het antwoord luidt als volgt: „Inderdaad is krachtens testa„ment de benoemde erfgenaam voorloopig eigenaar, zoolang „namelijk als het testament stand houdt. Maar dat testament „draagt als het ware de kiem der vernietiging in zich. Reeds „nu derhalve is het als nietig te beschouwen met het oog op „het vonnis, dat aanstonds zal worden gewezen. Uit hetzelfde „oogpunt moet men zich den zoon, die de *querela* instelt, „reeds nu als erfgenaam denken. Zoo lezen wij ook ten aan„zien der *in integrum restitutio*, dat naar gemeen recht de „eigendom is overgedragen [31]), door dengene, dien men bena„deeld heeft; nu evenwel de praetor belooft, dat hij hem „herstel zal verleenen, moet hij geacht worden zijn recht niet

---

[27]) Over deze kwestie bestaat eene uitgebreide literatuur, waarover men het best doet te vergelijken de studiën van Jobbé-Duval in de *Mélanges Gérardin* (1907), de *Mélanges Fitting* (1907) en de *Nouv. revue histor.* 1907.

[28]) L. 20 Dig. 5. 2.

[29]) c. 34 pr. Cod. 3. 28.

[30]) L. 32 D. 5. 3.

[31]) Vgl. l. 13 § 1 D. 4. 4 (*rescissa alienatione*).

„te hebben verloren [32]), met het oog op de billijkheid, waar-„aan het praetorisch decreet dezelfde kracht bijzet, als gold „het *ius civile*. Daarom wordt ook in den titel *quod metus* „*causa* getuigd, dat de zaak eigendom blijft van het slacht-„offer [33]). Niet minder leest men van de *res dotales*, dat zij „door wetsduiding overgaan in het vermogen van den man, „doch naar natuurlijk inzicht eigendom van de vrouw blij-ven” [34]). Men ziet, dat onze auteur de moeilijke vragen niet ontwijkt, maar opzoekt, en dat hij met groote vindingrijkheid en zaakkennis bevredigende oplossingen weet te geven.

Wel is waar kunnen wij van al dat voortreffelijke niet profiteeren, vooreerst, omdat wij nu eenmaal de mode hebben aangenomen, om met volmaakt dezelfde laatdunkende onverschilligheid, het voortreffelijke, het goede en het prullige op Romeinschrechtelijk gebied langs ons henen te laten gaan, en in de tweede plaats, omdat wij bij den betrekkelijken rijkdom onzer bronnen al te gemakkelijk het werk onzer middeleeuwsche, en zelfs nog jongere, voorgangers kunnen overtroeven. Waren ook wij nog genoodzaakt, al onze kennis van het Romeinsche recht te putten eensdeels uit de Iustinianeïsche codificatie anderdeels uit Cicero's rhetorische geschriften, dan had de publicatie van het geniale geschrift, waarop deze voordracht betrekking heeft, nog onder ons kunnen werken als eene openbaring; nu de zaken liggen, zooals zij liggen, smaakt het als mosterd na den maaltijd. Wellicht echter is uit een ander gezichtspunt, dat namelijk van de geschiedenis der wetenschap, althans in een kring als dezen, nog eenige belangstelling voor de „*Quaestiones de iuris subtilitatibus*” op te wekken. Hetzij men namelijk met Patetta in die *Quaestiones* een Glossatorenarbeid zie uit den bloeitijd der school, is het interessant het culminatiepunt van het weten en kunnen dier school gade te slaan; hetzij men met Fitting diezelfde *Quaestiones* voor den

---

[32]) L. 5 D. 4. 1.
[33]) L. 9 § 6 Dig. 4. 2.
[34]) c. 30 pr. Cod. 5. 12.

eersten arbeid van Irnerius houde, nog interessanter aan den aanvang dier school een werk geplaatst te zien van volmaakt genialen aanleg en zonder evenknie onder al de verdere geesteskinderen van den auteur zelf en zijn talrijke volgelingen. Maar allerinteressantst wordt de zaak, wanneer wij met Schupfer gezegde *Quaestiones* honderd jaren vóór Irnerius, om en bij het jaar duizend, moeten plaatsen en ons derhalve een auteur over Romeinsch recht, zóó geniaal, dat wij zijn naam, indien hij ons bekend was, alleen met die van Cuiacius en van Savigny in één adem zouden durven noemen, moeten denken aan het slot dier eeuw, die uit het oogpunt van letterkundige beschaving en wetenschappelijke ontwikkeling van de geheele Middeleeuwsche periode de treurigste reputatie geniet. En dit, terwijl wij reeds genoodzaakt zijn, aan het aangegeven tijdsgewricht den naam van een phoenix als paus Sylvester II te verbinden. Men zoude dan bijna in verzoeking komen Pseudo-Irnerius met dezen Gerbert, evenals Lord Bacon met Shakespeare tot één persoon te verklaren [35]).

Nu is het mijne meening, dat van de drie mede-gedeelde tijdhypothesen die van Schupfer zonder eenigen twijfel de juiste is, en dat die juistheid niet alleen aannemelijk kan worden gemaakt, maar met weinig minder dan mathematische zekerheid kan worden aangetoond. Niettemin is aan Schupfer zulks niet gelukt; zijn gronden zijn, zooals Fitting met recht aantoont [36]), schijngronden; de reden echter, waarom Schupfer de ware bewijzen niet gevonden heeft, is deze, dat hij, evenals alle mij bekende volgelingen en bestrijders van Fitting, van dezen eene noodlottige dwaling heeft overgenomen, die geen beletsel vormde tegen goed raden, maar wel tegen het leveren van goed wetenschappelijk bewijs. In de eerste titels der *Quaestiones* wordt gehandeld over datgene, wat wij zouden

---

[35]) Zie een afdoend argument tegen de eerste dezer identificatiën aan het slot van dit artikel (voorlaatste noot), hoewel tevens zal blijken, dat de monnik van Aurillac ook op dit gebied ontdekkingen maakte.

[36]) *Ztschr. der Sav.-St.* XVII (1896), waar men de hier aangehaalde literatuur vindt geanalyseerd en samengevat.

noemen de leer van het recht in het algemeen en de leer der rechtsbronnen, met name ook over de plaats, die eenerzijds aan het Romeinsche andererzijds aan het Longobardische recht bij de rechtstoepassing toekomt, en wat dien aangaande de taak is der nu gevestigde regeering (*ii qui nunc imperant*). Die nu gevestigde regeering wordt door Fitting vereenzelvigd met de elders genoemde *reges Transalpini*, de auteurs der Longobardische wetgeving, van wie toch zoo duidelijk mogelijk wordt gezegd, dat zij tot het verledene behooren (IV § 9: *illis temporibus*), dat hun rijk een einde heeft genomen, en daardoor tevens hunne wetten van alle kracht beroofd zijn, indien zij al ooit eenige kracht bezeten hebben (I § 15: *regno eorum qualecumque fuerit extincto.... statutorum vis, si qua fuit, una cum ipsis auctoribus expiravit*). Want ook dit laatste doet de auteur, die daartoe de Rede persoonlijk het woord laat nemen, omdat men wellicht gevolgtrekkingen uit de Romeinsche wetten als een getuigenis in eigen zaak niet zoude laten gelden, door dat verheven personage, als volgt, weerleggen: „De Romeinsche burgerij is als „het ware vertegenwoordigster der geheele menschheid, waar„van zij het waardigste en edelste bestanddeel is. Zoolang zij „die plaats blijft bekleeden, kan het Romeinsche recht (*ius „nostrum*) zijn verbindende kracht voor de menschelijke samen„leving niét verliezen. Wel is ook dat recht vatbaar voor „aanvulling en verbetering. Maar hoe zal men zonder kennis „van zaken tot aanvulling of verbetering in staat zijn. De „*reges Transalpini* waren feitelijk baas, maar kennis van wet „en recht konden zij niet hebben; immers in hunne dagen „waren niet alleen de studiën dood, maar ook de wetboeken „zelf (*libri legitimae scientiae*) zoo goed als verloren. Ik laat „daar, dat zullie zich toch om de wetboeken niet bekommerd „zouden hebben, al hadden zij hun ten dienste gestaan. In „elk geval was het hun onmogelijk een hun onbekend recht „te verbeteren" (IV § 8 en 9).

Dat nu onder deze gesmade *reges Transalpini* de Longobardische koningen te verstaan zijn, is gemakkelijk aan te

toonen. In geen ander land dan Italië hebben immer *reges Transalpini* den schepter gezwaaid; dáár echter sinds Iustinianus achtereenvolgens de Longobardische, de Frankische, de Duitsche koningen. Wij hebben dus schijnbaar embarras du choix. Maar vooreerst vallen de Duitsche koningen af, omdat anders voor het tegenwoordig bewind (*ii qui nunc imperant*) niemand zou overblijven. Dan rest schijnbaar de keus tusschen de Longobardische en de Frankische koningen. Maar men vergete niet, dat eerstgenoemden de auteurs zijn dier belangrijke wetgeving, getiteld *edictus Longobardorum*, wier beginselen geruimen tijd bestemd schenen het Romeinsche recht in Italië geheel te verdringen; daartegen te polemiseeren loonde de moeite, niet tegen de capitulariën der Frankische koningen, die, voorzoover zij speciaal voor Italië gegeven waren, zich rechtstreeks aansloten bij de beginselen van het *edictus* [37]), en, voorzoover zij dit niet waren, in geenerlei opzicht het karakter droegen van een volksrecht (*gentis statutum*), welk karakter de auteur uitdrukkelijk aan de door hem bestredene wetgeving toeschrijft (I § 15). Het eenige bezwaar is, dat naar zijne voorstelling die *reges Transalpini* ook Rome bezeten hebben (IV § 3), wat op de Longobarden niet past, wel daarentegen op de Franken. Intusschen, daar wij denzelfden flater ook aantreffen in het *libellus de imperatoria potestate in urbe Roma* [38]), waarvan het mij zwaar zou verwonderen, indien het niet door onzen auteur even goed gebruikt was als door den kloosterbroeder Benedictus van Soracte [39]) en, in een beroemd diploma [40]) door Keizer Otto III,

[37]) Vgl. Boretius, *Praef. ad librum Papiensem* § 4 (slot).

[38]) Monum. Germ. Histor. Script. III p. 719—722. De woorden (p. 719, 21), dat na Karel den Kale honorificas consuetudines regiae dignitatis nemo imperatorum nemo regum adquisivit (nl. in urbe Roma), bewijzen duidelijk, dat het opstel ouder is dan de herleving van het keizerlijk gezag onder Otto I (962).

[39]) Script. III p. 696 sqq. (vgl. p. 699, 22/3 met p. 719, 52/3; p. 703, 42 sqq. met p. 720, 26; p. 719, 4/5 met p. 720, 45).

[40]) No. 389. — Zie Giesebrecht, *Kaiserzeit* I (1863) p. 851 (zu S. 727. 728).

valt over dit bezwaar het heenstappen licht. In elk geval kunnen wij met volkomen zekerheid dit vaststellen, dat de *reges Transalpini* de Longobardische of de Frankische, maar in geen geval de Duitsche overheerschers kunnen zijn; en meer dan dit heb ik voor den verderen gang van mijn betoog niet noodig.

De voortdurende feitelijke geldigheid der Longobardische wetgeving is natuurlijk een doorn in het oog van onzen auteur. „Zoolang zij, (aldus redeneert hij) die ons grondgebied ver-„meesterd hebben, naar krijgsrecht weder kunnen worden uit-„gedreven, zoolang laten wij hun statuten, als die van vijanden, „voor wat zij zijn. Maar van het oogenblik af, dat zij door „wederzijdsche huwelijken met ons versmelten, ligt de zaak „anders. Wanneer zij dan nog zich met den naam van hun „stam noemen of zich op hun bijzondere statuten beroepen, „wat doen zij dan anders dan de oude roof van het toenma-„lige zeer ophalen? Desniettemin zijn er, die nog steeds met „hunne zoogenaamde wetten pronken. En dit slechte voor-„beeld werkt aanstekelijk, zoodat ook zij, wier voorouders, toe-„vallig van elders hierheen overgewaaid, hier een vaste woon-„stede hebben gevonden, eveneens hunne respectieve onbe-„nulligheden (*frivola*) als wetten erkend willen zien, met dat „gevolg, dat men hier bijna zooveel wetten aantreft, als men „huizen telt. Onze tegenwoordige regenten (*ii qui nunc impe-„rant*) staan zulks maar toe en praten daarbij nog van rijks-„eenheid. Zien zij dan niet in, wat daarin ligt opgesloten? „De drager van het rijksgezag heeft op te komen voor het „recht, dat in dat gezag zijn oorsprong heeft. Een van tweeën „derhalve: rijkseenheid, maar dan ook rechtseenheid, of wel „bij verscheidenheid van recht, erkenning van veelvoudigheid „des rijks (*multa superesve regna*). Toch zouden onze vorsten „hen, wier wetten zij onderschragen (*adiuvant*), indien zij nog „leefden, niet als mederegenten dulden: laten zij hun dan „ook na hun dood geen aandeel aan hun bewind vergunnen, „en in het algemeen zich bevlijtigen de navolgers te zijn van „hen, wier opvolgers zij genoemd willen worden" (I § 15 en 16).

Na hetgeen omtrent de *reges Transalpini* zoo even betoogd is, staat vast, dat zij, die zich deze meer barsche dan welwillende terechtwijzing moeten laten welgevallen, hetzij de Frankische, hetzij de Duitsche koningen moeten zijn. Van beiden laat zich zeggen, dat zij niets hebben gedaan om de toepassing van het Longobardische recht en die der overige Germaansche rechten te verhinderen. En letten wij op Italië in het algemeen, dan belet ons niets hetzij tot Karel den Groote terug te gaan, hetzij tot Lotharius II af te dalen. Maar anders wordt de zaak, wanneer de aangehaalde tirade op de specifieke rechtstoestanden der Eeuwige Stad betrekking heeft. Dan moet zij noodwendig geschreven zijn vóór het jaar 1038 (of 1027), waarin Coenraad II aan de hier neêrgeschreven verlangens volledig recht heeft gedaan door het uitdrukkelijk voorschrift, om binnen Rome en de aanhoorigheden der stad geen ander recht dan het Romeinsche ook tegenover eene Longobardische partij toe te passen. En dan kan zelfs de tijd nog nauwkeuriger bepaald worden door de aanwijzing van een bepaald feit, waarop de auteur zinspeelt, wanneer hij zijn regenten verwijt, dat zij niet alleen laten begaan (*permittunt eius modi fieri*), maar zelfs medehelpen (*adiuvant*) om aan het particularisme tegemoet te komen. Om dit punt evenwel tot klaarheid te kunnen brengen, moet ik mij eene kleine uitwijding veroorloven, waarvoor ik Uwe welwillende aandacht, die Gij mij zoo onbekrompen verleent, nog in het bijzonder inroep. Gij zult daartoe met mij eene hoogst belangwekkende terechtzitting hebben bij te wonen, waarvan het proces-verbaal in dat interessantste aller middeneeuwsche oorkondenboeken [41]): *il regesto di Farfa* bewaard is gebleven [42]). Vergunt mij U

---

[41]) Zoo oordeelde reeds Le Blanc, *Dissertation historique sur quelques monnaies* (1689), *avertissement* (i. f.): „*je ne crois pas que la moyenne antiquité nous ait rien conservé de plus beau en ce genre-là.*"

[42]) *Regesto di Farfa* 459 (nieuw 426). Een afdruk o.a. in de Monum. Germ. histor. Diplom. Ottonis III no. 278. Een niet zeer nauwkeurig overzicht bij Hübner, *Gerichtsurkunden* no. 1119.

de nadere bijzonderheden van deze merkwaardige acte voor den geest te roepen [13]).

Wij schrijven 4 April 998 en bevinden ons te Rome in de basilica van den H. Petrus, waar paus Gregorius V en keizer Otto III gezamenlijk audientie geven. Onder vele andere rechtzoekenden trekken onze aandacht de kanunniken van St. Eustathius, die zich bij de genoemde hooge persoonlijkheden komen beklagen over Hugo, abt van het Sabijnsche klooster Farfa, die volgens hen wederrechtelijk in het bezit zoude zijn van twee hun toekomende kerken op het gebied der Baden van Alexander. Daar de aangeklaagde abt zich onder de menigte bevindt, en het gerecht reeds zitting houdt, wordt de abt onverwijld daarheen ontboden. Ook wij begeven ons daarheen en laten ons omtrent de samenstelling der vierschaar onderrichten. Zij wordt, naar men zoo vriendelijk is ons mede te deelen, gepraesideerd van wege den keizer door den *archidiaconus sacri palatii* [14]) Leo; bijzitters zijn van wege den paus de *praefectus urbis* Johannes en eenige Romeinsche rechters, zijnde de *primus defensor* Gregorius, de *arcarius* Leo benevens drie *iudices dativi* [15]) Atrocius, Petrus en Paulus. Nauwelijks zijn wij daaromtrent ingelicht, of wij hooren den voorzitter tot den gedaagde het woord richten: „geef antwoord op de klacht, die deze kanunniken tegen u hebben in-

---

[13]) Het is zeer opmerkelijk, dat Savigny nergens van deze oorkonde melding maakt, hoewel zij hem in druk toegankelijk was bij [1]) Le Blanc, *Dissertation historique sur quelques monnaies* (1689) p. 166 vlgg., [2]) Muratori, *Scriptores* II 2 (1726) p. 505/8, [3]) Galletti, *del Primicero* (1776) p. 219 (dit laatste citaat op gezag van Hübner). Mabillon, *Annales Benedictini* IV (1739) p. 110, geeft enkel een mislukt extract.

[14]) In een ander *placitum* (Hübner no. 1115) heet hij vollediger: *archidiaconus et iudex sacri palatii imperatoris*. Dit stuk ontbreekt in Dipl. Ott. III en is bij Hübner valschelijk gedateerd 997 (daar Otto III van Juni 996—Febr. 998 niet te Rome geweest is).

[15]) Over deze *iudices dativi*, rechters zonder bijzonderen titel, die in Rome en Romania ongeveer dezelfde rol spelen, als in Longobardia de *scabini* vergelijke men Bethman-Hollweg, *Civilprozess* V § 98.

gediend", en den abt antwoorden: „ik weet niet, waarover zij klagen", daarop weder den voorzitter: „over twee kerken, die gij in de Baden van Alexander in handen hebt," dan nogmaals den abt: „het behage UEHA. mij een uitstel te verleenen, want ik heb noch mijn rechters bij mij noch mijn advocaat." Voor wat betreft laatstgenoemde, bevreemdt het verweer ons niet, daar wij ons uit de handboeken [46]) herinneren, dat naar Capitulariënrecht voor praelaten de verplichte rechtsbijstand is voorgeschreven; voor wat daarentegen betreft eerstgenoemden, dient geweten, dat het klooster Farfa leeft naar Longobardisch recht en bijgevolg aanspraak mag maken op Longobardische rechters, maar zijnerzijds zoodanige rechters te stellen heeft [47]). Wij kunnen ons daarbij echter niet ophouden, want reeds is het afwijzende bescheid van den voorzitter gevallen: „Gij krijgt geen uitstel, maar ik zal u een advocaat geven," en op de vraag van den abt: „zult Gij mij dan een Romein of een Longobard tot advocaat geven," de praesidiale beschikking: „een Romein." Hierop hooren wij nog den abt de verzuchting slaken: „God verhoede, dat ons klooster immer onder Romeinsch recht gestaan heeft. Ons recht is het Longobardische, dies aanvaard ik geen Romein als advocaat," en met bijzondere belangstelling het bulderen van den voorzitter: „of gij nu wilt of niet, vriendje, gij zult nu eens Romeinsch recht ondergaan" (*velis nolis, legem Romanam habes facere*). Nog geeft de abt het pleit niet gewonnen: nimmer zal hij zich aan deze behandeling onderwerpen, indien niet de keizer persoonlijk het hem beveelt. Daar zien wij plots den voorzitter opstaan, den eerwaardigen abt bij zijn kap (*per cucullam*) beet pakken en naast zich op een zetel neêrtrekken

---

[46]) Brunner, *Rechtsgeschichte* II (1892) bl. 305/6; Schroeder, *Rechtsgeschichte* (1907) bl. 190.

[47]) Vgl. Regesto di Farfa 1198 (nieuw 1276): *venit praedictus abbas cum iudicibus et advocatis aliisque instrumentis ad placitum necessariis.* Omgekeerd stelt ook het klooster Prüm, dat in Lotharingen naar Romeinsch recht leeft, in processen zijn eigen rechters (Hübner no. 134 = Dipl. Karol. 180).

onder het uitspreken van de woorden: „ziezoo, mijn waarde, hier komt gij van daag niet vandaan, alvorens recht gedaan te hebben," en hooren nogmaals den abt antwoorden: „ik ben „volkomen bereid recht te doen, en verlang alleen, dat UEHA. „mij vergunne pand te geven naar mijn Longobardisch recht „tot waarborg van mijn terugkeer met mijn advocaat en met „mijn rechters." Eindelijk daagt er hulp: op keizerlijk bevel wordt den abt een uitstel van drie dagen bewilligd. Ook ons komt dit uitstel te stade, om eens informatie te nemen naar het optreden van Romeinsche en Longobardische rechters in Rome zelf en in het onderhoorige gebied, waaromtrent wij in daarop betrekkelijke oorkonden van Farfa [46]) de volgende gegevens vinden. Om te beginnen wordt in het proces, waarvan wij den aanvang bijgewoond hebben, dus in 998, de beslissing gegeven door een Longobardisch rechter en door de Romeinsche rechters, als naar Longobardisch recht juist gewezen, bekrachtigd. Eenige jaren later (1011) wordt zij dan aangehaald als een uitspraak van Romeinsche en Longobardische rechters (*iudicium Romanorum et Longobardorum iudicum*). Longobardische bijzitters vinden wij dan verder in 1011, 1012, 1014, somtijds met de bijvoeging, dat zij uit het Sabijnsche of uit het Spoletaansche gebied komen, eindelijk in de aangehaalde constitutie van Coenraad II (1038 of 1027), waar zij wegens de afschaffing van het Longobardische recht gepensioneerd worden. In oudere documenten is het mij niet gelukt de vermelding van Longobardische rechters te ontdekken.

Intusschen: ik bemerk, dat de termijn van drie dagen is afgeloopen en wij ons weder ter terechtzitting hebben te begeven. Wij vinden de vierschaar ditmaal bijeen voor de deuren der Basilica van den H. Petrus naar de zijde van de H. Maria

---

[46]) *Regesto* (oud) 459, 516, 525, 527, 649, 689, 690, 1199; (nieuw) 426, 483, 492, 494, 616, 657, 658, 1279. (Hübner 1119, 1177, 1200, 1201, 1181, 1183, 1185, —). De gevallen van gemengde rechtbanken buiten Rome zijn verzameld door Bethmann-Hollweg, *Civilprozess* V § 78 noot 100.

in Turri, wederom voorgezeten door den grimmigen *archidiaconus* Leo. Wij zien den abt, ditmaal met zijnen advocaat en met zijn rechters, opkomen, en hooren zijn verklaring: „Ziet ons hier gereed om recht te doen, gelijk wij beloofd hebben," benevens het wederwoord des voorzitters: „Zeer wel, maar wilt Gij U naar Romeinsch dan wel naar Longobardisch recht verdedigen?" Niet de abt zelf, maar zijn advocaat Hubert dient hierop van repliek: „Wij willen ons verdedigen naar Longo-„bardisch recht, gelijk wij sedert honderd en meer jaren plegen, „op grond der ons verleende koninklijke brieven. Maar, wan-„neer het den Keizer anders behaagt, zullen wij ons bij diens „wil nederleggen." Alsnu richt de voorzitter tot zijn Romeinsche rechters de vraag: „Wat dunkt Ulieden?" en ontvangt van hen het antwoord: „Wij staan in twijfel; de keizer moet het maar weten." De voorzitter schorst de zitting, ten einde zich met die hoogste autoriteit te beraden en brengt na eenigen tijd het bescheid terug: „Den abt en zijn advocaat moet „gevraagd worden, of zij door geschrift of eed of door ge-„tuigen hun aanspraak op Longobardisch recht staven kunnen; „zoo ja, dan wil ik hem in geenen deele zijn recht onttrek-„ken (*ego nullatenus a sua lege eum subtraho*)". Met dit interlocutoir heeft het onderhavige proces voor ons zijn belang verloren. Wij staan nog even paf over zulk een heethoofdigen ijver voor het Romeinsche recht; kunnen ons indenken in de teleurstelling der zeloten over het plots in rook opgaan der bijna behaalde zegepraal en in hun woede tegen den jeugdigen Caesar, die altijd zijn mond vol heeft van de hernieuwing van het oude Romeinsche rijk met al zijn ap- en dependenties, en die hun nu dit koopje heeft geleverd; en begrijpen thans ten volle, wat Pseudo-Irnerius zeggen wil, wanneer hij klaagt, dat de hedendaagsche regenten met al hun snoeven op hun relatie tot de echte Caesars middelerwijl het particularisme niet alleen dulden, maar zelfs op de been houden (*adiuvant*). Onze conclusie kan geen andere zijn dan deze: wanneer de *Quaestiones de iuris subtilitatibus* te Rome geschreven zijn, dan zijn zij gepend onder den verschen indruk der terechtzitting van 998,

dus 80 jaren vóór Irnerius. Mocht men dit bestrijden, dan in elk geval vóór het edict van Coenraad II (1038 of 1027), dus altijd nog 50 jaren vóór het tijdstip, waarvan wij tot nog toe de rechtsschool van Bologna en de herleving der wetenschappelijke rechtsstudiën plachten te dagteekenen.

Maar is werkelijk Rome de bakermat der *Quaestiones*, en dan tevens, omstreeks 1000, die van de herlevende wetenschappelijke rechtsstudie? Indien men alleen op de *Quaestiones* zelf afgaat, dan zal die vraag ongetwijfeld toestemmend beantwoord moeten worden. „Wie weet niet, heet het daar (I § 11), dat het hoogste gezag, de wereldhegemonie, het gebied over alle volken hier ter plaatse zijn zetel heeft gevestigd?" Met dat al zoude deze aanwijzing evenals het *Templum iustitiae* zuiver letterkundige fictie kunnen zijn. Daarvoor houdt het dan ook laatstelijk Kantorowiez [48]). Hij acht het even goed mogelijk, dat de aangehaalde woorden in Lombardije of zelfs in Provence als te Rome zelf zouden zijn geschreven, en verlangt dus juist ten aanzien van deze beslissende vraag, dezen grondslag van ons betoog, toepassing der bescheidene maar op haar tijd lofwaardige ars nesciendi. Wat zal ik daaromtrent zeggen? Niemand kan meer dan ik voor de genoemde kunst gevoelen, maar er zijn grenzen. Wanneer de zaak zoo ligt, dat men over geheel geene of geheel onvoldoende positieve gegevens beschikt, dan geeft men in mijn oog van wetenschappelijke rijpheid blijk, door voorloopig alle gevolgtrekkingen op te schorten. Maar omgekeerd, wanneer men reeds beschikt over een redelijk aantal steunpunten, dan handelt men mijns inziens niet in het belang der weten-

---

[48]) *Ztschr. der Sav.-St.* XXX (1909) bl. 254/5. Nog verder gaat Gaudenzi, *Mélanges Fitting* II (1908) bl. 701, die den auteur zelf in vrijwaring roept. Immers, als plaats van het dispuut Rome aanwijzende (I § 11) en tevens schrijvende voor hen, die er niet bij aanwezig hebben kunnen zijn (Prol. § 1), zal hij te kennen geven, voor een elders wonend publiek op te treden. Intusschen: de auteur zegt te schrijven voor hen, *quibus legitimae quaestiones non sunt exauditae*, niet, wat Gaudenzi hem laat zeggen: *a chi non le aveva potute udire.*

schap, door alles in het onzekere te laten, alleen omdat nog niet alle feiten bekend zijn en dientengevolge geen ander, dan een voorloopig, resultaat te bereiken is. Nu staan wij tegenover de algemeene en bijzondere politiek der Duitsche koningen toch geheel anders dan tegenover die van Romulus en van Numa Pompilius. Tal van oorkonden zijn tot ons gekomen, die ons hun doen en streven tot in de bijzonderheden voor oogen stellen. En, moge al veel en veel belangrijks verloren zijn gegaan, dit kan noch mag ons weêrhouden, het voorhandene aan elkander te passen en daaruit, zoo goed het gaan wil, een totaalbeeld van het voor ons waarneembare verleden te reconstrueeren. Doen wij dit, dan merken wij al aanstonds op, dat van al de ons bekende regeeringshandelingen der Duitsche koningen geen enkele als een onderschragen (*adiuvare*) van het Longobardische recht als zoodanig kan worden aangemerkt, dan de tusschenkomst van Otto III ten gunste van Farfa in het zooeven door mij in herinnering gebrachte rechtsgeding. Daar deze handeling niet van dien aard schijnt, dat zij buiten Rome hartstochten kon wekken, wijst een daartegen uitgebracht protest noodwendig Rome aan als oord van herkomst van het betoog, waarin dat protest is opgenomen. Daarbij komt, dat in de hier in aanmerking komende periode in geen der Italiaansche beschavingscentra buiten Rome een zóó fanatieke aanval op het Longobardische recht, als de *Quaestiones* bieden, gedacht kan worden. In Pavia zien wij in de elfde eeuw de juristen rustig aan het werk, om het Longobardische edict in den geest van het Romeinsche recht, door hen als *lex omnium generalis* gekenschetst[50]), te verklaren en aan te vullen. In Bologna blijkt van eene stemming tegenover het Longobardische recht, als waarvan wij in de *Quaestiones* getuigen zijn, eerst bij den *postglossator* Odofredus[51]); daarentegen zien wij den

---

[50]) Zie de plaatsen bij Boretius, *Praef. ad libr. Papiensem* § 69 (slot).

[51]) Aangehaald bij Savigny, *Gesch.* II § 76 not. f: „Longobarda non est lex nec ratio, sed est quoddam ius, quod reges faciebant per se". Uitdrukkelijk het tegendeel leert de echte *glossator* Bulgarus (bij Savigny IV p. 476. 21).

glossator Hugo met volslagen onbevangenheid eene *Summula de pugna* op de maat der Lombarda componeeren[52]); de flauwe woordspeling *faex Longobarda* voor *lex Lombarda* is niet, gelijk Stobbe het doet voorkomen[53]), gemeengoed der Glossatoren, maar hoogstens, gelijk zijn zegsman Maassen leert[54]), een particuliere aardigheid van hun tijdgenoot, den Canonist Uguccio; ik zeg: hoogstens, omdat de handschriften slechts voor een deel het schendige woord bezigen. Van tegenovergestelden kant wijst in dezelfde richting de reeds boven door ons aangehaalde constitutie van Coenraad II in verband met zijne algemeene politiek op wetgevend gebied. Genoemde keizer had de geniale ontdekking gemaakt, dat hij ten opzichte van Italië niets voor hem voordeeligers doen kon, dan aan dat land de geschrevene wetten te geven, waarnaar het de armen uitstrekte[55]). Als vrucht van dat inzicht ontvingen de Lombarden van hem de beroemde constitutie, die de erfelijkheid der leenen vaststelde, daarentegen Rome de constitutie, die de toepassing op dat gebied van Longobardisch recht voor altijd ophief. Hadde men in Lombardije gelijke aspiratiën gekoesterd, men had de afschaffing van het Longobardisch recht voor hetzelfde geld kunnen hebben. Maar klaarblijkelijk was die wensch, en daarmede het standpunt onzer *Quaestiones*, toenmaals nog een zuiver plaatselijk Romeinsch desideratum.

Indien ik nu ten slotte nog mag samenvatten, wat ons de *Quaestiones* in verband met de bijbehoorende oorkonden omtrent het de moderne rechtsontwikkeling beheerschende feit der receptie van het Romeinsche recht kunnen leeren, dan zijn het de volgende punten, die hier vermelding verdienen.

1° Niet eerst met de constitutie van Lotharius II uit het jaar 1135, waarvan men oudtijds fabelde, noch ook met het

---

52) Savigny, *Gesch.* IV. (1850) p. 169. Eenig denkbeeld van dit werk geven de mededeelingen van Merkel, aldaar p. 512—517.

53) *Rechtsquellen* I (1860) § 57 noot 21 (p. 599).

54) *Jahrb. des gemeinen Rechts* II (1858) p. 229 noot 30.

55) Giesebrecht *Kaiserzeit* II (1863) p. 318.

optreden der school te Bologna tegen het eind der elfde eeuw, zooals Savigny aannam (*Gesch.* III § 32), noch zelfs iets vroeger, omstreeks 1070, wanneer wij te Pavia het Romeinsche recht als *lex omnium generalis* zien huldigen[56]), maar reeds omstreeks 1000 nemen wij de eerste golfslagen waar, die zich tot dien machtigen stroom zouden ontwikkelen, die bestemd was het continentale rechtsleven geheel uit zijn natuurlijke banen te dringen.

2° Niet Pavia, niet Bologna, niet Ravenna, maar de wereldhoofdstad Rome zelf, is de bakermat geweest dezer geweldige beweging, die men betreurenswaardig kan achten en toch niet zal weigeren eeuwig gedenkwaardig te noemen.

3°. De oorspronkelijke drijfveer was nationale hartstocht, onder den invloed der Duitsche heerschappij overal in Italië opgewekt, maar nergens sterker geprikkeld dan te Rome, dat onder de langdurige, krachtige en naar buiten geheel onafhankelijke heerschappij van Alberik (932-954) tot een volledig besef zijner providentieele grootheid en politieke beteekenis ontwaakt was.

4°. Het op nieuw ten troon verheven Romeinsche recht heeft onmiddelijk een vertolker gevonden van geheel genialen aanleg, die de geleerden van Pavia, achtbaar als zij ongetwijfeld zijn, totaal in de schaduw stelt, en zelfs door de Glossatoren niet geheel geevenaard wordt. Savigny's leer omtrent het plotseling herleven der wetenschap wordt bevestigd; maar de eer komt toe aan Pseudo-Irnerius.

5°. De meening, dat de Pandecten langen tijd aan de circulatie onttrokken zouden zijn geweest, ontvangt een stoot, dien ik voor doodelijk houd. Reeds is gebleken, dat Irnerius ze niet ontdekt heeft, want de school van Pavia maakte er vrij gebruik van[57]). Onze auteur put er uit met volle handen. Men zal dus moeten aannemen, dat er geene periode der middeneeuwen is geweest, waarin niet in Italië, voor wie er slechts belang in stelde, de Pandecten toegankelijk zijn geweest.

---

[56]) Zie de tijdsbepaling bij Boretius, *praef. ad libr. Papiensem* § 68.
[57]) Zie Boretius, *Praef. ad libr. Papiensem* § 70.

Alleen maar, van belangstelling is geen spoor tusschen den tijd van Gregorius den Groote (603) en onzen auteur. In zooverre kon deze dus met recht beweren, dat in het voorafgegane tijdvak de rechtsboeken „zoo goed als" (*fere*) verloren waren. Voor de praktijk bleven zij het nog geruimen tijd. De heethoofden, die wij uit het proces tegen Farfa hebben leeren kennen, pasten, waar het hun vrij stond, hun geliefd Romeinsch recht toe niet op grond der Pandecten, zelfs niet op grond van den Codex, maar naar die troebele bron, die men *Summa Perusina* noemt[58]). Eerst in 1060 vindt men te Rome (Hübner no. 1404) in eene rechterlijke uitspraak van den echten Codex gebruik gemaakt (elders reeds in 975 en 1058: Hübner nis. 1002, 1395, en van de Pandecten in 1076: Hübner no. 1454, te Rome eerst in 1107: Hübner no. 1539). En toch was Pseudo-Irnerius volstrekt niet een geheel alleen-staand mensch; integendeel „ook anderen", 't zijn 's mans eigen woorden, „houden door onderricht geven en disputeeren zich met wetsverklaring bezig" (III § 1), en in zijn proloog vindt hij het noodig te zeggen, dat hij alleen schrijft voor hen, die van juridische disputen (*legitimae quaestiones*) nog geen kennis dragen, opdat zij, die het wel doen, hem niet zwaar op de hand noemen. Veeleer zal men dus moeten zeggen, dat reeds van den aanvang der wetenschappelijke herleving af theorie en praktijk eigen wegen zijn gegaan, ja, dat zij nooit meer gescheiden zijn geweest dan juist bij het begin van beider loopbaan [59]).

---

[58]) Zie de aanhalingen bij Patetta, *Summa Perusina* (1900) p. XLII vlg. Deze zijn te vermeerderen met een bul van Sergius II (gedrukt bij Ughelli, ed. 2, V 403 A). Het citaat betreft c. 7 C. 8. 4, en, daar als gelukkige vinder uitdrukkelijk paus Sylvester II genoemd wordt, blijkt dus genoeg van den diepgang van diens Romeinschrechtelijke studiën, om zijne identificatie met Pseudo-irnerius af te wijzen.

[59]) De scherpte der tegenstelling is reeds met juistheid gekenschetst door Ficker, *Sitzungsber.* (*Wien*) 67 (1871) p. 590: „*vergleichen wir das tatsächliche Rechtsleben in Italien, wie es sich in den Urkunden darstellt, mit den Schriften der Rechtskundigen, so ergibt sich bis weit in das zwölfte, in manchen Beziehungen selbst bis in das dreizehnte Jahrhundert hinein ein Gegensatz zwischen Praxis und Theorie, wie er schärfer kaum gedacht werden kann.*"

EGILBERTUS EPISCOPUS TRAIECTENSIS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

Mr. S. MULLER Hzn.

Het laatst verschenen, 35e deel der Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap vestigt weder de aandacht op bisschop Egilboldus of Egilbertus, die daarin twee malen wordt vermeld. Op de eerste plaats, in de „Tabula" (Egmondsche annalen uit de 14e eeuw), wordt gezegd [1]: „anno nongentesimo et 1 obiit *Egilboldus* xiij episcopus Trajectensis vij Kalendas Octobris", hetgeen, zooals de uitgever Dr. A. Hulshof reeds van een groot deel dier annalen constateerde [2], aan de kroniek van Beka [3] is ontleend. De andere plaats is het leven van St. Radboud, waarin dit voorkomt [4]: „Interea vero Karolo rege mortuo, sub quo vir sanctus (Rabodus) annos adolescentie transegit, contigit *Egilberto* presule carnis debitum solvente Trajectensem ecclesiam viduatam existere. Filiis ergo ejusdem ecclesie pro eleccione pastoris in unum haud segniter adunatis, fit non sine nutu Dei, tam cleri quam plebis unanimis concordia, hunc virum (Rabodum) meritis approbatum sibi in patrem exposcere, nec alium opus haberi quaerere, quia Deo dignus inventus est. Quin et rex Arnulphus, qui tunc regno preerat, et principes ejus laudanda delectati sancti viri opinione id idem nutu Dei ammoniti tractabant; etc."

---

[1]) Pag. 49.
[2]) Pag. 46/7.
[3]) Ed. Buchelius 1643, pag. 32.
[4]) Pag. 163.

Behalve op die twee plaatsen — de bron der eerste, Beka's kroniek, daargelaten, waarover straks — wordt bisschop Egilbold of Egilbert nog genoemd: vooreerst in een ongedateerde oorkonde van koning Zwentibold († 13 Augustus 900)[1], waarin hij *Egilboldus* wordt genoemd; vervolgens in den volgens den uitgever Mr. Dr. S. Muller Fzn.[2]) oorspronkelijk in 1342/50 opgestelden Catalogus episcoporum Ultrajectinorum[3]), waarin hij onder den naamsvorm *Eylboldus* (later veranderd in Egylboldus) tusschen Odelbaldus en sanctus Rabodus voorkomt[4]) en van hem gezegd wordt: „*Eylboldus* (later veranderd in Egylboldus) 2 annis tantum in dignitate episcopali supervixit"[5]); welke Catalogus ouder is dan Beka en volgens den uitgever niet door Beka gekend doch wel door Heda gebruikt[6]); en ten derde in het necrologium van Oudmunster, dat de aanteekening bevat: „vij Kal. Octobris obiit *Engelbertus* episcopus Traiectensis"[7]), blijkbaar de bron, waaruit Beka den sterfdag voor zijn bisschop Egilboldus putte, en daardoor indirect ook de bron van de bovengenoemde Egmondsche annalen der 14e eeuw.

Wel bezien, komt Egilboldus, Eylboldus, Egilbertus of Engelbertus dus onder die vier naamsvormen op vier op den eersten aanblik van elkander onafhankelijke plaatsen voor: in het ongedateerde charter van koning Zwentibold als Egilboldus, in den Catalogus episcoporum als Eylboldus, in de vita S. Rabodi als Egilbertus en in het necrologium van Oudmunster als Engelbertus. Van dat viertal kan de catalogus op het Zwentibold-charter berusten en moet dus als niet *zeker* een onafhankelijke bron worden ter zijde gesteld. Doch de andere drie zijn ongetwijfeld onafhankelijk van elkander. En

---

[1]) Het Oudste Cartularium, n°. 24, pag. 45/6.

[2]) Bijdr. e. Med. Hist. Gen. XI, 1888, pag. 482.

[3]) Dit opschrift is veel jonger dan de oorspronkelijke lijst.

[4]) L. l. 485.

[5]) Ibidem 488.

[6]) Ibidem 483/4.

[7]) Arch. Aartsb. Utr. XII 124.

die drie heeft Beka alle gekend en gebruikt: den naam van den bisschop ontleende hij aan het Zwentibold-charter en diens sterfdag aan het necrologium, terwijl de vita S. Rabodi door hem in de geschiedenis van dezen bisschop apert op enkele plaatsen is afgeschreven of geëxcerpeerd. Beka kende dus den naam Egilbertus, welken de vita aan Radbods voorganger gaf, wat waarschijnlijk voor hem de aanleiding was om den sterfdag van den Engelbertus episcopus van het necrologium toe te passen op den Egilboldus van het charter, die in elk geval Radbods voorganger moest geweest zijn en dus identiek met den Egilbertus der vita, want een Engelbertus was overigens als episcopus Traiectensis nergens te vinden.

Kende de Catalogus episcoporum aan Eylboldus 2 regeeringsjaren toe, volgens onze uitgaven gaf Beka aan Egilboldus 10 maanden regeeringstijd [1]), hetgeen in overeenstemming schijnt met het tijdperk tusschen den sterfdag volgens Beka van Egilbolds voorganger Odilbaldus, „a°. D^i^. Dcccc quarto idus decembris" (10 December 900), en dien van Egilbold zelf, „vij calendas octobris" (25 September, sc. 901). Doch Heda en anderen hebben in de 16^e^ eeuw een handschrift van Beka voor zich gehad, waarin aan Egilbold slechts 6 maanden regeeringstijd werden toegekend („praefuit hic cathedrae episcopali solum duobus annis [2]), sed secundum Iohannem Bekam sex mensibus tantum" [3])), wat in elk geval — gesteld dat de sterfdagen van Odilbald en Egilbold volgens Beka juist zijn — aannemelijker is, daar er eenige tijd na Odilbalds dood voor de verkiezing van zijn opvolger moet worden afgetrokken. Maar, als men de sterfdagen als juist aanneemt, dan kan het sterfjaar 900 van Odilbald niet juist zijn, daar koning Zwentibold, van wien het charter voor zijn opvolger Egilboldus afkomstig is, 13 Augustus 900 vermoord werd. De eenige ongeveer gelijktijdige kroniek, die van abt Regino van Prum, zegt dan ook, dat Odilbald in 899 stierf.

---

[1]) Ed. Buchelius pag. 32.

[2]) Ontleend aan den Catalogus episcoporum.

[3]) Heda ed. Buchelius, 1642, pag. 69/70.

Doch deze weet niet van het bestaan van een bisschop Egilbold en laat Radbod direct op Odilbald volgen: „(899) Ea tempestate Odilbaldus sanctus vir, Traiectensis ecclesie presul, e rebus humanis sublatus ad coeleste regnum transivit, in cuius loco subrogatus est Ratbodus venerabilis antistes" [1]). Het is ten deele op dit ongeveer gelijktijdige getuigenis, dat Egilbold tegenwoordig uit de lijst der Utrechtsche bisschoppen geschrapt is. Had reeds Miraeus in zijn Annales Belgicae zich bij Regino aangesloten, Prof. Moll was in de vorige eeuw de eerste, die zijn voorbeeld volgde. „De naam van Odilbald (= Edelbald, Adelbald)," zegt hij [2]), „werd door zamentrekking Eylbold (zie de akte van manumissie bij Buchelius ad Hedam p. 70), en hieruit maakten de schrijvers den vorm Egilbold, die somtijds weer Egilbert werd. Uit deze naamsveranderingen laat het zich verklaren, dat Beka en Heda in Odilbald en Egilbold twee personen meenden te zien. Regino laat Radboud terstond op Odilbald volgen en kent geen Egilbold, en Regino was tijdgenoot." Hieraan sloten zich aan Mr. S. Muller Fzn. in de uitgave van het Oudste Cartularium, door bij den in de handschriften daarvan eenstemmig „Egilboldus episcopus" — niet Eylboldus, zooals Buchelius had laten drukken — genoemden bisschop in de door Moll bedoelde akte van manumissie [3]) aan te teekenen: „Lees Odilboldus, zie Moll" l.l.; en laatstelijk Mr. C. Pijnacker Hordijk in de Lijsten der Utrechtsche Prelaten voor 1300: „Voor den bisschop Egilbold, dien reeds de Utrechtsche bisschopslijst (Bijdr. en meded. Hist. Gen. XI p. 488) vermeldt, is tusschen Adalbold en Ratbod geen plaats; blijkbaar is hij alleen opgenomen op grond van zijne vermelding in de ongedateerde oorkonde van koning Zwentibold (Oudste Cartularium p. 45), die ons zeer slordig is overgeleverd" [4]). De laatste haalt ook de Annales Egmun-

---

[1]) Mr. C. Pijnacker Hordijk, Lijsten der Utrechtsche Prelaten voor 1300, Groningen, 1912, pag. 18.

[2]) Kerkgesch. v. Nederl. I, 1864, pag. 265 noot 5.

[3]) Het Oudste Cartularium, n°. 24 pag. 45/6.

[4]) L. l. 18 noot 1.

dani (p. 11) aan: „900 Odilboldus Treiectensis aecclesiae praesul obiit et Ratbodus in loco eius subrogatur antistes", naar aanleiding waarvan hij opmerkt: „Uit de woordenkeus zou men willen opmaken, dat dit bericht aan Regino ontleend is; het jaar 900 kan echter als sterfjaar niet juist zijn, indien de sterfdatum 25 September juist is, daar het vaststaat, dat Ratbod voor September 900 aan Adalbold is opgevolgd"; waarbij hij doelt op de woorden van bisschop Radbod zelf [1]): „Hoc eodem anno (900), priusquam tamen epacte mutarentur, Folko Remorum metropolitanus (d. i. 13 Juni 900) et Zwentiboldus rex interfecti sunt (d. i. 13 Augustus 900); ac non multis antea diebus ego peccator Radbodus inter famulos sancte Traiectensis ecclesie conscribi merui."

Deze argumenten hebben mij echter nog niet overtuigd van de identiteit der bisschoppen Odilboldus (Odilbaldus, Athilboldus) en Egilboldus (Ægilbertus, Engelbertus). Om met het laatste argument van Pijnacker Hordijk te beginnen, zoo is ongetwijfeld toe te geven, dat Radbod met die woorden bedoeld *kan* hebben, dat hij eenige dagen vóór 13 Juni of 13 Augustus 900 bisschop van Traiectum geworden is; doch het schijnt mij evenzeer mogelijk, dat de term „inter famulos sancte Traiectensis ecclesie conscribi" hier letterlijker is op te vatten en dat die doelt op een ons onbekende andere eerste betrekking tot de Utrechtsche kerk dan als bisschop, b.v. als choriepiscopus, als domproost, enz. Een bewijs, dat Radbod in 900 episcopus Traiectensis geworden zou zijn, is daarom m. i. strikt genomen in die woorden niet te vinden.

Ernstiger is mijn bezwaar, ontleend aan de sterfdagen van Odilbald en Egilbold volgens Beka, van genen „iv° idus decembris" (10 December), van dezen „vij° calendas octobris" (25 September). Den laatsten datum ontleende Beka, zooals wij zagen, aan het necrologium van Oudmunster, waar de bisschop echter Engelbertus wordt genoemd. Doch de bron, waaraan hij Odilbalds sterfdag ontleende, is tot dusverre

---

[1]) Het Oudste Cartularium pag. 50.

onbekend. Is dit een reden om aan de juistheid ervan te twijfelen? Mijns inziens niet. Behalve de tot ons gekomen necrologie moet Beka nog andere verloren gegane bronnen gehad hebben; want, om bij de oudste bisschoppen te blijven, geeft hij ook van Rixfridus den sterfdag „iij° nonarum octobris" (5 October) op [1]), welke eveneens nergens elders voorkomt en vermoedelijk om die reden ook door Pijnacker Hordijk in zijn Lijsten der Utrechtsche Prelaten niet is overgenomen.

Maar, zal men zeggen, zelfs het necrologium van Oudmunster noemt wel den sterfdag van Engelbertus maar niet dien van Odilbaldus; is dat dan niet het bewijs, dat deze met genen bedoeld is? Laat ons zien, welke sterfdagen van Trechtsche bisschoppen vóór Balderic (volgens de gecombineerde bisschopslijsten van den Catalogus episcoporum en van Pijnacker Hordijk) in het necrologium voorkomen.

Willibrordus: vij° idus novembris (7 November).

Bonifacius: nonis junii (5 Juni).

Gregorius: viij° kalendas septembris (25 Augustus). *Later bijgeschreven* [2]).

Albricus I: xviij° kalendas decembris (14 November) [3]).

Theodardus: ontbreekt.

Harmacarus of Erwackrus: ontbreekt.

Hricfredus: ontbreekt (*bij Beka* 5 *October*).

Fredericus: xv° kalendas augusti (18 Juli).

Albricus II: v° kalendas septembris (28 Augustus).

Egihardus: ontbreekt.

Lutgerus: ix° kalendas martii (21/2 Februari).

Hungherus: xi° kalendas ianuarii (22 December).

Odilbaldus: ontbreekt.

Engelbertus: vij° kalendas octobris (25 September).

Radbodus: ontbreekt (*in het Necrologium Egmundanum* 29 *November*).

---

[1]) Ed. Buchelius, pag. 22.

[2]) Pijnacker Hordijk pag. 13.

[3]) Ibidem pag. 14 regel 14 in plaats van „Kal. Nov." te lezen „Kal. Sept".

Baldricus: vj° kalendas ianuarii (27 November).

In het oorspronkelijke necrologium van Oudmunster ontbraken dus van de vijftien bisschoppen vóór Balderic de sterfdagen van niet minder dan zeven: Gregorius, Theodardus, Harmacarus of Erwackrus, Hriefredus, Egihardus, Odilbaldus en Radbodus: zelfs van S. Radbodus, wiens sterfdag toch te Egmond bekend was. Het kan dus niet verwonderen, dat ook die van den evenals Radbod te Deventer resideerenden Odilbald ontbreekt. En het feit, dat van drie bisschoppen, Albricus II, Hungherus en Engelbertus (daargelaten, wie met den laatsten bedoeld is), de sterfdagen nergens anders dan in het necrologium van Oudmunster voorkomen, bewijst ten overvloede — waaraan trouwens nog door niemand getwijfeld is —, dat de sterfdagen der daarin vermelde bisschoppen op authentieke oudere bronnen berusten. Ook het ontbreken van Odilbalds sterfdag in dat necrologium kan dus geen bewijs zijn voor zijn identiteit met den „Engelbertus episcopus" daarvan.

Rest Regino Prumensis. Ongetwijfeld een zwaar wegend argument, want hij was inderdaad ongeveer een tijdgenoot van Radbod. Maar is de mogelijkheid uitgesloten, dat hij een soortgelijke redeneering heeft gehouden als Prof. Moll en, eenige maanden na elkander het overlijden vernemende van de bisschoppen Odilbaldus en Egilboldus benevens de vervanging van den laatsten door Radbodus, de twee overledenen voor denzelfden persoon heeft aangezien? Want er staan mijns inziens sterkere argumenten *tegen* hun identiteit tegenover.

Vooreerst is het necrologium van Oudmunster onafhankelijk van de Zwentibold-oorkonde van 895/900 met zijn Egilboldus en, blijkens het noemen van den sterfdag, eveneens van de vita S. Rabodi, welke dien datum niet kent. Wij hebben dus twee van elkander onafhankelijke bronnen met een bisschop Egilbertus of Engelbertus, die krachtens de eene (de vita S. Rabodi) de onmiddellijke voorganger van Radbod was, en een derde bron van 895/900 met een bisschop Egilboldus. Deze alle drie zonder meer op zijde te schuiven en in alle drie de namen voor corrupties te houden van Odilbaldus, alleen ter wille van het bericht van

Regino — want de eerst in het begin der 13e eeuw opgestelde Annales Egmundani zijn vermoedelijk ten dezen afhankelijk van Regino (zie boven) —, gaat mijns inziens niet aan. Waarbij komt, dat Beka in het midden der 14e eeuw behalve den sterfdag van zijn bisschop Egilboldus (wiens naam hij aan de Zwentibold-oorkonde en wiens sterfdag hij aan het necrologium van Oudmunster moet hebben ontleend) daarenboven uit een ons onbekende bron den sterfdag van diens voorganger Odilbaldus wist mede te deelen. Hoewel Pijnacker Hordijk noch aan dezen sterfdag geloof wilde schenken noch aan den eveneens alleen bij Beka voorkomenden sterfdag van bisschop Rixfredus, kan ik vooralsnog, zoolang niet een studie van Beka's bronnen heeft aangetoond, dat hij bewijsbaar ook andere soortgelijke mededeelingen *verzonnen* moet hebben — wat geheel iets anders is als een verkeerde uitlegging zijner bronnen, welke reeds meermalen van hem is aangetoond — niet inzien, dat hij die twee sterfdagen niet aan voor ons verloren gegane doch betrouwbare bronnen kan hebben ontleend. Juister, zoolang acht ik ons niet gerechtigd om die berichten op zijde te zetten, omdat ze *ons* eerst bereikt hebben door zijn 14e eeuwsche kroniek en omdat ze in tegenspraak zijn met Regino's gelijktijdige kroniek.

Maar bovenal weegt bij mij zwaar de ongetwijfeld zoowel van het Zwentibold-charter (Egilboldus) als van het necrologium (Engelbertus) onafhankelijke vita S. Rabodi met haar Egilbertus presul. Wanneer de vita is opgesteld, is onzeker; doch zij schijnt mij verschillende elementen te bevatten, die erop wijzen, dat de schrijver òf Radbod zelf nog moet gekend hebben òf althans nog persoonlijke berichten van hem, zij het ook uit de derde hand. Daarop wijzen m. i. de naam Monno van den gubernator der Karolingische paleisschool, door Radbod bezocht, de namen zijner twee mededíscipelen aldaar, die later zijn ambtgenooten werden, Stephanus van Luik [1]) en

[1]) Het gebruik van den naam Tungrensis ecclesia voor het bisdom Luik bewijst niets voor den ouderdom der vita, zie Pirenne, Gesch. v. België I 19.

Mansio van Kamerijk (foutief voor Châlons), zijn sterfmaand November (niet zijn sterfdag, welken alleen de Annales Egmundani noemen), en misschien nog meer. Daar komt bij, dat de naamsvorm Egilbertus der vita palaeographisch de grootste waarschijnlijkheid voor zich heeft de juiste te zijn geweest, daar zich daaruit eenerzijds de Engelbertus van het necrologium en anderzijds de Egilboldus der oorkonde laten verklaren. Dat Beka den bisschop Egilboldus noemde naar de oorkonde of liever naar het door hem gebruikte handschrift van het Cartularium, legt natuurlijk geen gewicht in de schaal.

Rest de leeftijd van bisschop Egilbert. Zijn voorganger Odilbald stierf op 10 December 900 volgens Beka, Egilbert op een 25 September, terwijl Beka daarenboven, volgens het handschrift, dat Heda voor zich had, hem 6 maanden regeeringstijd toekende. Het jaartal 900 van Odilbalds dood kan echter onmogelijk juist zijn, daar Zwentibold, die de ongedagteekende oorkonde voor zijn opvolger gaf, reeds 13 Augustus 900 vermoord was. Doch wel kan de datum juist zijn en het sterfjaar 899, dat Regino voor hem opgeeft, want dan kan Zwentibolds akte van manumissie tusschen 10 December 899 en 13 Augustus 900 zijn uitgegeven, en dus, daar er eenige tijd na Odilbalds dood voor Egilberts verkiezing moet worden aangenomen, van het jaar 900 dagteekenen. Neemt men daarbij de 6 maanden regeeringstijd van Egilbert volgens Heda's handschrift van Beka aan, dan komt men tot Maart 900 voor het begin en 25 September 900 voor het einde zijner regeering. De woorden van bisschop Radbod, dat hij kort voor den dood van aartsbisschop Folko van Reims en van koning Zwentibold „inter famulos sancte Traiectensis ecclesie conscribi merui(t)", zou ik dan willen opvatten als een aanstelling als choriepiscopus van het bisdom, en ik acht het zelfs niet onmogelijk, dat de woorden der vita S. Rabodi, „nec alium opus haberi quaerere", op die reeds bestaande betrekking tot het bisdom doelen.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11en Mei 1914.

Tegenwoordig de Heeren CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, S. MULLER F.ZN., FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, KUIPER, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, BUSSEMAKER, VAN GELDER, J. H. KERN, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken d.d. 2 Mei berichtende dat zoowel de herbenoeming van den Voorzitter en den Ondervoorzitter, als dat van het buitenlandsch lid Axel Olrik en van de gewone leden, Prof. H. L. Drucker en Dr. Th. W. Juynboll, door Hare Majesteit zijn bekrachtigd.

Verder een brief van het Nederl. Taal- en Letterkundig Congres, verzoekende een afgevaardigde te zenden naar het

33e Congres te houden op het einde van Augustus. Prof. Te Winkel neemt die taak bereidwillig op zich. Evenzoo zal de heer Kristensen de Kon. Akademie vertegenwoordigen bij het aanstaande eeuwfeest van het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

Op dergelijke uitnoodiging van het Neu Philologen-Congres, dat in Juni te Bremen bijeenkomt, zal geantwoord worden dat wij een vertegenwoordiger zullen zenden; de heeren Symons, Kern en Salverda de Grave zullen ons berichten, wie hunner daarheen zal gaan.

Als vervaardiger van het gedicht *Gabriel* heeft zich opgegeven de Heer C. Vignoli te Tivoli-Rome.

Daar de heer Drucker zich buitenslands bevindt wordt alleen de heer Juynboll binnengeleid en door den Voorzitter warm begroet, bijzonder ook als vertegenwoordiger van de studie der Semitische talen en het Mahomedaansche recht.

Hierna leest de heer Völter zijn stuk over *de laatste maaltijd van Jezus volgens de Synoptische overlevering.* Uit vergelijking van de verhalen bij Marcus, Mattheus, Lucas en Johannes, benevens uit een aantal plaatsen uit de brieven van Paulus en uit de Handelingen, komt hij tot het besluit dat dit geen passahmaaltijd geweest kan zijn, maar een gewone maaltijd. Daaruit vloeit voort dat de bestelling van het maal door Jezus en ook de aankondiging van Judas' verraad gedurende het maal, niet historisch kunnen zijn, wat door andere gegevens bevestigd wordt en waarbij het verraad van Judas reeds lang door velen betwijfeld, aan een onderzoek onderworpen wordt. Heeft nu dit maal toch een feestelijk karakter gedragen, dan valt het volgens spreker samen met het maal te Bethanie, dat dan kort voor het lijden heeft plaats gehad. Dit alles wordt uitvoerig onderzocht en toegelicht.

De spreker gaf aan het stuk een andere bestemming, maar zal een uittreksel afstaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Bavinck oppert een aantal bezwaren en trekt in twijfel of de methode van den spreker, die de eenvoudige kern der verhalen voor het origineele houdt, wel opgaat. De heer Van de Sande Bakhuyzen is het in hoofdzaken met spreker

eens, maar oppert bezwaren tegen enkele bijzonderheden, met name, tegen de gelijkstelling van dezen maaltijd met dien te Bethanie. Beide Heeren worden door den spreker beantwoord.

Bij de rondvraag biedt de heer Kalff aan voor de bibliotheek zijn *Inleiding in de studie der litteratuurgeschiedenis.*

Hierna wordt de vergadering gesloten.

SPINOZISTISCH EN MODERN PARALLELISME.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

G. HEYMANS.

Het feit, dat de beoefenaars der wijsbegeerte zooveel meer zorg en tijd aan de geschiedenis hunner wetenschap plegen te wijden, dan elders de gewoonte is, heeft zijn voor- en zijn nadeelen. Het groote voordeel is natuurlijk de algemeene verruiming van blik, die niet kan uitblijven, wanneer men de thans geldende meeningen ziet in de breede lijst der historie, en dus kan beoordeelen, wat daarin wezenlijk en wat bijkomstig, wat welgegronde inhoud en wat min of meer toevallige, van sleur of mode afhankelijke vorm geacht moet worden. Daartegenover staat dan vooreerst het vooral in de philosophie allerminst denkbeeldige gevaar, dat de kennismaking met zooveel verschillende opvattingen, die alle aan hare aanhangers even plausibel zijn voorgekomen als ons de tegenwoordige, een sceptische stemming kan opwekken, voor welke ten slotte de vraag naar de waarheid eener theorie minder belangrijk wordt dan die naar hare oorspronkelijkheid, hare scherpzinnigheid en haar innerlijke consequentie. Maar nog een ander gevaar staat daartegenover, waarop minder dikwijls dan op het vorige de aandacht is gevestigd: het gevaar, *dat men de tegenwoordige theorieën onbewust en onwillekeurig ziet door den bril van die uit het verleden.* Wie zich veel heeft bezig gehouden met de studie van de geschiedenis zijner wetenschap, is in het bezit gekomen van een aantal schemata voor de verklaring der verschijnselen, waarin hij onwillekeurig zal trachten, elke nieuw aangeboden verklaring in te voegen; en de kans is groot,

dat hij daarbij bestanddeelen, die alleen in de oude theorie op hun plaats waren, zonder nader onderzoek ook voor de nieuwe laat gelden. Daardoor kan evenwel deze nieuwe theorie gedurende reeksen van jaren bezwaard blijven met een ballast, die haar verhindert, zich naar eigen aard te ontwikkelen en naar eigen waarde beoordeeld te worden. Het doel mijner voordracht van heden is, dezen stand van zaken door een sterk sprekend voorbeeld, nl. dat van het zoogenaamde parallelisme tusschen psychische en physische verschijnselen, toe te lichten.

Wanneer men tegenwoordig over dit parallelisme tusschen psychische en physische verschijnselen spreekt, bedoelt men daarmede niets anders dan de samenvatting en min of meer hypothetische generaliseering van een aantal in de ervaring gegeven feiten. De vergelijkende anatomie heeft ons geleerd, dat in het dierenrijk de onderscheiden groepen, naarmate zij zich door grooter volume en gecompliceerder bouw van het centrale zenuwstelsel onderscheiden, tevens blijk geven van meer intellect; gelijk ook in het individueele leven de groei der hersenen in de jeugd en hun achteruitgang in den ouderdom die van het zieleleven vergezelt. De physiologie voegt daaraan toe, dat oorzaken, die voorbijgaand of blijvend den toestand der hersenen wijzigen (zintuigprikkels, ruimer of schaarscher bloedtoevoer, stimulantia en vergiften) ook in het bewustzijnsleven hun werking openbaren, terwijl van den anderen kant psychische processen (intellectueele inspanning, aandoeningen, wilsbesluiten) evenzeer in hersenverschijnselen, en door tusschenkomst van deze in verdere lichaamsverschijnselen, zich uitdrukken. En eindelijk blijkt nog uit de resultaten der psychopathologie, dat ook ziektetoestanden der hersenen op ruime schaal door psychische storingen, en deze door gene, worden vergezeld. Overziet men nu al deze feiten, dan kan men zich moeilijk aan den indruk onttrekken, dat de bewustzijnstoestanden, die wij doorleven, en de verschijnselen, die in onze hersenen zijn waar te nemen, twee aan twee aan elkander „beantwoorden" of met elkander „correspondeeren": aldus, dat de gelijktijdige verschijnselen op het eene en op het andere

gebied door vaste wetten met elkander verbonden zijn, welke, wanneer wij ze kenden, ons zouden toestaan, met zekerheid uit de bewustzijnsprocessen de gelijktijdige hersenverschijnselen, en uit de hersenverschijnselen de gelijktijdige bewustzijnsprocessen te reconstrueeren. Deze verhouding is het, die men met den naam van psychophysisch parallelisme pleegt aan te duiden. Men kan ze op zeer verschillende wijzen, die voor ons tegenwoordig doel niet nader besproken behoeven te worden, interpreteeren; ook zonder verdere toelichting zal men inzien, dat zij een eerste plaats inneemt onder de gegevens, die voor de oplossing van het probleem van de betrekking tusschen ziel en lichaam in aanmerking komen.

Als de grondlegger van deze leer van het psychophysisch parallelisme pleegt nu in het algemeen te worden aangewezen Spinoza; en inderdaad is in het stelsel van dezen wijsgeer veel te vinden, dat aan die leer doet denken en waarin men meenen kan haar te herkennen. Laat ik met een enkel woord de plaats, door Spinoza in de geschiedenis der philosophie ingenomen, in uwe herinnering mogen terugroepen. Hij gaat uit van het dualisme van Descartes, voor wien stof en geest, de „res extensa" en de „res cogitans", twee scherp gescheiden substantiën zijn, die ieder voor zich geheel onafhankelijk van de andere gedacht kunnen worden, en daarom ook, volgens rationalistisch criterium, in werkelijkheid niets met elkander te maken kunnen hebben. Tegenover deze opvatting stelt Spinoza de andere, dat er slechts éóne substantie, waaraan hij den naam God toekent, bestaat. Geest en stof worden hem dus tot wezenskenmerken („attributa") van God; God is zoowel „res extensa" als „res cogitans"; maar binnen het goddelijk wezen blijven deze beide attributen even streng gescheiden, als vroeger voor Descartes zijne beide substantiën. „Cujuscunque attributi modi Deum, quatenus tantum sub illo attributo, cujus modi sunt, et non quatenus sub ullo alio consideratur, pro causa habent" [1]): de verschijnselen binnen elk attribuut hebben God slechts vóor

[1]) Spinoza, Opera (ed. Van Vloten-Land) I. bl. 80.

zoo verre tot oorzaak, als hij onder dat attribuut, waarvan het de verschijnselen zijn, en niet, voorzoover hij onder een ander attribuut wordt beschouwd; de stoffelijke verschijnselen zijn dus uitsluitend uit stoffelijke, en de geestelijke even uitsluitend uit geestelijke oorzaken te verklaren. Toch moeten beide, aangezien zich in de eene zoowel als in de andere dezelfde goddelijke natuur openbaart, volledig met elkander correspondeeren. Of, zooals het door Spinoza kernachtig wordt uitgedrukt: „ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum" [1]).

Tot zoover schijnt de leer van Spinoza, althans wat hare uitkomsten betreft, volledig met de moderne leer van het psychophysisch parallelisme samen te vallen. Ik zeg: althans wat hare uitkomsten betreft; want in de wijze, waarop die uitkomsten worden verkregen, bestaat ongetwijfeld een groot verschil, en men zal moeilijk met Pollock kunnen samengaan, wanneer deze van Spinoza aanneemt, „that his final and complete acceptance of the correlation of mind and body rested on grounds which we should now call scientific, the same in fact on which the most eminent of recent and living psychologists have come to the same conclusion" [2]). Het zou inderdaad moeilijk te begrijpen zijn, waar Spinoza de empirisch-wetenschappelijke gronden, op welke de tegenwoordige leer van het parallelisme steunt, vandaan zou hebben gehaald, daar zij voor het allergrootste deel betrekking hebben op feiten, die eerst lang na zijn dood aan het licht zijn gekomen. *Er is dan ook in zijn bewijs voor de identieke ordening der natuur- en der denkverschijnselen van zulke feiten met geen enkel woord sprake*; zelfs is op het eerste gezicht niet gemakkelijk te begrijpen, waar dan wel de nervus probandi daarvan te zoeken is. Het bewijs is kort genoeg om het u te mogen voorlezen. Van de te bewijzen stelling: „ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum," zegt Spinoza vooreerst:

---

[1]) t. a. p. bl. 80.
[2]) Pollock, Spinoza, London 1880, blz. 169.

„patet ex Ax. 4 p. 1", waar wij lezen: „effectus cognitio a cognitione causae dependet, et eandem involvit" [1]), en aan die verwijzing voegt hij dan nog slechts de enkele woorden toe: „nam cujuscumque causati idea a cognitione causae, cujus est effectus, dependet" [2]). Uit de enkele, alleen maar nog eens herhaalde overweging, dat de kennis der werking van die der oorzaak afhangt, zou dus volgen, dat lichamelijke en geestelijke verschijnselen aan elkander parallel moeten verloopen? Het schijnt duister, en het wordt ook niet onmiddellijk helderder, wanneer wij het bijgevoegde scholium raadplegen. „Ex. gr.", lezen wij daar, „circulus in natura existens, et idea circuli existentis, quae etiam in Deo est, una eademque est res, quae per diversa attributa explicatur; et ideo, sive Naturam sub attributo Extensionis, sive sub attributo Cogitationis.... concipiamus, unum eundemque ordinem, sive unam eandemque causarum connexionem, hoc est easdem res, invicem sequi reperiemus" [3]). En toch moet uit deze plaatsen het licht komen. Als wij ons slechts losmaken van het vooroordeel, dat wat Spinoza hier heeft willen zeggen identiek is met het parallelisme van twee eeuwen later, als wij dus zijne uitspraken beschouwen in hun eigen verband, zien wij, dat Spinoza hier iets geheel anders parallel heeft willen stellen dan een hersenverschijnsel en het gelijktijdige bewustzijnsproces, n.l. *een object van kennis en de inhoud der kennis, die een denkend wezen van dat object kan bezitten*. In zijn diepste grondslagen beteekent het parallelisme van Spinoza niets anders dan *de logische construeerbaarheid van het wereldgebeuren*, de mogelijkheid, om den oorzakelijken samenhang der verschijnselen in zijn vollen omvang met het denken als noodzakelijk te begrijpen. Wat hij zeggen wil is dit: wanneer gij een reeks van oorzakelijk verbonden verschijnselen beschouwt, dan kunt gij daarnaast altijd een reeks van logisch verbonden begrippen denken, waarin van de ontwikkeling der eerste rekenschap wordt gegeven; er bestaat

---

[1]) t. a. p. blz. 40.
[2]) t. a. p. blz. 80.
[3]) t. a. p. blz. 81.

een logica der feiten; naast de vaststelling van het „dat" is er altijd plaats voor, en antwoord op het „waarom". *Beschouwen wij evenwel Spinoza uit dit oogpunt, dan zien wij hem onmiddellijk terugspringen in de lijst van zijn tijd.* Immers deze tijd is algemeen gekenmerkt, vooreerst door zijn voorliefde voor een *zuiver mechanische natuurbeschouwing*, en vervolgens door de *opvatting der mechanische wettelijkheid als apriori doorzichtig*, vatbaar voor even klare en duidelijke kennis als de samenhang van verschillende mathematische stellingen. Voor deze opvatting is uit den aard der zaak naast elke reëele aaneenschakeling van oorzaken en werkingen plaats voor een logische ontwikkeling van gevolgtrekkingen uit premissen, volgens welke de noodzakelijkheid der eerste kan worden ingezien: vandaar reeds bij Descartes de identificatie van „causa" en „ratio", die in zoo hooge mate de ergernis van Schopenhauer heeft opgewekt. Voegen wij nu bij dit dogma het andere, evenmin ongewone en voor Spinoza even evidente, van de *alwetendheid Gods*, dan hebben wij, geloof ik, de wezenlijke grondslagen van zijn parallelisme compleet bijeen. Zijne voorstelling is dan deze: de stoffelijke wereld vloeit met noodzakelijkheid voort uit het goddelijk wezen, beschouwd onder het attribuut der uitgebreidheid; en van den anderen kant omvat het goddelijk wezen, beschouwd onder het attribuut van het denken, de kennis van al wat er in die stoffelijke wereld gebeurt, met het inzicht in de logische noodzakelijkheid daarvan. Verscheidene dingen worden hiermede duidelijk, die onbegrijpelijk blijven zoolang men Spinoza opvat als den eersten vertegenwoordiger van het moderne parallelisme. *Vooreerst* de inhoud van het zooeven besproken bewijs, waarvan wij tevergeefs trachtten te ontdekken, hoe het tot het moderne parallelisme kan leiden. Heeft daarentegen Spinoza niets anders willen betoogen, dan dat de causale ordening der verschijnselen zich in een logisch samenhangend begripssysteem laat denken, dan wordt het bewijs volkomen doorzichtig: immers om die mogelijkheid te waarborgen, is slechts noodig, wat Spinoza in het door hem aangevoerde Axioma heeft beweerd, dat n.l. de

kennis der werking logisch afhangt van die der oorzaak. *Vervolgens* kunnen wij thans ook inzien, waarom Spinoza nergens spreekt van parallelloopende of correspondeerende verschijnselen, ordeningen, samenhangen, maar, telkens weer, van *een en hetzelfde* verschijnsel, *een en dezelfde* ordening, *een en denzelfden* samenhang, die slechts onder de beide attributen op verschillende wijzen, als het ware van twee kanten, wordt in het oog gevat. Deze terminologie zou, daar Spinoza zoowel de psychische als de theoretisch-mechanische kennis als adacquaat beschouwt, verwondering moeten wekken, wanneer hij daarbij gedacht had aan de verhouding tusschen zoo ongelijke zaken als hersenverschijnselen en bewustzijnsprocessen; zij wordt begrijpelijk, wanneer binnen de beide attributen sprake is van dezelfde mechanische feiten, die de eene maal bloot als tijdelijk op elkander volgende, de andere maal als logisch met elkander verbonden worden beschouwd. En *eindelijk* wordt nog verklaarbaar, hoe Spinoza er toe komt, van meet af zijn parallelisme *in de meest volstrekte algemeenheid* te doen gelden, ja zelfs, gelijk wij in het voorafgaande zagen, tot toelichting daarvan zich in de eerste plaats niet op de verhouding tusschen hersenen en bewustzijn, maar op die tusschen een „circulus in natura existens" en het correspondeerende begrip te beroepen. Wie van physiologische en psychologische feiten uit tot de theorie van het parallelisme komt, pleegt zich tweemaal te bedenken, voor hij deze theorie generaliseert, derhalve ook voor hetgeen de natuur nog meer omvat dan hersenverschijnselen, correspondeerende bewustzijnsprocessen onderstelt. Wordt evenwel aan de causale opeenvolging der verschijnselen slechts het redelijk inzicht in hun samenhang ter zijde gesteld, en plaatst men zich verder op het standpunt der mechanische natuurbeschouwing, dan schijnt het vanzelfsprekend, dat aan de geheele natuurwettelijkheid, *en wel het klaarblijkelijkst aan de mathematisch meest doorzichtige bestanddeelen daarvan*, een denkverband moet beantwoorden.

Zien wij nauwkeurig toe, dan moet zich zelfs het spinozistisch parallelisme nog verder dan tot aan de grenzen dezer natuur-

wettelijkheid uitstrekken. Niet slechts natuurverschijnselen, ook bewustzijnsverschijnselen kunnen gekend en als noodzakelijk begrepen worden: is dus de hier gegeven voorstelling van Spinoza's bedoeling de juiste, *dan moet ook tusschen de bewustzijnsverschijnselen en de daarop betrekking hebbende kennis eene gelijksoortige parallelverhouding bestaan, als tusschen stof en geest.* Het mag als een bevestiging van het voorafgaande beschouwd worden, dat Spinoza deze consequentie ten volle aanvaardt. „Mentis humanae", zoo luidt stelling 20 van het tweede deel, „datur etiam in Deo idea sive cognitio, quae in Deo eodem modo sequitur, et ad Deum eodem modo refertur, ac idea sive cognitio Corporis humani" [1]; — ten bewijze waarvan dan uitdrukkelijk verwezen wordt naar de zoo straks uitvoerig besproken stelling. Om deze stelling ook op het nieuwe geval te doen passen, wordt zelfs haar laatste woord door een van ruimer beteekenis vervangen: „ordo et connexio idearum", heet het thans, „idem est ac ordo et connexio *causarum*" (in plaats van „rerum"). Spinoza acht het niet noodig, deze wijziging door een aanvulling van zijn vroeger betoog te rechtvaardigen; blijkbaar heeft hij reeds toen geheel in het algemeen willen zeggen, dat *elke* causale betrekking, niet alleen die tusschen stoffelijke verschijnselen, zich als logisch noodzakelijk moet laten begrijpen.

Wat wij tot dusver hebben gezien, komt dus hierop neer, dat oorspronkelijk door Spinoza niets anders parallel wordt gesteld, dan de door God voortgebrachte causale ordening der verschijnselen eenerzijds, en het bij God aanwezige inzicht in de noodzakelijkheid van die ordening anderzijds, — derhalve, zooals hij zelf het uitdrukt, „Dei cogitandi potentia" en „ipsius actualis agendi potentia" [2]. Van hier uit is nu de overgang tot *de bijzondere betrekking tusschen lichaam en ziel in den mensch* gemakkelijk te vinden. Vooreerst moge nog eenmaal worden opgemerkt, dat deze bijzondere betrekking

---

[1]) t. a. p. bl. 97.
[2]) t. a. p. bl. 81.

voor Spinoza niet is de kengrond, of ook maar het meest illustratieve geval, maar uitsluitend één toepassing uit vele van de onafhankelijk daarvan gegrondveste theorie van het parallelisme. Wanneer hij deze toepassing uitvoeriger dan andere bespreekt, dan geschiedt dit alleen ter wille van een practisch doel: de Ethica stuurt aan op een redelijk-zedelijke levensleer, en Spinoza meent voor de grondlegging daarvan deze bijzondere betrekking noodig te hebben. Inderdaad toont de wijze, waarop hij haar bespreekt, volkomen duidelijk aan, *dat ook hier weer niets anders dan de verhouding tusschen kennisobject en kennisinhoud wordt in het oog gevat.* In het kort is zijne voorstelling de volgende. Het menschelijke lichaam is, als alle andere lichamen, een verschijnsel vallende onder het goddelijk attribuut der uitgebreidheid: „modus, qui Dei essentiam, quatenus ut res extensa consideratur, certo et determinato modo exprimit" [1]). Aan dit verschijnsel beantwoordt binnen het goddelijk attribuut van het denken een complex van voorstellingen, dat niets anders inhoudt dan de volledige kennis van het lichaam en van alles wat daarin voorvalt; en *wat wij de menschelijke ziel of het menschelijk bewustzijn noemen, is niets anders dan dit bijzondere complex van voorstellingen.* De inhoud van een individueel bewustzijn vormt dus een deel van het goddelijk denken; het omvat daarvan die voorstellingen, welke betrekking hebben op de stoffelijke processen, die in het bijbehoorende individueele lichaam plaats grijpen: „objectum ideae humanam Mentem constituentis est Corpus, sive certus extensionis modus actu existens, et nihil aliud" [2]). Maar daar in de menschelijke ziel de voorstelling van vreemde lichamen, die op het eigen lichaam inwerken, slechts door de gewaarwordingen van dat eigen lichaam en dus op eene verwarde en onduidelijke wijze gegeven is, kan zij zich van den samenhang der lichamelijke toestanden met hunne oorzaken slechts gebrekkig rekenschap geven; hare

---

[1]) t. a. p. bl. 76.
[2]) t. a. p. bl. 86.

voorstellingen zijn, zooals Spinoza het op karakteristieke wijze uitdrukt, „veluti consequentiae absque praemissis, hoc est ideae confusae" [1]). Dit ligt evenwel uitsluitend aan de omstandigheid, dat de menschelijke ziel slechts een deel van de in aanmerking komende voorstellingen omvat; voor het goddelijk denken, waarin de stoffelijke wereld volledig door adaequate voorstellingen is vertegenwoordigd, moet zij zich ook volledig, in een oneindige reeks van strenge syllogismen, laten begrijpen.

Men ziet, waardoor zich deze spinozistische opvatting van de betrekking tusschen lichaam en ziel van de leer van het moderne parallelisme onderscheidt. De eerste omvat meer, en moet krachtens hare geheele grondlegging noodzakelijkerwijze meer omvatten dan de tweede: immers terwijl deze alleen empirisch een wettelijk verband tusschen gelijktijdige hersen- en bewustzijnsverschijnselen vaststelt, maar over het hoe en waarom van dit verband niets praejudicieert, liggen in Spinoza's grondgedachte de nadere bepalingen opgesloten, *vooreerst*, dat het menschelijk bewustzijn *niets anders inhoudt dan de theoretische kennis der in het lichaam optredende stoffelijke verschijnselen*, en *vervolgens*, dat de wettelijkheid van het bewustzijnsleven *zich ten volle tot die van het logisch redeneerproces laat terugbrengen*. Door deze beide onderstellingen wordt het spinozistisch parallelisme ook in de uitwerking telkens weer op andere banen gevoerd dan het moderne; *zoo zal in het bijzonder de vraag, welk speciaal bewustzijnsverschijnsel met een gegeven hersenverschijnsel correspondeert*, *overal door het eerste anders dan door het tweede beantwoord moeten worden*. Voor Spinoza kan dat bewustzijnsverschijnsel niets anders inhouden dan de kennis van het betrokken hersenverschijnsel: derhalve de klare voorstelling van een stel bewegende atomen, of de „verwarde", die wij zouden verkrijgen, als wij het hersendeel, waar die beweging plaats vindt, met onze oogen konden waarnemen. Voor het moderne parallelisme daarentegen kan het corresponderende bewustzijnsverschijnsel alles zijn wat men maar

---

[1]) t. a. p. bl. 101.

wil: een aandoening of een begeerte, een oordeel of een begrip, een voorstelling of een waarneming; men kan zelfs verder gaan en constateeren, dat het alles kan zijn *behalve juist dit eene: de voorstelling van het hersenverschijnsel, waarmede het correspondeert.* Dit is misschien eenigszins moeilijk, maar toch, als ik mij niet vergis, volkomen duidelijk in te zien. Stelt u voor, dat in *mijne* hersenen een bepaald stoffelijk verschijnsel plaats vindt en dat dit verschijnsel *door u* wordt waargenomen; dan correspondeert in spinozistischen zin de in uw bewustzijn aanwezige voorstelling met hetgeen gelijktijdig plaats vindt in *mijne* hersenen. Maar in modernen zin correspondeert uwe voorstelling met hetgeen gelijktijdig in *uwe* hersenen plaats vindt; en dit is geenszins identiek met —, veeleer een zeer indirect, door allerlei tusschenschakels tot stand gekomen gevolg van de verschijnselen in mijne hersenen. Tenzij men dus aanneemt (wat apriori oneindig onwaarschijnlijk is), dat de bij gelegenheid van een objectief waargenomen hersenverschijnsel teruggekaatste lichtstralen, via het netvliesbeeld en de zenuwgeleiding, in de hersenen van den waarnemer een aan het eerste volkomen gelijk verschijnsel te voorschijn roepen, blijkt van alle denkbare samenhangen juist die, welke het spinozistisch parallelisme eischt, door het moderne te worden buitengesloten.

Men ziet, hoever de beide opvattingen uit elkander loopen. Toch heeft men de consequenties, die in het parallelisme van Spinoza liggen opgesloten, onbezien en onbewust ook op andere vormen van parallelisme overgedragen, en daarmede op deze laatste een valschen stempel gedrukt, die er zich uiterst moeilijk weer van laat verwijderen. Op een paar van deze consequenties wensch ik ten slotte nog uwe aandacht te vestigen.

In de eerste plaats werd reeds opgemerkt, dat voor het standpunt van Spinoza *alles, wat in het bewustzijn wordt aangetroffen, zich in laatste instantie tot voorstellingen, en wel tot voorstellingen van bloot stoffelijke processen, moet laten terugbrengen.* Men ziet met een oogopslag, welk een verarming van ons geestelijk bestaan in dezen eisch ligt opgesloten. De geheele

rijkdom van ons aandoenings- en wilsleven, ons beminnen en haten, ons geluk en onze vertwijfeling, ons dorsten naar waarheid en naar gerechtigheid —, dit alles zou, onder het microscoop der psychologische analyse gezien, moeten uiteenvallen in een veelheid van theoretische voorstellingen, die, tot volkomen klaarheid gebracht, zouden blijken slechts voorstellingen van bewegingen te zijn, welke de kleinste deeltjes, waaruit ons lichaam is opgebouwd, volgens mechanische wetten uitvoeren! Toch is er, van Spinoza's grondgedachte uit, geen ontkomen aan, en Spinoza tracht dan ook niet, er aan te ontkomen. Veeleer wordt door hem uitdrukkelijk geleerd, dat aandoeningen en wilsbesluiten niet anders dan als vermomde voorstellingen van stoffelijke processen zijn op te vatten. „Per Affectum," lezen wij aan het begin van het derde deel der Ethica, „intelligo Corporis affectiones, quibus ipsius Corporis agendi potentia augetur vel minuitur, juvatur vel coërcetur, et simul harum affectionum ideas" [1]). Men ziet, hoe Spinoza het bedoelt. Het lichaam ondergaat, door welke oorzaken dan ook, zekere veranderingen, waardoor zijn arbeidsvermogen wordt versterkt of verzwakt; op die veranderingen wordt niet met aandoeningen van vreugde of smart *gereageerd*, maar wat wij aandoening noemen *is* niets anders dan de kennisneming van deze veranderingen door den geest. En even zuiver intellectualistisch is de opvatting van het wilsbesluit: „in Mente nulla datur volitio, sive affirmatio et negatio, praeter illam, quam idea, quatenus idea est, involvit", met de gevolgtrekking: „voluntas et intellectus unum et idem sunt" [2]). Gelijk men ziet, worden in deze paar volzinnen met één slag twee grenspalen omvergeworpen: die tusschen wilsbesluit en oordeel, en die tusschen deze beide en de bloote voorstelling. De eerste identificatie is voor Spinoza zoo evident, dat hij „volitio" en „affirmatio et negatio" door een „sive" samenkoppelt, en als typisch voorbeeld van een wilsbesluit noemt de overtuiging,

[1]) t. a. p. bl. 125—126.
[2]) t. a. p. bl. 117.

dat de som der hoeken van een driehoek gelijk is aan twee rechte. Ligt derhalve, zooals hij vervolgens betoogt, deze overtuiging in de voorstelling van den driehoek opgesloten, dan moet, mutatis mutandis, hetzelfde ook van ieder wilsbesluit gelden. „Quod de hac volitione diximus (quandoquidem eam ad libitum sumpsimus), dicendum etiam est de quacunque volitione, nempe quod praeter ideam nihil sit" [1]). En zoo is dan het specifieke karakter, dat voor de zelfwaarneming aan oordeelen, aandoeningen en wilsverschijnselen toekomt, aan de eischen van het systeem geofferd, en de leer van het parallelisme in den dienst gesteld eener psychologie, die aan de voorstellingselementen en hunne verbindingswetten genoeg meent te hebben, om daarmede het geheele bewustzijnsleven op te bouwen.

Een tweede, wel nergens uitdrukkelijk erkend, maar toch niet minder essentieel bestanddeel van het spinozistisch parallelisme sluit zich hierbij aan: *de overwegende nadruk, dien deze leer moet leggen op de physische tegenover de psychische causaliteit.* Ongetwijfeld kan deze uitdrukking aanleiding geven tot misverstand, en is dus een nadere toelichting gewenscht. Geheel ten onrechte heeft men niet zelden Spinoza's leer als materialisme gekenschetst: deze naam toch komt slechts toe aan de opvatting der stof als de eenige of althans als de oorspronkelijke werkelijkheid, terwijl voor Spinoza God de eenige oorspronkelijke werkelijkheid is, en tusschen diens beide attributen geenerlei rangverschil wordt gemaakt. En toch verhouden zich de inhouden van die beide attributen op zoodanige wijze, dat noodzakelijk het zwaartepunt van het systeem naar de physische zijde verschoven moet worden. Want ten slotte hebben toch „Cogitatio" en „Extensio" *beide* betrekking op de natuur, alleen de eerste op de begrepen, de tweede op de onbegrepen natuur; zij staan tot elkander als een copie tot haar origineel, of als een theorie tot de daaronder vallende feiten; de eerste schijnt er slechts te zijn ter wille van de

---

[1]) t. a. p. bl. 117.

tweede, en zonder deze haar zin te moeten verliezen. Daar komt dan nog iets anders bij. Wij hebben gezien, dat voor Spinoza de wettelijkheid van het bewustzijnsleven zich ten volle tot die van het logisch redeneerproces moet laten terugbrengen: *overal derhalve, waar bewustzijnsverschijnselen op andere wijze met elkander samenhangen dan als premissen en conclusie, blijft hem slechts over, de verklaring van dien samenhang in de wetten van het lichaam te zoeken.* Reeds boven bleek dit het geval te zijn ten aanzien van den samenhang tusschen voorstellingen en aandoeningen van vreugde en droefheid: alleen wanneer de aandoening als voorstelling van een lichamelijken toestand wordt opgevat, kan zij met voorafgaande voorstellingen logisch verbonden, en dus in het schema van het bewustzijnsleven ingevoegd worden. Maar niet slechts een voorstelling en een aandoening, ook twee voorstellingen kunnen elkander volgens eene andere dan de logische wettelijkheid te voorschijn roepen, en ook dan is Spinoza genoodzaakt, den eigenlijken grond dier wettelijkheid in het lichamelijke parallelverschijnsel te zoeken. Wanneer b.v. eene voorstelling A doet denken aan eene door veelvuldig samengaan daarmede geassocieerde voorstelling B, dan hangen beide niet volgens logische wetten met elkander samen; de noodzakelijkheid hunner opeenvolging laat zich dus niet in de tot logischen samenhang beperkte causaliteit van het denken invoegen; en er blijft niets anders over dan aan te nemen, dat zij in de mechanische causaliteit der lichamelijke verschijnselen is gegrond. Dat wil zeggen: om tusschen A en B een logischen band te kunnen leggen, moet worden ondersteld, dat het hersenverschijnsel, hetwelk met A correspondeert, in verbinding met andere, die het product zijn van vroegere ervaringen, een derde te voorschijn roept, dat in B tot bewustzijn komt; eerst deze keten van mechanisch verbonden oorzaken en werkingen laat zich dan weer in een logisch denkverband doorschouwen. Spinoza verzuimt niet, het aangewezen verschil tusschen logische betrekkingen, die direct door de wettelijkheid van het denken, en andere, die alleen indirect

door de (overeenkomstig die wettelijkheid verloopende) wettelijkheid der mechanische verschijnselen verklaard kunnen worden, duidelijk te doen uitkomen. „Dico hanc concatenationem" (die der geassocieerde voorstellingen) „fieri secundum ordinem et concatenationem affectionum Corporis humani, ut ipsam distinguerem a concatenatione idearum, quae fit secundum ordinem intellectus, quo res per primas suas causas Mens percipit, et qui in omnibus hominibus idem est" [1]. En natuurlijk moet ook van elke andere psychische wettelijkheid, behalve van de zuiver logische „concatenatio idearum", gelden, dat zij de physisch-mechanische wettelijkheid onderstelt, en als een bloot bijverschijnsel van deze is op te vatten.

Deze beide leerstukken derhalve: dat van het *sensualisme*, hetwelk alle bewustzijnsinhouden tot voorstellingen van zintuigelijk waarneembare verschijnselen terugbrengt, en dat van het *epiphenomenalisme*, hetwelk de wettelijkheid van die bewustzijnsinhouden, althans voor een groot deel, slechts als een onzelfstandig aanhangsel van de wettelijkheid der lichamelijke processen kan laten gelden, zijn essentieele bestanddeelen van het spinozistisch parallelisme. Maar zij zijn geenszins essentieele bestanddeelen van alle andere vormen van parallelisme, of van het parallelisme in het algemeen. Immers wat deze leerstukken tot essentieele bestanddeelen van het spinozistisch parallelisme maakt, is uitsluitend de daarmede verbonden onderstelling, dat het bewustzijn niet meer omvat dan de kennis eener logisch construeerbare natuurcausaliteit; en deze onderstelling laat zich wel aan die van het parallelisme toevoegen, maar ligt daarin op geenerlei wijze opgesloten. Laat men deze onderstelling vallen, dan blijft niets anders over dan de op empirische gronden steunende hypothese, dat gelijktijdig met ieder bewustzijnsverschijnsel een daarmede wettelijk samenhangend hersenverschijnsel kan worden waargenomen; en deze hypothese praejudicieert blijkbaar op geenerlei wijze over de vraag, welke verschijnselen het bewustzijn

---

[1]) t. a. p. bl. 96.

inhoudt, en of deze verschijnselen al dan niet volgens een eigen wettelijkheid met elkander samenhangen. Ook bewijst reeds de theorie van het psychisch monisme, dat men het parallelisme volledig tot zijn recht kan laten komen, en toch het psychische in zijn vollen rijkdom laten gelden, en als de laatste en alomvattende werkelijkheid erkennen. Des te meer moet het verwondering wekken, dat men telkens weer, ook bij ernstige schrijvers als Ludwig Busse en William Mc Dougall, de sensualistische en epiphenomenalistische strekking als een hoofdbezwaar tegen alle vormen van parallelisme vindt aangevoerd. Ik heb daarvoor geen andere verklaring kunnen vinden, dan die uit de taaie nawerking der spinozistische leer, die nog steeds velen verhindert, het eenvoudige begrip van het parallelisme uit zijne historische verbindingen los te maken. Is deze verklaring juist, dan illustreert zij het in den aanvang mijner voordracht aangeduide gevaar eener al te ijverige studie van de geschiedenis der wetenschap. Natuurlijk volgt daaruit niet, dat die studie, waaraan overigens zulke groote voordeelen verbonden zijn, zou moeten worden achterwege gelaten; maar zij schijnt mij meer geschikt om de studie der tegenwoordige wetenschap te bekronen, dan om daartoe in te leiden.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNI 1914.

Tegenwoordig de Heeren: KUIPER, waarnemend Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, VAN DER WIJCK, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM, DE GROOT, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, KALFF, VÜRTHEIM, BUSSEMAKER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris, benevens van de natuurkundige afdeeling de heer J. C. SCHOUTE.

Bij afwezigheid van den Voorzitter wordt het praesidium waargenomen door den onder-voorzitter, den heer Kuiper.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter begroet het nieuwbenoemde lid, den heer Drucker, die voor het eerst eene vergadering der afdeeling bijwoont.

Ingekomen is eene missive van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 28 Mei 1914, ten geleide van een den Minister gezonden adres van de Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal, naar aanleiding van het

verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk besluit van 22 Juni 1909 n°. 26. De Minister noodigt de Kon. Akademie uit om den inhoud van dat adres te overwegen en de Regeering van advies te dienen of er termen bestaan te gemoet te komen aan de in dat adres geopperde bezwaren.

De Voorzitter stelt de missive des Ministers met de bijlagen in handen van eene commissie van drie leden der afdeeling, de heeren H. Kern, Verdam en Boer, met het recht desgewenscht leden te assumeeren en het verzoek in de volgende vergadering te prae-adviseeren. Deze heeren verklaren zich bereid die taak op zich te nemen.

Verder is ingekomen een circulaire namens den „Organisations-Ausschuss des XXI. Weltfriedenkongresses" met de uitnoodiging tot bijwoning van dit congres, dat van 15—19 September a.s. te Weenen zal bijeenkomen.

Ter inzage gelegd voor de leden.

Hierna leest de heer Heymans zijn beschouwing over „Spinozistisch en modern parallelisme".

Wat men het parallelisme van Spinoza pleegt te noemen, is in grondslag, inhoud en uitwerking iets geheel anders dan het psychophysich parallelisme van onzen tijd. Oorspronkelijk betreft het de verhouding tusschen kennisinhoud en kennisobject in het algemeen; toegepast op de verhouding tusschen ziel en lichaam, leidt het tot sensualistische en epiphaenomenalistische consequentiën, waarvoor men ten onrechte ook andere vormen van parallelisme heeft verantwoordelijk gesteld.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, wordt het woord gegeven aan den heer van der Wijck, die zijn ingenomenheid betuigt met het helder en zakelijk betoog van den heer Heymans, maar bezwaren oppert tegen de stelling, dat sensualisme en epiphaenomenalisme essentieele bestanddeelen zouden zijn van het Spinozisme. Spinoza gaat uit van de indrukwekkende gedachte van een *substantia infinita*, van een oneindige werkelijkheid, die een oneindig aantal oneindige zijden of attributen heeft, van welke ons menschen er slechts twee bekend zijn: uitgebreid zijn en

bewustzijn. Dat wil dus zeggen, dat alles wat er in de wereld van het uitgebreide voorkomt ook in de cogitatio infinita van God wordt aangetroffen.

Die twee manieren van bestaan zijn onafscheidenlijk gelijk links en rechts, ze zijn identisch zooals 2 + 2 en 4 identisch zijn. Spinoza zou de stelling dat cogitatio en extensio als „kopie" en origineel" tot elkander zouden staan op grond van zijn praemissen te recht onaannemelijk hebben geacht.

De heer de Groot waardeert de fijne analyse van Spinoza's leer door den spreker, maar heeft bezwaar tegen diens meening, dat de leer van het parallelisme vóór Spinoza niet reeds aanwezig zou zijn geweest, waarvan volgens hem het hoofdbeginsel reeds bij Thomas te vinden is.

Beide sprekers worden door den heer Heymans uitvoerig beantwoord.

Bij de rondvraag deelt de heer Fockema Andreae mede, dat hij zijn 70ste jaar bereikt heeft en dus tot de rustende leden is overgegaan, en biedt de heer Karsten voor de bibliotheek aan een exemplaar van zijn werk: „Augustinus over het Godsrijk", bevattende de inhoudsopgave der twee en twintig boeken benevens eene inleiding en aanteekeningen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14[en] SEPTEMBER 1914.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, VAN DER HOEVEN, FOCKEMA ANDREAE, DE LOUTER, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, DE BEAUFORT, CALAND, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, DE GROOT, KUIPER, UHLENBECK, SIX, BOER, NABER, TE WINKEL, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, JUYNBOLL, BOISSEVAIN, waarnemend-Secretaris; en van de wis- en natuurkundige Afdeeling de Heer HOLLEMAN.

Wegens afwezigheid van den Secretaris, de Heer KARSTEN, wordt het secretariaat waargenomen door den Heer BOSSEVAIN.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

a. voor den wedstrijd in Latijnsche poëzie, uitgeschreven volgens de bepalingen van het legaat-Hoeufft, twee gedichten, getiteld: „Automaton”, zonder motto, en „Judithae Oloferne obtruncato Bethaliam reditus”, met het motto: „Spes”;

b. eene circulaire namens het uitvoerend Comité van het 19e Internationale Congres van Amerikanisten, dat in November a. s. te La Pas (Bolivia) zal gehouden worden;

voor kennisgeving aangenomen;

c. een schrijven van prof. Wilhelm Weber, te Groningen, waarin hij zijn dank betuigt voor de hem namens het bestuur der Akademie gedane toezegging om gedurende eenigen tijd de door hem uit te kiezen munten uit de collectie der antieke munten van de Akademie te Groningen in bruikleen te mogen hebben onder de voorwaarden, door het bestuur gesteld;

voor kenninsgeving aangenomen;'

d. een schrijven van den Heer W. T. Roëll, waarin wordt kennis gegeven van het overlijden op 13 Juli jl. van den Heer J. Roëll, in leven lid der Koninklijke Akademie van Wetenschappen:

e. een schrijven van mevrouw de wed. Bussemaker-Vervoort, kennis gevende van het overlijden op 6 September jl. van haar echtgenoot den Heer C. H. Th. Bussemaker, in leven lid der Koninklijke Akademie van Wettenschappen.

Beide kennisgevingen werden met een brief van rouwbeklag beantwoord.

Naar aanleiding van deze kennisgevingen herdenkt de Voorzitter beide overledenen, van wie de heer Roëll vier lustra, de heer Bussemaker slechts ruim een jaar lid der Akademie is geweest; Roëll, een man in den lande in hoog aanzien, ook in den kring der Akademie zeer gewaardeerd, Bussemaker onder onze historici met eere genoemd, van wiens werkkracht en grondige kennis nog zooveel voor de historische wetenschap had mogen verwacht worden.

Ter uitgave in de werken der Akademie wordt door den Heer Salverda de Grave aangeboden het manuscript eener verhandeling van den heer dr. C. de Boer te Amsterdam, getiteld: „Ovide moralisé", poème du commencement du XIVme siècle publié d'après tous les manuscrits connus, par C. de Boer, Tome 1.

De voorzitter stelt het manuscript ter beoordeeling in handen

van de Heeren Salverda de Grave en Kluyver met verzoek in de volgende vergadering rapport uit te brengen.

De heer Kristensen, die de Akademie vertegenwoordigd heeft bij de viering van het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, brengt over die feestelijkheid verslag uit en biedt tevens voor de bibliotheek der Akademie ten geschenke aan een exemplaar van het ter gelegenheid dier feestviering door den heer C. F. Gronemeijer uitgegeven „Gedenkboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. 1814—1914."

Door de heer Chantepie de la Saussaye, die als vertegenwoordiger der Akademie de feesten ter herdenking van het driehonderdjarig bestaan der Groningsche Universiteit heeft bijgewoond, wordt daarover verslag uitgebracht.

Een exemplaar van het bij deze gelegenheid uitgegeven Gedenkboek en een exemplaar der op dit feit betrekking hebbende gedenkpenning zullen als geschenken worden opgenomen in de bibliotheek en in het penningkabinet der Akademie.

Daarna leest de Heer Caland, nadat de naaste familieleden van den overledene zijn binnengeleid, het levensbericht van wijlen het lid der Akademie, den Heer J. S. Speijer.

De Voorzitter dankt den Heer Caland voor de waardige hulde aan de nagedachtenis van het overleden medelid gebracht en sluit de vergadering na rondvraag, waarbij op verzoek van den heer H. Kern zal worden diligent verklaard de commissie, in wier handen in de Juni-vergadering met verzoek om praeadvies werd gesteld een bij den Minister van Binnenlandsche Zaken ingekomen en aan de letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie ter fine van advies doorgezonden adres van de Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal, naar aanleiding van het Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk besluit van 22 Juni 1909 n°. 26.

Aldus wordt besloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12^{den} OCTOBER 1914.

Tegenwoordig de Heeren CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE LOUTER, S. MULLER F.ZN., SNOUCK HURGRONJE, BLOK, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, DE GROOT, KUIPER, BOER, NABER, BAVINCK, TE WINKEL, MOLENGRAAFF, JONKER, KRISTENSEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een protestcirculaire „aan de beschaafde wereld" tegen den leugen en laster waarmede het buitenland den aan Duitschland opgedrongen strijd om het bestaan door het slijk tracht te sleuren. Het stuk is in het Hollandsch gesteld, en was geteekend door ongeveer 90 Duitsche Hoogleeraren.

Ook zijn ingekomen de „Letzte Nachrichten" omtrent het in September te houden Weltfriedenscongres te Weenen.

De Heer Kluyver brengt ook namens de Heer Salverda de

Grave rapport uit over een handschrift van Dr. C. de Boer, zijnde een uitgaaf van „Ovide moralisé". Op hun advies zal het worden opgenomen in de werken der Akademie.

De Heer van Gelder leest zijn onderzoek voor „Over Rhodische Stempelopschriften en hun belang voor onze kennis van den Rhodischen handel". Spreker wijst op de zeer talrijke in alle kustlanden der Middellandsche Zee gevonden Rhodische kruikstempels, die ons de richting en den omvang van den kruikenhandel doen kennen, als men hun percentage vergelijkt met dat van eveneens in grooten getale gevonden Cnidische en Thasische. Hij tracht den bloeitijd van den Rhodischen handel op te sporen, door van priesters op staatsstukken voorkomende den leeftijd te bepalen, in hoeverre namelijk deze ook op de groote bijeenbehoorende vondsten van stempels uit Pergamun en Carthago voorkomen. Deze blijken te zijn van ± 165 en 150 v. Chr. Methodisch onderzoek brengt dan verder aan het licht dat de Rhodische kruikenhandel, reeds vroeger bloeide, zoodat Spreker als eindpunten der bloeiperiode aanneemt 225—150 v. Chr.

De Heeren Boissevain, Kuiper, Vürtheim en Karsten treden met den Spreker in debat. Hij staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Bij de rondvraag schenkt Prof. Molengraaff aan de Bibliotheek het 4e stuk (2e druk) van zijn faillissementswet, en de Heer de Beaufort zijn geschrift „De oorlog en het volkenrecht".

De vergadering wordt gesloten.

VERSLAG

AAN DE

Letterkundige Afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen,

OVER EEN TEKSTUITGAVE VAN DEN HEER

C. DE BOER,

GETITELD:

„OVIDE MORALISÉ”,

poème du quatorzième siècle, d'après tous les manuscrits.

In het jaar 1911 werd in de werken onzer Akademie opgenomen een uitgave, door den Heer C. de Boer, van een Oudfransch gedicht getiteld *Pyrame et Tisbé*. Dit was een fragment ontleend aan een omvangrijk dichtwerk, de *Ovide moralisé*, een verzameling van vertalingen uit Ovidius, voorzien van historische, zedekundige en godgeleerde commentaren en toepassingen. Thans heeft de Heer de Boer het eerste deel van dit uitgebreide werk zelf bewerkt en persklaar gemaakt.

Het omvat de eerste drie boeken van den tekst. Als inleiding op dit eerste deel heeft de uitgever een korte studie geschreven over auteur, datum, taaleigenaardigheden en bronnen van de *Ovide moralisé* en over den invloed dien dit gedicht heeft gehad op het werk van Guillaume de Machaut. Deze studie dient om den lezer voorloopig in te lichten omtrent hetgeen noodig is te weten tot een juiste beoordeeling van den tekst en van het belang dat de uitgave ervan heeft voor de kennis van de Fransche taal en letterkunde der Middeleeuwen. De Heer de Boer heeft daarmede een voorloopig middel ter oriënteering willen geven, in afwachting dat hij later, als de

geheele tekst zal zijn gedrukt, alle kwesties van taal- en letterkundigen aard die voor een grondige kennis van het gedicht van belang zijn, uitvoerig zal behandelen. De inleiding tot dit eerste deel bevat tevens een volledige uiteenzetting van de onderlinge verhouding der negentien handschriften, die alle gebruikt zijn bij het vaststellen van den tekst.

De drie boeken die ter uitgave aan de Akademie zijn aangeboden, tellen meer dan 12000 verzen en de vraag rijst of het belang van het gedicht in overeenstemming is met dezen zeer grooten omvang. De ondergeteekenden meenen dat dit inderdaad het geval is. De *Ovide moralisé* toch heeft in de letterkunde van de XIVe eeuw een grootere rol gespeeld dan men tot nu toe heeft ondersteld; hij vormt bovendien een belangrijken schakel tusschen de klassieke oudheid en de Middeleeuwsche cultuur. Ook de taalkennis van het Oudfransch wordt door dezen tekst uitgebreid, met name die van de Oostfransche dialecten.

Daar de wijze waarop de Heer de Boer zijn taak heeft opgevat, een waarborg is voor de degelijkheid van zijn arbeid, hebben de ondergeteekenden de eer voor te stellen dat zijn uitgave van de *Ovide moralisé* onder de werken der Koninklijke Akademie worde opgenomen. Indien de Akademie zich met dit voorstel kan vereenigen, zal het aanbeveling verdienen den tekst zelf, zoowel als de aanhalingen van verzen in de inleiding, met kleine lettersoort te drukken.

J. J. Salverda de Grave.

A. Kluyver.

Groningen, 9 *October* 1914.

OVER RHODISCHE KRUIKSTEMPELS EN HUN BELANG VOOR ONZE KENNIS VAN DEN RHODISCHEN HANDEL.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. VAN GELDER.

De handelsgeschiedenis der Oudheid verkeert nog in het stadium van wording. Zij heeft niet de archivalia te harer beschikking, die voor de bestudeering der handelsgeschiedenis van latere tijden zoo ongemeen dienstig zijn. Zij wordt ook bijzonder weinig gesteund door de antieke geschiedschrijvers; die laten ons op dit gebied bijna geheel in den steek. Dus moet zij te harer opbouw het materiaal vaak op de meest onverwachte plaatsen zoeken. Zoo berust de studie der handelsgeschiedenis van het eenmaal in dit opzicht niet ongewichtige eiland Rhodus op ooren van weggeworpen kruiken.

Ik wil hier voornamelijk spreken over den duur, den bloeitijd van dien handel, en over de richting, welke hij nam. Voor dit onderzoek leveren de geschreven teksten der Grieken en Romeinen ons zoogoed als niets. Zeker, ieder, die iets van Rhodus heeft gehoord, weet, dat het eene handelsrepubliek was; en als hij zoekt, zal hij met gemak vijftig plaatsen van de meest verschillende classieke schrijvers, ja misschien honderd kunnen bijeenlezen, waarin dàt staat. Maar ternauwernood eene heel enkele gaat iets verder en geeft met eenige bepaaldheid antwoord op de vragen: Over welke eeuwen strekte die handel zich uit? Wanneer was de hoogste bloeitijd

er van? Op welke landen werd hij vooral gedreven? Men heeft nu, in moderne geschiedwerken waarin volstrekt een antwoord op die vragen moest worden gegeven, stilzwijgend aangenomen, dat staatkundige macht en handelsbloei wel hand in hand zullen zijn gegaan, dat in den hellenistischen tijd, de derde en tweede eeuw v. Chr., toen Rhodus machtiger was dan ooit, ook de handel meer gebloeid zal hebben dan ooit. Men heeft over de vraag, of de handelsbloei ook voortduurde, toen het staatkundige verval was ingetreden, zich liefst terughoudend uitgelaten. Men heeft voorts gemeend, aangezien Rhodus zoo bijzonder bevriend was met de Ptolemaeën, dat de handel op Egypte wel heel aanzienlijk zal zijn geweest; verder praat men gansch algemeen van Rhodischen handel op alle kusten der Middellandsche Zee. Maar, hoewel blijken zal, dat men bij deze onderstellingen, zooals trouwens te verwachten was, der waarheid zeer nabij is gekomen, het hadde toch ook anders kunnen zijn. Dikwijls bijv. — wij behoeven hiervoor niet ver rondom ons te kijken — is de grootste handelsbloei van een staat saamgevallen met reeds begonnen staatkundigen achteruitgang. In allen geval, wetenschappelijke zekerheid is iets anders dan onderstellingen. En de bestudeering van de stempels op de ooren van weggeworpen Rhodische wijnkruiken geeft ons hier die zekerheid.

Allereerst iets naders omtrent die gestempelde Grieksche kruiken. In allerlei kustlanden der Middellandsche Zee, vooral dáár natuurlijk, waar eenmaal groote steden hebben gestaan, zijn scherven gevonden, talloos vele, van groote kruiken van Grieksch aardewerk. Daar werd van alles in bewaard, wat vloeibaar was of wat ingelegd werd. Die scherven nu verschillen onderling van kleur, het gebezigde leem is fijner of grover, beter of minder goed bewerkt, kortom, zij wijzen zeer duidelijk op uiteenloopende plaatsen van herkomst. Welke echter zijn dat? De onderstelling is wel niet gewaagd, dat zij ten deele afkomstig zijn uit de steden zelve, in wier nabijheid zij zijn gevonden. Eene Grieksche, en zelfs eene niet-Grieksche stad zonder eenige fabricage van grof aardewerk lijkt mij niet

wel denkbaar. Een zeer aanzienlijk deel der gevonden massa's is evenwel wis en zeker ingevoerd. Dat bewijzen de stempels, die zeer dikwijls op de handvatten van zulke kruiken zijn aangebracht. Die stempels verheffen de aldus gemerkte tot bronnen van historie; de ongemerkte zijn voor ons niets meer dan curiositeiten. De gestempelde zijn vervaardigd te Rhodus, te Cnidus en te Thasos, en bovendien waarschijnlijk in tal van andere Grieksche steden. Maar van die andere Grieksche steden kennen wij zelfs meestal den naam niet eens; want hare productie was uiterst gering. Eén of heel enkele teruggevonden exemplaren houden voor ons de herinnering levendig aan de aardewerkfabricage van Paros, Naxos, Colophon, Smyrna en de vele nog totaal onbekende herkomstplaatsen. Meer dan 97 procent daarentegen van de geheele op het oogenblik aanwezige massa komt uit de drie genoemde steden; daarvan bezit Rhodus wederom het leeuwendeel, bijna 73 procent van het geheel. Wat nu het aantal der langzamerhand ontgraven en teruggevonden handvatten betreft, dat is veel grooter dan menig buitenstaander wel denkt; ik kwam al tellende voor Rhodus tot een totaal van 9860. Daarbij vergete men niet, dat er stellig nog vele dergelijke stempels onuitgegeven zijn (van gansche voorraden, op Delos, op Amorgos en te Gezer in Palestina gevonden, wordt dat uitdrukkelijk vermeld), [1]) dat andere bij de buitengewone verspreidheid der publicaties mij waarschijnlijk ontgaan zijn, en dat ik mij bovendien enkele Russische en andere publicaties, die ik geciteerd vond, met geen mogelijkheid heb kunnen verschaffen. Behalve deze 9860 Rhodische komen dan nog ongeveer 2100 Cnidische en 1650 Thasische kruikstempels. De Cnidische en Thasische handvatten hebben een ietwat anderen tint dan de Rhodische, eene andere geaardheid van leem, eene andere wijze van stempeling, zoodat het voor den deskundige bij gave exemplaren heel gemakkelijk valt, de drie soorten te onderkennen; ook bij de

---

[1]) Voor Delos zie Bl blz. 17; voor Amorgos BCH XII. 326; voor Gezer PEF 1903. 306; 1904. 213.

zeer talrijke niet gave exemplaren slaagt hij daarin gewoonlijk met voldoende zekerheid. [2]).

Uit het hier genoemde laten zich een paar reeds lang gemaakte gevolgtrekkingen afleiden. Ten eerste, dat de uitvoerhandel van Rhodus veel grooter was dan die van Cnidus of Thasos, een feit dat wel reeds a priori vaststond. Maar ook ten tweede, dat, juist als in de Middeleeuwen en ten deele ook in nog veel nieuwere tijden, zekere bepaalde steden de zetels waren van bepaalde industrieën. In het oude Griekenland vervaardigde men goedkoope, eenvoudige amphoren voor den uitvoerhandel eigenlijk alleen op drie plaatsen; eene monopoliseering der productie, die trouwens genoegzaam gestaafd is voor andere Grieksche industrieën, voor de vervaardiging van aarden siervazen, van bronzen vaatwerk, van geweven stoffen, enz. Die amphoren dienden in de eerste plaats voor den uitvoer van wijn. Rhodus en Thasos waren wijnrijk; ik heb in mijne Geschichte der alten Rhodier op blz. 427 de plaatsen bijeengebracht, die dat voor Rhodus bewijzen. Dáár blijkt, dat van de voortbrengselen van dat eiland niets ook maar in de verte zoo dikwijls vermeld wordt als wijn, druiven en rozijnen. Zij dienden ook voor olie, voor zout, voor vruchten, [3]) voor gezouten visch, eveneens producten, waar Rhodus een te veel van bezat; zij werden echter stellig ook naar den vreemde uitgevoerd, omdat daar vraag was naar kruiken. De stempels, op de handvatten aangebracht, hadden niet, zooals men lang vrij algemeen vermoed heeft, iets uitstaande met belastinginning of met uitvoercontrole van den staat. Lange,

---

[2]) De eigenaardige verschillen tusschen Rhodische, Cnidische, Thasische en andere stempels vindt men kort maar goed aangegeven bij P blz. 423 vlg.

[3]) Vgl. hiervoor Hall blz. 389, eene beschrijving van dertig gaaf bewaarde Rhodische kruiken in het Metropolitan Museum of Art te New-York, verreweg de grootste verzameling van dien aard, die ergens aanwezig is. „Remains of figs and other fruit have been found in them, and sometimes salt." Deze kruiken waren van Rhodus naar Cyprus uitgevoerd.

ietwat vermoeiende discussies zijn gevoerd, [4]) eer men omtrent het doel der stempeling tot klaarheid is geraakt; thans is, naar het mij voorkomt, door Nilsson een vaststaand resultaat verkregen (L blz. 58 vlg.). Op iedere Grieksche kruik, onverschillig waarvandaan, staan de naam van een fabrikant en een datum gestempeld. Te Rhodus is die dateering nauwkeurig tot op eene maand. Dit stempelen nu der amphoren is een aanhangsel, waarschijnlijk een vervolg op de stempeling van tegels en dakpannen. Men stempelde, om de aanwezige voorraden, ook de reeds gelegde tegels en pannen, te beschermen tegen diefstal en elke soort van vervreemding. Op de tegels — het laat zich bewijzen — werd de naam gezet van het gebouw, waarvoor zij waren bestemd, tevens de naam van den fabrikant, die ze had geleverd. Bij kruiken was het eerste buitengesloten, de naam van den fabrikant bezat echter ook hier zijne waarde. Op beide werd de juiste datum aangebracht, het jaar waarin zij waren gebakken. Bij de Rhodische kruiken breidde men dit uit tot de aanwijzing ook der maand. Want veelal liet de eigenaar der fabriek zijne belangen waarnemen door een meesterknecht of een zetbaas. Dan wees hem die stempeling naar de maand een gemakkelijken weg, om de productie van elke maand te kunnen controleeren. [5]) Hij bezat tevens, daar hij gewoon was, de oudere kruiken eerst te verkoopen, hierin een middel, om diefstal der nieuwvervaardigde nog zekerder te voorkomen; de maandstempel immers wees ze als voorshands nog onverkocht, als magazijnvoorraad aan. Uit den angst voor diefstal voortgekomen, is de stempeling met den naam van den fabrikant ook spoedig een middel van reclame geworden. Bij de kruiken was zij dat zeker weldra in de allereerste plaats.

---

[4]) Zie hiervoor o.a. Stéphani in S^M blz. 8 vlg.; 207 vlg.; Becker in B^IV blz. 487 vlg.; B^V blz. 515 vlg.; Grundmann in Gr blz. 32 vlg.; Schuchhardt in P blz. 428 vlg.; Keil Berl. Phil. Wschr. 1896. 1606 vlg.; Kaibel Deutsche Lit. Zeit. X (1890). 985; Brandis GGA 1895. 645; Bleckmann in Bl blz. 6 vlg.

[5]) Vgl. Francotte, L'industrie dans la Grèce ancienne II. 140.

Op elke Rhodische kruik staan dus drie dingen aangegeven: 1°. de naam van den fabrikant of van de firma, die de pottenbakkerij drijft; 2°. als jaarbepaling de naam van den eponymen priester van Helios te Rhodus; 3°. de naam van eene maand. Deze drie aanwijzingen zijn willekeurig over de twee ooren der kruik verdeeld. [6]) Steeds vindt men den naam van den priester van Helios met het voorzetsel ἐπί er voor, dus bijv. ἐπὶ 'Αγεμάχου, ten tijde dat 'Αγέμαχος eponymus was; de namen der fabrikanten en der maanden staan naar verkiezing in den genetivus of in den nominativus. De stempels zijn òf vierkant òf rond.

Eer ik nu ga bespreken, hoe deze stempels ons veel omtrent richting en duur van den Rhodischen handel kunnen leeren, nog eene kleine uitweiding over eigenaardige moeilijkheden, welke de lezing en bestudeering van hunne opschriften medebrengt. Heel vele dezer gestempelde ooren zijn gebroken, lang niet de helft der namen van priesters en fabrikanten is onverminkt tot ons gekomen. De gelukkige vinders, die ze uitgeven, moeten dus raden en door conjectuur het ontbrekende aanvullen. Waren zij nu allen op de hoogte dezer studiën, kenden zij de namen der tot op hun tijd gevonden priesters en fabrikanten, zij hadden dan ten minste een grondslag, om op voort te bouwen. Maar gewoonlijk is het geval aldus. Deze of gene vindt een tiental, misschien zelfs vijftig Rhodische stempels op kruiken. Van de duizenden reeds wijd en zijd uitgegeven dito opschriften weet hij bijna niets: de literatuur over het onderwerp is inderdaad hoogst bezwaarlijk en wel voor niemand volledig bijeen te brengen. Zijne exemplaren zijn geschonden; hij vult dus ten beste aan, doch maakt er dikwijls maar wat van. Vaak is de uitgave ook min of meer met opzet slordig; hij is nu ja gedwongen deze dingen uit te geven, omdat zij van antieken oorsprong zijn, maar hij

[6]) De doodenkele gevallen, waarin van dezen regel is afgeweken, vindt men verzameld bij L blz. 72 vlg. Zij zijn te weinig talrijk, dan dat aan iets anders dan aan gril of vergissing mag worden gedacht.

begrijpt niet, dat zij eenig werkelijk nut kunnen hebben, en concentreert al zijne uitgeverszorg op belangrijker inscripties, die hij heeft weten op te sporen. Weliswaar is men in de laatste decenniën zorgvuldiger te werk gegaan, nu men het nut is gaan beseffen, dat uit deze gestempelde eigennamen voor de historie is te trekken. Maar, de goede niet te na gesproken, vele uitgevers hebben treurig werk geleverd. Het is trouwens verschoonbaar. Niet alleen zijn de meeste kruikopschriften gebroken en onvolledig, maar zij zijn ook dikwijls lastig leesbaar. De fabrikanten, die natuurlijk geen groote kosten wilden maken, gebruikten maar al te vaak stempels met flauwe, matte afdrukken, met rare, misteekende letters. Ook waren de stempelsnijders ten deele beunhazen, die bij vergissing verkeerde letters sneden, die uit onkunde fouten tegen de Grieksche spelling begingen, die stukken van een naam weglieten, andere stukken dubbel sneden, enz. Zoo kan alleen hij, die het gansche materiaal overziet en al de 10000 stempels heeft doorlezen en bestudeerd, zich met vrucht aan het verbeteren wijden van de soms zoo dwaze en corrupte lezingen, en ook anderszins dit studiegebied vooruitbrengen. Met eere noem ik hier de namen van Becker, van Stephani, van Kaibel, van Schuchhardt, van Hiller von Gärtringen, van Bleckmann, van Breccia, bovenal van Nilsson, die zich in de laatste vijftig jaren in dit opzicht verdiensten hebben verworven. Verbeteringen bij tientallen zijn reeds door hen en anderen gemaakt, maar er blijven er nog tientallen te maken. Ik zelf, die, toen ik indertijd in de verzameling van Collitz de Rhodische Dialektinschriften uitgaf, natuurlijk eene bijdrage in deze richting leverde, vond nu, bij de hernieuwde bestudeering van het onderwerp ter wille van deze voordracht, nogmaals de gelegenheid, om meer dan honderd andere lezingen voor te stellen. Zij zullen in een Aanhangsel worden uitgegeven.

Eerst kome thans de richting van den Rhodischen handel ter sprake; dan volgt een betoog over den bloeitijd er van. Het valt heel gemakkelijk, die richting te bepalen. Er zijn,

zeide ik, eigenlijk alleen gestempelde kruiken gevonden van Rhodischen, van Cnidischen of van Thasischen oorsprong. Indien men nu van eene landstreek of stad zoo nauwkeurig mogelijk becijfert, hoeveel kruikopschriften daar zijn voor den dag gekomen, en hoe tusschen die drie herkomstplaatsen de aantallen procentsgewijze zijn verdeeld, dan weet men de hoegrootheid van den Rhodischen handel. Aan dit onderzoek kleeft het bezwaar, dat men Rhodus slechts met twee steden kan vergelijken en niet met andere handelsmiddelpunten. Ook leeren wij niets anders kennen dan alleen de hoegrootheid van den handel in kruiken. Maar ik houd het voor zeer waarschijnlijk, dat voor de drie genoemde steden die bewuste kruiken een zeer voornaam, zoo niet het allervoornaamste artikel van uitvoer hebben uitgemaakt; en niet minder aannemelijk lijkt het mij, dat de richting, die de handel in kruiken nam, ook die zal zijn geweest van andere uitvoerartikelen.

Met Sicilië wil ik het onderzoek aanvangen. Daar zijn reeds in 1558 kruikstempels bestudeerd en uitgegeven (door Fazzelli), dat is bovendien het land, dat reeds in de zevende eeuw op handelsverkeer met Rhodus mocht bogen; want dáár juist, zoo ver van huis, heeft Rhodus zijne grootste koloniën aangelegd, Gela en middellijk Agrigentum. De kruikstempels van Sicilië zijn tegelijk met die van Italië uitgegeven door Kaibel (IG XIV 2393). Hij geeft onder 610 nummers 885 stempels, daaronder 602 Siciliaansche. Wat zijn die van herkomst? „Prae titulorum rhodiorum multitudine cnidii parii thasii paucissimi vix apparent.” Zoo schrijft Kaibel terecht in zijne voorrede. Zet men precies de puntjes op de i, dan bevindt men, dat van de 602 kruikopschriften, achtereenvolgens op Sicilië verzameld, er vier Cnidisch zijn (S 170, 212, 239 en 253), geen enkel Thasisch, geen enkel Parisch, en 30 à 40 onzeker. Al de overige zijn stellig Rhodisch. Bij dit resultaat mag men gerust zeggen, dat de invoer van Rhodische amphoren op Sicilië zoogoed als geen mededinging uit Cnidus en Thasos kende.

In Italië is het niet anders. Kaibel geeft 283 stempels, bijna alle uit Tarente, Brundisium en Rhegium. Vergeten heeft hij er nog 23 uit Praeneste, die Henzen uitgaf in het BI 1865. 72 vlg. Van die 306 handvatten zijn er 3 Cnidisch (S 79, 120 en 339), een twintigtal onzeker, en de overige alle Rhodisch.

Nog overweldigender komt het overwicht van Rhodus te Carthago aan het licht. Daar zijn van 331 stempels (te vinden in C en in het BCT 1902, 1904 en 1907) de onzekere een twintigtal sterk; de geheele rest is Rhodisch.

Uit Zuid-Frankrijk, Spanje, Marocco, Algiers bezitten wij haast geen stempels, ook niet uit de ten deele met Rhodische kolonisten bevolkte stad Cyrene.

Het resultaat omtrent het westen der Middellandsche Zee is derhalve, dat Thasische amphorenhandel er niet bestond, de Cnidische uiterst gering was, de Rhodische oppermachtig.

Egypte, Syrië en Cyprus vormen wederom eene eenheid. De handel van Rhodus uit overweegt hier weliswaar zeer, maar zoo overheerschend als in het Westen is hij toch niet. Uit Alexandrië (het verdere Egypte heeft nog bijna niets geleverd) kennen wij 479 stempels, door Stoddart van 1842—44 bijeengegaard (Transactions Royal Society of Literature, Second Series III. 1—127; IV. 1—67), 970, die Neroutsos in 1875 uitgaf (N 226 vlg.), 82, door Miller in hetzelfde jaar gepubliceerd (Ra 1875. 378 vlg.), 634 uit verschillende werken van Botti, en nog een tweehonderdtal uit verspreide publicaties (A blz. 74—85; Bull. de l'Institut Egyptien 1871. 125—129; 1874. 16—23; enz.). Botti geeft zeker, Miller waarschijnlijk, Neroutsos misschien stempels, die ten deele reeds vroeger waren uitgegeven. Tòt een vaststaand totaalcijfer te komen, is dus hier onmogelijk; vermoedelijk zijn het in het geheel omstreeks 2100 exemplaren. Daarvan zijn er ongeveer 30 Thasisch, ongeveer 350 Cnidisch, 100 onzeker, en ongeveer 1620 Rhodisch, 80 %. dus.

De Syrische, of nog scherper omschreven de Palestijnsche stempels, door Macalister en anderen uitgegeven (in PEF

1900—1904; Clermont—Ganneau, Archaeol. Researches in Palestine II. 148 vlg.), zijn 358 in aantal, de Cyprische 264 (in BI 1870. 202 vlg.; Ra 1873. 317 vlg.; Hall blz. 389—397; The Cesnola Collection of Cypriote Antiquities, Descriptive Atlas III Suppl., Greek Inscriptions n. 72—104; Myres and Ohnefalsch—Richter, A catalogue of the Cyprus Museum, Oxford 1899, 95 vlg.). Van deze 622 nummers zijn er ongeveer 80 % Rhodisch, de rest is onzeker (de zeer onvoldoende publicaties doen dit ons ten minste zoo voorkomen); slechts zeer enkele exemplaren zijn stellig Cnidisch of Thasisch.

Het eiland Rhodus zelf heeft een vervaarlijk aantal stempels opgeleverd. Daar is allereerst de reusachtige voorraad, 2841 nummers, die onlangs door de Denen te Lindos is gevonden en door Nilsson zoo voorbeeldig uitgegeven; dan de meer dan duizend handvatten, die Newton uit de stad Rhodus naar het Britsche Museum overbracht en die Miss C. Aemilia Hutton catalogiseerde en beschreef (IG XII 1. 1065 vlg.); vervolgens de 212 stempels, eveneens uit de stad Rhodus, onlangs door Johanès Paris in de Mélanges Holleaux gepubliceerd (blz. 153 vlg.); eindelijk eenige kleinere verzamelingen (o.a. AM 21. 57 vlg.). Van de ± 4300 exemplaren zijn er nog geen 100 Cnidisch of onzeker, Thasische komen er in het geheel maar 8 voor. Deze uitkomst liet zich trouwens van te voren verwachten.

Uit Pergamum bezitten wij 882 kruikstempels (P 766 vlg.). Daarvan zijn er 819 Rhodisch, 20 Thasisch, 8 Cnidisch, 1 Parisch, 2 Smyrnaeïsch, 32 onzeker. Weer dus een overwicht van meer dan 90 % ten gunste van Rhodus.

Uit andere steden van de Kleinaziatische kust, uit de Sporaden en de Cycladen zijn nog te weinig exemplaren tot ons gekomen dan dat wij hier gevolgtrekkingen kunnen maken.

Drukkend eentonig was tot dusverre het resultaat. In het westen der Middellandsche Zee is de Rhodische amphorenhandel haast concurrentieloos, in het oosten en in de landstreken, die Rhodus onmiddellijk omgeven, zoo overwegend,

dat hij het tot 85 à 90 % van het geheel brengt. Maar een geheel ander beeld vertoont zich plotseling in het eigenlijke Griekenland of ten minste in de eenige stad van het eigenlijke Griekenland, waaruit wij meer dan zeer enkele kruikstempels bezitten, te Athene. Dáár juist is het aantal van dergelijke opschriften zeer groot: Dumont gaf er reeds in 1872 meer dan 2200 uit (Inscriptions céramiques de Grèce, Paris 1872). Daaronder zijn volgens hem 347 Rhodische. Hij was weinig bevoegd, om eene zoo groote collectie te bewerken; want hij wist niet eens Cnidische van Rhodische stempels behoorlijk te onderscheiden. Toch zal globaalweg zijne opgave wel betrouwbaar zijn: hij is immers even gul, om wat Cnidisch is voor Rhodisch te verklaren als dat hij wat Rhodisch is voor Cnidisch uitgeeft. Hier dus te Athene slechts 15 % Rhodische stempels. Al het overige is Cnidisch op 124 Thasische en een driehonderdtal onzekere na. Wie, na kennismaking met Dumonts wijze van werken, dit resultaat versterkt wenscht te zien, bedenke, dat lang daarna een aantal van 98 stempels uit Attica naar Dresden is gezonden; Grundmann onderzocht die (Gr blz. 279 vlg.) en bevond, dat ook hier van de 98 stempels slechts 14 Rhodisch zijn. Eene kleine verzameling, zes jaren later te Athene bijeengebracht (AM 21. 127 vlg.), bracht wederom dezelfde uitkomst. Men mag dus wel aannemen, dat de Rhodische handel op Attica (en op het overige Griekenland?) zeer veel minder te beduiden had dan op de verre streken west-, oost- en zuidwaarts.

Blijft nog ten slotte Zuid-Rusland. Daar zijn tusschen de puinhoopen der Grieksche steden aan den noordrand der Zwarte Zee langzamerhand meer dan 3000 amphorenstempels voor den dag gekomen. Zij zijn verdeeld over vele staats- en particuliere verzamelingen, en gepubliceerd in tal van tijdschriften en boeken. Men kan die opgesomd vinden in mijne Rhodische Dialektinschriften blz. 571 en de nieuwste aanvullingen bij Nilsson (I. blz. 41 vlg.). De uitkomst is deze, dat van die ± 3000 stempels (men kan hier, gegeven het gehalte van sommige publicaties, zoomin als te Alexandrië,

in Palestina, op Cyprus of te Athene de getallen geheel precies geven), dat van die meer dan 3000 stempels er slechts ongeveer 1200 Rhodisch zijn, 1500 Thasisch en 200 Cnidisch. Een honderdtal is onzeker. Hier — en hier alleen — treedt het trouwens meest nabijgelegen eiland Thasos sterk op den voorgrond en overvleugelt Rhodus, gelijk Cnidus dat nog beslister te Athene deed.

De oorzaken met zekerheid te noemen, waarom de Rhodische handel op Griekenland en de kustlanden der Zwarte Zee onbelangrijker was dan elders, gaat bij den stand onzer kennis niet aan. Wij kunnen slechts gissingen opperen. Geene lijkt mij meer voor de hand te liggen dan dat het was, omdat Rhodus als handelsstaat betrekkelijk laat tot grooten bloei kwam. Te voren hadden Milete, Chalcis, Corinthe, Aegina, Athene achtereenvolgens als handelsmetropolen geschitterd. Het was voor Rhodus, dat bovendien aan een uithoek der oud-Grieksche wereld lag, moeilijk zich terrein te veroveren in gewesten, waar men het als handelsland niet kende en anderen zich reeds genesteld hadden. Daarom wendde het zich naar het verre buitenland en naar de streken, die eerst sedert de vierde eeuw meer en meer voor den Griekschen handel werden ontsloten.

De vraag komt nu aan de orde, hoe het verloop was van den Rhodischen handel en wanneer hij zich het krachtigst heeft ontwikkeld. Die vraag, voorzoover de beantwoording met de stempels op amphoren samenhangt, is, meer ter loops, reeds door Schuchhardt onder de oogen gezien, daarna meer opzettelijk door Bleckmann, in zijn boekje De inscriptionibus quae leguntur in vasculis rhodiis, Gottingae 1907, en vervolgens in een artikel in Klio XII (1912), blz. 249—258. Bij dit onderzoek echter, waarbij helaas de soliditeit der meeste bouwsteenen te wenschen overlaat, is de angstvalligste nauwgezetheid plicht en dient in de eerste plaats het materiaal zoo volledig mogelijk te worden saamgedragen. Het moet natuurlijk van het feit uitgaan, dat op iedere Rhodische kruik de naam van een priester staat gestempeld, die een bepaald jaar

aanwijst. Van die priesters, 269 in het geheel, verdeeld over 10000 stempels, moet men er zoovelen mogelijk chronologisch trachten vast te leggen. Hoe dat te bereiken? want geen enkele dier velen komt voor in onze Grieksche en Latijnsche auteurs, daar wordt niet van één Rhodischen priester van Helios of van één fabrikant de naam genoemd. Men zoeke in den onuitputtelijken voorraad van Grieksche opschriften naar staatsstukken, die gedateerd zijn naar Rhodische eponymi, *ἐπ' ἱερέως τοῦ δεῖνα*, toen die of die priester van Helios te Rhodus was. Men vindt er dan 28, meest natuurlijk op inscripties van het eiland zelve. Met een beetje zaakkennis gelukt het dan, van bijna al die 28 vrij precies den tijd uit te vinden, van sommige zelfs zeer precies. Nu zoeke men naar eene gesloten, bijeenbehoorende vondst van Rhodische stempels, zoo groot mogelijk. Vanzelf biedt zich die van Pergamum aan, in 1895 door Carl Schuchhardt op blz. 423 vlg. van Deel II van de Inschriften von Pergamon gepubliceerd, 882 stempels, alle bijeengevonden als puin voor den ondergrond van een huis op hellend terrein en alle blijkbaar op een zelfde oogenblik weggeruimd. Inderdaad was vóór deze groote samenhangende vondst een onderzoek als het onderhavige geheel ondoenlijk. Nu komt het er op aan, ten nauwkeurigste den tijd van die vondst te bepalen. Dat wordt uitvoerbaar, door na te gaan, hoeveel en welke priesters te Pergamum opduiken, die tegelijk voorkomen onder het 28-tal, dat op gewone inscripties prijkt en waarvan wij meerendeels den tijd kennen. Heeft men aldus dien tijd benaderd, dan telt men alle priesters van de vondst te Pergamum. Men vergewist zich dan, hoeveel malen elk dier priesters voorkomt onder al de 10000 Rhodische stempels, die wij van heinde en verre bezitten. Komen zij bijna allen vaak voor onder die massa, dan was natuurlijk de handel van Rhodus bloeiend in hun tijd; is het tegendeel het geval, dan was hij toen kwijnend. Dit onderzoek brengt gelukkig heel duidelijke resultaten.

De spil, waarom alles draait, is dus de chronologische vastlegging van de vondst van Pergamum. Die vondst — gelijk

gezegd — bestaat uit 882 stempels. Daarvan zijn er 819 Rhodisch, en op die 819 komen 44 priesternamen voor en 63 van fabrikanten. Die priesters zijn hoogstens 60 à 70 jaar ouder dan de vondst; niemand stelt het langer uit, om oude wijnkruiken op te ruimen. Wanneer leefden zij nu? Schuchhardt sprak het vermoeden uit van omstreeks 180; toen, zeide hij, waren bloei en macht van Pergamum op zijn allergrootst, toen ook was Rhodus op het toppunt van glans. Dat de vondst uit een tijd stamt, toen het handelsverkeer tusschen Rhodus en Pergamum aanzienlijk was, volgt nog o.a. uit het feit, dat van sommige priesters de naam niet minder dan tien-, twintig-, ja vijf en twintigmaal onder deze 819 stempels terugkeert, sommige jaren dus tot vijf en twintigmaal toe vertegenwoordigd zijn. Wie na Schuchhardt eene meening hebben moeten uitspreken, hebben zich bij zijne dateering aangesloten; zeker is zij evenwel niet. Pergamum en Rhodus beiden hebben lang na en voor dien tijd bestaan en zelfs gebloeid. Meerdere zekerheid laat zich langs andere wegen bijbrengen. Er is een opschrift uit Seleucia aan den Calycadnus, door Heberdey en Wilhelm gevonden, laatstelijk door mij uitgegeven in de Griechische Dialektinschriften als n. 3751. Daar worden in uittreksel vier Rhodische eeredecreten medegedeeld ten gunste van Εὔδημος, den zoon van Νίκων, een burger van Seleucia en blijkbaar een invloedrijk vriend van een koning Antiochus van Syrië. De koning heeft groote geschenken aan de Rhodiërs beloofd ten bate hunner vloot; Εὔδημος wordt aangespoord, de uitbetaling dier geschenken te bespoedigen. Dit opschrift is volgens de vinders — en het afbeeldsel, dat zij er van geven, duidt ook volgens mij hierop — stellig van de eerste helft der tweede eeuw; dan komen er slechts twee koningen Antiochus in aanmerking, Antiochus III of de Groote (223—187) en Antiochus IV (175—163). Maar de eerste leefde met de Rhodiërs, de trouwe bondgenooten der Romeinen, in veete en oorlogstoestand; Antiochus IV blijft dus alleen over. De inscriptie is dus van een der jaren tusschen 175 en 163. Bij geluk behoort zij tot

de zeer weinige Rhodische inscripties met een jaartal; zij is nl. uit het jaar van den priester van Helios Δαμοκλῆς den zoon van Δαμέας (ἐπὶ ἱερέως Δαμοκλέους τοῦ Δαμέου). Nu treffen wij in de groote vondst van kruikstempels uit Pergamum bijna geen priester zoo veelvuldig aan als juist dezen Δαμοκλῆς. Hij komt onder de 819 Rhodische stempels niet minder dan 21 maal voor. Slechts 3 van de 44 overtreffen hem in dit opzicht. [7]) Daar het nu voor de hand ligt, dat bij het wegruimen de amphoren der allerlaatste jaren dooreengenomen nog in het sterkste aantal voorhanden waren, moet dat waarschijnlijk zeer spoedig na zijn priesterschap zijn gebeurd en het tijdstip der wegruiming dus ongeveer in 165 vallen.

Van een anderen kant komen wij tot dezelfde uitkomst. De meest naar voren tredende Rhodische staatslieden der tweede eeuw zijn Θεαίδητος en zijn zoon Ἀστυμήδης. Zij worden beiden herhaalde malen bij Polybius genoemd (zie den index bij Hultsch), Ἀστυμήδης voor het eerst in het jaar 171 en verder als Rhodisch afgezant te Rome in de jaren 167, 164 en 153. Dat hij een zoon van Θεαίδητος was, staat niet in Polybius, maar blijkt zoogoed als zeker uit opschriften (EAR 3. 69; GDI 4205_2; IG XII 1. 163_4). Blinkenberg heeft dit reeds als vaststaand aangenomen (EAR 3. 70), en ik ga gaarne met hem mede. Nu bestaat er een priester van Helios Ἀστυμήδης, een bekende eponymus, want zijn naam keert niet minder dan 49 maal op kruikstempels weer. Hij komt ook op een opschrift voor (IG XII 3. 103_8), eene plaats die ik bij Blinkenberg noch bij iemand geciteerd vind. Is nu deze priester van Helios dezelfde als de staatsman? Ja, zegt Blinkenberg, en ook ik acht dit zeer waarschijnlijk. Want de naam Ἀστυμήδης is niet alledaagsch, en de zes of zeven andere dragers er van te Rhodus (GDI 3751_{25}; 3791_{86}; 3791_{164}; 3853_2; 3875_3; 4157_{70}; 4198_{15}) zijn allen obscuur. Van den priester van Helios Ἀστυμήδης kennen wij echter langs twee wegen

[7]) Nl. Ἀγέμαχος (28), Ἀριστόδαμος (24) en Καλλικρατίδας (23).

vrij nauwkeurig het jaar van zijn priesterschap. Het zooeven genoemde opschrift IG XII 3. 103 is een grafteeken met statue, door treurende kleinkinderen voor een grootvader opgericht en door Epicharmus van Soli vervaardigd. Epicharmus beeldhouwde ook nog in de eerste eeuw (zie GDI 3792_{25}; 3802_{12}; 4200_{11}). Hij was perquam juvenis, zegt Hiller von Gärtringen, de uitgever dezer inscriptie, toen hij dit monument beitelde, en ik geloof het graag. Maar zelfs in dat geval kan het toch kwalijk vóór 140 à 130 zijn geweest. De bewuste grootvader, wiens loopbaan op het gedenkteeken wordt verheerlijkt, bracht het tot *στραταγός*, hoofdofficier, *κατὰ πόλεμον τὸν Κρητικὸν ἐπὶ Ἀστυμήδευς*. Hiller vermoedt, dat met dezen oorlog tusschen Rhodus en Creta die van 154 tot 151 bedoeld wordt, welken Polybius in zijn 33ste boek beschrijft. Inderdaad is deze gissing hoogst aannemelijk. Dan was dus *Ἀστυμήδης* priester van Helios in 153 of daaromtrent. Zij wordt nog aannemelijker, als wij bedenken, dat, wederom volgens Polybius (33. 15_3), juist *Ἀστυμήδης* in 153 door de Rhodiërs naar Rome werd afgevaardigd, om in den senaat het geschil tusschen Rhodus en Creta toe te lichten; wie kon voor dien post meer in aanmerking komen dan de eponymus van den staat? Een tweede pad voert naar hetzelfde jaartal 153. Blinkenberg vermeldt op de plaats, die ik zooeven aanhaalde, dat hij te Lindos een opschrift heeft gevonden (hij heeft het nog niet uitgegeven), dat onwederlegbaar bewijst, hoe precies in het jaar 154 *Ἀστυμήδης* priester van Athana Lindia te Lindos was. Gewoonlijk bekleedde men het priesterschap van Helios te Rhodus en dat van Athana te Lindos, die twee hoogste lokselen voor Rhodische staatmanseerzucht, vrijwel gelijktijdig. Dus was *Ἀστυμήδης* in 153, in allen geval tusschen 155 en 150 priester van Helios. Nu is het opmerkelijk, dat van 49, zegge 49 kruikstempels, die wij van hem bezitten, er niet één in de groote vondst van Pergamum voorkomt. De meest voor de hand liggende verklaring is toch wel, dat, toen die kruiken werden weggeruimd, *Ἀστυμήδης* nog geen priester van Helios was. Hij was het echter kort na 155; de datee-

ring dezer wegruiming in ongeveer 165 gaat hiermede accoord.

Zijn vader Θεκίδητος komt echter wel degelijk op de kruiken te Pergamum voor. Van dezen staatsman weten wij door Polybius (30. 22_2), dat hij in het jaar 167 te Rome stierf, meer dan 80 jaar oud. Verder leert ons het nog onuitgegeven opschrift van Blinkenberg, dat ik zooeven noemde, dat hij in 188 priester van Athana Lindia te Lindos was. Heeft ook hij het priesterschap van Helios verworven, dan was dat waarschijnlijk zoowat gelijktijdig. Het is echter gewoon ondenkbaar, dat een staatsman van zijn aanzien dat niet zou hebben gedaan. Bovendien kennen wij door 44 kruikstempels een priester van Helios Θεκίδητος. Is hij dat? Natuurlijk ja. Want de naam Θεκίδητος is zóó zeldzaam, dat wij elders van geen enkelen, te Rhodus slechts van twee naamgenooten van hem weten, een voorvader van hem (GDI 4154_{37}) en een afstammeling (EAR 3. 73; GDI 3810 b_1). In onze uitgaven van Polybius heet hij dan ook nog steeds hardnekkig Θεαίτητος, onjuist maar meer gewoon, hoewel alle Rhodische inscripties die naamgeving wraken (EAR 3. 69; GDI 4205_2; IG XII 1. 163_3). Nu gaan wij ook weer met dezen Θεκίδητος naar de vondst van Pergamum terug. Als die van ongeveer 165 is en Θεκίδητος was priester van Helios omstreeks 190, moet hij op Pergameensche handvatten meermalen voorkomen. Inderdaad zijn van de 44 stempels, die wij in het geheel van hem bezitten, er 12 uit Pergamum afkomstig.

Maar nog zekerder dan het bewijs, dat Δαμοκλῆς of Ἀστυμήδης of Θεκίδητος ons kunnen bijbrengen, is dat, wat samenhangt met den priester Ἀρχίδαμος. Een opschrift is gevonden onder de puinhoopen van den tempel van Zeus Panamarus nabij Stratonicea in Carië; de best toegankelijke uitgave is die van Michel 479. Dat opschrift begint met de dateering Ἐπ' ἱερέως Ἀρχιδάμου. Juist die tijdsbepaling door middel van een Rhodischen priester van Helios maakt het zeker, dat het uit den tijd van Stratonicea's onderdanigheid aan Rhodus is. De inhoud, een eerebesluit voor een afgetreden Rhodischen ἐπιστάτης, bevestigt dat nog, zoo het noodig

ware. Wanneer echter was Stratonicea onderworpen aan Rhodus? Wij weten dat nauwkeurig: in 188 schonken de Romeinen de stad aan Rhodus, in 166 namen zij hunne gift terug. Nooit daarvoor of daarna herhaalde zich die onderdanigheid. Dus Ἀρχίδαμος was priester in een der jaren tusschen 188 en 166. Wij bezitten van dezen eponymus 56 kruikopschriften, daaronder het betrekkelijk groote aantal van 16, dat te Pergamum is aan het licht getreden. Stemt dat niet ten schoonste overeen met wat wij zooeven vonden, dat nl. de stempels te Pergamum in ± 165 zijn opgeruimd?

Ter wille van het groote belang, dat de datum dier wegruiming zoo zeker mogelijk worde gekend, wil ik ook nog vijf andere priesters ter sprake brengen, die hiervoor van nut kunnen zijn. Allereerst Εὐκλῆς. Hij komt voor op eene inscriptie, die, na eerst twee jaar geleden te zijn uitgegeven, thans reeds beroemd is geworden, nl. de „Kroniek van Lindos". Dáár lezen wij (EAR 6. 340, D 40), dat de tempel van Athana Lindia afbrandde, toen Εὐκλῆς, de zoon van Ἀστυανακτίδας, priester van Helios was (ἐπὶ τοῦ ἱερέως τοῦ Ἁλίου Εὐκλεῦς τοῦ Ἀστυανακτίδα). Blinkenberg heeft in zijn commentaar op dit opschrift (t. p. blz. 448 vlg.) in een uitnemend betoog, dat uit verschillende historische gegevens is opgebouwd, bijna bewezen, dat die brand ongeveer in 335 heeft plaats gegrepen. Wie nog twijfelen mocht, leze daarna EAR 2. 65 vlg.; daar wordt door Kinch op architectonische gronden, lang voordat de Kroniek van Lindos bekend was, ontwikkeld, dat de nieuw opgerichte tempel van Athana Lindia, de thans nog als bouwval aanwezige, van de tweede helft der vierde eeuw is. Εὐκλῆς was dus priester van Helios in ± 335. Er zijn mij 16 kruikstempels van hem bekend [a]). Van die 16 is geen enkele te Pergamum gevonden. Ware dit anders, deze vondst

---

a) Of zijn het er 15? Men mag zich nl. afvragen, of de stempel uit Alexandrië, vermeld bij Bc als n. 104, een andere is dan die, genoemd bij A 79 n. 48. De derde stempel van Εὐκλῆς uit Alexandrië (N 237 n. 91), thans te Athene, schijnt zeker een afzonderlijk exemplaar te zijn.

zou bezwaarlijk van ± 165 kunnen zijn. Nu is dit juist het resultaat, dat men a priori mocht verwachten.

Deze Εὐκλῆς, in tegenstelling met de vier te voren genoemden, komt ook niet voor op de stempels uit de tweede groote bijeenbehoorende vondst, die van Carthago. Of mag men hier wel van eene groote vondst spreken, daar toch het aantal der Pergameensche kruikopschriften dat der Carthaagsche meer dan driemaal overtreft? En vooral — wat gewichtiger is — mag men de Carthaagsche vondst „bijeenbehoorend" noemen? De zaak zit zoo. Te Carthago zijn in het laatste twintigtal jaren der 19de eeuw achtereenvolgens 331 Grieksche kruikstempels voor den dag gekomen. Zij werden bekendgemaakt in verschillende jaargangen van de Revue Tunisienne, van het Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques, van de Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions en van mij ontoegankelijke plaatselijke tijdschriften. Gezamenlijk ondergebracht zijn zij daarop in 1904 door Dessau in den IIIden Supplementband van het VIIIste Deel van het CIL, onder n. 22639. Dessau geeft 266 inscripties, alle Rhodisch; ten minste van geen enkele laat zich het tegendeel bewijzen. Beweerd wordt nu in de oudste vondstberichten, dat het meerendeel dezer stempels één geheel vormt; Delattre beschrijft in het BCT van 1894, blz. 89 vlg. een muur uit den tijd van Augustus, inwendig met amphoren en scherven er van opgevuld. Tevens geeft hij aan (blz. 92 en 107), waarom zij veel ouder dan Augustus moeten zijn en nog uit den tijd van het Punische Carthago moeten stammen. Hoevele echter van het totaal van 266 bij elkaar behooren en welke precies, daarover laat hij zoomin als iemand zich uit. Gelukkig laat zich hun onderlinge samenhang uit de stempels zelven aantoonen. Bleckmann namelijk vestigde er reeds de aandacht op, dat de stempels te Carthago en die te Pergamum blijkbaar van ongeveer denzelfden tijd zijn. Van 42 priesters van Helios nl., die te Carthago op kruiken vermeld worden, keeren er 30 te Pergamum terug, terwijl slechts 14 Pergameensche namen te Carthago worden

gemist [9]). Eene dergelijke overeenstemming tusschen twee massa's Rhodische kruikstempels valt nergens elders te constateeren. Welke vondst is echter jonger, de Pergameensche of de Carthaagsche? Om dit te beslissen, kan weer de priester van Helios Ἀστυμήδης dienst doen, van wien wij straks uitmaakten, dat hij in 153 of daaromtrent het priesterschap bekleedde. Wij bezitten van hem 49 stempels. Geen daarvan is te Pergamum voor den dag gebracht; in de vondst te Carthago evenwel, die nog niet derdepart zoo groot is, komt hij tweemaal voor. De stempels te Carthago vallen dus ten deele na ± 165 en reiken natuurlijk niet verder dan 149, het jaar dat onverbiddelijk aan allen Rhodischen invoer in die stad een einde moet hebben gemaakt.

Nu, na op deze gronden de wegruiming der Pergameensche kruiken in ± 165 gezet en de Carthaagsche dooreengenomen iets later te hebben gesteld, moet ik, ter nog nadere bevestiging van het gewonnen resultaat, den priester van Helios Πρατοφάνης nog even vooropschuiven, die als tijdsbepaler voorkomt op het ellenlange, niet onbekende opschrift, de uitspraak der Rhodiërs in het eeuwenoude twistgeding tusschen Samos en Priëne. Zij twistten over de vesting τὸ Κάριον en over het land daaromheen en brachten die zaak altijd weer voor nieuwe scheidsrechters. Het bedoelde opschrift, reeds meermalen behandeld, heeft eindelijk na zijne overbrenging naar het Britsche Museum in Hicks een waardigen uitgever gevonden. Hicks maakt het om meer dan eene reden waarschijnlijk, dat het van de eerste helft der tweede eeuw is. Ik heb, toen ik op mijne beurt dit opschrift bewerkte (als GDI n. 3758), aan zijne argumenten nog toegevoegd, dat twee der aanzienlijke Rhodiërs, die hier als scheidsrechters optreden, ons nog van elders bekend schijnen te zijn. Ἀγήσανδρος, de zoon van Εὔδαμος, is vermoedelijk de zoon van den bij Livius (37. 12_9) vermelden Eudamus, die in 190 in den zeeslag bij

---

[9]) Van de 49 fabrikanten te Carthago komen er 36 te Pergamum voor, terwijl 27 Pergameensche namen te Carthago ontbreken.

Myonnesus het Rhodische eskader commandeerde, terwijl Τιμαγόρας, de zoon van Πολεμακλῆς, waarschijnlijk de admiraal Τιμαγόρας is, die volgens Polybius (27. 7_{14}) in 170 tegen koning Perseus vocht. De inscriptie zou dan van omstreeks 165 zijn. Zij is gedateerd ἐπὶ ἱερέως Πρατο[φάνευς]. Weliswaar is van zijn naam niet meer dan Πρατο- bewaard gebleven; maar de aanvulling Πρατο[φάνης] is, dunkt mij, zeker, daar onder al de 269 Rhodische priesters van Helios er geen enkele dan deze is, wiens naam met Πρατο begint. De priester Πρατοφάνης komt dus op een opschrift van omstreeks 165 voor. Hij wordt ook op kruikstempels aangetroffen, op 24 in het geheel. Daaronder zijn er twee uit Pergamum (P 1166 en 1167), maar niet minder dan acht zijn te Carthago gevonden (7 bij C 137—143, 1 in het BCT 1904. 488 n. 35). Ja, er zijn zelfs van geen enkelen Rhodischen priester meer stempels te Carthago opgegraven dan van dezen Πρατοφάνης. Dit resultaat, zoowel te Pergamum als te Carthago, is volkomen waar men op mocht hopen bij een priester, die dat was omstreeks 165.

Δαμαίνετος, een andere eponyme priester, is ons reeds lang bekend door het opschrift ter eere van den ἀρχερανίστας Dionysodorus van Alexandrië (GDI 3836). Dat is naar zijn priesterschap gedateerd. Kellermann, Franz, Boeckh, Hiller von Gärtringen, alle uitgevers dezer inscriptie, zijn het er over eens, dat zij van de tweede eeuw is. Zij uitten die meening lang voordat er van vondsten uit Pergamum en Carthago iets bekend was. Maar hun resultaat klopt met dat, waartoe ik kwam bij de vondst van Carthago. Want deze Δαμαίνετος (hij ontbreekt te Pergamum) komt te Carthago tweemaal voor (C 54; BCT 1902. 447 n. 1). Men mag hem dus voortaan omstreeks 160 onderbrengen.

De priester Σωσικλῆς verkeert geheel in hetzelfde geval. Hij komt voor op een opschrift (IG XII 3 suppl. n. 1270), dat, afgaande op het schrift, gezet wordt in de tweede eeuw, misschien in het begin der eerste. Het getuigenis der kruikstempels sluit zich hierbij aan. Want te Carthago komt hij

voor (BCT 1904. 489 n. 41), niet te Pergamum. Ook hij is dus van ± 160. Op kruikstempels treft men hem 37 maal.

Ten slotte de priester van Helios Ἀρατοφάνης. Hij geeft het jaar aan op eene inscriptie der Rhodiërs ter eere van de stad Cyzicus (thans GDI n. 3752). Boeckh, de verdienstelijke uitgever van dezen steen, zet hem in de tweede eeuw v. Chr.; aan deze ietwat vage tijdsbepaling heb ik indertijd in mijne uitgave niets kunnen toevoegen, wat ze eenigszins doet inkrimpen. Ἀρατοφάνης komt echter ook voor op kruikstempels, een en vijftigmaal. Daarvan zijn er acht te Pergamum (P 867—874) en drie te Carthago gevonden (C 1b en 28; BCT 1904. 484 n. 6). Dat komt overeen met Boeckhs dateering van het Rhodisch-Cyziceensche eeredecreet en met mijne van de Pergameensche en Carthaagsche vondsten. Men zal nu echter Boeckhs dateering mogen beperken en alleen de eerste helft der tweede eeuw in aanmerking nemen, nog nauwkeuriger het jaar 175 ongeveer.

Wat baat het ons nu, dat wij al zoekende en pluizende het jaartal van de vondst te Pergamum vrij precies hebben benaderd, dat wij den tijd van de Carthaagsche stempels ongeveer weten? Natuurlijk zeer veel. Immers de 56 priesters en de 76 fabrikanten, die te Pergamum en te Carthago genoemd worden, mogen thans veilig in een tijd gezet worden, die hoogstens tot 60 jaar vóór de Pergameensche vondst teruggaat; zij hooren dus thuis in de jaren tusschen 225 en 149. Zoo dadelijk zal aangetoond worden, dat letterlijk al deze priesters en deze fabrikanten bijzonder druk in onzen algemeenen stempelvoorraad van 10000 stuks optreden, en dat dus de periode van 225 tot 150 de groote bloeitijd van den Rhodischen handel moet zijn geweest. Eerst is het echter mogelijk, hen nog wat nauwkeuriger over de onderhavige periode te verdeelen, en ook, om hun aantal nog wat uit te breiden. Want diegenen onder hen, die te Pergamum meer dan tienmaal voorkomen, mogen wij met groote waarschijnlijkheid tusschen 190 en 165 plaatsen, zij, die dikwijls of alleen te Carthago, zelden te Per-

gamum worden aangetroffen, zijn wel van 170 tot 150, de slechts sporadisch te Pergamum, in het geheel niet te Carthago opduikende moeten wel tusschen 225 en 190 worden ondergebracht. Voor de priesters zijn hier natuurlijk de uitkomsten zekerder dan voor de fabrikanten: de priesternamen vertegenwoordigen ieder slechts één jaar, de fabrikantennamen een menschenleven, soms misschien meerdere menschenlevens, het leven eener firma. [10]) En wat de uitbreiding van het aantal van 56 priesters en 76 fabrikanten betreft, die kan voor de 75 jaren in kwestie nog op de volgende wijze worden bereikt. Er zijn enkele gave Rhodische kruiken teruggevonden; de namen van priester en fabrikant, die daarop voorkomen, behooren natuurlijk bij elkander, zij leefden in één tijd. Het komt ook voor, weliswaar zeer zelden, dat op één zelfde oor eener kruik de naam van een fabrikant en die van een priester naast elkaar staan gestempeld. Op 10000 kruikstempels kennen wij van deze beide rubrieken te zamen ongeveer 80 gevallen. Bruikbaar voor ons doel zijn daarvan 62; [11]) op de overige gave kruiken kunnen wij de opschriften

---

[10]) Zoo alleen laat zich verklaren, dat onder de 9860 Rhodische stempels de namen van sommige fabrikanten zoo heel vaak terugkeeren, Δαμοκράτης bijv., Ἀγαθοκλῆς en Μαρσύας respectievelijk 227, 169 en 162 maal. De firma overleefde den stichter der zaak.

[11]) Bleckmann heeft eene lijst van het totaal dezer beide rubrieken opgemaakt en komt dan tot 63 gevallen. Een 64ste heeft hij over het hoofd gezien, de gave kruik uit Vulci in Toscane, het laatst door mij uitgegeven in GDI 4245, 2. Twee nummers zijner lijst had hij bovendien moeten schrappen, allereerst zijn nummer 4, de kruik waarop, naar Berg beweert, de namen Μολπαγόρας en Ἀλέξανδρος voorkomen. Nilsson heeft reeds aangetoond (L blz. 72 aanm. 2), dat die bewering onjuist is. Vervolgens is de kruik, die hij in Klio vermeldt (XII. 250) als dragende de namen van den eponymus Ἀρίσταρχος en den fabrikant Ἀγαθόβουλος, eene fictie. Hij citeert er Nilsson voor, maar nergens is zij bij dien te vinden; wèl daarentegen verzekert Nilsson (L blz. 116), dat hem (ook mij niet) een eponymus Ἀρίσταρχος niet bekend is. Het totaal der genoemde lijst wordt dus 62.

Andere kleine onnauwkeurigheden in deze lijst van Bleckmann moeten ook nog worden verbeterd. De priester van zijn nummer 5 heet niet Philanius, maar Φιλαίνιος, de fabrikant van zijn nummer 8 niet

niet voldoende lezen. Zij helpen ons aan den tijd van nog enkele priesters en fabrikanten. Uit het jaar ± 190 bijv. van den priester Θεαίδητος, die ons zooeven bezighield, is op Cyprus eene volledige kruik gevonden (Hall 391 n. 5060); op het eene handvat staat zijn naam, op het andere die van den fabrikant Ἱπποκράτης. Deze Ἱπποκράτης leefde dus ook in ongeveer 190. Op zijne beurt komt hij weer voor op eene andere gave kruik, die te Tell Sandahannah in Palestina is opgedolven (PEF 1903. 306), en op eene dito uit Cyprus (Hall 391 n. 5041). De priesters op deze twee kruiken zijn dus ook al weer van ± 190. De priester Νικασαγόρας, te Pergamum en te Carthago welbekend, dus ongeveer van 175, staat op één zelfde handvat naast den fabrikant Ἀγαθόβουλος (L 329, 5 en 6); zij leefden dus in één tijd. En zoo komt men van resultaat tot resultaat. Langs dezen weg (de bijzonderheden staan hier beneden in de voetnoot) verkrijgen wij opnieuw voor de periode tusschen 225 en 150 een aanwas van 11 priesters [12]) en 8 fabri-

---

Nanius, maar Νάνις, de priester van zijn nummer 14 niet Harmosilas, maar Ἁρμοσίδας, de fabrikant van zijn nummer 16 niet Dion, maar Δῖος, die van zijn nummer 22 niet Menesthes, maar Μενεσθεύς, die van zijn nummer 33 niet Androbulus, maar Ἀγαθόβουλος (zie L blz. 116).

[12]) Te weten: Ἀλεξιάδας, Ἀνδρίας, Ἀνδρόνικος, Ἀντίπατρος, Ἀρίστακος, Ἀριστοκλῆς, Ἀρίστρατος (zie voor dezen priester L blz. 116), Ἀρχέμβροτος, Αὐτοκράτης, Θέρσανδρος en Φιλαίνιος. Bleckmann geeft alphabetische lijsten (Bl blz. 34 vlg.) van de te Pergamum en te Carthago gevonden eponymi en fabrikanten. Met behulp daarvan vindt men gemakkelijk het bewijs voor de priesters Ἀντίπατρος en Φιλαίνιος. De leeftijd van Ἀλεξιάδας wordt bewezen door de fabrikante Διόκλεια, die op één zelfde kruik met hem voorkomt, en die te Pergamum bekend is (P 1002); haar naam is echter in de lijst van Bleckmann vergeten. Ἀνδρίας, Ἀνδρόνικος, Ἀρίστακος en Θέρσανδρος hangen af van den fabrikant Ἀγαθόβουλος, die met hen op dezelfde handvatten genoemd wordt, die weliswaar noch te Pergamum noch te Carthago voorkomt, maar wiens leeftijd gegeven is, daar hij ook met den priester Νικασαγόρας op een zelfde handvat staat (L 329), een eponymus, die èn uit Pergamum èn uit Carthago tot ons is gekomen. Ἀρχέμβροτος en Ἀρίστρατος vinden hun leeftijd bepaald door den fabrikant Δρακοντίδας,

kanten. [13]) Het totaal klimt daardoor tot 67 priesters en 84 fabrikanten.

Wat weet nu de historie van de driekwarteeuw, waarover het hier loopt? Dat het voor Rhodus een tijdperk van grooten staatkundigen bloei is geweest, van den helsten glans, dien de staat naar buiten ooit heeft bereikt. De bloeitijd heeft evenwel dubbel zoo lang geduurd, aan deze driekwarteeuw ging eene andere vooraf, vrijwel gelijk in voorspoed. Geen geschiedschrijver van Rhodus, of hij leidt de grootheid der

---

die naast hen op kruiken vermeld wordt, die te Pergamum en te Carthago onbekend is, maar die op één zelfde handvat wordt aangetroffen met den priester Ἀλεξιάδας (Hall 393 n. 5043; vgl. L blz. 117). Ἀριστοκλῆς staat met Μίδας op eene gave kruik gestempeld; Μίδας, onbekend te Pergamum en te Carthago, duikt evenwel op eene dito kruik te zamen met den priester Ἀριστογένης op. Deze is te Pergamum bekend (P 894), ofschoon ook hij op de lijst van Bleckmann ontbreekt. Μίδας en daardoor ook de priester Ἀριστοκλῆς behooren dus in onze periode te huis. Αὐτοκράτης, een priester die trouwens reeds door een opschrift (BCH 27. 234_{11}) in ongeveer dezen tijd werd gezet, hangt van Ἕρμαιος af, een Rhodisch fabrikant, te Pergamum voorkomende (P 1276), maar wederom door Bleckmann vergeten.

Op de lijst van Rhodische eponymi, door Bleckmann uit de vondst van Pergamum opgemaakt, worden (om dit nog even ter loops te behandelen) behalve Ἀριστογένης ook nog gemist de priesters Ἀρχίδας (P 956), Ἀθανόδοτος, Δαμήμων en Λαφείδης, op die der te Pergamum voorkomende fabrikanten behalve Ἕρμαιος en Διόκλεια nog Ἀγησώνιος, Κρέων, Ἡγησίας (P 1299) en Ἰμᾶς (P 1240); de op deze lijst vermelde Ageso heet in waarheid Ἀγήμων, de Molesius Μόλεσις, de Nanius Νάνις.

De lijst van Rhodische eponymi, welke hij uit de vondst van Carthago heeft samengesteld, toont bij Bleckmann deze drie leemten: Ἀριστωνίδας (C 32), Ὀνάσανδρος (C 124) en Φιλόδαμος; de lijst van Rhodische fabrikanten, die uit Carthago bekend zijn, moet nog worden aangevuld met de namen Διονύσιος (C 65), Εἰρηνίδας (C 83) en misschien Ἀρίσταкος (C 188 a).

[13]) Te weten: Ἀγαθόβουλος, Ἀρίστιππος, Δρακοντίδας, Εὔκλειτος, Θίασος, Μενεσθεύς, Μίδας en Χαρίτων. Met behulp van de zooeven genoemde lijsten van Bleckmann laat zich het bewijs voor Ἀρίστιππος, Θίασος, Μενεσθεύς en Χαρίτων vanzelf bijbrengen. Over Ἀγαθόβουλος, Δρακοντίδας en Μίδας sprak ik reeds in de vorige noot; Εὔκλειτος hangt van den samen met hem voorkomenden priester Ἀρίσταкος af, wiens leeftijd insgelijks in de vorige noot werd aangegeven.

stad in met het merkwaardige beleg van 305 tot 304, hij sluit die periode met 164, toen de Romeinen hunne ongenade loodzwaar lieten drukken en den Rhodischen handel naar Delos trachtten te verplaatsen. Dan begint de neergang, langzaam voorloopig, maar toch onafgebroken. In die 140 jaren van grootheid heeft Rhodus misschien van 304 tot 225 de meeste innerlijke kracht verzameld, in de 61 jaren daarna het meest naar buiten geschitterd. En die schittering blijkt nu ook te gelden op het gebied van den Rhodischen handel en van het verkeer. Want ondervraagt men de 10000 kruikstempels, die wij bezitten, en gaat men na, wie onder het totaal van 269 priesters, die wij in het geheel kennen, en wie van de 375 fabrikanten het vaakst in die massa terugkeeren, dan zijn het altijd weer de priesters en de fabrikanten, waarvan wij vonden dat hun tijd besloten ligt tusschen 225 en 150. Een klein beetje statistiek zal dit bewijzen. Ik heb uitgeteld, wie van alle priesters en fabrikanten in 30 of meer stempels de heugenis aan hun persoon voor ons hebben doen voortleven. Het geval 30 is willekeurig genomen; maar het moeten in allen geval dooreengenomen de priesters zijn, in wier ambtsjaar de uitvoer van kruiken het grootst was, de fabrikanten, die aan dien uitvoer het grootste aandeel hadden. In het geheel blijken het 60 priesters te zijn en 39 fabrikanten. De namen spaar ik u; die komen met het cijfer van het aantal hunner stempels in de voetnoot. [14]) Van die 60

---

[14]) Te weten: de priesters Ἀλεξίμαχος (43), Ἀνάξανδρος (52), Ἀριστόγειτος (47), Ἀριστόμαχος (46), Ἀριστομβροτίδας (33), Γόργων (39), Εὔδαμος (44), Λεοντίδας (30), Πολυκράτος (40), Πυθογένης (49), Τιμόδικος (34), Τιμόθεος (36), en de fabrikanten Ἀρτίμας (43), Ἐπίγονος (36), Εὐφράνωρ (32), Ἱεροκλῆς (33), Φιλοστέφανος (31). Dezen zijn ons niet uit het tijdvak 225—150 bekend. Wel daaruit bekend zijn de priesters Ἀγέμαχος (65), Ἀγέστρατος (50), Ἀθανόδοτος (66), Αἰνησίδαμος (53), Αἰνήτωρ (59), Ἀλεξιάδας (31), Ἀναξίβουλος (32), Ἀνδρίας (32), Ἀνδρόνικος (35), Ἀρατοφάνης (51), Ἀριστείδας (90), Ἀριστογένης (34), Ἀριστόδαμος (85), Ἀρίστων (67), Ἀρχέμβροτος (36), Ἀρχίδαμος (56), Ἀρχιλαΐδας (49), Ἀρχοκράτης (63), Ἀστυμήδης (49), Αὐτοκράτης (60), Δαμαίνετος (47), Δαμόθεμις (31), Δαμοκλῆς (50), Δορκυ-

meest voorkomende priesters bevinden zich niet minder dan 48 onder de 67, die ons uit de driekwarteeuw van 225 tot 150 bekend zijn; slechts 12 blijven er dus over voor de vier eeuwen, dat er nog buitendien handel in gestempelde Rhodische amphoren werd gedreven, 12 op 202 priesters. Bij de fabrikanten is de verhouding even overtuigend; onder 39, wier namen op 30 of meer handvatten bewaard zijn gebleven, zijn er 34, wier firma in die bewuste driekwarteeuw bestond, daarentegen niet meer dan 5, die buiten die periode vallen. Deze statistiek is welsprekend in hare nuchterheid; zij wijst het hoogtepunt van den Rhodischen handel duidelijk aan.

Rest nog de vraag, hoe het met den Rhodischen handel stond vóór 225 en na 150. Bleckmann heeft hier een antwoord op gegeven. Waar zooveel Rhodische stempels ons bekend zijn, redeneert hij, 10000 in het geheel, daar is het bijna zeker, dat wij uit den tijd der stempeling, dat wil zeggen van den handel, zoogoed als alle Rhodische eponymi kennen. Wij kennen er 260; niet veel langer dan dat aantal jaren is dus de handelsperiode geweest. Het begin er van is 331, het jaar waarin Alexander de vrije republiek Rhodus herstelde, het einde omstreeks 50; want na dat jaar wordt geen enkele priester, die op inscripties voorkomt, ook op kruikstempels vermeld. Van die 281 tusschenliggende jaren bezitten wij dus op 21 na alle eponymi. Tegen deze schoon-

---

λίδας (32), Ἡραγόρας (30), Θεαίδητος (44), Θέρσανδρος (46), Θέστωρ (51), Ἱέρων (42), Καλλικράτης (107), Καλλικρατίδας (49), Κλέαρχος (36), Κλευκράτης (40), Κλεώνυμος (84), Κρατίδας (44), Νικασαγόρας (110), Ξενοφάνης (80), Ξενόφαντος (52), Ξενοφῶν (35), Παυσανίας (138), Πεισίστρατος (63), Σύμμαχος (71), Σώδαμος (33), Σωσικλῆς (37), Τιμασαγόρας (65), Τιμοσύρροδος (59), Τισαγόρας (48), Φιλόδαμος (45), en de fabrikanten Ἀγαθόβουλος (30), Ἀγαθοκλῆς (169), Ἀγορᾶναξ (93), Ἀμύντας (73), Ἀντίμαχος (88), Ἀρίσταρχος (70), Ἀριστείδας (38), Ἀριστίων (62), Ἀριστοκλῆς (74), Ἀριστοκράτης (52), Βρόμιος (56), Δαμοκράτης (227), Διόδοτος (35), Διονύσιος (40), Δῖος (48), Δίσκος (43), Δρακοντίδας (42), Εὔκλειτος (58), Ζήνων (47), Ἡράκλειτος (31), Ἰάσων (39), Ἱέρων (57), Ἱμᾶς (59), Ἱπποκράτης (66), Μαρσύας (162), Μίδας (56), Μίκυθος (38), Νικαγίς (76), Νύσιος (46), Ὄλυμπος (45), Παυσανίας (70), Σωκράτης (112), Τιμώ (31), Φιλαίνιος (77).

schijnende theorie laten zich afdoende bezwaren inbrengen: dat het aantal van 260 ons bekende eponymi niet juist is, dat 331 een zeer willekeurig beginpunt is,[15]) en 50 een stellig verkeerd eindpunt; want nog eene eeuw na dien kennen wij — om van onzekere gevallen te zwijgen — den priester Διογένης van 55 n. Chr., die èn op eene inscriptie èn op een stempel wordt aangetroffen. Wil het onderzoek vrij en onbevooroordeeld verloopen, dan dient er, buiten alle kruikstempels om, uit de ons bekende Rhodische historie naar het vroegst mogelijke beginpunt der stempeling gevraagd te worden en naar het laatst mogelijke eindpunt. Het vroegst mogelijke beginpunt is 407. Toen werd de stad Rhodus gesticht, werd de staat Rhodus ingericht, kreeg natuurlijk die staat eponyme magistraten. Voordat die er waren, kan er onmogelijk met hun naam gestempeld zijn; maar er is geene enkele reden, om te bestrijden, dat er reeds toen uitvoer van kruiken naar het buitenland plaats vond, en men dus reeds toen met de stempeling is begonnen. Wanneer hield de Rhodische uitvoerhandel op? Wie in de geschiedenis dier stad ervaren is en weet, hoe spoedig in den keizertijd zij eene doode stad werd, wie het uitvoerige getuigenis hieromtrent zich voor den geest roept, dat Dio Chrysostomus en Aristides in hunne Ῥοδιακοί ons hebben nagelaten, die zal niet kunnen gelooven, dat van een uitvoerhandel, die vrijwel alle kusten der Middellandsche Zee omspande, in 100 n. Chr. nog iets noemenswaards kan overig zijn geweest. Dus bij ruime berekening der grenzen eene mogelijke periode voor den uitvoer van gestempelde kruiken van vijfhonderd jaar (407—± 100 n. Chr.). Voor dat misschien vijfhonderdjarig tijdvak kennen wij nu nog geen 300 priesters. Er schijnen dus, niettegenstaande onze 10000 Rhodische stempels, toch altijd nog heel wat eponymi te zijn, die in het geheel daarop niet voorkomen. Laten wij

---

[15]) Bleckmann schijnt reeds weerlegd te worden door den priester Εὐκλῆς, dien ik straks noemde, en dien ik iets vroeger, in het jaar ± 335 stelde.

allereerst zoo nauwgezet mogelijk de lijst opmaken. Bleckmann gaf die het laatst (in Klio XII), en kwam tot een aantal van 260, daaronder 10, die alleen op opschriften, niet op ooren van kruiken worden gevonden. [16]) Hiller von Gärtringen vulde in eene der jongste afleveringen van Klio (XIV. 388—389) dien catalogus aan en gaf 11 nieuwe namen van priesters. Het totaal werd dus 271. Ook na zijne bijdrage blijft uitbreiding van het aantal mogelijk; ik vond nog de priesters Ἀγαθόμβροτος [17]) (N 231 n. 3), Ἀγαστοφάνης (GDI 4245, 24), Ἀγορᾶναξ (L 20), Ἀθανόφιλος (L 27), Ἀντίγονος (R 1082), Ἀρκέδων (L 117), Ἀρσίπολις (L 121; vgl. ook de twee stempels uit Tell Sandahannah, op blz. 244 genoemd), Εὐφραγόρας (AM 21. 57 n. 15), Κλεύστρατος (L 276), Μενεκράτης (N 240 n. 130), Πειθιάδας (M 186), Πραξιφάνης (GDI 4245, 604 en 605), Σωσίφιλος (L 389) en Χαρίδαμος (L 434). [18]) Dus wederom 14 nieuwe namen; het totaal wordt dus nu 285. Maar zorgvuldig toeziende, moet men bij Bleckmann en zelfs bij Hiller schrappen. Hiller noemt een priester [Μαχ]άων, van wiens naam slechts de laatste helft op de kruik leesbaar is. Een bekende heros droeg dien naam, sterfelijke menschen echter hoogst zelden. Veel liever zou ik dus [Ἀκτ]άων aanvullen, welken naam men inderdaad op de ooren van twee kruiken ontmoet (C 22),...... doch als naam van een fabrikant. Het meest geraden dunkt het mij derhalve, om nog voorshands de aanvulling van —άων in het onzekere te laten. Ten tweede heb ik bezwaar tegen Hillers priester Τεισομένης. De naam lijkt mij niet gelukkig gevormd; ik houd hem voor niets anders dan voor eene minder juiste

---

[16]) Als zoodanig noemt hij er slechts 9; doch de Ἀστυμήδης II, dien hij als n. 87 opgeeft, komt ook alleen op het opschrift JOAI 4. 160_{11} voor.

[17]) Vgl. voor den juisten vorm van den naam EAR 3. 54_{16}; Nilsson, die Ἁγαθούμβροτος voorstelde (L blz. 140 en 148), vergist zich hier.

[18]) De priester Ἀμφίλοχος wordt tot tweemaal toe door Hall opgegeven (Hall 394 n. 5050 en 5048); toch meen ik, dat op zijn getuigenis alleen het bestaan van dien priester niet mag worden aangenomen.

lezing van den welbekenden priesternaam Τεισαμενός. Bij Bleckmann kom ik allereerst op tegen den door hem genoemden 'Αλεξίδαμος. Hij citeert geen plaats, waar deze priester voorkomt, en ik heb hem nergens ooit kunnen ontdekken; ik vermoed, dat hij bij vergissing de lijst is binnengeslopen. Dan geloof ik niet aan den priester 'Απολλώνιος. „Selten" noemt Bleckmann hem; in waarheid komt hij maar eens voor, bij den hoogst onbetrouwbaren Dumont (D 82 n. 41), en Nilsson heeft dan ook reeds te recht zijn bestaan betwijfeld (L blz. 91). Eene even onwezenlijke verschijning is, dunkt mij, de priester 'Αστυμήδης II. Onder zijn priesterschap, dus vermeldt een grafschrift (JOAI 4. 160), werd een aanzienlijke Rhodiër, voor ons een anonymus, met kransen en eerbewijzen onderscheiden. Het opschrift is „jünger als 100 v. Chr.", zegt Hiller, de uitgever, maar hij gaat daarvoor alleen op schrift en orthographie af. Als wij het in 120 stellen (en dat zullen schrift en orthographie toch zeker wel veroorloven), is er niets tegen, dat de pas gestorvene in 153 zijne eerbewijzen ontving, onder 'Αστυμήδης, den bekenden zoon van Θεαίδητος, wiens priesterschap wij straks in dat jaar vastlegden. Dan vervalt de eenigszins verdachte splitsing in een priester 'Αστυμήδης I en een 'Αστυμήδης II. De zoogenaamde priester Δαρσίδης van Bleckmann is reeds door Nilsson (L blz. 112) in een ΛαΦείδης veranderd, die daar ter plaatse ook Δημήτριος uit de lijst der Rhodische priesters heeft gebannen. Door Δημήτριος te schrappen wint of juister verliest men bij Bleckmann twee namen; want hij heeft dezen niet bestaanden Δημήτριος ook nog eens in den Rhodischen dialectvorm Δαμάτριος meegeteld. Θέρσανδρος is ook in zijn bijvorm Θάρσανδρος in de lijst opgenomen, 'Εστιεῖος ook in zijn eenmaal voorkomenden nevenvorm of waarschijnlijk juister verschrijving 'Ιστεῖος. De priester Κῦδος is ook vermoedelijk slechts klatergoud. „Nur zweimal", schrijft Bleckmann, „bei M und Z". De stempel M 144 is reeds door Nilsson (L blz. 114) op de juiste wijze geduid. Ik vrees zeer, dat het mij ontoegankelijke opschrift bij Z (Zapiski Odesskago obščetsva)

eveneens 'Επικύδου luidt, en eveneens, in plaats van aan den fabrikant 'Επικύδης, door den uitgever aan een geheel hypothetischen priester Κῦδος wordt toegeschreven. Op de mythische figuur van den priester Μολπαγόρας wees ik reeds in noot 11. Nog moet de priester Νικασίβουλος geschrapt, die volgens Bleckmann „nur einmal bei R" d. i. in de IG XII 1 wordt aangetroffen, die daar evenwel nergens is te vinden. [Τί]μαρχος komt maar eens voor (L 405), in eene verminkte inscriptie, die juist even goed tot [Δά]μαρχος of tot [Κώ]μαρχος kan worden aangevuld. En haast nog zekerder moet de Τιμομένης verdwijnen, die alleen berust op één stempel in Stéphani's Antiquités du Bosphore Cimmérien (BC n. 23). Wie in die moeilijk toegankelijke publicatie het afbeeldsel van dien stempel beziet, zal dadelijk van de onhoudbaarheid der traditie overtuigd raken, dat hier Τι[μο]μέν[η]ς moet worden gelezen; wat wèl de juiste naam is, Τισαμενός, Τιμογένης of nog wat anders, dat valt lastiger uit te maken. Ten slotte zijn de priesters Φιλώνδας en Φιλωνίδας één zelfde persoon. Na deze besnoeiing met zestien namen blijven er dus van de lijst van 285 priesters als eindsaldo 269 over.

Van die 269 zijn er nu 67 tusschen 225 en 150 ondergebracht. Overschot 202. Maar hoeveel van die 202 zijn ons van elders bekend? Uit de literatuur geen een; ik noemde echter reeds meermalen opschriften, die eponyme priesters vermelden. Die moeten ons, vergeleken met de kruikstempels, het beloop van den Rhodischen handel duidelijk maken. Ongelukkig is het tot dusverre aanwezige materiaal lang niet voldoende. Er worden, alles te zamen genomen, 28 priesters van Helios op opschriften vermeld. [19]) Daarvan is er een voor ons doel onbruikbaar, nl. Εὐκράτης: zijn leeftijd is te onzeker. Collignon, de eerste uitgever van de inscriptie die

[19]) Als de dateering ἐπ' ἱερέως Θευφάνευς (DS^2 744_1) op een priester van Helios betrekking heeft, zijn het er 29. Maar het dunkt mij waarschijnlijker, dat hij priester was van den ἔρανος, in die inscriptie vermeld. In allen geval is hij voor ons van geen nut; want zijn leeftijd is onbekend.

zijn naam bevat (GDI 3755_5), zegt, „que l'inscription ne saurait être d'une date antérieure au troisième siècle"; Hiller beweert daartegenin, dat zij „multo recentior" is. Uit de vierde eeuw, de eeuw na 407, de eerste die met mogelijkheid in aanmerking komt, kennen wij twee priesters. Een hunner is Εὐκλῆς, de eponymus van den brand van den tempel van Athana te Lindos, dien wij in circa 335 stelden. Van hem zijn 16 stempels bewaard gebleven, een redelijk groot aantal dus. De andere is Πυθαννᾶς (EAR 6. 341, D 61), van wien in de Kroniek van Lindos een droomgezicht gemeld wordt, waarin Athana hem een zoenmiddel voor haar verontreinigden tempel onthulde. Daar dit droomgezicht staat na eene ἐπιφάνεια der godin in 490 en voor eene dergelijke in 304, valt het waarschijnlijk tusschen die twee datums in; dan was Πυθαννᾶς een priester der vierde eeuw. Het geheele verhaal trouwens pleit ook voor die betrekkelijk vroege toewijzing. Πυθαννᾶς evenwel komt op kruikstempels nergens voor. Te concludeeren valt hier mijns inziens niet veel. Ziet men op Πυθαννᾶς, dan zou men geneigd zijn, te meenen, dat er in de vierde eeuw nog geen uitvoerhandel bestond, daarentegen op Εὐκλῆς, dan beschouwt men hem reeds als redelijk groot. In allen geval bezitten de 16 stempels met Εὐκλῆς' naam bewijskracht. Hadden wij als vervolg op hen de namen van drie of vier priesters der derde eeuw, die ook allen door een behoorlijk aantal stempels waren vertegenwoordigd, dan zou het als wetenschappelijk vrijwel vaststaande mogen gelden, wat a priori waarschijnlijk lijkt, dat omstreeks 350 de Rhodische handel de vleugels begon uit te slaan, na 300 zich krachtig ontwikkelde, en dan na 225 zijn hoogtepunt bereikte. Maar helaas is uit de derde eeuw, de bij uitstek groote van Rhodus, met zekerheid geen enkele priester als tijdsbepaler van een opschrift tot ons gekomen. Ἀντισθένης wordt aan het einde dier eeuw gesteld, een priester die uit het opschrift GDI 3798 bekend is, maar die op kruikhandvatten geheel en al ontbreekt. Hij is volgens Hiller, den laatsten uitgever die het opschrift zelf onder de oogen heeft gehad, „ineunte altero

saeculo ante Christum natum vix recentior", dus van 200 of een beetje vroeger. Newton en Foucart, vroegere uitgevers die te Rhodus den steen gezien hebben, zijn het, ofschoon aarzelend, hiermede eens. Maar allen beroepen zich voor deze tijdsbepaling uitsluitend op het karakter van het schrift der inscriptie. En dit criterium is uit den aard der zaak bedrieglijk, vooral daar het waarlijk niet van chronologisch zekere Rhodische inscripties van omstreeks dien tijd wemelt. Ik wil dan ook liever dezen eenigen zoogenaamden getuige voor de derde eeuw buiten rekening laten.

Zijn de resultaten dus vóór het jaar 225 in hooge mate onzeker, na 150 gaat het ons niet veel beter. Daartusschenin liggen de uit inscripties bekende priesters Δαμοκλῆς, Θεαίδητος, Ἀστυμήδης, Ἀρχίδαμος, Δαμαίνετος, ΠρατοΦάνης, Σωσικλῆς en ἈρατοΦάνης, die reeds ter sprake kwamen. Zij zijn allen van 190 tot 150. Op stempels komen zij vaak voor, respectievelijk 50, 44, 24, 47, 51, 37 en 49 maal. De priester Αὐτοκράτης wordt door het opschrift uit Tenos, waarop hij genoemd wordt (IG XII 5. 824_{32}), eveneens in de eerste helft der tweede eeuw geplaatst; ik bracht hem in noot 12 reeds in verband met de vondsten uit Pergamum en Carthago. Hij prijkt op 60 kruikstempels. Ἀγέστρατος komt voor op het opschrift DS[2] 450_{29}. Niets leert dat opschrift omtrent zijn leeftijd; maar hier integendeel leeren de kruikinscripties, dat deze te Pergamum en te Carthago opduikende priester van ± 180 moet zijn. Op 50 stempels keert hij weer. Dit zijn dus tien eponymi uit de eerste helft der tweede eeuw.

Zij allen wijzen door hunne vele stempels op den bloeitijd van den Rhodischen handel, die zooeven voor dit tijdvak werd geconstateerd. Nam die bloeitijd schielijk na 150 weder af? Drukten de scherpe maatregelen, die de Romeinen in 164 tegen dien handel namen, drukte de concurrentie van de door hen in het leven geroepen handelsmetropolis Delos zóó zwaar, dat reeds in de tweede helft dier eeuw zeer merkbare verslapping intrad? Men zou het haast uit de getuigenissen der verder uit die eeuw bekende Rhodische eponymi moeten aan-

nemen. Want nog drie andere priesters zijn uit de tweede eeuw ons overgeleverd; maar twee dier drie komen op kruikopschriften niet voor, de derde slechts eenmaal. Het zijn vooreerst de twee priesters Ξενότειμος en Μενεσθεύς, die samen met Ἀστυμήδης op het grafschrift JOAI 4. 160 als jaarbepalers fungeeren. Ἀστυμήδης is van 153, Ξενότειμος en Μενεσθεύς moeten dus ook uit dien tijd zijn, vermoedelijk iets jonger. Μενεσθεύς komt op den kruikstempel R 1165 voor, [20]) Ξενότειμος op geen enkelen. De naam Μενεσθεύς is zeer zeldzaam, de hier genoemde priester is dus hoogst waarschijnlijk identisch met den veel voorkomenden fabrieks-eigenaar van dien naam, dien ik in noot 13 in samenhang bracht met de vondst te Carthago, en die dus geheel uit denzelfden tijd is. Moeten Ξενότειμος en Μενεσθεύς dus van ongeveer 150 wezen, de priester Ἐπίχαρμος, ofschoon ook nog uit de tweede eeuw, schijnt na hen te komen. De dateering van het opschrift, dat hem noemt (IG XII 3 suppl. n. 1269), steunt echter wederom louter op het schrift. Deze Ἐπίχαρμος ontbreekt geheel op de kruikstempels.

Het magere resultaat, tusschen 150 en 100 bereikt, zet zich voort in de eerste eeuw. Ook daar van de priesters, die op opschriften voorkomen, slechts eene minderheid, die wij op ooren van kruiken terugvinden. En zij, die wij nog terugvinden, vertoonen zich slechts eene enkele maal. De rij opent Ἀρχέστρατος. „Kurz vor 100 v. Chr., eher etwas jünger," noemt Hiller het opschrift, waarop hij staat vermeld (DS^2 610_3). Inderdaad, wie het afbeeldsel beziet, dat er van is uitgegeven, zal het hiermede eens zijn en deze inscriptie in het eerste kwart der eerste eeuw stellen. Het aanwijzen van den tijd uit het schrift alleen is hier niet al te onzeker, daar juist uit dezen tijd de meeste Rhodische opschriften stammen.

---

[20]) Bleckmann (Klio XII. 256) zegt, dat ook te Alexandrië bij Neroutsos een stempel van hem genoemd wordt; ik heb daar alleen een stempel van den fabrikant Μενεσθεύς kunnen vinden (N 240 n. 131), niet van den priester.

'Αρχέστρατος wederom, de hier genoemde priester, is ons uit de kruikstempels volslagen onbekend.

Inhoud en schrift beide der inscripties, waarop zij genoemd worden, maken het eveneens waarschijnlijk, dat de priesters Θευγένης [21]) (GDI 3800_1), 'Αντίλοχος (GDI 3828_8) en 'Ροδοπείθης (GDI 4155_3) van dien zelfden tijd, het begin der eerste eeuw zijn. Θευγένης komt eens op het handvat eener kruik voor (als Θεογένης, B° 231 n. 19), 'Αντίλοχος driemaal (L 54), 'Ροδοπείθης in het geheel niet. Meer zekerheid, ja zelfs volledige bestaat omtrent den tijd van de priesters 'Αρχέλεως, 'Ερμοκράτης, Κριτόβουλος en Χαρίσιος. Eene inscriptie uit Naxos, reeds aan Boeckh bekend (IG XII 5. 38), die zeker uit de allereerste jaren is, nadat Antonius in 42 het eiland Naxos aan de Rhodiërs ten geschenke had gegeven (App. B. C. V 7; Sen. de Benef. V 16, 6), vermeldt hen als tijdgenooten. Op deze vier priesters, die dus stellig van ongeveer 40 zijn, berust voornamelijk de meening, dat de Rhodische handel reeds in de tweede helft der eerste eeuw was doodgebloed. Inderdaad komen zij geen van vieren op eenig kruikopschrift voor, en zeker wijst dit feit niet op krachtigen bloei. Maar in de eeuw daarvoor — wij zagen het juist — keert toch ook de meerderheid der op opschriften genoemde priesters niet op kruikhandvatten weer; daarenboven zal het ons thans blijken, dat in de eeuw, die nu volgt, een priester, die op een opschrift vermeld staat, ook op het oor eener kruik wordt aangetroffen. Uit den keizertijd namelijk kennen wij drie priesters door middel van opschriften. Een hunner heet Τίτος Φλαύϊος Φανόστρατος (GDI 3801_2) en wordt dus reeds door zijn naam in den tijd der Flavische keizers geplaatst. Zijn vader Διοκλῆς was ook priester van Helios (GDI 3801_3) en leefde dus omstreeks 50 n. Chr. Van den zoon is geen kruikstempel tot

---

[21]) Hij (Θευγένης Λέοντος) is niet onwaarschijnlijk de broeder van Νικόλαος Λέοντος 'Ρόδιος, die voorkomt op de inscriptie, het laatst door mij uitgegeven Gesch. der alten Rhodier blz. 444, die juist van dezen zelfden tijd is. Λέων nl. is te Rhodus een vrij zeldzame naam.

ons gekomen, van Διοκλῆς wel, zooals Nilsson meent (L blz. 91). Hij neemt aan, dat de raadselachtige stempel 'Επὶ Δίου (N 237 n. 80) gelezen moet worden 'Επὶ Διοκ— en verklaard als eene afkorting van Διοκλεῦς. Overtuigd heeft hij mij niet, maar de zaak is zeker mogelijk. Gelijktijdig met Διοκλῆς leefde de priester Διογένης, wiens tijd volkomen bepaald wordt, daar tijdens zijn priesterschap in het jaar 55 n. Chr. keizer Nero een brief tot de Rhodiërs richtte. Die brief is bewaard in het opschrift DS² 373. Hier is geen twijfel toelaatbaar, of Διογένης [22]) komt op kruikstempels voor: te Panticapaeüm is een stempel van hem opgedoken (BA¹¹ 99 n. 416), een onwraakbare getuige, dat er ook in den keizertijd althans nog Rhodische uitvoerhandel bestond. Wel heeft men dezen lastigen getuige trachten weg te werken, door aan te nemen, dat de priester van 55 n. Chr. een andere was dan de priester van het kruikhandvat, die dan vroeger zou moeten hebben geleefd. Maar deze op zich zelf bedenkelijke splitsing wordt geheel onaannemelijk, als men bedenkt, dat deze stempel, ware hij uit vroegeren tijd, natuurlijk den Rhodischen dialectvorm ἐπὶ Διογένευς hadde moeten vertoonen, terwijl Skorpil, de uitgever er van, rapporteert, dat hij met den in de κοινή gebruikelijken, voor Rhodus laten vorm ἐπὶ Διογένου prijkt.

Resumeerende krijgen wij dit beeld voor den Rhodischen handel vóór 225 en na 150. Uit de bijna twee eeuwen, die vóór 225 als mogelijke periode van stempeling van Rhodische kruiken in aanmerking komen, zijn ons met zekerheid niet meer dan twee priesters bekend, een derde is zeer onzeker. Van twee dier priesters bestaan naast opschriften geen stempels, van den derden, Εὐκλῆς, een der twee zekere, komen 16 stempels voor. Wil men hier volstrekt eene conclusie trekken, dan moet, dunkt mij, voor dien tijd handel van eenig belang worden aangenomen. Na 150 kennen wij voor de eerste halve

---

[22]) Dat de aanvulling van den naam tot Δ[ιογέ]νης juist is, wordt uitgemaakt door het facsimile van het opschrift bij Hiller A M 20. 386 n. 5.

eeuw drie priesters, waaronder een onzekere. Van die drie komt er maar een op kruikstempels voor, en wel slechts eenmaal. Van de vier priesters tusschen 100 en 50, alle vier eenigszins onzeker, vertoont een zich op drie kruikopschriften, een ander op één, twee in het geheel niet. De vier priesters tusschen 50 en het begin onzer jaartelling ontbreken allen op kruikstempels. Van de drie ons bekende uit de eerste eeuw na Christus komt er één zeker op een stempel voor, een misschien, een zeker niet. Hier is de gevolgtrekking het meest aannemelijk, dat doorgaand na 150 de uitvoerhandel te Rhodus nooit geheel verloopen, maar ook nooit meer recht levendig was.

Gegevens, om de 202 ons bekende priesters van Helios nader vast te leggen, die tot de tijdvakken 407—225 en 150—100 n. Chr. moeten behooren, bezitten wij dus voorshands nog niet. Maar veel gelukkiger staan wij ten opzichte van de overige 67 priesters. Die mogen wij met gerustheid tusschen 225 en 150 onderbrengen. En niet minder zeker zijn wij, dat die 75 jaar den allerhoogsten bloeitijd van den Rhodischen handel vertegenwoordigen. Dat hebben epigraphiek en archaeologie, die onmisbare zusterwetenschappen der geschiedenis, bij dit onderzoek, waar de geschreven bronnen ons in den steek laten, ons toch alvast geleerd.

AANHANGSEL I.

KRUIKSTEMPELS IN 'S RIJKS MUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

In de „Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst X 1887, blz. 59" vond ik omtrent 's Rijks Museum van Oudheden het navolgende bericht: „Nog slaagden wij in den aankoop van eene verzameling van 45 ooren en gedeelten van ooren, van gebakken aarde, alle bij Smyrna gevonden. Zij zijn van belang om de daarop ingedrukte opschriften en merken, die de namen der pottenbakkers, handelaars, leveranciers, den inhoud, ook de namen van beambten, onder wie de inhoud verzameld of weggeborgen werd, doen kennen. Onder de namen: Aristoon, Danophilos, Dionysios, Limnios, Herodotos, Hiëroon, Kissos, Kodalos, Linos, Monos, Metrodoros, Praxias, Pa(?), Sosigenes, Skai(os?), Ska(moon?), Cherioon, Philostephanos, Papa (Pappos?), en andere; verder onderscheiden verkortingen en merken, met of zonder bijvoeging van opschriften". Daar de hier geciteerde namen mij de zekerheid gaven, dat de verzameling ten deele uit Rhodische stukken bestond, verzocht en verkreeg ik van den Directeur, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, verlof, om de stempels, die in het magazijn werden bewaard, te mogen bezichtigen en bestudeeren. Met zijne goedkeuring worden zij nu hier uitgegeven. Het blijken 46 stempels te zijn, waaronder 17, die ik zeker voor Rhodisch houd (Groep A), 2, die zeker Cnidisch zijn (Groep C), van Thasischen oorsprong is geen enkele. Dertien stempels (Groep B) vertoonen zeer veel overeenkomst met onbetwistbaar Rhodische. Ofschoon nu

kleine afwijkingen van verschillenden aard bij Rhodische stempels volstrekt niet zeldzaam zijn, heb ik toch gemeend, deze afzonderlijk te moeten houden; want de geheele Leidsche verzameling is nabij Smyrna gevonden, bevat dus niet onwaarschijnlijk Smyrnaeïsche stukken, en omtrent de twee eenige geheel zekere Smyrnaeïsche stempels, die tot dusverre zijn gevonden, schrijft Schuchhardt (P blz. 424): Form und Thon dieser zwei Henkel von Smyrna sind denen von Rhodos so ähnlich, dass man sie ohne die Inschrift für rhodische Henkel halten würde. Ten slotte blijven er nog 19 exemplaren, (Groep D), omtrent wier plaats van herkomst ik niets bepaalds durf zeggen.

Onder al de 46 stempels zijn er maar drie rond (n. 1, 34 en 37); de overige zijn rechthoekig.

A.

Rhodische stempels.

1.

O roos — Rondom de roos:
Ἐπὶ Ἀνδρία. Πανά[μου].

2.

ἐπὶ Ἀριστο
πόλιος.
Ἀγριανίου.

3.

Ἀρίστων.

De naam van den fabrikant in den nominativus, zooals op twee exemplaren te Pergamum (P 938); maar hier is niet, zooals daar, een staf (κηρύκειον) als attribuut aanwezig.

4.

ἐπὶ Ἀρχιβίου.

De stempel vertoont dikke letters en is niet duidelijk; men begrijpt, hem ziende, dat Neroutsos twee stempels van dezen priester heeft kunnen uitgeven als Ἀρνίβιος (N 235 n. 55).

5.

[Ἐπὶ Ἀρχι]
λαΐδα.
Ζμινθίου.

Ἀρχιλαΐδας is een vaak voorkomende priester; de aanvulling is, dunkt mij, zeker.

6.

Γόργωνος.
[Ὑ]ακινθίου.

De fabrikant Γόργων is tot dusverre te Rhodus onbekend; een priester van dien naam komt voor. Daar het opschrift in eene lijst gevat is en de Υ van Ὑακινθίου bij het stempelen blijkbaar buiten die lijst is gevallen (zij ontbreekt thans op het opschrift), zou het denkbaar zijn, dat ook ἐπὶ in den eersten regel op gelijke wijze is weggevallen. Dan hadden wij ook hier den priester Γόργων.

7.

Δαμόφιλος.

Van dezen fabrikant schijnen tot dusverre slechts stempels gevonden te zijn met het opschrift Δαμοφίλου; hier staat zeer duidelijk Δαμόφιλος.

8.

Εὐκλεί

του.

groote herautenstaf naar rechts.

Acht overeenkomstige stempels bij L 203 $_{1-9}$.

9.

Ἱέρωνος.

Groote letters.

10.

Κίσσου.

Een fabrikant Κίσσος is te Rhodus nog geheel onbekend. Het handvat ziet er echter volmaakt als een Rhodisch uit. Een Κίσσος Σολεύς, die in de stad Rhodus woont, bij GDI 4070_1.

11.

Λίνο[υ]. druiventros.

Vier overeenkomstige stempels o. a. bij L 286 b_{2-6}.

12.

Hermesbeeld, naar links gekeerd.

Παπᾶ.

Drie overeenkomstige stempels bij L 347_{2-5}.

13.

ἐπὶ Πολυκ

ράτου.

Ὑακινθίου.

14 en 15.

Πραξίου.

Twee exemplaren. Deze stempels zijn merkwaardig, daar tot dusverre van den pottenbakker Πραξίας nog slechts één stempel bekend was geworden (BA[11] 539). Bij L blz. 535 heet deze fabrikant verkeerdelijk Πράξιος.

16.

Hermesbeeld, naar links gekeerd.

Φιλοστε

Φάνο(υ).

Een overeenkomstige stempel bij L 427_{10}.

17.

. οκρα

De ruimte laat niet toe, dat vóór οκρα (denkbaar is ook Θηρα) meer dan één letter ontbreekt.

B.

Waarschijnlijk Rhodische stempels (Smyrnaeïsch?).

18.

Herautenstaf als attribuut, waarnaast dit opschrift:

A		P
T	Staf	E
M		Ω
N		

De Rhodische fabrikant 'Αρτέμων is tot dusverre slechts gevonden bij L 123, bij Birch (in CIG III blz. XX; trans-

scriptie naar de papieren van Newton) en in de Zapiski Odesskago obščestva XVIII (1895). 87 vlg. (voor mij niet bereikbaar). Van een κηρύκειον als attribuut en eene verticale plaatsing der letters wordt bij Nilsson noch bij Birch gesproken.

19.

Ἀρτέμω νος.

Slordig schrift. Op het eerste gezicht leest men Ἀρτεμωνιος. De ρ van den eersten regel is echter, naar het schijnt, geweldig lang (juist als dat zeker het geval is bij den ρ van Ἡρόδοτος op stempel n. 38), zoodat hij geheel tusschen den ν en den ο van den tweeden regel inkomt en men denkt, dat daar dan een ι staat.

20.

Διονυσίου.

De fabrikant Διονύσιος is te Rhodus welbekend. Het handvat evenwel is dunner en kleiner dan gewoonlijk te Rhodus, ook van eenigszins ander leem.

21.

Κοδάλου.

De naam van dezen fabrikant is niet alleen op kruikstempels nog niet voorgekomen, maar hij is op zich zelf bijna geheel onbekend. Alleen in een spreekwoord bij Suid. s. v. Κοδάλου χοῖνιξ (vgl. behalve de daar door Bernhardy aangehaalde plaatsen ook nog Apostol. 18. 30) vindt men als bijvorm van den naam Κνώδαλος onzen vorm Κόδαλος opgegeven. De lezing is echter zeker, weinige van de Leidsche stempels zijn zoo duidelijk als deze.

22 en 23.

Μαίων.	ster met zes stralen.

Twee exemplaren, waarvan één zeer onduidelijk. Lettervormen jong, evenals bij n. 21. Misschien heeft zich eene ster met zes stralen ook links van de opschriften bevonden; daar is op beide exemplaren thans alles uitgewischt.

Van het tweede exemplaar laat zich met voldoende zekerheid niets meer onderscheiden dan de slotletters ων en de ster.

De pottenbakker Μαίων is tot dusverre onbekend. Wel echter maakt Delattre melding van een raadselachtigen Carthaagschen pottenbakker Μάγων, die met Grieksche letters stempelde, en van wien hij te Carthago vijf stempels heeft gevonden (zie thans C 103). Is deze misschien dezelfde als onze Μαίων?

24.

Μητρο δώρου.

Het schrift schijnt laat te zijn of op niet-Rhodische herkomst te wijzen. Een Rhodische fabrikant Ματρόδωρος (dezelfde?) bij GDI 4245, 535.

25.

Μητροδώρ(ου).

onduidelijk attribuut, misschien een thyrsusstaf.

26.

[Παρα]μόνου.

Deze aanvulling van den afgeknotten stempel is, dunkt mij,

zeker. Alleen is tot dusverre Παράμονος als bezitter eener pottenbakkerij niet bekend. In uiterlijk komt deze stempel volkomen met n. 20 overeen.

27.

Σωσιγένου.

Naar het uiterlijk zijn dit (en het volgende handvat) Rhodisch; de genetivus Σωσιγένου (niet Σωσιγένευς) wijst dan echter op laten tijd. Een fabrikant Σωσιγένης is tot dusverre nergens bekend.

28.

Σωσιγέ(νου).

29.

Τήρου.

Het handvat ziet er uit als Rhodisch. De fabrikant Τήρης is echter op dat eiland, trouwens ook elders, onbekend. Allerlei vreemdelingen bezaten evenwel pottenbakkerijen aldaar: Ἄρκης, Ἀπολλώνιος Πισίδας, Ἰμᾶς, Κοτῆς, Σίνδης, Μάνης, Μίδας, Μαρσύας, enz. In hun gezelschap is natuurlijk ook voor den Thraciër Τήρης plaats.

30.

Als attribuut draagt de stempel een herautenstaf met vleugels; een opschrift was wel nooit aanwezig.

C.

Cnidische stempels.

31.

[Κλ]εύπο

λις. Ἱππο

στ bij [ρ]ά

το [υ].

De bij als attribuut en het donkere leem van het handvat wijzen met zekerheid naar Cnidus. Beide namen zijn namen van fabrikanten (zie Bechtel GDI n. 3549 blz. 243). Voor den fabrikant Κλεύπολις te Cnidus zie o. a. D 150 n. 48; 209 n. 398 vlg.

32.

Ἱερο krab κλεῦς.

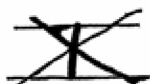
Het bijna uitgewischte opschrift moet van rechts naar links worden gelezen.

D.

Stempels van onzekere herkomst.

De handvatten n. 33 tot en met 44 zijn niet hoekig, maar beslist rond van vorm; zij behooren dus waarschijnlijk tot die groep, welke Nilsson samengebracht heeft als „anses d'origine ncertaine à courbure arrondie'' (L 800—875).

33.

Geen opschrift.

34.

Misschien worden hier letters voorgesteld.

35.

Misschien worden hier letters voorgesteld.

36.

Beneden rechts en links staan misschien de letters Δ en P gestempeld; in allen geval zijn zij thans zeer onduidelijk.

37.

Een monogram, waarop zich na elkander de letters Ηγη (deze letter is onduidelijk) ον laten lezen. Alles is in eene rondte gevat. Vermoedelijk is de bedoeling Ἡγή(μ)ον(ος).

38.

Ἡροδότου.

Een fabrikant van dezen naam is tot dusverre nergens bekend.

39.

Θεόμνιδος.

De M en Δ staan omgekeerd gestempeld, ΟΣ is met een compendium geschreven, de I is niet zeer duidelijk.

De naam Θέομνις is niet alleen op stempels geheel onbekend, maar komt ook, zoover ik weet, alleen op opschriften uit Chios voor (CIG 2223; als Θεῦμνις op eene Chiische munt Hermes 7. 50).

40.

Μητ.

Misschien staat als vierde letter nog een ρ of een ι; voor meer dan vier letters is er geen plaats.

41.

Πα.

De letters (zeer duidelijk) staan verticaal onder elkander.

42.

Πα.

De letters staan naast elkander.

43.

Σκα.

De ruimte laat niet meer dan deze drie letters toe.

44.

Χην/

ωνος.

Deze naam is volslagen onbekend. Twijfel omtrent de ware lezing is buitengesloten; de stempel behoort tot de allerbest leesbare.

45.

Aan weerszijden van een herautenstaf staan de volgende letters gestempeld:

Ρ Ε (de Ε staat niet vast) en Σ Η Μ.

Het geheel is in eene lijst gevat.

Ik kan geene eenigszins zekere verklaring geven.

46.

Het handvat wijkt in vorm en in soort van leem sterk van de overige af; de letters schijnen eer Romeinsch dan Grieksch te zijn. Met moeite onderscheidt men:

LE . ACH .

AANHANGSEL II.

Opmerkingen bij reeds uitgegeven kruikstempels.

B C T 1886 = *Bulletin archéologique du comité des travaux historiques et scientifiques* (*stempels, te Carthago gevonden*).

Blz. 17 n. 30. — De hier vermelde stempel ΤΛΛΙΟ/ΜΑΡΣ— is door Dessau (C 107) eenigszins aarzelend tot Δαλίου./Μαρσύα verbeterd.

Mij dunkt deze verbetering evident.

B C T 1894.

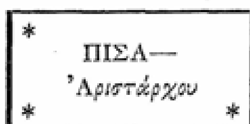
Blz. 109 n. 7. — De stempel, hier opgegeven als —νιου, kan niet anders worden aangevuld dan tot [Φιλαι]νίου. Geen andere naam van een Rhodischen fabrikant eindigt op νιος.

B C T 1902.

Blz. 447 n. 1. — Opgegeven wordt: ἐπὶ Δαμα/—ου./ Ἀγριανίου. Natuurlijk: ἐπὶ Δαμα/ινέτου./Ἀγριανίου. Een andere stempel van Damaenetus te Carthago is C 54.

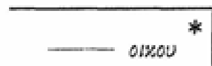
Blz. 448 n. 6. — De opgave ἐπὶ Σιδάμου. Ἀγριανίου („le nom du magistrat ne paraît pas complet") moet aangevuld worden tot ἐπὶ Αἰνησιδάμου. De epounymus Aenesidamus komt nog driemaal te Carthago voor (C 18—21).

Blz. 450 n. 12. — De afbeelding van dezen stempel is aldus:

. Op het eerste gezicht vermoedt men, dat de eerste regel met ἐπὶ begint. Daar echter een priester van Helios Aristarchus in het geheel niet bekend is, maar wèl vele stempels van den fabrikant Aristarchus tot ons zijn gekomen, met als fabrieksmerk vier sterren in de hoeken (o. a. negen dergelijke stempels te Lindos, zie L 79), zijn de letters van r. 1 òf letters van een bijstempel (vgl. hiervoor BCT 1904. 484 n. 9; M 39; P 876 en 877) òf misschien niets meer dan spleten in het leem van het handvat. Vier andere stempels van dezen fabrikant Aristarchus te Carthago bij C 31 en BCT 1904. 484 n. 7; nog twee andere aldaar met de vier sterren in de hoeken bij BCT 1904. 484 n. 8 en 9.

Blz. 450. n. 15. — Delattre geeft op:

. en teekent daarbij aan: „Dumont (nl. D 119 n. 6) ne donne qu'une seule marque se terminant ainsi; encore est-elle incomplète. Il l'a lue: ΟΝΔ? — ΟΙΚΟΥ". In beide gevallen vulle men de opschriften aan tot 'Ονασιοίκου. Voor den Rhodischen fabrikant 'Ονασίοικος zie o. a. GDI 4245, 595—598. Hij komt ook te Carthago voor (C 126). Sterren als zijn fabrieksmerk bij L 346_2.

BCT 1904.

Blz. 483 n. 2. — Den stempel ΑΓΟΙΝΑΚΤΟΣ./Θεσμοφορίου („A la première ligne I est peut-être un P") leze men natuurlijk als 'Αγοράνακτος.

Blz. 484 n. 6. — Zoo is ἐπὶ ΑΡΑΙ/ΟΦΑΝΕΥΣ./Καρνείου even natuurlijk ἐπὶ 'Αρατοφάνευς.

Blz. 484 n. 12. — 'Επὶ 'Αρχιδά/μου./—ύου. Als aanvulling zijn alleen mogelijk de maandnamen Διοσθύου en Πεδαγειτνύου.

Blz. 485 n. 13. — Ἐπὶ ΔΑΜΟ/ΘΕ.ΙΟΥ. Πα/νάμου. Te verbeteren: Δαμοθέμιος. Zie voor den priester Δαμόθεμις o. a. GDI 4245,314—320. Hij komt niet te Pergamum voor, wel te Carthago, is dus waarschijnlijk van ± 160.

Blz. 486 n. 20 en 487 n. 27. — Deze twee stempels zijn waarschijnlijk niet Rhodisch. De eerste bevat als opschrift niets dan de letter Θ, eene kortheid die te Rhodus ongebruikelijk is; de tweede wijkt af in vorm en bevat een opschrift ΜΕΑΚΑ—, dat, als het juist gelezen is, onmogelijk een Rhodischen eigennaam oplevert.

Blz. 487 n. 30. — Νικκσωνος. Bleckmann (Bl blz. 41) heeft hier reeds verbeterd Νικασίωνος.

Blz. 488 n. 34. — ΠΛΑΤΩΝΟΣ. De stempel is, volgens Delattre, òf Cnidisch òf Rhodisch. Noch te Cnidus noch te Rhodus kennen wij een fabrikant Πλάτων; bovendien is te Carthago niet één enkele Cnidische stempel gevonden. Ik acht het mogelijk, dat ΠΑΤΡΩΝΟΣ gelezen moet worden en dan de stempel Rhodisch is. Voor den fabrikant Πάτρων zie L 350.

Blz. 490 n. 44. — Ἐπὶ ΧΩΔΑΜΟΥ. Lees: Σωδάμου. Ook het attribuut („tête radiée tournée à droite") wijst op den bekenden priester Σώδαμος.

Blz. 490 n. 45. — Ἐπὶ —ΕΝΟΡΩΝ— Πανάμου. Vul aan: ἐπὶ Ξενοφῶντος. Πανάμου. De priester Ξενοφῶν andermaal te Carthago BCT 1904. 488 n. 31.

Blz. 490 n. 46. — Ἐπὶ —ΕΙΣΙ/ΔΑΜΟΥ/Ἀρταμιτίου. Hier is wel Ἐπὶ Αἰνησιδάμου bedoeld. Voor den eponymus Αἰνησίδαμος te Carthago zie ook blz. 235.

C = Corpus inscriptionum latinarum VIII, Supplementum III, n. 22639 (stempels, te Carthago gevonden).

4. De stempel Α—λεῦς kan alleen aangevuld worden tot Ἀ[γαθοκ]λεῦς, Ἀ[γησικ]λεῦς en Ἀ[ριστοκ]λεῦς. Van deze drie fabrikanten komen Ἀγαθοκλῆς en Ἀριστοκλῆς ook nog verder te Carthago voor.

20. De stempel ἐπὶ Αιν/ησιδ— moet zonder twijfel aangevuld worden tot Αἰνησιδάμου. Hetzelfde attribuut (caput radiatum) en dezelfde verdeeling der letters over de twee regels ook bij een stempel uit Lindos (L 30_1).

32. Het opschrift luidt bij Delattre: ΕΠΙΑΡΙΣ/ΤΟ — ΔΑ./ Ἀγριανίου. Dessau stelt als aanvulling voor Ἀριστείδα. Mij lijkt het juister, aan den eponymen priester Ἀριστωνίδας te denken, van wien verschillende kruikstempels bekend zijn (zie o.a. GDI 4245, 220 en EAR 5. 530 n. 5).

40. De lezing ἐπ[ὶ Ἀρι]στοφάνευς van Delattre en Dessau is niet geheel zeker. Deze eponymus is noch te Carthago noch te Pergamum bekend. Men kan ook aan Ἀγαστοφάνης denken; zie voor dezen priester GDI 4245, 24.

48. Alle te Carthago gevonden stempels, meer dan 300, zijn Rhodisch; althans van geen enkelen laat zich het tegendeel bewijzen. Daarom is waarschijnlijk ook dit nummer met den fabrikantennaam Ἀσκληπι[οδώρου] Rhodisch. Maar dan geldt dit vermoedelijk insgelijks voor den stempel P 1288, die denzelfden naam vertoont, en dien Schuchhardt onder de stempels van onzekere herkomst heeft gerangschikt.

57. Het opschrift op een ronden stempel Δαμοκλεῦς ΑΓΡΙΝΙΟΥΕ — moet natuurlijk gelezen worden: ἐ[πὶ] Δαμοκλεῦς. Ἀγριανίου.

63. Dit opschrift, Διο —, heeft reeds Bleckmann (Bl blz. 41) tot Δίου aangevuld.

83. Delattre en Dessau geven uit [ἐπὶ Θευδότ]ου. Εἰρηνίδα. Dan zouden priester en fabrikant op één zelfde kruikoor staan, iets wat te Rhodus op ± 10000 stempels 8 maal voorkomt. Veel natuurlijker en beter dunkt het mij, om den naam eener maand aan te vullen en dus te lezen [Ἀγριανί of Ἀρταμιτί]ου. Ε'ιρηνίδα.

102. Dessau geeft uit Λάμπων. Deze fabrikant is van elders geheel onbekend. Beziet men het facsimile bij Delattre, dan denkt men allereerst aan Νάμπων. Inderdaad komt deze naam duidelijk leesbaar voor op den blijkbaar gelijksoortigen stempel Nécropole des rabs 3e année 31. Het is een Libysche

naam (zie den index op CIL VIII en de supplementa hiervan); de fabrikant was een Libyer, die te Carthago woonde.

103. Onder dit nummer zijn de vijf stempels verzameld, die, volgens Delattre, met den Carthaagschen naam Μάγων prijken. „Les tessons", schrijft hij, „sont de composition et d'aspect absolument puniques"; ook verhaalt hij, dat hij een exemplaar van dezen zelfden naam heeft gevonden, met Carthaagsche letters op het oor eener kruik gestempeld. Men moet dus hier eene Carthaagsche pottenbakkerij met Grieksche stempeling aannemen. Wie niettemin toch nog aan het bestaan van zulk eene fabriek mocht twijfelen, dien zij herinnerd, dat ons een Rhodische pottenbakker Μάρων bekend is (R 1347; vgl. voor den Griekschen naam Μάρων o. a. Her. 7. 127) en een pottenbakker Μαίων, wiens woonplaats onzeker is (zie blz. 229).

104. Op dit opschrift leest men Μακο —. Een Grieksche eigennaam, die met Μακο begint, bestaat niet; men moet dus tot conjectuur zijne toevlucht nemen. Maar beziet men de afbeelding van dezen stempel bij Delattre BCT 1894. 114 n. 34, dan wordt het direct duidelijk, dat hij Romeinsch, niet Grieksch is. Hij moet dus te dezer plaatse vervallen. Delattre schijnt hem ook voor Romeinsch te hebben gehouden; ten minste hij teekent er bij aan: „Ce nom est sans doute celui de Magon transcrit par un Romain."

108. Als lezing van dezen stempel wordt opgegeven MATMA (alleen de eerste en de laatste letter staan vast). Nilsson heeft Μαρσύα gegist (L blz. 120), den naam van een der meest voorkomende Rhodische fabrikanten. Ik houd deze gissing voor bijna zeker.

124. Dit opschrift wordt opgegeven als: ἐπὶ Ο—/ο-/Δαλίου. Daar ons maar één Rhodische priester bekend is, wiens naam met Ο begint, nl. Ὀνάσανδρος, is hier de waarschijnlijke lezing: ἐπὶ Ὀνασάνδρ/ου. /Δαλίου.

134. Delattre geeft uit: ἐπὶ Πει———/Πανάμου. Geen enkele priester is bekend, wiens naam met Πει aanvangt, tenzij Πεισίστρατος (de Πεισιστρατίδας, die op een stempel bij

Neroutsos heet voor te komen, N 242 n. 150, is twijfelachtig); daarom is de aanvulling ἐπὶ Πει[σιστράτου]./Πανάμου vermoedelijk juist.

146. Delattre geeft op: Στατος. Dit is geen naam. Waarschijnlijk lijkt mij [Ἀρ]εταῖος, een fabrikant, wiens stempel o. a. zesmaal bij L 69 gevonden wordt.

150. Op het handvat staat Συμμάχου volgens Delattre, niets meer. Deze fabrikant Σύμμαχος is alleen bekend door één kruikstempel uit Alexandrië (N 230 n. 141) en één uit Athene (D 109 n. 239); den eersten heeft Neroutsos uitgegeven, die weinig, den anderen Dumont, die zoogoed als geen gezag bezit. Ik acht het zeer mogelijk, dat op alle drie ἐπί of ἐπ' ἱερέως over het hoofd is gezien. Ziet men nu den stempel bij Delattre aan, dan treft het, dat het schrift (spiegelschrift) volkomen overeenstemt met dat van den stempel C 147, die drie nummers voorafgaat. Maar C 147 heeft één regel meer, waarop staat ἐπ' ἱερέως. Ik vrees, dat van onzen stempel de eerste regel ontbreekt, doch door den uitgever niet als zoodanig is opgegeven, en dat ook hier gelezen moet worden [ἐπ' ἱερέως] Συμμάχου.

166. Opgegeven wordt: ΕΠΙ——/Δ—ΤΟΥ./Βατρομ[ίου]. Hier zijn slechts twee aanvullingen mogelijk: ἐπὶ [Θεαι]/δ[ή]του of ἐπὶ [Ἀθανο]/δ[ό]του.

167. De opgave is: ΕΠΙ Λ—Α/ΤΟΙ—ΕΤΣ./Θεσμοφορίου. Hieruit volgt haast zeker deze lezing: ἐπὶ Ἀ[ρ]α/τοφ[άν]ευς. De eponymus Ἀρατοφάνης komt driemaal te Carthago voor (C 1 en 28; BCT 1904. 484 n. 6).

168. Dezen stempel, Ἐπὶ ΟΤΤΟΣ./Καρνείου, heeft Nilsson (L blz. 120) reeds verbeterd tot ἐπὶ Θευφε[ίδευς].

178. Delattre geeft op: Επὶ—α—κρ/ατευς. Dat beduidt wel haast zeker: ἐπὶ [Κ]α[λλι]κρ/άτευς. De priester Καλλικράτης komt viermaal te Carthago voor (C 94 en 95; BCT 1904. 486 n. 21).

180. De stempel ἐπὶ——εαι/δη—/——υ is wel een stempel van Θεαίδητος.

188*a*. Van den stempel wordt niets meer uitgegeven dan

de uitgang ———αχου. Daar echter geen enkele Rhodische fabrikantennaam op αχος eindigt behalve Ἀρίσταχος, staat de lezing [Ἀριστ]άχου hier bijna vast.

188*b*. Het opschrift luidt: —ανια. Delattre heeft reeds vermoed [Παυσ]ανία. Deze aanvulling lijkt zeker; want op ανίας eindigt geen enkele Rhodische fabrikantennaam dan deze.

192*b*. Opgegeven wordt: ———Υ—Α, met de kantteekening: „Inter Υ et Α tres litterae perierunt." Stel, dat het er slechts twee zijn geweest; dan dringt zich hier als vanzelf de naam van een zeer bekenden Rhodischen fabrikant op (te Carthago komt hij voor BCT 1904. 484 n. 4), en is de lezing [Ἀμ]ύ[ντ]α.

L = *M. P. Nilsson*, *Timbres amphoriques de Lindos*, *in Exploration archéologique de Rhodes V* 1909 (*Extrait du Bulletin de l'académie royale des sciences et des lettres de Danemark*).

258. Καβαλέ[ως]
      ασμι......

lettres irrégulières; il est vraisemblable qu'une ligne qui contenait le nom propre est effacée; écriture rétrograde, l. 2 renversée, certainement [Βαδρο]μίου. — Deze duiding is mogelijk; minstens even waarschijnlijk lijkt het mij echter, dat òf [Βρο]μίου Καβαλέως moet aangevuld worden, zoodat er dan dus niets mankeert (de pottenbakker Βρόμιος Καβαλεύς te Rhodus zou de volmaakte tegenhanger zijn van Ἀπολλώνιος Πισίδας aldaar, C 27), òf dat Καβαλέως . Βαδρομίου de juiste lezing is, maar dan Καβαλεύς geduid moet worden als eigennaam van den pottenbakker, niet als volksnaam, zoodat ook in dat geval niets ontbreekt.

290. Nilsson geeft deze lezing: Μ. . . . ΛΟΥ, met de opmerking: „trois ou au plus quatre lettres manquent; Μηνοφίλου est trop long, W. a restitué Μικύλου (een fabrikantennaam, die geheel onbekend is)". Waarom niet aan Μενελάου gedacht?

Van dezen fabrikant zijn te Lindos zelf twee stempels gevonden (L 306).

389₂. ἐπὶ Σωσι(φί)[λ]ου.

Δαλίου Σπ

φι = K.

Ik acht het waarschijnlijk, dat deze stempel met Σωσίφιλος niets te maken heeft en een tweede exemplaar is van L 385₃:

ἐπὶ Σωσικλεῦ

Δαλίου ς.

815. Een geheel overeenkomstige stempel (opschrift Ἴων) bij R 1326. Hij wordt daar niet als onzeker, maar als Rhodisch opgegeven.

826. Een geheel overeenkomstige stempel (opschrift Φίλων) is te Pergamum gevonden (P 1294). Ook daar wordt hij onder de „onzekere" gerekend.

Nilsson geeft L blz. 533 vlg. eene lijst van de Rhodische priesters en fabrikanten, die na het voltooien van zijn arbeid hem uit Russische publicaties, welke hij over het hoofd had gezien, nog bekend werden. Daaronder noemt hij als volstrekt onbekende fabrikanten o. a.: Ἑρμίας, Εὔαρχος, Ζωΐλος en Πάτρων. Ἑρμίας komt echter reeds voor op de drie stempels L 198 (en 9 andere daar geciteerde exemplaren), Εὔαρχος bij CIG IV p. 261 n. 42*b* en bij P 1277, Ζωΐλος bij P 1017 en 1018 (vier exemplaren) en bij CIG III blz. XVIII n. 75, Πάτρων bij L 350 (waar nog 5 dito stempels worden geciteerd). In deze zelfde lijst geeft Nilsson als nieuwgevonden fabrikant Πράξιος op in plaats van Πραξίας (zie hiervóór, blz. 227).

M = R. A. Stewart Macalister, Amphora handles, with Greek stamps, from Tell Sandahannah, in Palestine Exploration Fund 1901, *blz.* 25 *vlg. en* 124 *vlg.*

De nummers 14, 15, 52, 82, 102, 107, 111, 117, 139, 144, 162, 170, 210, 234, 240, 241, 251, 260, 272, 294,

296 zijn reeds door Nilsson verbeterd (L blz. 113 vlg.; blz. 151), de nummers 59, 81, 146, 215 en 226 door Bleckmann (Bl blz. 39 en 44).

14. Nilsson heeft het raadselachtige opschrift Ἀκτάρω/νος van dezen stempel te recht gebracht, door op het verband te wijzen met de twee stempels uit Carthago, waarop volgens Delattre Ἀκτάωνος staat (C 22). Delattre hield dezen Ἀκτάων voor een Carthager; Nilsson weerlegde hem en kwam op voor den Rhodischen oorsprong der twee stempels. Kan het echter ook zijn, dat de vorm ΑΚΤΑΡΩΝΟΣ op onzen stempel er op wijst, dat in alle drie de gevallen Ἀκταίων, niet de ongewone bijvorm Ἀκτάων als naam van den pottenbakker moet worden aangenomen? De lezingen van Delattre, hoewel veel beter, zijn al evenmin vlekkeloos als die van Macalister.

19. Het opschrift luidt Αμυν—. Geen andere aanvulling is mogelijk dan tot Ἀμύντα.

21. De stempel ἐπὶ Αν..ιλα./Πανάμου moet niet onwaarschijnlijk worden aangevuld tot: ἐπὶ Ἀνδρία./Πανάμου. De laatste α van Ἀνδρία werd dan door Macalister tweemaal geteld. Nilsson (L blz. 114) stelt voor ἐπὶ Ἀναξίδα (wat echter geen bekende naam van een Rhodischen eponymus is) of ἐπὶ Ἀναξιδά(μου).

25. Opgegeven wordt: [ΑΝΘ]ΙΣ/ΟΔΩΜΟΥ./Σμινθίου. Het waarschijnlijkst is: Ἀθαν/οδώρου.

30. Opgave: ἐπὶ ΑΡΗ../ΤΙΔΑ.... Misschien ἐπὶ Ἀρισ/τοδάμου?

40. Ἀγριανί[ου]./ Ἀριστε—. Mogelijk zijn alleen de aanvullingen Ἀριστε[ίδα] en Ἀριστέ[ως].

41. Op een ronden stempel: ἐπὶ ΑΡΙΣΤΙ..Φ.ΙΔ[ΟΥ. Σμ]ινθίου. Hier is hoogst waarschijnlijk een Φ voor een Ο gelezen en moet de aanvulling zijn: ἐπὶ Ἀριστ|ο| [μβρ].[τ]ίδ[α. Σμ of Ὑακ]ινθίου.

58. Macalister geeft uit: ἐπὶ Α[ΡΥ?]Ι/ΜΟΥ./Δαλίου. Iets zekers is hier niet van te maken. Beziet men evenwel de af-

beelding, die gelukkig bij dit opschrift is gevoegd, dan blijkt, dat er ἐπὶ Ἀρχί[νου.] Δαλίου staat.

64. ΑCΙ . . ΙΛΑ. Διο[σ]θύου. Ook in deze duisternis
Ρ
ontsteekt het bijgevoegde facsimile licht, vooral de bloem, die als fabrieksmerk in het midden van den ronden stempel prijkt. Want dat is de eigenaardige, veelbladerige bloem, welke de pottenbakker Ἀγησίλας zich als onderscheidingsteeken pleegt te kiezen (zie bij L 13). Inderdaad blijkt Ἀγησίλα op het opschrift te staan.

67. ΑΦΟΣ, heet het, staat op den stempel, „lettering scratched, surrounding a head of Helios". Men vergelijke allereerst den stempel N 226 n. 7, waar als lezing Ἄθωος wordt opgegeven (gestempeld rondom een Ἥλιος ἀκτινοβόλος), vervolgens de twee stempels uit Phanes nabij Rhodus (R 1276), waarop Miss Hutton Ἄφωος las (in medio orbe caput radiatum, voegt zij er bij), en die reeds door Nilsson in Ἄθωος zijn verbeterd (L blz. 93; slechts houdt hij Ἄθωος verkeerdelijk voor een nominativus in plaats van voor een genetivus), bedenke verder, dat Ἄθως een eigennaam is, die ook afgezien van dezen fabrikant te Rhodus voorkomt (IG XII 1. 548_1), en weet dan, hoe de mysterieuse ΑΦΟΣ in werkelijkheid geheeten heeft.

84. Διοκλ[ῆς]. Deze aanvulling is onzeker. Vaker dan de fabriekseigenaar Διοκλῆς komt de eigenares Διόκλεια voor.

94. ΕΝ ΑΛ ΑΝ[. . .]. Deze ronde stempel met roos
Μ
in het midden moet bijna zeker aangevuld worden tot den door dergelijke stempels zich onderscheidenden fabrikant Ἑλλαν[ίκου].

113. Ἐπὶ Θαρσιπόλιος.|Καρνείου. Aan dezen stempel schijnt niets te mankeeren. De bijgevoegde afbeelding toont echter, dat de Θ op het opschrift niet voorkomt en eene toegift van den uitgever is, wien waarschijnlijk de naam Ἀρσίπολις minder gemeenzaam was dan Θαρσίπολις. Een Ἀρσίπολις zoogoed als een Θαρσίπολις komt evenwel onder de Rhodische priesters

van Helios voor. Voor een tweeden stempel van dezen Ἀρσίπολις, in hetzelfde Tell Sandahannah gevonden, zie men PEF 1902. 395 (waar onjuist ἐπὶ Ἀρσίππονος. Καρνείου wordt uitgegeven, maar natuurlijk ἐπὶ Ἀρσιπόλιος bedoeld wordt).

136. Als opschrift op een ronden stempel, „fractured and flaked", wordt opgegeven [K]λειτομάχου. Aangezien een priester Κλειτόμαχος zeer wel bekend, een fabrikant van dien naam geheel onbekend is, stond er op het gebroken en onleesbare stuk van dezen stempel waarschijnlijk meer dan een enkele K en moet er aangevuld worden [ἐπὶ K]λειτομάχου.

167. De fabrikant [MO?] ΚΛΕΤΣ van dezen stempel zal wel moeten gelezen worden als Ἱεροκλεῦς. Te meer wordt dit waarschijnlijk, daar als fabrieksmerk een „anchor?" beneden het opschrift wordt opgegeven, terwijl Ἱεροκλῆς daar inderdaad dikwijls door een herautenstaf (de verwisseling met een anker ligt voor de hand) wordt begeleid.

203. Macalister geeft op ΣΩ.../ΒΟΤ; als fabrieksmerk „bunch of grapes". De afbeelding van het opschrift vertoont vrij duidelijk de letters ΣΩ/ΡΟΤ; maar de drie uitgewischte letters worden daar verwaarloosd. Bedenkt men nu, dat een druiventros het attribuut is o. a. van den fabrikant Σώταιρος, dan zal men niet aarzelen, hier dien naam te herstellen.

232. Priesters of fabrikanten te Rhodus, wier naam op ωνίδας eindigt, zijn er slechts twee: de vrij zeldzame priester Ἀριστωνίδας en de priester Φιλωνίδας. Dus moet de stempel .. ΝΑΩΝΙΔΑ./Ἀγριανίου hoogst waarschijnlijk gelezen worden ἐπὶ Φιλωνίδα. De priester Φιλωνίδας wordt nog eens te Tell Sandahannah aangetroffen (M 224).

246. De opgave luidt: —ΕΤΑΚΟΤ. Δαλίου; lees [ἐπὶ Ἀρι][σ]τάκου. Voor een anderen stempel uit Tell Sandahannah van den priester Ἀρίστακος, eveneens „oval, with rose, inscription surrounding the rose, reading outwards", zie M 38.

249. Macalisters lezing Ε.ΤΑΡ [M?] Α $\left[\mathrm{P}\frac{\mathrm{I}}{\Phi}\mathrm{O}\right]$ Τ lijkt vrij hopeloos. Ik zou mij echter zeer vergissen, als hier niet

ἐπὶ Ἀρχιβίου moest worden gelezen. Ook te Leiden is een stempel van dezen priester, waar men op het eerste gezicht Ἀρμαβίου van maakt.

263. Onder n. 203 verbeterde ik ΣΩ.../ΒΟΤ tot Σωταί/ρου. Hier wordt opgegeven „ΣΩΘΑΙ/ΒΟΤ, beginning of the seal broken off". Mij dunkt, ook hier moet Σωταί/ρου worden gelezen; wat dan aan den aanvang ontbreekt, is de druiventros, het fabrieksmerk.

264. Het opschrift luidt volgens Macalister —ανδρουα—. De stempel is rond; eene roos vormt het middelpunt. Begint men nu te lezen met de laatste α, dan vindt men als van zelf den fabrikant Ἀ[λεξ]άνδρου, wiens naam dikwijls rondom eene roos is gestempeld.

268. Er zijn stempels bekend met het opschrift ἐπ' ἱερέως /Πολυκράτου (o. a. L 357_{1-3}). Kijkt men met die wetenschap het hier opgegeven opschrift [————]ς/[———] υκρατο aan, dan weet men, wat er aangevuld moet worden.

270. Macalister geeft —ΛΑΝΙΟΤ. Ik vermoed, dat er een Κ is over het hoofd gezien en dat gelezen moet worden [Ἑλ]λανί(κ)ου.

271. De opgave is [ΛΡ?] ΗΝΙΔ [—]; natuurlijk is de juiste lezing Εἰρηνίδα.

274. Schuilt in [Ι?] Λ ΤΟΝ [—] misschien Ἰάσονος?
Α

279. Het raadsel]... τωνος kan, daar de fabrikant Χαρίτων eene zeer zeldzame verschijning is, niet anders opgelost worden dan met Ἀρίστωνος tot slot. Maar is het Ἀρίστωνος of ἐπὶ Ἀρίστωνος? Want zoowel de fabrikant Ἀρίστων als de gelijknamige priester zijn te Rhodus bekend.

302. Opgegeven wordt ΣΑΚΡΑΤΗ./Θεσμοφορ(ίου). Hieruit leest Nilsson (L bl. 113) Σωκράτης./Θεσμοφορίου. Een bezwaar tegen deze aanvulling is evenwel, dat de fabrikant Σωκράτης, die niet minder dan 112 maal voorkomt, nooit den naam eener maand aan zijn eigen naam toevoegt. Die staat altijd op het andere kruikoor gestempeld. Men heeft dus met [ἐπὶ] Σ{ω}κράτ{ε}[υς] meer kans, om het ware te treffen. Toch is

deze wijziging misschien wel wat radicaal; bovendien is Σωκράτης een zeer zeldzaam voorkomende priester. Dit laatste bezwaar wordt ondervangen, door ἐπ' Ἰασικράτευς te lezen; de priester Ἰασικράτης ten minste is veel meer bekend.

309. Bleckmann stelt voor (Bl blz. 44), het opgegevene Ἀγησίλα in Ἀγησί[δ]α te veranderen. Te onrechte; Ἀγησίλας is een bekende fabrikant (L 13), ook uit Tell Sandahannah zelf (M 64).

317. De stempel — ΠΥΘΟΔΩΡ— moet natuurlijk worden gelezen [ἐπὶ] Πυθοδώρ[ου].

318. ἐπὶ .ευδωρου. Δ[αλίου] laat geen andere aanvulling toe dan [Θ]ευδώρου.

323. ἐπὶ ΑΡΙΣΤΟΚΡ[ΑΤ?]ΟΥ. Ἀρταμιτίου. Op stempels vindt men zonder uitzondering den Rhodischen genetivus Ἀριστοκράτευς. Daarom dunkt het mij waarschijnlijker, hier Ἀριστομ[άχ]ου aan te vullen, te meer daar deze priester ook reeds voorkomt op twee andere handvatten, te Tell Sandahannah gevonden (M 303 en 309).

325. Gelezen wordt: ΜΟΛΒ[ΡΙΝ?]ΟΣ./Θεσμοφορίου. Ik gis, dat de bedoeling is: Μολέσιος. Een duplicaat van den stempel Μολέσιος./Θεσμοφορίου vindt men bij P 1136. De eigennaam is Lycisch van oorsprong en Μόλεσις (vgl. het opschrift CIG III 4380 K Add.$_{13}$), niet Μολέσιος, zooals Nilsson (L blz. 87) en Bleckmann (Bl blz. 40) meenen.

PEF 1902, blz. 121.

5. Den stempel ἐπὶ ΑΙΝΗΤΟ[Υ]/Πανάμο[υ] verbetere men tot ἐπὶ Αἰνήτορος.

6. ἐπὶ Καλλ/ικρα.....ε/υς. De aanvulling moet zijn Καλλικρατίδευς of Καλλικράτευς. Daar evenwel de vele (49) stempels van Καλλικρατίδας regelmatig een genetivus op α vertoonen, pleit de hooge waarschijnlijkheid voor Καλλικράτευς.

PEF 1904, blz. 213.

Den hier vermelden stempel 'Αγοραναύκτου. Πανάμου δευτέρου leze men als 'Αγοράνακτος.

P = Die Inschriften von Pergamon, herausgegeben von Max Fränkel, Ernst Fabricius und Carl Schuchhardt, II n. 766—1323.

802. 'Αγκσωνίου, twee gelijkluidende stempels. Jammer slechts, dat op beide exemplaren de letters ΩΝΙ onduidelijk zijn. Daarom houd ik het voor mogelijk, dat er toch bij nauwlettend toezien 'Αγησίππου op de handvatten zal blijken te staan en niet de op zich zelf denkbare, maar nog nergens voor den dag gekomen eigennaam 'Αγκσώνιος.

864. Hier wordt opgegeven [. . . . . / 'Αντιμ[άχου]]. Daar de fabrikant 'Αντίμαχος nooit voorkomt met den naam eener maand op denzelfden stempel, en uit Sicilië een stempel bekend is (S 82) met het opschrift 'Αντιμάχου / Διοδότου (twee firmanten), is het niet onwaarschijnlijk, dat hier van dezelfde firma sprake is en dat er gelezen moet worden Διοδότου / 'Αντιμάχου.

874. ἐπὶ 'Αριστανίου. Πανάμου. De stempel is „rund mit Blume; der Name ist bisher nicht vorgekommen". Ik vermoed sterk, dat wij hier niet met eene verrijking van onzen Griekschen namenschat te doen hebben, maar met eene onjuiste lezing van ἐπὶ 'Αριστάκου. De priester 'Αρίστακος stempelt vaak rondom eene bloem. Vgl. L blz. 117.

956. ἐπὶ 'Αρχιδά(μου). Πανά(μου). Reeds in de GDI (onder n. 4245. 238—241) gaf ik als mijne meening, dat hier ἐπὶ 'Αρχίδα moet worden gelezen. Bij de vijf stempels, die ik ten bewijze van het bestaan van den priester 'Αρχίδας aanhaalde, is sedert nog L 133 gekomen.

1011. Bleckmann (Bl blz. 40) verbeterde reeds de onjuiste lezing Δωρίθιος van dezen en den volgenden stempel (n. 1012) in Δωρίωνος.

1083—86. De drie stempels Καλλίους of Καλλίου, zooals Schuchhardt ze duidt, hebben niets met een (niet bestaanden) fabrikant Καλλίας te maken, maar moeten gelezen worden Καλλιοῦς en Καλλιοῦ[ς]. Zij zijn genetivi van Καλλιώ, eene niet onbekende eigenares eener pottenbakkerij te Rhodus (L 269_{1-4}; C 97; M 132; N 228 n. 96). Vgl. Bl blz. 40.

1150. Hier geeft Schuchhardt op:

Stern ἐπὶ Ξ[ενο] of ἐπὶ Ξ[ενο]. De ster, die als attribuut
Φά [νευς] Φά [ντου]

van Ξενόφαντος voorkomt (BA[11] 105 n. 438*b*), maar nooit van Ξενοφάνης, wijst aan, dat laatstgenoemde aanvulling de juiste is.

1234. ———που. Blume. Aldus de opgaaf bij Schuchhardt. Hij gist [Αἰσώ]που of [Ὀλύμ]που. Daar Αἴσωπος echter òf geen attribuut heeft òf eene staande vrouwenfiguur, Ὄλυμπος daarentegen voorkomt met rechts van den stempel eene roos als attribuut (zie L 343_1; C 125), lijkt mij de toewijzing aan Ὄλυμπος zeker.

1263. Dezen Thasischen stempel heeft Schuchhardt minder gelukkig aangevuld. Hij leest Θασίων. / Νυμφ— en vult aan Νύμφ[ις] of Νυμφ[ίς]. Op een anderen Thasischen stempel (R 1421) komt echter de naam van den pottenbakker Νύμφος voor.

1273. De letters van dit opschrift zijn half uitgewischt. Schuchhardt ontcijfert (de stempel is rond) Δημητρίου —— [Κ]ν[ί]δ[ιον?]. Mij komt het voor, dat er staat Δημητρίου. Κυδοσθένο(υ). Ἀνδρίων. Een bezwaar tegen deze lezing is, dat de ossenkop, waaromheen het opschrift loopt, op Cnidus wijst, en dat nog in het geheel geen stempels uit Andros bekend zijn. De twee firmanten Δημήτριος en Κυδοσθένης duiken ook elders op; hunne woonplaats wordt dan echter niet aangegeven. Te Lindos is een stempel gevonden, „de provenance incertaine", met het opschrift: Δημητρίου καὶ Κυδοσθέ[νευς]

(L 858). Hiermede lijkt mij de stempel gelijksoortig, dien Dumont opgeeft als Κυ[δοσθ]έν[ευς]. Δημητρίου Κν?, maar die wel zal moeten gelezen worden: Δημητρίου καὶ Κυδοσθένου (D 175 n. 200). Ten derde vermeldt Boeckh CIG III blz. XV n. 108 een stempel, te Athene bewaard, waarop volgens Kumanudis te lezen staat: ἐπὶ Κυδοσθένευς. Δημητρίου. Ook hier is wellicht ἐπὶ vergissing voor καὶ en de ware lezing Δημητρίου καὶ Κυδοσθένους.

1276. Van dezen stempel (er staat Ἑρμαίου op) schrijft Schuchhardt: „Unbestimmter Herkunft. Nach Form und Thon rhodisch. Der Name ist bisher auf Henkeln nicht vorgekommen." Reeds toen hadde hem de Rhodische fabrikant Ἕρμαιος uit den stempel R 1295 bekend kunnen zijn; sedert zijn er nog vier stempels met zijn naam bijgekomen (zie L 196 en 142_2).

1280. Het opschrift van dezen stempel is Ἀθηνοκλείους; eene amphora fungeert als attribuut. Schuchhardt aarzelt, of hij hem aan Cnidus of aan Thasos zal toewijzen („nach Form und Thon knidisch oder thasisch"). De amphora schijnt reeds naar Thasos te wijzen; maar daarenboven hadde in Cnidische taal het opschrift Ἀθανοκλεῦς moeten luiden.

1281 en 1282. Ook deze stempels met amphora als attribuut en het opschrift Ἑκαταίου zijn haast zeker Thasisch, niet Cnidisch.

1285. De stempel met het opschrift Παραβοΐσκου (N 229 n. 129), dat Nilsson te recht als Παρὰ Βοΐσκου heeft geduid (L blz. 57), wijst ons den weg, om hier —αρα-|νίσκου op de juiste wijze aan te vullen. Het is niet Παρμενίσκου, zooals Schuchhardt wil, maar een stempel, geheel gelijk aan L 145_3: Παρὰ Β|οΐσκου.

1291. Dit slecht leesbare opschrift, rondom eene roos gestempeld, moet, dunkt mij, gelezen worden te beginnen met den letter, dien Schuchhardt middenin plaatst en voor een Κ uitgeeft. Het is echter een Ε. Dan volgt vanzelf de lezing: [ἐ]π[ὶ Ἀ]θανοδότου en is de stempel Rhodisch, rondom eene Rhodische roos.

1296. Duister is de van voren gebroken stempel ΤΑΛΟΥ-ΡΟΥ. Schuchhardts bisher nicht vorgekommene Name Τάλουρος is natuurlijk slechts een noodschot. Ik houd het voor zeer mogelijk, dat Αἰελούρου moet worden gelezen. Zie voor een voorbeeld van dezen naam (op Rhodus) bij EAR 6. 325 B 33; 327 B 68; 328 B 86.

1299. Deze stempel (er staat Ἡγησίου op) verschilt in uiterlijk noch in den vorm der letters ook maar in het minst van den stempel R 1309. Hiller von Gärtringen heeft dien voor Rhodisch verklaard; te recht, naar het mij voorkomt. Maar dan behoort ook deze niet langer onder de „Henkel unsicherer Herkunft".

1316. Dat deze stempel (Ξενάρετος. Δάλιος) Rhodisch is, niet „onzeker", toonde ik reeds aan GDI 4245, 571.

1318. Dit handvat, met het opschrift Σωταίρ[ου] gestempeld, schijnt Rhodisch, niet „onzeker" te zijn. Want de fabrikant Σώταιρος is te Rhodus niet onbekend (L 394_{1-6}; M 203; 263; AM 21. 58 n. 41).

AFKORTENDE AANDUIDINGEN VAN BOEKEN EN TIJDSCHRIFTEN.

A = Bulletin de la Société Archéologique d'Alexandrie IX (1907). 74—85.

A M = Mittheilungen des deutschen archäologischen Instituts zu Athen.

B^{IV} = P. Becker in Neue Jahrbücher für klassische Philologie, Neue Folge, Supplementband IV.

B^{V} = P. Becker in N. Jahrb. f. klass. Phil., N. F., Suppl. V.

BA^{11} = Bulletin de la Commission Impériale Archéologique de St. Pétersbourg (russisch: Isvestia enz.), Deel XI 1904.

B C = L. Stéphani, Antiquités du Bosphore Cimmérien, Vol. II, Inscript. 79.

Bc = G. Botti, Catalogues des monuments exposés au Musée Gréco—Romain d'Alexandrie, 1901.

B C H = Bulletin de Correspondance hellénique.

B C T = Bulletin Archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques.

B I = Bulletino dell' Instituto di Roma.

Bn = G. Botti, Notices des monuments exposés au Musée Gréco—Romain d'Alexandrie, 1893.

Bl = F. Bleckmann, De inscriptionibus quae leguntur in vasculis rhodiis, Gottingae 1907.

C = Corpus inscriptionum latinarum VIII, Supplementum III, No. 22639.

D = A. Dumont, Inscriptions céramiques de Grèce, Paris 1872 (= Archives des missions scientifiques, 2e Série, T. VI).

D S[2] = G. Dittenberger, Sylloge inscriptionum graecarum, 1898—1901.

E A R = Exploration archéologique de Rhodes (Fondation Carlsberg), Extrait du bulletin de l'Académie Royale des sciences et des lettres de Danemark, Rapport I—VI (1903—1912).

G D I = Griechische Dialektinschriften von Collitz, Bechtel, u. s. w.

Gr = R. Grundmann in Neue Jahrbücher für klassische Philologie, Neue Folge, Supplementband XVII (1890).

Hall = I. H. Hall in Journal of the American Oriental Society XI (1885). 389—397.

I G = Inscriptiones graecae.

J O A I = Jahreshefte des österreichischen archäologischen Instituts.

L = M. P. Nilsson, Timbres amphoriques de Lindos, in E A R Rapport V.

M = R. A. Stewart Macalister, Amphora handles, with greek stamps, from Tell Sandahannah, in P E F 1901, 25 vlg. en 124 vlg.

Michel = Ch. Michel, Recueil d'inscriptions grecques, 1897—1900.

N = Γ. Δ. Νέρουτσος in het tijdschrift Ἀθήναιον III (1875). 226—245 en 441—462.

P = Die Inschriften von Pergamon, herausgegeben von Max Fränkel, Ernst Fabricius und Carl Schuchhardt, II n. 766—1323.

P E F = Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement.

R = Inscriptiones graecae XII 1 n. 1065—1416.

Ra = Revue Archéologique.

S = Inscriptiones graecae XIV n. 2393, 1—610.

S[m] = L. Stéphani in Mélanges Gréco—Romains II = Bulletin de la classe hist.-phil. de l'Acad. de St. Pétersbourg XIII (1856). 150—163 en Bull. de l'Acad. des sciences de St. Pétersb. I (1860). 249—255.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9en NOVEMBER 1914.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, VAN DER WIJCK, QUACK, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM, KUIPER, SIX, BOER, NABER, BAVINCK, TE WINKEL, KALFF, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Van den Heer J. V. de Groot is bericht ontvangen dat hij verhinderd is de vergadering bij te wonen.

Verder zijn voor deze vergadering geen stukken ingekomen.

De Heer Kuiper leest het levensbericht van wijlen ons medelid Prof. S. A. Naber, nadat de familie is binnengeleid. De

Voorzitter spreekt nog een woord van waardeering van den overledene, die sinds ruim 48 jaren lid was van de Kon. Akademie, een langen tijd ook onder-voorzitter; hij brengt hulde aan de wijze waarop de steller van het levensbericht zijn taak heeft volbracht.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en DECEMBER 1914.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, KUIPER, CALAND, BREDIUS, VAN GELDER, BLOK, JUYNBOLL, HESSELING, S. MULLER FZN., BOER, TE WINKEL, MOLENGRAAFF, BOISSEVAIN, DRUCKER, VÜRTHEIM, HEYMANS, SALVERDA DE GRAVE, SIX, OPPENHEIM, HOLWERDA, KLUYVER, KRISTENSEN, D'AULNIS DE BOUROUILL, WOLTJER, DE GROOT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn 5 prijsverzen, getiteld: *De Margaritis*, *'Εν τούτῳ νίκα*, *In Arcum quemdam Augusti semirutum*, *Mnemosynon*, *Ad Pacem*.

Daar zich geen spreker had aangemeld, doen de Heeren Blok en Bredius voor de vuist mededeelingen. De eerste over de vroegere textiel-nijverheid te Leiden, naar aanleiding van het voortreffelijke boek van Mr. N. W. Posthuma (in 4 deelen) „Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche textiel-nijverheid". Hij schetst het ontstaan dier nijverheid na het beleg (in 1574) in verband met de immigratie van Zuidnederlanders en Walen

na de Pacificatie van Gent, waardoor in 1581 het percent der Leidenaars van Z.-Nederland steeg tot 26 % en in de 17e eeuw zelfs tot 40 %. De nieuwe draperie, zooals ze genoemd werdt, van baaien, saaien, enz., ook allengs van fijne lakens, had haar bloeiperiode van 1640—1670. Het verval werd niet veroorzaakt door het Edict van Nantes, maar door stagnatie van wolaanvoer en productie-afzet tengevolge van de oorlogen in 't begin der 18e eeuw, verder door concurrentie, protectie en goedkoopere werkkrachten elders, en door de gebondenheid van de oude Gildenregels, die de magistraat bleef handhaven, schoon De la Court en Mr. Walraven daar reeds lang tegen geageerd hadden. De bevolking daalt van 70 000 in het begin der 18e eeuw, tot 28 000 op het einde dier eeuw. Alleen bleef ten slotte de fabricatie van dekens en goedkooper weefsels voor allerlei doeleinden.

Eenige opmerkingen van de H. H. Six, Bredius en Muller worden door Spreker beantwoord, die van zijn stuk een kort overzicht zal geven voor de Verslagen en Mededeelingen.

De Heer Bredius deelde een en ander mede over een tot heden onbekend schilder van Dordrecht *Abraham Calraat* (of van Calraat) wiens zeer fraaie stillevens om de handteekening *A. C.* aan *Aelbert Cuyp* werden toegeschreven, o. a. nog door Hofstede de Groot in zijn Catalogue raisonné. Maar ten onrechte. *Abraham Calraat* is echter hoogstwaarschijnlijk evenals zijn broeder *Barend Calraat* leerling van Cuyp geweest (dit laatste vertelt Houbraken) en heeft diens warm, smeltend koloriet overgenomen. De stillevens van A. C. stellen zonder uitzondering perziken voor, soms een aantal op een blauw porceleinen schotel, soms maar enkelen. (Museum Boymans, Verzamelingen Kröller, Johnson (Philadelphia), Jhr. van Lennep (Heemstede) en vroeger in het Museum te Berlijn).

In den Inventaris van A. C.'s moeder (Angenietje van Paderode) 1701 overleden, ontdekte Dr. B. een groot aantal stillevens met perziken en in haar testament 1693 spreekt zij van een fruytstuck door haren zoon Abraham Calraat geschilderd.

Terwijl Barend Kalraat zijn naam met *K* teekent, schreef Abraham dien tot aan zijn dood met een *C*.

Nog vindt Dr. B. zijn vermoeden bevestigd door een paar volzinnen in Hoogstraten's Inleydingh tot de Hooghe School der Schilderkonst 1678 verschenen. Hij, de Dordtsche schilder, spreekt daarin met minachting over zijn stadgenoot (hij noemt zijn naam niet eens) die „zijn vlijt betoond had in het schilderen „van een groote en wèl opgehoopte schotel met schoone per„ziken uitermate sappig en net uitgeschilderd waarin hij zich „in stuk voor stuk dapper gekweten had.... hij kreeg een „walging van de onnoozele verkiezing en van zooveel eenderlei „kost en achtte dat hij zijn tijd onnuttelijk besteed had," enz. ....

Alles bij elkander beschouwd meent Dr. B. dat er geen twijfel meer kan bestaan of Abraham Calraat die 1722, 80 jaar oud, te Dordrecht overleed, is de schilder der A. C. gemerkte perziken stillevens. Een fraaie reproductie naar het stilleven der Coll. Kröller werd vertoond. (Deze verscheen bij de Firma Artz in den Haag).

De heer Six deelde mede dat in de Sophia Augusta stichting (in het Stedelijk Museum) ook een nogal bedorven stuk van Abram C. aanwezig is.

Ook van deze voordracht zal een kort verslag in de Verslagen en Mededeelingen verschijnen.

Bij de rondvraag biedt de Heer Kuiper aan zijn boek getiteld De ontwikkelingsgang der Grieksche letterkunde."

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JANUARI 1915.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, QUACK, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, BOER, NABER, BAVINCK, TE WINKEL, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris, voorts de Correspondent VAN RONKEL.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

De Voorzitter spreekt een welkomsgroet aan den Correspondent den Heer van Ronkel en deelt een en ander mede over brieven van Prof. Harnack.

Ingekomen zijn de volgende 23 prijsversen voor den Hoeufftwedstrijd.

Ad pacem, Automaton, Judithae Oloferne etc., Ἐν τούτῳ νίκα, Mnemosynon, In arcum quendam Augusti semirutum, De Margaritis, Pueri ludentes, Belli vis, Pacis augurium, Luminis expertes, Primi Jesu pueri amores, Anticato, Planasia, De caede Serajeviensi, Satelles, Curalium Argumentum, Bellum,

Titus centurio, Aquileia, Superstes sibi, Sophronia, De virtute bestiae non bestialis.

De Heer Kluyver spreekt daarna „over Amaryllis, een gedicht van Huygens".

In een brief aan Daniël Heinsius verklaart Huygens dat dit bucolisch gedicht een toestand in zijn eigen leven zinnebeeldig voorstelt. Van 1620—24 werd hij opgeleid voor de diplomatie. Zijn beschermer, François van Aerssen wilde hem gezant maken te Londen, als daar een vacature kwam. In schijn schikte zich H. in dit plan, maar zijn eigen wensch was Secretaris te worden van Prins Maurits. Het gedicht Amaryllis schetst nu zijn onvervulde wenschen: hij zal uit wanhoop naar Engeland gaan, daar hij thuis zijn geluk toch niet vinden kan. De afloop was dat een ander den in 1624 overleden gezant te Londen Carlton verving en dat H. in 1625 na Maurits' dood Secretaris werd van Prins Frederik Hendrik.

Met den Spreker treden in debat de H.H. Hartman, Kalff, Salverda de Grave en Kern Jr.

Het stuk is bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

De heer Blok verzoekt voor zich en voor den heer Verdam décharge van de opdracht, hun in 1910 gedaan om met eenige leden van de natuurkundige afdeeling der Akademie toezicht te houden op de werkzaamheden van nu wijlen dr. Geyl, die, met steun van eene Rijkstoelage, bouwstoffen zou verzamelen voor eene geschiedenis der geneeskunde in Nederland. Door den dood van dr. Geyl is de opdracht onvervuld gebleven.

Aan het verzoek van de heeren Blok en Verdam wordt voldaan.

Bij de rondvraag deelt de heer Verdam mede dat hij in den loop der maand den 70-jarigen leeftijd zal bereikt hebben en dan dient over te gaan tot de rustende leden.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

OVER *AMARYLLIS*, EEN GEDICHT VAN HUYGENS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. KLUYVER.

Dat van een man als Constantijn Huygens zooveel schrifturen bewaard zijn, is voor ons inderdaad een geluk. Zij verplaatsen ons in een tijd waaraan wij nog steeds met eerbied en bewondering denken; zij laten ons zien hoe in dien tijd het leven is geweest van een man van goede familie, van een gelukkigen aanleg, met zorg opgevoed, in aanraking gekomen met een aantal mannen van beteekenis, onder hen ook beroemde prinsen uit het huis van Oranje. En van dat leven kunnen wij ons een voorstelling maken, uitvoeriger dan alleen in de voornaamste trekken.

Er is wel eens gezegd, dat men aan de nagedachtenis van Huygens een slechten dienst heeft bewezen door maar alles uit te geven wat er van zijn hand over is. Inderdaad bewaarde hij veel wat menig ander zou hebben vernietigd. Men neme alleen maar de gedichten uit zijn jeugd, zooals wij die in de uitgave van den heer Worp voor ons hebben. Wat zijn vele van die stukjes anders dan oefeningen van een scholier die Latijn en Fransch moet leeren? Maar hadden wij ze niet, dan zouden wij veel minder weten van zijn leven als kind in het huis van zijn ouders, en hoe hij daar werd uitgerust voor zijn loopbaan in de wereld. Wat hij zoo gaandeweg schreef werd niet geheim gehouden. Zijn vader was wel streng, maar hij had vooral van zijn jongsten zoon groote verwachting; hij wilde wel wat met hem pronken, hoe vernuftig die zoon was mochten anderen wel zien, het was niet kwaad dat mannen

van aanzien en geleerdheid al vroeg hun oog op hem lieten vallen. Maar het duurde toch vrij lang, eer Constantijn Huygens besloot een bloemlezing uit al wat hij had gemaakt te laten drukken. Hij was negenentwintig jaar toen die verscheen, onder den titel van *Otia*. Wat ons in de gedichten uit zijn jeugd kan treffen, is dat er zoo weinig in voorkomt over liefde. Een groot verschil met Hooft, van wiens jeugd wij minder bijzonderheden weten, maar van wien wij toch mogen zeggen, dat hij toen misschien zijn grootste genot vond in het ontleden en beschrijven van erotische gevoelens, in gedichten waarvan sommige tot het voortreffelijkste behooren wat ooit in Nederland geschreven is. De lyrische gedichten van Hooft uit den tijd vóór zijn huwelijk schijnen wel grootendeels de uitdrukking, in een bepaalden stijl, van zijn liefde voor verschillende Amsterdamsche meisjes die geen van allen zijn vrouw zijn geworden. Wij vernemen uit die gedichten zeer weinig omtrent zijn leven in de maatschappij, zijn studie, zijn bedrijf als toekomstig staatsburger. En de weinige brieven die er uit dien tijd van hem over zijn, leeren ons niet veel meer.

Bij Huygens is het anders. Van zijn jeugd af ging hij veel met menschen om, met menschen die hem er aan herinnerden dat de wereld vol is van hetgeen belangstelling verdient, en dat iemand zich naar lichaam en geest zóó moet ontwikkelen, dat hij met kracht aan dat wereldsche leven kan deelnemen. Maar tegelijk leerde hij dat het wereldsche leven een droom is, en dat men in dien droom het besef moet hebben van de werkelijkheid die in het godsdienstig geloof is geopenbaard. In dat bezige en zeer gezonde leven in den Haag, te Leiden, op reis, scheen het alsof hij voor de liefde geen tijd overhield, ja hij schreef zelfs een vrij lange satire op het huwelijk onder den titel van *Misogamos*, nog wel nadat hij de bruiloft van een zijner kennissen had bijgewoond. Dit stuk is in de *Otia* opgenomen, en die naam *Otia*, die in de voorrede wordt toegelicht, moet aanduiden dat hij het heel druk had met ernstige bezigheden, en slechts in verloren oogenblikken die gedichten geschreven had. In die voorrede is wel

eenige gemaaktheid, doch men moet aan de jeugd wat vergeven; en wie het gedicht *Misogamos* voor een jong mensch onnatuurlijk mocht vinden, wie den dichter voor een vroeg oud mannetje mocht willen houden, dient er op te letten dat Huygens twee jaar na het verschijnen der *Otia* is getrouwd, en dat hij in zijn huwelijk — dat helaas niet lang mocht duren — zeer gelukkig is geweest.

Maar nu is het eigenaardig, dat juist het eerste stuk in de *Otia* een bucolisch gedicht is, getiteld *Amaryllis; ecloga.* Daarin wordt Amaryllis geprezen door Thyrsis, dien zij door haar ongevoeligheid wanhopig maakt. Hier en daar is eenige gelijkenis met de eerste ecloga van Virgilius duidelijk te zien, en bij een oppervlakkige lezing zou men kunnen denken dat Huygens, alweer bij wijze van oefening en om te laten zien wat hij kon, een type uit de Latijnsche litteratuur heeft nagebootst, zonder dat daaruit iets omtrent zijn persoonlijke gevoelens is af te leiden. Maar dit is zoo niet. Want in een brief aan den Leidschen professor Daniel Heinsius zegt hij, dat het gedicht van Thyrsis en Amaryllis iets voorstelt in het leven van hem zelf, ja dat met Thyrsis hij zelf, en dat met een anderen herder zijn broer Maurits is bedoeld. Wie Amaryllis moet verbeelden zegt hij niet. Maar wel verklaart hij, dat het stuk zinnebeeldig moet worden opgevat, en dat het inderdaad met verliefdheid niets heeft te maken. Het is dan ook uit denzelfden tijd als *Misogamos*, October 1620.

Beide gedichten zond hij aan Heinsius om ze aan zijn oordeel te onderwerpen. Want hij stelde prijs op de goedkeuring van den grooten philoloog, een vriend van zijn vader, een vriend ook en een beschermer van hem zelf. Maar Heinsius was zestien jaar ouder dan Huygens, het verschil in leeftijd en in maatschappelijke positie hield hen op een zekeren afstand van elkaar; en niet te verwonderen dan ook, dat Huygens in zijn brief van 26 Oct. 1620 [1]) met eenige aarzeling spreekt over

---

[1]) De heer Worp heeft in zijn uitgave de brieven naar tijdsorde gerangschikt. Zij zijn dus dadelijk te vinden, wanneer men den datum weet.

de particuliere zaken waarop zijn ecloga betrekking heeft: „Eclogae argumentum haud libens aperuerim, neque operae pretium sit obtundi te privatis molestijs aliorum". Het zijn dus de *privatae molestiae* van Huygens die in het gedicht worden aangeduid. Er volgt dan, geheel volgens zijn stemming in dien tijd, een beschimping van de poëzie der verliefdheid: de liefde is een dwaasheid, er gedichten op te maken is *dementia*. En dan komt nog deze inlichting: „Quod scire te interest, sub Thyrsidos persona ipsus ego, sub Moeridos Mauritius frater latet". Er wordt in het gedicht nog iemand vermeld, Sylvander geheeten. Daaromtrent zegt hij: „Quem nomine Sylvandri designemus, et ipsum nomen et periphrasis docebit. Unde etiam intelliges exarata haec nobis per occasionem itineris Anglicani". Hij meent dus, dat Heinsius uit het verband wel begrijpen zal wie met Sylvander is bedoeld. De heer Worp zegt in zijn uitgave der brieven in een noot bij deze plaats: „De toespeling is voor ons niet duidelijk". Het kan dus van eenig belang zijn dit punt nader te onderzoeken.

Het gedeelte waarin Sylvander wordt vermeld, bestaat uit elf verzen. Misschien is niet alles daarin even gemakkelijk te verklaren. Maar wie Sylvander is, blijkt toch duidelijk genoeg, en wel uit twee verzen, in de *Otia* aldus gedrukt:

Ille Calydonijs tandem memoratus Hybernos
Confudisse greges, et confudisse Britannos.

Het woord *Calydoniis* past niet in het metrum, want inderdaad is de *y* kort, en de *o* lang. Maar Huygens heeft het ook niet bedoeld; het juiste woord *Caledoniis*, dat *ē* en *ŏ* heeft, staat in de latere uitgave, in de *Momenta Desultoria* van 1655. En alleen dit geeft ook een goeden zin, want hij bedoelt niet *Aetolisch*, maar *Schotsch*. In die twee verzen staat zeer duidelijk, dat Sylvander de „greges Hyberni" en de „greges Britanni" met de „greges Caledonii" heeft vereenigd. Dat is dus niemand anders dan koning Jacob I van Engeland, de eerste koning die te gelijk over Engeland, Ierland en Schot-

land inderdaad heeft geregeerd. Verder staat er in die passage, over verschillende verzen verdeeld:

> Me pius...
> Syluander... laudasse canentem
> Non neget, et docuisse suas Amaryllida ripas.

Duidelijk is hier de nabootsing van Virg., *Ecl.* I, 5. Sylvander zal niet ontkennen, dat Thyrsis in zijn gezang de schoonheid van Amaryllis heeft geprezen, aan de kusten, in het land van Sylvander zelf. Wanneer nu het gedicht toespelingen bevat op ware gebeurtenissen, kan Huygens dan b. v. bij deze woorden aan iets hebben gedacht dat werkelijk is gebeurd? Ik geloof van wel, aan iets nl., dat op Huygens een grooten indruk moet hebben gemaakt, aangezien hij er in den loop van zijn leven bij herhaling van heeft gesproken. Ik meen in die bucolische passage dit te mogen lezen: „Koning Jacob I zal niet ontkennen, zal zich nog wel herinneren, dat Huygens voor hem op de luit heeft gespeeld". Dat is inderdaad gebeurd bij zijn eerste verblijf in Engeland in 1618, en hij schrijft er over aan zijn ouders in een brief van 7 September.

De Nederlandsche gezant Caron, die toen aan Huygens allerlei dienst en hulp verleende, had den koning een hoog denkbeeld gegeven van Huygens' muzikaal talent, en hij wist te bewerken, dat de jonge Hollander vergunning kreeg in tegenwoordigheid van Z. M. eenige stukken op de luit voor te dragen. Huygens deed, zooals hij schrijft, bijzonder zijn best, een klein half uur lang, terwijl de koning zat kaart te spelen met een van de heeren van het hof; en „ofschoon — zoo zegt hij — de koning van nature heel weinig voor muziek gevoelt, was hij bijzonder over mij tevreden, hij liet bij herhaling de kaarten liggen, en maakte mij allerlei complimenten". Wie nooit voor een koning heeft muziek gemaakt, kan zich misschien niet goed voorstellen hoe Huygens, die door en door muzikaal was, zoo opgewonden kon zijn door den lof van een onmuzikaal man. Maar de waarheid is, dat hij er een diepen indruk van kreeg. Wat hij gevoeld had toen

hij met dat concert zou beginnen, beschreef hij in een gedicht, dat ook in de *Otia* is opgenomen, en dat heet *Coram Rege Britanniae cithara canturus.* En, om nu van andere getuigenissen niet te spreken, wil ik alleen deze verzen vermelden uit zijne *De Vita Propria Sermones,* geschreven in 1678, toen hij meer dan tachtig was, en waarin hij de vriendelijke bejegening van den koning herdenkt:

Citharae quin tendere nervos
(Quanta boni in Batauos Regis clementia!) jussit,
Applausitque pari nugis candore canoris.

Zijn ingenomenheid met den Engelschen koning, dien hij persoonlijk kende, had ook nog andere oorzaken. Ik wil nu alleen de aandacht vestigen op den naam *Ledige Uren,* zooals de bloemlezing van Huygens heette in onze taal; want dit gelijkt op den titel waaronder de koning in 1591 eenige van zijn eigen gedichten had doen uitgeven: *Poeticall Exercises at Vacant Hours.* Misschien is die overeenkomst meer dan toeval, ik weet het niet.

Indien het nu ook buiten twijfel is, wie met Sylvander bedoeld wordt, de verdere attributen van dien persoon en ook zijn naam vereischen nog een kleine uitweiding, die wellicht voor de techniek van Huygens' poëzie eenig belang heeft. Eerst heet Sylvander *pius, et sacra redimitus tempora lauro.* De laatstgenoemde woorden gelijken zeer op Tib. III, 4, 23: *casta redimitus tempora lauro,* hier gezegd van Apollo. Huygens zal hebben willen aanduiden, dat Jacob I belang stelde in de theologie, en dat hij een dichter was, beide naar waarheid. Dan heet hij nog *tuus a teneris, Dictynna, sacerdos.* Indien Sylvander van zijn jeugd af een priester was van Diana, dan zal dit beduiden, dat de koning altijd veel van de jacht had gehouden. Dit is voor een koning wel niets bijzonders; maar zeker is het, dat ook de jachtpartijen van Jacob I Huygens hebben getroffen, o. a. daardoor, dat de koning ieder jaar kwam jagen op een landgoed dat hij aan den gezant Caron ten geschenke had gegeven. En het was bij zulk een gelegen-

heid, dat Huygens voor den koning zijn concert gaf. Duidelijker dan uit zijn brief van Sept. 1618 blijkt dit uit *Serm.* I, 490 vlg., waar hij dat verband vrij uitvoerig en duidelijk beschrijft. Het woonhuis — zegt hij — was op die buitenplaats niet heel groot; en terwijl Z. M. zich verwaardigde daar drie dagen te logeeren, heeft Hij mij audiëntie verleend:

angustaeque casae triduum Majestas
Includi se passa, mihi et iuvenilibus aurem
Praebuit alloquijs.

Ten slotte, wanneer hij Sylvander heeft vermeld als dichter, als jager en als vereeniger van drie verschillende *greges*, dan noemt hij hem nog, min of meer als met een omschrijving van zijn naam, *sylvarum amor*, t. w. in dit vers:

Syluarum Syluander amor laudasse canentem
Non neget *enz.*

Van een persoon gezegd, kan het enkelvoud *amor* in goed Latijn beteekenen *iemand dien men liefheeft*, of een *lieveling*, zooals in den eerenaam van Titus *amor ac deliciae generis humani*. In dien zin gebruikt Huygens het ook in vs. 8 van ditzelfde gedicht. Sylvander is dus een „lieveling van de bosschen”. Dat is een dichterlijke manier van zeggen, waarbij de bosschen gepersonifieerd worden, doch waarmee ten slotte niet zooveel anders wordt bedoeld dan dat Sylvander gaarne in de bosschen is, dat hij met de bosschen is vertrouwd; en aangezien Diana is de *silvarum dea*, en daarover regeert, *silvarum potens*, zooals Horatius haar noemt, kan de bijnaam *silvarum amor* zeer goed betrekking hebben op de hoedanigheid van Sylvander als jager. Doch allicht ook op die als dichter: want de *silvae* en de *nemora* worden zoo vaak genoemd als de plaatsen waar de dichters hunne inspiratie vinden. Hoe nauw ook voor Huygens de bosschen in verband stonden met de Musen, kan misschien blijken uit een gedicht van 1622, tot afscheid aan de Universiteit van Oxford waaraan hij een bezoek had gebracht. Aan het slot zegt hij: „ik kan niet langer blijven in deze vreedzame

stad der geleerdheid, ik moet terug naar mijn vaderland waar oorlog wordt gevoerd": *et vos ignoscite Syluae*, de hoven en parken van Oxford moeten het hem vergeven. Later heeft hij *Syluae* veranderd in *Musae*, maar zijn bedoeling bleef dezelfde.

Die man, die op de bosschen zooveel betrekking heeft, heet nu *Sylvander*. Dit is niet een naam uit de antieke bucolische poëzie, maar bij Huygens waarschijnlijk slechts het aequivalent van *boschman*, dat nu, gespeld *Bosman*, nog als familienaam voorkomt, en dus waarschijnlijk een gewoon woord is geweest. Men weet, hoe gewoon in onze oudere taal de vereeniging is van *bosch ende haghe*. Zeer natuurlijk dan ook, dat bij Hooft in een bucolische samenspraak twee personen voorkomen, *Boschman* en *Haghenaer*, waarmede hij nog wel een andere bedoeling heeft, maar die toch in de eerste plaats zoo heeten omdat zij wonen in de vrije natuur. Een *boschman* is een jager, evenals in het Hoogduitsch *ein waldmann*.

Ik heb mij afgevraagd of de naam *Sylvander* en de appositie *sylvarum amor* door Huygens niet op een kunstige manier in verband zijn gebracht ook met het derde attribuut van den persoon, nl. zijn hoedanigheid van verschillende volken te hebben vereenigd. Huygens is niet bang voor allerlei toespelingen, als zij maar naar zijn smaak vernuftig zijn bedacht. In de Latijnsche dichters, en met name in Virgilius, was hij zeer belezen; reeds in een Latijnsch gedicht van zijn veertiende jaar geeft hij daarvan een sterk bewijs. De *Aeneis* stond hem helder voor den geest. En daarin, evenals trouwens bij andere schrijvers, komt een traditie voor, die bij Virgilius den vorm heeft van een voorspelling, deze nl., dat de zoon van Aeneas en Lavinia niet alleen zal regeeren over de stammen waarover zijn vader reeds heerschappij had gevoerd, maar ook over Alba Longa. Die zoon heette Silvius, en die naam werd in de Oudheid zóó verklaard, dat Silvius was „casu quodam in silvis natus", zooals Livius zegt. Dat denkbeeld spreekt Virgilius uit in de woorden

quem tibi longaevo serum Lavinia coniunx
educet silvis regem regumque parentem.

Deze Silvius derhalve, in een bosch geboren, en bij het begin van zijn leven door het bosch beschermd, was ook een „sylvander", een „boschman". Wellicht heeft Huygens, in de eerste plaats koning Jacob I beschouwende als den vereeniger der drie landen, door zijn Virgiliaansche herinneringen gedacht aan koning Silvius, en heeft hij in plaats van dezen zoogenaamd historischen naam het synonieme *Sylvander* gekozen, een naam die dan voor Jakob I geschikt was in de drie hoedanigheden die hij van hem vermeldt. Immers: wie bedoeld is, dat blijkt — zoo zegt hij in zijn brief aan Heinsius — uit den naam zelf, en uit de *periphrasis*, d. i. uit alles wat hier tot nadere aanduiding van dien persoon wordt gezegd. Het zij mij vergund hier ten slotte de reeds aangehaalde verzen achter elkaar voor te lezen:

Me pius, et sacra redimitus tempora lauro,
Syluander, tuus a teneris, Dictynna, sacerdos,
Ille Caledoniis tandem memoratus Hybernos
Confudisse greges, et confudisse Britannos,
Syluarum Syluander amor landasse canentem
Non neget, et docuisse suas Amaryllida ripas.

Naar het land van dezen Sylvander wil Thyrsis de vlucht nemen, omdat Amaryllis niets van hem weten wil. Boven hem verkiest zij een ander, Mopsus, die toch verreweg de mindere is van Thyrsis. Want Thyrsis is een zanger die de vogels, de wilde dieren, ja de rotsen kan verteederen: hoe is het mogelijk, dat de goden hem niet meer gunst bezorgen:

Dicite Pierides, quid amarunt numina Mopsi?

Dit zal dus waarschijnlijk moeten beteekenen, dat zekere talenten van Huygens niet zoo hoog werden gewaardeerd als hij meende te mogen verwachten. Welke talenten dit waren, zal blijken. In het eerste gedeelte van het gedicht is de woonplaats van Thyrsis niet genoemd, en men denkt aan het Arcadië van de dichters. Maar wanneer Sylvander eenmaal genoemd is, leest men duidelijk dat de ongelukkige Thyrsis een Hollander is, die wil vluchten naar Engeland. Want hij zegt:

Sat miseros vixisse domi, iuuat esse Britannos,
Si sterili Batauos decet insudare furori.

Zijn vergeefsche liefde noemt hij een *sterilis furor*, en hij zegt: „wanneer ik in mijn vaderland, als Hollander, geen ander lot kan hebben dan mij met die ongelukkige liefde af te tobben, dan wil ik maar liever een Engelschman worden". Dan gaat hij onder zeil, en hoewel er een zware storm waait, is hij zonder zorg en onverschillig, want de dreigende schipbreuk is niet zoo vreeselijk als de ongenade van Amaryllis. Wanneer deze met haar kudde langs het strand van Scheveningen loopt („Sceverina... per littora"), dan zal zijn lijk daar misschien juist komen aandrijven. En dan zal Amaryllis misschien tot inkeer komen, en zeggen: „hoe heb ik Mopsus ooit boven Thyrsis kunnen verkiezen? „Quid erat prae Thyrside Mopsus?" De andere herder, Moeris, heeft tevergeefs hem vermaand geduld te hebben: in de liefde is immers alles wisselvallig, eens zal Amaryllis zich gewonnen geven: „et dabit hora quod hora negat". Maar Thyrsis wil niet naar hem luisteren. Het gedicht is geschreven in den Haag, 20 Oct. 1620, en, zooals in den brief aan Heinsius staat, „per occasionem itineris Anglicani," onder den indruk van zijne „privatae molestiae", waarover hij niet in bijzonderheden wil spreken.

Men zal dus gissen, dat Huygens in dien tijd zich thuis ongelukkig gevoelde wegens de een of andere miskenning, dat zijn broer Maurits hem wilde troosten en bedaren, maar dat Constantijn naar zijn raad niet wilde hooren, en liever in een vrijwillige ballingschap naar Engeland ging, waar een koning regeerde die hem al vroeger gunst en goedertierenheid had bewezen. Zijn gevoel van eigenwaarde, het oprechte besef van eigen verdiensten, zeide hem, dat men er in Nederland eens berouw van zou hebben die verdiensten niet bijtijds te hebben gehuldigd. Die stemming moet vrij krachtig zijn geweest, zóó dat een gedicht van 125 hexameters er het gevolg van kon wezen. De dichter was vierentwintig jaar oud, dat is een leeftijd waarop men gewoonlijk nog niet veel reden kan hebben om zich over miskenning in het openbare leven te beklagen. En

Huygens was niet van nature een pessimist, niet iemand om alles af te keuren wat door hooger geplaatsten wordt beschikt. Maar in een zeer sterk en voor zijn gevoel zeer natuurlijk verlangen moet hij zijn teleurgesteld om zóó te kunnen schrijven.

Een korte herinnering aan bekende feiten in zijn leven van een paar jaren te voren is hier noodig. Zijn vader had altijd het plan gehad hem te bekwamen voor een loopbaan in de wereld, niet daarbuiten. Constantijn toonde aanleg voor allerlei studie, maar een eenzijdig geleerde mocht hij niet worden, geen man die zich alleen op zijn gemak gevoelt buiten de maatschappij. Niet onnatuurlijk dus, dat hij in de rechten ging studeeren; men kon dan later, al naar omstandigheden, een van de vele wegen kiezen die voor een rechtsgeleerde open staan. Met die studie van het recht begon Constantijn, bij zijn ouders in huis wonende, en daarna was hij ongeveer een jaar te Leiden. Zijn brieven uit dien tijd zouden ons niet doen denken dat hij met hart en ziel jurist was; hij promoveerde te Leiden niet, maar hij nam van de academie afscheid met het houden van een disputatie, waarvoor hij zich veel moeite gaf. Hij hield bijzonder veel van den Haag waar hij in zijn jeugd zoo gelukkig was geweest, en hij schijnt zich te hebben voorgesteld gedurende zijn verder leven in den Haag de rechtspractijk uit te oefenen. Iets dergelijks althans zou men afleiden uit enkele woorden in het gedicht waarmede hij op 1 Juni 1617 de Leidsche academie vaarwel zei: „quod superest aevi vindicat Haga foro”. Hij kwam in den Haag terug, maar niet terstond ziet men hem maatregelen nemen om het practische leven te beginnen.

Zijn vader achtte het blijkbaar noodig dat hij eerst nog wat meer leerde, en in Maart 1618 werd hij naar Zierikzee gezonden, om daar op het kantoor van den advocaat de Huybert zijn kennis aan te vullen en zich te oefenen. Constantijn vond het leven te Zierikzee wel wat eentonig, zijn patroon noemt hij een *homuncio loquacissimus*, de rechtszaken van de Zeeuwsche boeren noemt hij *minutissimae quaestiunculae*. Hij wilde intusschen zijn best doen, te meer daar hij in die ballingschap niet

lang blijven zou. Want immers, iemand van goede familie moest eerst wat gereisd hebben voor hij zich bond aan een vaste betrekking. En dat denkbeeld van een reis stond al bij hem vast toen hij nog slechts een maand te Zieriksee was. Van April 1618 nl. is een ironisch gedicht, waarin hij zegt dat de jongelingen te Zieriksee niet behoeven te vreezen, dat hij het hof zal maken aan de Zeeuwsche meisjes, want hij houdt alleen van de *aurea libertas*, en in zijn gedachten is hij nu al ver van zijn vaderland: *En dudum Patriis animo procul evehor oris.* En dus, jongelingen van Zieriksee, *Circaei juvenes, per me licet esse maritis.* De laatste brief uit Zieriksee aan zijn ouders is van 11 April, en de daarop volgende is eerst van 10 Juni: toen was hij in Engeland. Er is in zijn correspondentie hier een hiaat. Men verneemt niet hoe het reisplan in bijzonderheden is geregeld, men weet alleen dat de Engelsche gezant in den Haag, Carleton, in Juni 1618 met verlof ging, en dat hij Huygens meenam.

De naam van Carleton doet denken aan de twisten van het Bestand; en dat Huygens onder diens geleide op reis kon gaan, toont op zich zelf reeds duidelijk tot welke politieke partij de familie Huygens behoorde. In die binnenlandsche onlusten was, zooals men weet, ook de Engelsche gezant zeer betrokken, van zijn koning had hij last ontvangen de Arminianen te helpen bestrijden, en hij vertrok naar Engeland juist na een groote onaangenaamheid te hebben gehad met Oldenbarneveld. Men moet nu niet denken, dat de eenentwintigjarige Constantijn Huygens voornamelijk peinsde over de politieke gebeurtenissen die nu voor ons aan dien tijd zijn karakter geven. Integendeel, hij schrijft meest over zijn particuliere zaken, hij zag zooveel, hij maakte kennis met zooveel menschen, ook met den koning. Maar hij bespeurt toch, dat de zaken in Nederland een ernstigen loop nemen, en hij wil graag op de hoogte zijn, want de menschen vragen hem er naar, en dan wil hij hen toch kunnen inlichten. Oldenbarneveld en de andere heeren worden op 29 Aug. gevangen genomen: Huygens is er van overtuigd, niet alleen dat het een verstandige maat-

regel is geweest, maar ook dat God het zoo heeft gewild. In Engeland is men er zeer nieuwsgierig naar wat er nu verder zal gebeuren. Zijn laatste brief is van 26 September: hij komt terug met het schip dat vier Engelsche geestelijken zal meenemen die de Synode van Dordrecht komen bijwonen. Hij maakt in zijn brief grappen over die heeren die van een zeereis niet veel begrip hebben, en die het onderscheid tusschen *prora* en *puppis* alleen kennen uit Virgilius.

In het jaar 1619 bleef hij thuis, met litteraire vrienden had hij veel omgang; van belangstelling in politieke zaken bespeurt men niet veel, tenzij in zijn brieven een enkelen uitval tegen de Remonstranten. Op 11 Mei 1619, twee dagen vóór het onthoofden van Oldenbarneveld, heeft hij tijd om een schertsend gedicht voor een dame te schrijven, een gedicht van meer dan honderd verzen. Hij was zonder twijfel vlug met de pen, het behoefde hem niet veel moeite te kosten; doch mij dunkt, indien hij behalve een litterator ook een politicus was geweest, dan zou hij van den verslagen vijand hebben willen gewag maken. Het is waar, in 1617 schreef hij een ode op de verdeeldheid van het vaderland, doch het is moeilijk daarin iets anders te zien dan een behandeling van welbekende gemeenplaatsen. Zijn godsdienstig gemoed maakte hem afkeerig van het verstandelijk disputeeren over geloofspunten; en hoe komt het dat de Nederlanders nu in die twisten zijn geraakt? Alleen door den voorspoed; en dus — zoo zegt hij in zijn eigen vertaling uit het Latijn:

Comt weelderighe Volck, leert eerst u selven kennen,
Leert hoovaardy, leert pracht, leert haet, leert nyt ontwennen.
Dat is het groote punt daer voor op dient gelet.

Wie zoo spreekt, zal zeker een braaf, een welmeenend man zijn; doch men zal geloof ik mogen aannemen, dat noch theologen, noch politici van dien tijd, tot welke partij ook behoorende, alleen in de stoffelijke welvaart de oorzaak van den strijd hebben gezocht.

Van studie in de rechten of van de rechtspractijk is verder

geen gewag. De reis naar Engeland in 1618 was alleen voor zijn genoegen geweest, doch weldra gaat hij op reis met het denkbeeld dat hij misschien in de diplomatie zijn toekomst zou kunnen vinden. Algemeene ontwikkeling, goede manieren, kennis van vreemde talen heeft men daarvoor noodig, en die bezat hij zonder twijfel. Zijn familie was zeer bevriend met den diplomaat die na den val van Oldenbarneveld, zijn vijand, weer veel invloed had gekregen, François van Aerssen. Deze ging in het voorjaar van 1620 als buitengewoon gezant naar Venetië, waarmede de Republiek in het laatst van 1619 een verbond had gesloten. Constantijn Huygens ging met hem mee in zijn gevolg, en waarschijnlijk heeft Aerssen hem die gunst aangeboden. Onderweg bleek het, dat er onder de geheele bezending niemand anders dan Huygens de noodige talenten had voor het ambt van secretaris. De gezant droeg het dus aan hem op. In zijn gedachten ging hij langzamerhand zelfs verder. Zou Huygens te Venetië niet een vasten post kunnen krijgen? Nu de Staten-Generaal met Venetië een verbond hadden gesloten, en Aerssen de brieven van ratificatie moest overbrengen, moest deze ook onderhandelen over een vaste wederzijdsche vertegenwoordiging. De beide Republieken waren geneigd een ordinaris ambassadeur en niet een resident bij elkaars regeering aan te stellen. Maar dan zou slechts een Hollander van deftige familie en van een zekeren leeftijd in aanmerking komen. Dien post kon men aan Constantijn Huygens niet geven. En toch — schrijft deze aan zijn vader [1]) — de gezant schijnt het niet voor volstrekt onmogelijk te houden („je remarquay toutefois qu'il ne le tenoit si entierement pour chose inouïe"). Wel een bewijs, hoe ingenomen de gezant met zijn secretaris was. Een benoeming als agent zou in elk geval geen moeite kosten. Huygens verklaarde, dat zijn eerzucht ook met een minderen rang voorloopig zeer voldaan zou wezen, dat hij nog zoo jong was enz.

Aan het slot van dit gesprek zei de gezant iets, waaromtrent

---

[1]) N°. 87.

ik het bericht in de eigen woorden van Huygens wil aanhalen: „A la fin me descouvrit un petit point qui merite bien la consideration; il me demanda pourquoy je ne voudroye un peu jetter l'oeil sur la place de Caron en Angleterre; que la charge en estoit plus aisée que d'aucune autre ambassade"; en dan volgen nog eenige lofspraken op de vele talenten die hem daarbij zouden helpen. Men ziet, dat Aerssen het wel bijzonder goed met Huygens meende. Voor een leek in de zaken der politiek klinkt het vreemd, dat Aerssen den post van gezant te Londen als een zeer gemakkelijk ambt voorstelt. Maar blijkbaar meende hij van Huygens als diplomaat alles te kunnen verwachten, en wanneer de eene ambassade hem mocht ontgaan, dan moest hij de volgende hebben die open kwam. En weldra zou er een vacature zijn. Want Caron, de gezant te Londen, met wien Huygens in 1618 had kennisgemaakt, werd ongeschikt, en hij zou het niet lang meer maken. Deze onderwerpen werden in den zomer van 1620 te Venetië besproken, en Huygens schrijft er over aan zijn vader: het is iets waarover deze in alle kalmte moet nadenken.

Men vindt in deze brieven uit Venetië natuurlijk ook veel over wat hij op reis zag, maar niet veel over zaken die hem niet persoonlijk aangingen. En datzelfde kan men zeggen van het uitvoerige journaal van zijn reis, dat de heer Worp in de werken van het Historisch Genootschap heeft uitgegeven. Wellicht had Aerssen hem niet ingelicht over de bijzonderheden van zijn instructie. Doch men zou zeggen dat Huygens ook niet bijzonder nieuwsgierig was; en zulk een nieuwsgierigheid zou toch in iemand die voor de diplomatie eenigen aanleg had, zeer natuurlijk zijn geweest. Huygens zegt weinig over de zaken die men te Venetië moest behandelen, en niets over hetgeen Aerssen op zijn reis met Duitsche vorsten moest bespreken, niets of iets onbeteekenends over de politiek van de Zwitsers, over den hertog van Savoye, over den politieken toestand van West- en Middel-Europa in het algemeen. Wel spreekt hij vaak over kunstwerken die hij zag, over concerten die hij mocht bijwonen en waarin hij zulk een oprecht belang

stelde, over merkwaardige personen die hij ontmoette of trachtte te ontmoeten, zooals Paolo Sarpi, voor wien hij een aanbeveling had van Heinsius. Over zijn poging om met Paolo Sarpi kennis te maken is in een vergadering van deze Academie gesproken door den heer de Beaufort [1]).

De reis duurde van April tot Augustus. Dat hij niet, in welke hoedanigheid ook, te Venetië moest blijven, vond hij zeer goed, want van de Venetiaansche maatschappij had hij toch eigenlijk een ongunstigen indruk gekregen. Op zijn terugreis schreef hij te Chiavenna een elegie op het ontaarde Italië, *Italia decolor*; hij achtte zich gelukkig naar het rechtschapen Nederland te mogen terugkeeren, en Italië liet hij over aan wie daarvan zijn studie mocht willen maken. Nu moest het oog op Engeland worden gehouden, en zeker door toedoen van Aerssen is hij er tijdens het leven van Caron nog driemaal als gezantschapssecretaris heen geweest: in 1621 van Januari tot April, daarna van December 1621 tot het voorjaar van 1623, eindelijk nog van Februari tot Juli 1624. In de brieven van zijn reis in het begin van 1621 staat weer veel over zijn persoonlijke aangelegenheden, weinig over het onpersoonlijke. Gaarne schrijft hij aan zijn vader over zijn kennis van vreemde talen, vooral van het Fransch, waarmede hij zulk een goed figuur maakt, terwijl sommige van de heeren gezanten het zoo brabbelen. Het is waar dat hij nu en dan zegt — maar niet zonder ironie —, dat hij de geheimen van den staat niet in zijn particuliere brieven mag behandelen. Doch het zal blijken, dat hij een jaar later, op zijn volgende reis, in zulke vertrouwelijke brieven aan zijn vader minder geheimzinnig was.

Van zijn lotgevallen in dat jaar 1622 wil ik nu slechts dit in herinnering brengen. Hij was toen meegenomen op een reis die veertien maanden duurde, en Aerssen was weer aan het hoofd der ambassade. Deze bleef er over denken hoe hij Huygens in Engeland geplaatst zou kunnen krijgen. Caron was oud en ziekelijk. Stel, dat men de Regeering kon bewegen

---

[1]) *Versl.*, 4de R., VII.

hem een soort van adjunct te geven. Zulk een post zou voor een diplomaat van eenigen rang te gering zijn, maar juist goed voor Huygens, die dan bij den dood van Caron veel kans zou hebben zijn opvolger te worden. Doch naarmate Caron zijn einde scheen te naderen, werd ook door anderen gedacht aan zijn successie, onder hen ook door personen van aanzien en ervaring. Hier was alle behoedzaamheid noodig, ook zelfs tegenover de andere leden van het gezantschap. Aerssen meende, dat het van veel nut zou wezen wanneer hij Huygens een Engelsche ridderorde kon bezorgen, wat in October 1622 ook is gelukt, maar niet zonder bezwaren. Huygens was niet hoog genoeg in rang, een der gezanten zelf had die eer nog niet eens genoten, men kon Huygens moeilijk een voorrecht geven boven andere gezantsschapssecretarissen enz. Er kwam geen voortgang in de zaken. Eindelijk stierf Caron, in December 1624. Er is een brief van Nicolaas van Reigersbergh aan Hugo de Groot, van 21 Januari 1625. Hij spreekt daarin over verschillende candidaten voor het gezantschap te Londen: de provincie Holland is voor den een, de Prins voor een ander, maar van een candidatuur van Huygens had Reigersbergh blijkbaar nooit gehoord. Aan het slot zegt hij: „Desen morgen ontfange tijdynge dat Joachimi den Ambassade heeft geëmporteert”.

Het plan van Aerssen is niet gelukt, maar was het niet wat al te gewaagd? Was Constantijn Huygens inderdaad zoo begaafd voor deze soort van werk, dat hij het naar recht en billijkheid van andere diplomaten had moeten winnen? Is het niet meer voorgekomen, dat zelfs een man van veel ondervinding in een beschermeling talenten ziet die deze inderdaad niet bezit? Indien ik gis, dat Huygens voor buitenlandsche politiek al evenmin een krachtigen aanleg bezat als voor binnenlandsche, dan meen ik voor die gissing een steun te vinden in zijn eigen gedrag. Ik kom daarmede terug op het gedicht over Thyrsis en Amaryllis.

In den brief uit Venetië waaruit ik reeds iets heb aangehaald, den brief van omstreeks 1 Juli 1620, waarin hij uit-

voerig schrijft over al de welwillende plannen van zijn patroon, eindigt hij die mededeeling aldus: „Laten wij dus het beste hopen. . ., want wil men in de wereld vooruitkomen, dan moet men soms zijn liefste wenschen weten te onderdrukken", of in zijn eigen woorden: „il faut desormais renoncer en ce monde au petit souhait du povre coeur, à qui desire se faire valoir". Daaruit zou men opmaken dat hij verlangde naar een ander geluk dan wat hem werd toegedacht, dat het gezantschap te Londen, hoe eervol ook, volstrekt niet was wat hij het meest begeerde. En dan is het ook te begrijpen, dat in het gedicht dat hij drie maanden later schreef, een nieuwe reis naar Engeland wordt voorgesteld als een ballingschap waaraan hij zich onderwerpt, ja die hij zelfs verlangt, omdat hij thuis het geluk niet mag vinden. En wat hij nu bedoelt met de gunst van Amaryllis, wordt duidelijk door een brief uit Londen van 3 Maart 1621, geschreven dus toen hij sinds een paar maanden daar weer was. Jonckbloet, die zooveel studie van Huygens maakte in een tijd toen de meeste brieven nog slechts in het handschrift konden worden gelezen, heeft reeds een fragment uit dien brief van 3 Maart medegedeeld. Doch ik moet er opnieuw over spreken, omdat ik mij van het beloop der zaken een eenigszins andere voorstelling heb gemaakt.

Huygens schrijft het volgende, dat ik in het Nederlandsch zal vertalen: „Ik moet u zeggen, Vader, dat naar mijn meening het oogenblik nu toch gekomen is waarop men bij Z.E. ronduit voor mij een goed woordje zou kunnen doen. Want immers van zijn twee dienaren staat de oudste op zijn vertrek („le viel serviteur s'en va"), en de jongste geeft duidelijk te kennen dat hij niet tegen zijn taak is opgewassen. Wij kunnen er zeker van zijn, dat een aantal personen dat nieuws in hun oor hebben geknoopt, en sommigen hebben het ook al lang verwacht. En waarom zou ik minder geschikt zijn dan zooveel anderen? Wij moeten nu eens voor al duidelijk spreken, want heeft men zelf nooit eenige moeite gedaan om iets te krijgen, dan heeft men het zich zelf te wijten wanneer een ander er mee heengaat". Van het vervolg geeft Jonckbloet zoogoed

als niets; het is aldus: „Indien Gij het wat lastig vindt U zelf er voor te spannen, dan hebben wij nog „buurman" (*daarmede is Aerssen bedoeld*), die met genoegen de moeite zal doen, en juist zijn advies omtrent mijn bekwaamheden als secretaris zal bij Z.E. zwaar wegen.... Het zou niet kwaad zijn, wanneer hij voor mij zijn best deed zonder dat Gij hem er om verzocht, zoogenaamd buiten Uw weten. Doet hij het uit eigen initiatief, dan zal het des te meer voor mij pleiten. Zeg mij als 't u belieft, of het zoo verkeerd zou wezen wanneer ik hem er over schreef. Ik ben er zeker van dat hij mij niets zal weigeren. Hij heeft mij altijd willen vooruithelpen, en zijn gewone gezegde was: gij verdient het".

Ik weet niet, of Huygens hier de gevoelens van zijn patroon wel goed beoordeelt. Aerssen, die op dat oogenblik niet tegelijk met Huygens in Engeland was, had andere plannen met hem, en hoeveel moeite hij zich wilde geven om die plannen door te zetten, zou een jaar later, in 1622, blijken. Huygens moest de opvolger worden van Caron. En wanneer Aerssen in zijn goedheid dat nu zoo had beschikt, zou hij zich dan zoo gemakkelijk leenen om een geheel ander plan te helpen uitvoeren dat hij niet zelf had bedacht? Machtige beschermers zijn tot zoo iets niet altijd genegen. En het plan van Huygens was toch een geheel ander. Het kabinet van Prins Maurits was blijkbaar sinds eenigen tijd niet al te best voorzien van secretarissen. Er waren er twee: een oude die het niet lang meer maken zou, hetzij dat men zijn ontslag of zijn dood verwachtte, en een jonge die erkende dat het werk hem te veel was. Secretaris van den Prins worden, dat was het wat Huygens wilde. Een week later, 10 Maart 1621, schrijft hij veel dringender: het moet wezen „aut nunc aut nunquam". Te Londen heeft hij vier stukken moeten opstellen, één daarvan is in copie reeds onder het oog van Z. E. gekomen. Deze heeft er zich gunstig over uitgelaten, en gevraagd van wien die redactie afkomstig was. „Je vous supplie — zoo schrijft hij — d'asseurer ce bon Prince qu'il n'y a plume plus chaudement portée à son service que celle qui a couché ledit.

escrit". De Prins moet ook den tekst van de andere stukken te zien krijgen; en wanneer hij van dit alles goed kennis neemt, dan zal hij misschien leeren inzien „quid sit prae Thyrside Mopsus".

Dat zijn juist de woorden die Amaryllis eens zou uitroepen, wanneer het lijk van Thyrsis haar onder de oogen zou komen: „Quid erat prae Thyrside Mopsus?" En nu eerst wordt het naar ik meen duidelijk wat het gedicht beteekent. De gunst van Prins Maurits, die hij als het hoogste geluk beschouwde, is in de ecloga voorgesteld als de genegenheid van de onverwinlijke Amaryllis. In Oct. 1620 was hij meer dan ongelukkig omdat hij die gunst niet kon verwerven. De Prins dacht er blijkbaar niet over een derden secretaris aan te stellen, noch een van de twee die hij had te ontslaan. En daarop moet Huygens te Venetië, eenige maanden vroeger, hebben gehoopt, toen hij, bij alle erkentelijkheid jegens zijn beschermer en ondanks hetgeen deze hem wilde bezorgen, toch aan zijn vader schreef dat men soms zijn liefste wenschen moet smoren, wanneer men wil vooruitkomen. Nu in zijn vaderland die liefste wensch ijdel blijft, wil hij zijn land wel verlaten, en maar weer naar Engeland gaan om zich voor gezant te laten opleiden en in den vreemde te wonen:

Sat miseros vixisse domi, iuuat esse Britannos,
Si sterili Batauos decet insudare furori.

Dat beteekent eigenlijk, buiten de allegorie van het gedicht: „ik wil liever een halve Engelschman worden, indien ik als Hollander — in Nederland — mijn innigen wensch niet vervuld kan krijgen, indien ik niet secretaris van den Prins kan worden". Die wensch was inderdaad tot dusverre niets geweest dan een *sterilis furor*. Nog driemalen werd hij naar Engeland meegenomen, hij liet zich voorthelpen, en vooral in 1622 werd er veel voor hem gedaan. Hij was er dankbaar voor, en uit zijn brieven van dat jaar zou men afleiden, dat hij nu ook zelf ten zeerste verlangde het doel te bereiken dat Aerssen voor hem had gesteld. In het voorjaar van 1621 schrijft hij

aan zijn vader over aanzoeken bij Prins Maurits. Dat was tijdens een verblijf in Engeland waarbij Aerssen niet aan de ambassade deelnam. Het is alsof hij dan min of meer los van hem is geworden. Na de gesprekken te Venetië van 1620, waarin Aerssen hem een mogelijke loopbaan in Engeland had voorgespiegeld, was dit punt misschien niet verder behandeld, en had hij zich overgegeven aan de stemming die in het gedicht van *Amaryllis* zoo duidelijk is waar te nemen.

Maar toen hij in den winter van 1621—1622 opnieuw naar Engeland ging, terwijl hij zijn hoop op een aanstelling bij den Prins zoogoed als verloren had, toen kwam hij meer nog dan vroeger onder den invloed van zijn patroon. Hij verlangde nu zelf, dat deze volvoeren zou wat hij min of meer had beloofd; en hij wist niet recht of de patroon nog altijd die goede voornemens had. Hij gaat nu in de zaken der diplomatie waarlijk belang stellen, en zijn brieven aan zijn vader zijn vol van bijzonderheden over onderhandelingen waarvan Constantijn niets mocht vertellen, en waaromtrent hij zijn vader het zwijgen oplegt. Vooral moet zijn vader er voor oppassen, dat Carleton niets van den inhoud verneemt, want deze zou daarvan ten nadeele van de onderhandelaars kunnen gebruik maken. Over de dubbelzinnige politiek van koning Jacob, die voorgaf de Protestanten te willen helpen en te gelijk met Spanje onderhandelde over een huwelijk van zijn zoon met een Spaansche prinses, geeft hij onbewimpeld zijn ongenoegen te kennen. Over de lastige oneenigheden betreffende den handel schrijft hij uitvoerig. Hij heeft de overtuiging van in een voortreffelijke school te zijn, en hij bereidt zich daarin voor om het vaderland te kunnen dienen, wanneer dit ooit van zijn diensten zou willen gebruik maken. Advocaat worden — daarvan wil hij niet meer weten: hij wil zich liever bemoeien met „le bien public" — zooals hij zegt — dan met de „chicaneries privées", hoeveel winst die misschien ook konden opleveren (n°. 122).

Maar in het begin van 1622 is hij er nog niet zeker van, hoe Aerssen hem in Engeland zal voorthelpen, en hij schrijft:

„je ne sçay ce qu'il est d'adviz de faire de moy". In een post te Venetië — hoedanig dan ook — heeft hij geen zin, en hij neemt nu de vrijheid uit zich zelf met Aerssen te spreken over het denkbeeld waaromtrent deze in 1620 iets had gezegd: een post te Londen, voorloopig als assistent van Caron, „soubs tiltre de secretaire d'ambassade". Aerssen schijnt dat denkbeeld niet te verwerpen, en Constantijn vraagt zijn vader, of deze er niet aan den patroon over zou kunnen schrijven; het was nu juist een gunstig oogenblik daarvoor, en een geschikten vorm zou zijn vader wel weten te vinden. De vader deed het, en ontving een vriendelijk antwoord, maar zeer voorzichtig, slechts in vage termen. Aerssen wist zelf wel wat hij wilde, maar zag beter dan Huygens hoeveel tegenwerking er te overwinnen was. Het antwoord van Aerssen is van 21 Febr. Even vóór het verzonden werd, schreef Huygens aan zijn vader: „De heer van Sommelsdijk heeft uw brief zeer goed opgenomen, en zal u terugschrijven. De zaak zelf staat er volgens hem goed voor. Een paar dagen geleden heeft hij er over gesproken met de andere gezanten, en men nam het besluit dat men, met het oog op de slordigheden („les nonchalans comportements") van den ouden man, te gelegener tijd en plaats zou betoogen, dat het noodig was hem een helper te geven die zich meer met de zaken zou bemoeien, maar zóó dat zijn jaloersheid niet werd gaande gemaakt. Doch de heer van Sommelsdijk heeft mijn naam daarbij nooit genoemd; dat mag volstrekt niet, naar hij meent, indien men de zaak niet wil bederven. Na zijn terugkomst hoopt hij gelegenheid te vinden er over te spreken, dat belooft hij mij vast."

Men moest dus niet driftig wezen en alles zorgvuldig geheim houden. Eerst moest Aerssen voor Huygens een orde machtig worden, en dat kostte al moeite genoeg. De pogingen daartoe uit te stellen totdat de onderhandelingen waren afgeloopen — dit was het advies van Carleton, — kon gevaarlijk worden, want misschien zou de afloop ten slotte zeer ongunstig zijn; beter was het gebruik te maken van de gunstige stemming op een bepaald oogenblik. Die decoratie moest in elk geval

aan verdere stappen voorafgaan. Men moest hopen, dat Caron nog wat zou blijven leven; want stierf hij nu — zoo scheef Huygens in Augustus, — dan zou er voor hem niet de minste kans wezen. Aerssen wilde er na zijn terugkomst voorzichtig over spreken met Z.E. Ondertusschen kwam er aan de onderhandelingen geen einde, nog tot het voorjaar van 1623 bleef men in Engeland. Huygens had intusschen zijn orde gekregen, maar verder was er niets gebeurd.

Van zijn volgende reis naar Engeland in het voorjaar van 1624 is uit zijn brieven niet zooveel bekend. Want zijn vader was in Februari overleden, en zijn moeder schreef hem veel over huiselijke zaken waarin zij zijn hulp noodig had. Zij had ditmaal slechts ongaarne in zijn vertrek toegestemd, en begreep ternauwernood dat hij zich ook nu ter beschikking van Aerssen had willen stellen. „Het docht my al wat vreemt — zoo schrijft zij in Mei 1624 — dat mynheer Aersen in t scheyden tegen my seide, dat ghy hadt begeren me te gaen, en ick sey der op: ick meynde, dat ghy hem mede begeerde; maer t ging soo in haest te werck, dat me nivers af spreken en mocht". Blijkbaar meende Aerssen, dat Huygens zich zelfs door den dood van zijn vader niet moest laten terughouden om zijn kans verder te beproeven; eenigszins bij overrompeling nam hij hem mee. Doch nu naderde het einde van zijn loopbaan in de diplomatie. Met Aerssen ging als gezant Joachimi, en zooals ik vermeld heb, werd deze benoemd tot opvolger van Caron, die eindelijk in December 1624 was overleden.

Dat moet een teleurstelling voor Huygens zijn geweest, maar meer nog voor den heer van Sommelsdijk, want deze had met al zijn invloed niet kunnen gedaan krijgen wat hij had gewenscht. Huygens was slechts de beschermeling geweest, die uit zich zelf naar iets anders had verlangd, en eerst gaandeweg voor de plannen van zijn patroon in vuur was geraakt. Maar die zaak was nu afgedaan: reizen naar Engeland waren verder niet meer noodig. Wat moest hij dan doen? Het werd waarlijk tijd dat hij een behoorlijke betrekking kreeg, hij was nu bijna negenentwintig. In dat voorjaar van 1625 moet hij wel nu en

dan neerslachtig zijn geweest, doch men bespeurt het niet. In zijn brieven is geen sprake van politiek; hij is aldoor bezig met lofdichten te verzamelen voor de *Otia* die hij wil uitgeven, al zijn vrienden worden aangezocht, en dat geeft veel correspondentie. Wat hij op dat oogenblik van zijn eigen toekomst dacht, valt moeilijk te zeggen. Misschien peinsde hij nu en dan weer over zijn lievelingsplan. Doch Prins Maurits overleed in April van dat jaar, zonder hem in dienst te hebben genomen, en de beide secretarissen werden door Frederik Hendrik in hun ambt gelaten.

Doch nu kwam het oogenblik dat de oudste secretaris van den Prins overleed, en wel plotseling, in het kamp, aan een besmettelijke ziekte. Immers in zijn gedicht *De Vita propria* spreekt Huygens van eene *in castris grassata lues* waardoor de oude man werd weggerukt. En nu kwam Huygens met zijn sollicitatie. Niet vanwege zijn eigen bekwaamheden, maar zich beroepende op de trouwe diensten door zijn vader aan de vorstelijke familie bewezen, verzocht hij in alle nederigheid („en toute humilité") ook op zijn beurt in haar dienst te mogen komen. Hij werd op 15 Juni in het kamp te Waalwijk bij den Prins toegelaten. Deze nam een paar dagen beraad; Huygens werd aangesteld op 18 Juni, en op 30 Juni begon hij met de werkzaamheden. Op 2 Juli ontving hij uit Londen een gelukwensch van Aerssen, met de noodige betuigingen van blijdschap over de eer die zijn jongen vriend was ten deel gevallen. Maar toch kan men uit dien brief niet onduidelijk lezen, dat Aerssen zich niet kon vereenigen met het denkbeeld dat Huygens, wien hij iets zoo geheel anders had toegedacht, in dit secretariaat voor altijd zijn werkkring zou vinden. Want hij zegt: „Je prie Dieu que puissiez longues années occuper cette place, jusques à ce qu'une meilleure vous la face changer". En als het ware om hem te toonen, dat hij nog altijd de buitenlandsche zaken beschouwt als het domein ook van Huygens, vertelt hij allerlei bijzonderheden omtrent hetgeen hij thans in Engeland moet beredderen.

Aan den anderen kant moet het Aerssen genoegen hebben

gedaan dat Huygens nu toch een betrekking had gekregen, en in zijn diplomatenstijl zegt hij dan ook, dat hij al lang gehoopt had op een dergelijke gelegenheid („une pareille occasion"), waarin Huygens zijn talenten zou kunnen laten zien.

De benoeming van Huygens gaf eenig ongenoegen onder de Remonstranten, die van Frederik Hendrik hoopten wat zij van Maurits niet hadden gekregen. Nicolaas van Reigersbergh schrijft op 24 Juni het volgende: „Het affsterven van onsen vertrouden vrient, de heer secretaris Tunijnck, heeft mij vrij naer gegaen ende raeckt mij nader, omdat ick vrees dat wij aen den successeur niet sullen vinden dat wij aen hem hebben verloren. De intercessi van Carleton ende ooc van de Coninginne van Boheme selffs meene ick dat Hugens tot dat avancement hebben geholpen. Hij is een favoryt van Aerssens, die hem hier gistere, dat hij naer Engelant vertrock, over dese tijdynge seer verblijde. Ick meen dat dit mede van de vruchten sijn, die wij van de absentie van mijn heer den Prince trecken. Niemant kan sijn Ex^{tie} terdege onderrichten, ende ick weet niet off in Hollant de luden verde genouch sien hoeveel aen dese plaetse gelegen is.... Het is te laet. Men moet voorder toesien". Huygens is voor hem alleen de client van de Contraremonstrantsche partij, die gesteund werd door het Engelsche hof, in den Haag vertegenwoordigd door Carleton, en door de verjaagde koningin van Bohemen, de dochter van den Engelschen koning. Het is mogelijk, dat Huygens van dien steun heeft genoten, maar de door Reigersbergh uitgesproken vrees zal niet gegrond zijn geweest: Huygens was niet de man om zijn ambt voor onedele praktijken te misbruiken, en meer dan eens heeft hij in waarlijk treffende woorden beschreven hoe hij door zijn betrekking tot den vorst anderen van nut wilde zijn, meerderen zoowel als minderen, ook — zooals hij zegt — armen, onderdrukten, weezen, die hij voor wanhoop zocht te bewaren.

De voorstelling van Jonckbloet, die de gewone is gebleven, komt hierop neer, dat de aanstelling bij den Prins als het

ware de bekroning was van zijn werkzaamheden als leerling-diplomaat. Sprekende over zijn bedrijf te Londen, zegt Jonckbloet: „De drukte, die daaruit voortsproot, was hem niet onwelkom, want in ernstige bezigheden had hij grooten lust. Hij durfde er *dan ook* bij zijn vader op aandringen, den Prins rondweg te verzoeken om hem aan zijn persoon te verbinden" enz. Het is natuurlijk waar, dat zijn oefening als secretaris van verschillende gezantschappen hem te stade moest komen toen hij particulier secretaris was van Frederik Hendrik; maar het is geloof ik niet waar, dat hij van 1618 af uit eigen verkiezing een lijn volgde die uitliep op het punt waar hij ten slotte is aangekomen. Reeds in 1620 geeft hij duidelijk te kennen dat hij die lijn volgt tegen zijn zin, voortgedreven door zijn beschermer, en zich onderwerpende, omdat hij voorloopig niet kan bereiken wat hij zelf verlangt.

Misschien is het lot van Huygens een treffend voorbeeld van de goede zorg der natuur, die iemand vaak brengt waar hij wezen moet ondanks de tegenwerking van menschen. Indien de bemoeiingen van Aerssen waren gelukt, dan zou Huygens in het begin van 1625 gezant van de Staten-Generaal te Londen zijn geworden. Dan zou hij voorgoed zijn geweest „de uytlandighe herder", zooals hij zich noemt in 1622, toen hij zooveel maanden achtereen in Engeland vertoefde, hopende op een aanstelling daar, en te gelijk droef gestemd. Want evenals hij zich zelf in 1620 voorstelde als den herder Thyrsis die in ballingschap moest gaan, zoo schrijft hij in 1622 te Londen die waarlijk dichterlijke klacht die aldus begint:

Aen de blancke Britter stranden,
Daer de Son ten Zuyden blaeckt,
Daer de vlacke Vlaender-landen
Eertijds laghen aengehaeckt,...
Lagh een Hollandtsch Herder-jonghen
Droeffelijck ter neer gevelt.

Die knaap, die daar aan het strand van Engeland ligt, geeft zijn groeten mee aan de ebbende zee die zich beweegt in de richting van zijn vaderland; hij ziet de zon die uit het

oosten komt, die de tijding van het ontzet van Bergen-op-Zoom naar het verre westen, naar het einde der wereld gaat overbrengen, en die niet bij hem in Engeland wil blijven stilstaan. Het schrijven van zulk een gedicht, de behoefte daaraan te gevoelen, is nogal zonderling voor een jong diplomaat wiens grootste verlangen het zou zijn in dat land van ballingschap gezant te worden. Wanneer hij met zich zelf alleen is, komen er geen denkbeelden van staatsmanswijsheid in hem op, maar visioenen van een geheel andere verbeelding. Maar kon hij het helpen, dat het Voorhout van 's-Gravenhage voor hem de gelukkigste plek op aarde was? Den Haag, niet Amsterdam, was voor hem de trots van het vaderland. Want in den Haag woonden de Prinsen van Oranje, wier roem de roem van Nederland was. Zijn vader Christiaan was geboren op de domeinen van Oranje in het land van Breda, den vader des vaderlands had hij als secretaris gediend, na diens dood was hij secretaris van den Raad van State geworden, maar te gelijk de belangen der vorstelijke familie blijven waarnemen, zijn kinderen had hij opgevoed in aanhankelijkheid jegens de kinderen van den grooten Prins. Die aanhankelijkheid had in Constantijn een vorm die bij zijn rechtschapen karakter paste. Hij was niet de sterke man die als minister of gezant een vorst had kunnen leiden, maar nog veel minder geleek hij op een hoveling in den slechten zin waarin men dat woord soms gebruikt. Hij diende zijn meesters, maar nooit met een bedoeling waarvoor hij niet had kunnen uitkomen. En het besef daarvan gaf hem later een rustigen, helderen ouderdom.

Doch over zijn later leven mag ik hier niet spreken. Het zij mij slechts vergund nog éene opmerking te maken. De zoo bekende *Scheeps-praet ten overlyden van Prins Mauritz* had eerst den titel van *Ecloga nautica*. In de door Huygens uitgegeven *Korenbloemen* bestaat het gedicht uit zeven copletten, waarin over den dood van Maurits wordt gesproken, en hoe hij werd opgevolgd door Frederik Hendrik. Maar de uitgave van den heer Worp doet zien, dat er in het handschrift nog drie copletten volgen, waarin het overlijden van den ouden

secretaris Tanijnck wordt behandeld, zóó dat er blijkbaar nog meer moesten komen. Dat vervolg had dan moeten gewag maken van Huygens in zijn nieuwe ambt. En dat gedeelte zou voor Huygens de hoofdzaak zijn geweest. Maar door welke oorzaken ook heeft hij het gedicht niet voltooid, en hij heeft er toen van laten drukken wat eenigszins een geheel vormde, maar eerst alleen als inleiding was bedoeld. Had hij zijn plan uitgevoerd, dan zou hij in zijn *Ecloga nautica* hebben beschreven hoe hij datgene had verworven, wat in zijn vroegere ecloga werd voorgesteld als de gunst van Amaryllis. De keuze van denzelfden term *ecloga* voor de beide gedichten is geloof ik niet toevallig: het eene gedicht had de weerga moeten zijn van het andere.

DE LOGICA VAN HEGEL EN ZIJN BEWIJS VAN DE VALWET DER LICHAMEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. d'AULNIS DE BOUROUILL.

Het is thans tien jaren geleden dat ik de eer had in de bijeenkomst dezer Afdeeling der Koninklijke Academie eene voordracht te houden over de poging van den Franschman Pierre Joseph Proudhon om, door toepassing van Hegels Logica, een nieuwe maatschappelijke ordening uit te denken. Deze poging, vervat in diens *Contradictions économiques,* moest ik kenschetsen als in geenen deele geslaagd. Proudhon bleek mij voortdurend door den eigenaardigen gedachtengang, welken Hegel beweert te hebben ontdekt, te zijn om den tuin geleid. Mij kwam het voor dat diens zoogenaamde dialektische ontwikkeling van begrippen op een doorloopend zelfbedrog steunt.

Kort na die voordracht vond ik aanleiding om mijne studiën over Hegel voort te zetten. Ik ben eenige stellingen over dit onderwerp gaan verdedigen op vergaderingen van studentendebatingclubs te Utrecht, te Delft en te Leiden. Toen zijn — het was in het voorjaar van 1907 — van allen kant ijverige aanhangers van Hegel opgekomen. Ten overstaan van een belangstellende schare heeft een debat plaats gehad zoo breed en diep als de Hegelianen zelve wenschten. Mijn doel hier-

mede is bereikt, indien destijds overtuigingen hebben wortel gevat door toepassing van het *hoor en wederhoor*, — overtuigingen omtrent den aard van het menschelijk kenvermogen en omtrent den weg, die bij wetenschappelijk onderzoek moet worden gevolgd.

Na mijn tocht door al die debatteergezelschappen werd ik van bevriende zijde aangemoedigd om mijn denkbeelden meer algemeen bekend te maken. De tijd echter scheen mij hiervoor niet geschikt. Na zóóveel handgemeen moest voorloopig liever een tijdperk van vrede dan van nog scherper oorlog aanbreken. Maar thans maak ik gaarne gebruik van de gelegenheid, welke deze kring van geleerden mij aanbiedt, om mijn inzichten over Hegel mede te deelen in zoodanigen vorm, dat het alles in druk kan verschijnen. Ik hoop op het karakter zijner Logica eenig nieuw licht te kunnen doen vallen door bijzonder op den voorgrond te brengen hetgeen Hegel zelf hieromtrent geschreven heeft. Bovendien wensch ik, meer dan tot dusver is geschied, de aandacht te vestigen op eenige voor de kennis van Hegels methode leerzame bladzijden uit zijne voorlezingen over natuurphilosophie. Het zijn die, waar hij het bewijs afkeurt, hetwelk Galilei geleverd heeft voor de natuurwet, dat bij den val van lichamen de doorloopen afstanden bepaald worden door het quadraat der valtijden, en waar Hegel hiervoor een *ander* bewijs wil in de plaats stellen, een bewijs „uit het begrip der zaak". Men vindt in die bladzijden de twee methoden van wetenschappelijk onderzoek tegenover elkander geplaatst: het mathematisch-physisch bewijs van Galilei, hetwelk steunt op waarneming en ervaring — het metaphysisch bewijs van Hegel, hetwelk bestaat in bespiegeling.

Reeds van vroege jaren af schijnt Hegel gepoogd te hebben een nieuwe methode voor wetenschappelijk onderzoek te vinden. Al moge zijn roem als wijsgeer voornamelijk weêrklonken hebben tusschen 1817 en 1831, toen hij te Berlijn hoogleeraar was, — wat hij in 1801 schreef bevat reeds de

kern zijner philosophie [1]). Er bestaat, beweert hij, een strijd tusschen Verstand en Rede [2]). De laatste heeft een mystieken aard, een speculatief karakter. Het Verstand kan alleen dan den strijd winnen indien de Rede haar mysticisme prijs geeft. Het gezonde menschenverstand verstaat niet den arbeid der Rede, het bedrijf der Bespiegeling. Het moet er zelfs een afkeer van hebben [3]).

Zoo schreef Hegel reeds in 1801.

Een uitlegging van dergelijke uitspraken is waarlijk niet overbodig.

Men moet weten dat reeds vóór Hegel het in Duitschland de gewoonte geweest was een onderscheid te maken tusschen *Verstand* en *Vernunft*; welk laatste woord in het Nederlandsch vertaald Rede heet. Volgens den Engelschen taalgeleerde Max Muller [4]) beteekenden beide woorden oorspronkelijk volmaakt hetzelfde, maar het taalgebruik zou hun gaandeweg verschillende beteekenis hebben toegekend. Hoe toch handelt de mensch bij den opbouw van wetenschap, m. a. w. bij de poging om een geordend tafereel van kennis en een inzicht in den samenhang van oorzaken en gevolgen der verschijnselen te verwer-

---

[1]) Dr. K. L. Michelet, die in 1832 de uitgaaf van Hegels werken heeft bezorgd, schrijft in het voorwoord van het eerste deel: „Ich er-„kannte dass die frühesten Schriften Hegel's den Keim seiner ganzen „Philosophie schon enthielten."

In de hier volgende aanhalingen maak ik steeds gebruik van de tweede uitgaaf van Hegels *Werke*, verschenen te Berlijn in 1832 en volgende jaren. Hen, die deze aanhalingen willen nazien, maak ik er opmerkzaam op dat de paginatuur der tweede uitgaaf een weinig van die der eerste uitgaaf afwijkt.

[2]) Werke I, bl. 176: „Im Kampfe des Verstandes mit der Vernunft „kommt jenem eine Stärke nur in soweit zu, als diese auf sich selbst „Verzicht thut."

[3]) Werke I, bl. 184 (in het opstel over Verhältniss der Spekulation zum gesunden Menschenverstand): „Die Spekulation versteht deswegen „den gesunden Menschenverstand wohl, aber der gesunde Menschenver-„stand nicht das Thun der Spekulation".... „Nicht nur aber kann „der gesunde Menschenverstand die Spekulation nicht verstehen, son-„dern er musz sie auch hassen, wenn er von ihr erfährt."

[4]) F. Max Muller, The science of Thought (1887) bl. 72.

ven? Allereerst brengen zijn zintuigen hem door middel van gewaarwordingen in betrekking met de buitenwereld. Op zijne waarneming van feiten volgen oordeel, verbinding, rangschikking. Hij vormt algemeene begrippen. Dit alles zou de taak zijn van het *Verstand*. Hierop volgt de taak der *Rede*: het opsporen van verband tusschen oorzaken en gevolgen, het vaststellen van éénheid in de verscheidenheid. Ziehier de oude onderscheiding tusschen Rede en Verstand. Bij nieuwere schrijvers, en vooral buiten Duitschland, treft men haar zelden meer aan. Deze schrijvers gaan uit van de eenheid van het intellect; bij hen is de wetenschap *één verstandelijk begrijpen*.

Op dit meer eenvoudige standpunt stond Immanuel Kant nog niet [1]). Maar *altijd* toch behooren, volgens dezen, voor vruchtbare kennis, zoowel Verstand als Rede de ervaring tot grondslag te hebben. Wij kunnen, schreef hij, met onze besluiten nimmer buiten het veld der ervaring komen. De Rede moge aan onze ervaringskennis een doorgaande regelmatigheid en stelselmatige eenheid verleenen, doch wanneer de Rede poogt uit zich zelve, onafhankelijk van waarneming en verstand, nieuwe begrippen en voorstellingen te scheppen, dan wordt zij onvruchtbaar [2]). Van ervaring ontbloot heet zij bij Kant *reine Vernunft*: zuivere Rede. In zijne *Kritik der reinen Ver-*

---

[1]) E. von Hartmann, *Ueber die dialektische Methode*, Berlin 1868, bl. 22.

Deze schrijver doet opmerken dat Kant de eigenaardigheid had voor iedere bijzondere werkzaamheid van den geest een bijzonder vermogen uit te vinden: „Al mogen de andere dozijnen van vermogens „spoedig het verdiende lot der vergetelheid hebben ondergaan, helaas „zijn vermogen van *Vernunft* had het ongeluk in den eersten tijd nog „veel onheil te stichten; het gaf het slechte voorbeeld van een orgaan „voor een *onmiddellijk*, op geen verstandswerkzaamheid berustend „weten."

[2]) Kant, *Prolegomena* (uitgaaf 1794), blz. 205: „Der Grundsatz, „der meinen Idealism durchgängig regiert und bestimmt, ist dagegen: „Alles Erkentnisz von Dingen aus blossem reinen Verstande oder reiner „Vernunft, ist nichts als lauter Schein, und nur in der Erfahrung ist „Wahrheit." En *Prolegomena*, bl. 182.

nunft [1]) heeft Kant de machteloosheid dier zuivere Rede aangetoond. Door den aard van zijn kenvermogen tot het veld der ervaring beperkt, poge de mensch niet de grenzen hiervan te overschrijden. Daarbuiten ligt geen wezenlijke kennis, daar is slechts de zetel van den schijn [2]).

Immanuel Kant moge dit in 1781 hebben verkondigd, de latere philosooph Hegel ziet juist in de bespiegelingen der zuivere Rede het groote heil. Wat de Koningsberger wijsgeer met vele anderen noemt *Verstand* en *Rede* wordt door Hegel saamgevat onder het woord Verstand. Wat Kant genoemd heeft *zuivere Rede* heet bij Hegel kortweg *Vernunft.* Door alzoo de oude woorden te bezigen in nieuwe beteekenis, bedekt Hegel dat hij met zijne tegenstelling tusschen *Verstand* en *Vernunft* enkel bedoelt de tegenstelling tusschen ervaringskennis en bespiegeling [3]).

Deze bespiegelende „zuivere Rede" gaat dan aan het werk en verricht, volgens Hegel, een denkoperatie waarvan hij een stelselmatige beschrijving geeft onder den naam van *Logik.* Ook hier weder een oud woord voor een nieuwe zaak.

Tegen de Logica in den gewonen zin des woords, — de leer der denkvormen, door Aristoteles gegrondvest, door de middeneeuwsche Scholastiek in tallooze distincties uitgewerkt,

---

[1]) Hoe Kant zich de betrekking tusschen Verstand en Rede gedacht heeft blijkt o.a. uit zijn *Kritik der reinen Vernunft* (3de uitgaaf, 1791) bl. 355, 359, 360, 361, 362, 367, 386, 387, 671; uit zijne *Prolegomena* (1e uitgaaf 1794) bl. 182, 164; uit zijne *Logik*, waar de syllogisme gerangschikt wordt onder de besluiten der Rede. „Vernunfterkenntniss aus empirischen Principien (heisst) empirische Philosophie" (Kr. d. r. V. bl. 868).

[2]) Kant, *Kritik der reinen Vernunft* (3e uitgaaf, 1791) blz. 630, 670, 671.

[3]) Hegel maakt hiervan geen geheim, neen, hij zegt het herhaalde malen ronduit. Maar dóórgaans bezigt hij eene terminologie, welke aan de ervaringswetenschappen is ontleend, en brengt hiermede den op de dubbelzinnigheid dier termen niet verdachten lezer op een dwaalspoor. Eduard von Hartmann (Die dialektische Methode, bl. 51) deelt mede, dat er wel 99 onderscheidingen tusschen *Verstand* en *Vernunft* in omloop zijn: hoe ruim is hier plaats voor misverstand!

doch later weder vereenvoudigd en hoofdzakelijk handelende over twee vormen: deductie en inductie, — tegen deze leer had Hegel eenige grieven. Zij was volgens hem aanmatigend, plat en triviaal, een stilstaande leer, „ein todtes Gebein" [1]), bovendien enkel de logica van het Verstand [2]). Neen, er moet een nieuwe logica komen. „Die Logik ist als das System der rei- „nen Vernunft, als das Reich der reinen Gedanken zu fassen" [3]).

Ik wil wel gelooven dat inderdaad in Hegels tijd de traditioneele logica, gelijk zij in de handboeken gevonden werd, dor was en droog. Het ware dan nuttig geweest haar met nieuwe vormen te verrijken, gelijk in later tijd Stuart Mill heeft gedaan, die gewezen heeft op verscheidene, tot dus ver niet opgemerkte vormen van causaalinductie. Hegel evenwel wil van de oude Verstandslogica niet meer weten en vaart met volle zeilen de wateren op der mystiek. Hier noemt hij het denken *vrij* [4]), immers niet gebonden aan ervaring en waarneming. Aanvankelijk moge dit *vrije* denken eenige moeite kosten aan den geest, maar na eenige oefening voelt men zich er in te huis en gaat het o, zoo gemakkelijk [5]). Men heeft dan slechts te doen met „reine Ideeën". „Die Logik ist die „Wissenschaft der reinen Idee" [6]). Men beweegt zich in het rijk der schimmen [7]) ver van alle concreete voorstellingen, te midden van inhoudslooze abstractiën. Hegel zegt het ronduit: „Alles Vernünftige ist als *mystisch* zu bezeichnen" (VI, § 83). Dat mystieke is het voor het verstand onbegrijpelijke [8]). „Das Vernünftige geht über den Verstand hinaus" [9]).

---

[1]) Werke III, bl. 36, 37.

[2]) Werke VI, § 160. Hier wordt de „Speculative Logik" zeer bepaald tegen de „Verstandeslogik" of „formale Logik" overgesteld.

[3]) Werke III, bl. 33.

[4]) Werke III, bl. 42.

[5]) Werke VI, § 19.

[6]) Werke VI, § 19, bl. 58.

[7]) Werke III, bl. 44.

[8]) Werke VI, § 82, bl. 160 „Hiernach ist zunächst zu bemerken, „dass das Mystische allerdings ein Geheimnissvolles ist, jedoch nur für „den Verstand...."

[9]) Werke VI, § 2 bl. 160.

Dit alles zijn uitspraken van Hegel zelven ter kenschetsing zijner Logik. Laten wij thans zien waarin het bedrijf bestaat dier zuivere Rede, — het procédé, waarvan de ontdekking door hem genoemd is „einer der wichtigsten und tiefsten Fort-„schritte der Philosophie neuerer Zeit" [1]). Het heet bij hem de „dialektiek". Alweder een oud woord voor een nieuwe zaak. Onder *dialektiek* hebben de Ouden verstaan ontleding, de kunst van samenspraak tusschen philosophen. Het woord zou van Plato afkomstig zijn. Maar geheel hetzelfde heeft Aristoteles verstaan onder het woord *Logica*. In de middeneeuwen schijnt men beide woorden eenvoudig te hebben gelijk gesteld. Zoo schreef nog in 1573 de fransche jurist Hotomanus over de leer der denkvormen een boek onder den titel van Dialecticae Institutiones, maar hij stelt uitdrukkelijk vast dat tusschen de woorden Dialectica en Logica geen ander verschil bestaat dan van klank: „nihil quicquam inter Dialecticae „et Logicae verbum praeter vocis sonum interest" [2]).

Bij Hegel echter ontmoet men onder den naam van dialektiek een nieuwe, door hem ontdekte verrichting van de zuivere Rede: deze zou steeds twee reine ideeën, twee ledige abstractiën tegenover elkander stellen en uit deze tegenstelling zou dan van zelf een nieuwe idee geboren worden.

Gelijk E. von Hartmann (die dialektische Methode, bl. 1—35) heeft aangetoond, komt noch bij Plato noch bij Hegels onmiddellijke voorgangers Kant, Fichte en Schelling, het woord *dialektiek* voor in de beteekenis, die het bij Hegel heeft, namelijk in die eener geheel eigenaardige geestesverrichting, waarvan trouwens Hegel zich de eer der ontdekking heeft toegekend door in haar te begroeten een vooruitgang der wijsbegeerte van den „nieuweren" tijd. „Es ist klar, — zoo schreef hij [3]) „dass keine Darstellungen

---

[1]) Werke VI, bl. 102 (§ 48). Het blijkt uit deze plaats, dat het hierbedoelde procédé door Hegel beschouwd wordt als door hem ontdekt, en als niet ontleend aan voorgangers, b.v. Plato.

[2]) F. Hotomanus, Dialecticae Institutiones libri IV (ed. 1573), bl. 4.

[3]) Werke, III, 39.

„für wissenschaftlich gelten können, welche nicht den Gang „dieser Methode gehen und ihrem einfachen Rhythmus gemäsz sind." „In diesem Wege hat sich das System der „Begriffe überhaupt zu bilden" [1]). Hij laat ons dit dialektische procédé zien door, als uitgangspunt van alle begripsvorming, aan elkander over te stellen *zijn* en *niets*. Van deze antithese zou dan een nieuw begrip, het *worden*, de synthese zijn [2]). En uit het *worden* zou dan weder het begrip *Dasein* ontstaan. Hieruit weder komt *qualiteit*, doch tevens *quantiteit*. Uit de tegenstelling van qualiteit en quantiteit komt *das Maasz*, enz. enzoovoorts [3]). Men zou, volgens Hegel, een lange reeks van begrippen erlangen, alles echter ideeën, van bepaalde voorstellingen ontbloot, inhoudsloos, — „die Logik hat mit reinen „Abstraktionen zu thun" (VI § 19). Dat stelsel van begrippen voltooit zich „in geleidelijken gang, zuiver, zonder van buiten „iets tot zich te nemen" [4]).

Men heeft dit Hegeliaansche gebouw wel eens veroordeeld als bevattende bloot inhoudsloos schematisme [5]). De gegrondheid dezer bedenking wil ik niet ontkennen. Maar men behoeft niet te volstaan met enkel de gedachtenarmoede, die hier heerscht, aan te wijzen [6]). Beziet men de dialektische methode nader, dan blijkt zij te wemelen van duisterheden en inconsequente toepassingen. Ook blijkt zij aan het denkvermogen eischen te stellen, aan welke dit, krachtens zijn natuur, niet

---

[1]) III, bl. 39.
[2]) III, bl. 73.
[3]) III, bl. 76: „Da nunmehr diese Einheit von Seyn und Nichts „als erste Wahrheit ein für allemal zu Grunde liegt, und das Element „von allem Folgenden ausmacht, so sind auszer dem Werden selbst „alle ferneren, logischen Bestimmungen: Daseyn, Qualität, überhaupt „alle Begriffe der Philosophie, Beispiele dieser Einheit."
[4]) III, 39.
[5]) E. von Hartmann, die dialektische Methode, bl 44 en 45.
Wundt, Logik, bl. 618.
Mr. C. W. Opzoomer, Weg der Wetenschap, § 10, n°. 4 (bl. 25).
[6]) Riehl, der philosophische Kriticismus, Leipzig 1887, II, bl. 115.

kàn voldoen, met het gevolg dat Hegel, bij elke schrede naar een nieuw begrip, ontrouw moest worden aan de methode en zich zelf moest bedriegen door stilzwijgend de ervaring te raadplegen.

Nemen wij de tegenstelling, met welke Hegel begonnen is, die van *Niets* en *Zijn*.

Men behoort bij dit „Zijn" te abstraheeren van elke concreete voorstelling; men moet denken aan niets, aan heelemaal niets, en tòch het begrip van *Zijn* overhouden. Lezen wij hoe Hegel het beschrijft [3]):

> Seyn, reines Seyn, — ohne alle weitere Bestimmung. In seiner unbestimmten Unmittelbarkeit ist es nur sich selbst gleich und auch nicht ungleich gegen Anderes, hat keine Verschiedenheit *innerhalb* seiner, noch nach auszen. Durch irgend eine Bestimmung oder Inhalt, der in ihm unterschieden oder wodurch es als unterschieden von einem andern gesetzt würde, würde es nicht in seiner Reinheit festgehalten. Es ist die reine Unbestimmtheit und Leere. Es ist *nichts* in ihm *anzuschauen*, wenn von Anschauen hier gesprochen werden kann; oder es ist nur dies reine, leere Anschauen selbst. Es ist ebenso wenig etwas in ihm zu *denken*, oder es ist ebenso nur dies leere Denken. Das Seyn, das unbestimmte unmittelbare ist in der That *Nichts* und nicht mehr noch weniger als Nichts.

Op dezelfde manier schrijft Hegel voor hoe men aan *Niets* moet denken:

> Nichts, das reine Nichts; es ist einfache Gleichheit mit sich selbst, vollkommene Leerheit, Bestimmungs- und Inhaltslosigkeit; Ununterschiedenheit in ihm selbst. Insofern Anschauen oder Denken hier erwähnt werden kann, so gilt es als ein Unterschied, ob etwas oder nichts angeschaut oder gedacht wird. Nichts Anschauen oder

---

[1]) Werke III, bl. 72.

Denken hat also eine Bedeutung; beide werden unterschieden, so ist (existirt) Nichts in unserem Anschauen oder Denken; oder vielmehr ist es das leere Anschauen und Denken selbst; und dasselbe leere Anschauen oder Denken, als das reine Seyn. — Nichts ist somit dieselbe Bestimmung oder vielmehr Bestimmungslosigkeit, und damit überhaupt dasselbe, was das reine Seyn ist.

Dit is enkel een parallelplaats naast die over *Zijn*. Maar *is* hier wel een *tegenstelling*? Het volmaakt ledige *zijn* is metterdaad *niets* voor onzen geest. Hegel heeft het daareven reeds toegegeven, en het terstond daarna in zijn boek bevestigd met de uitspraak „Sein und Nichts sind dasselbe", een gezegde waarover later grappenmakers zich hebben vroolijk gemaakt. Deze lieden hebben hem niet begrepen. Maar in *zijn* mond was het gezegde een vonnis over zijn stelsel. Waar geen verschil van inhoud is zijn alle begrippen in den grond der zaak gelijk. Ook dit werd alweder door Hegel toegegeven met de woorden [1]: „Beim Sein und Nichts ist der „Unterschied in seiner Bodenlosigkeit und eben deshalb ist „er keiner, denn beide Bestimmungen sind dieselbe Boden-„losigkeit."

Hoe kan uit een bloot nominale tegenstelling een nieuw begrip voortkomen?

Hegel moge beweren, dat dit geschiedt door dialektiek, maar dit geboorteproces is zóo duister dat Eduard von Hartmann, na daarover een scherpzinnig boek te hebben geschreven, moest verklaren [2]: de dialektische methode is niet vatbaar om aan iemand duidelijk te worden gemaakt en is onbegrijpelijk voor wie ze hanteert. Men leze maar bij Hegel zelven hoe hij de vorming van een derde begrip uit het *Zijn* en het *Niets* beschrijft [3]:

---

[1] Werke VI, § 87, bl. 171.
[2] E. von Hartmann, Die dialektische Methode (1868) bl. 123.
[3] Werke III, bl. 73.

> Das reine Seyn und das reine Nichts ist also dasselbe. Was die Wahrheit ist, ist weder das Seyn, noch das Nichts, sondern dass das Seyn in Nichts und das Nichts in Seyn — nicht übergeht, — sondern übergegangen ist. Aber ebenso sehr ist die Wahrheit nicht ihre Ununterschiedenheit, sondern dass sie nicht dasselbe, dass sie absolut unterschieden, aber ebenso ungetrennt und untrennbar sind und unmittelbar jedes in seinem Gegentheil verschwindet. Ihre Wahrheit ist also diese Bewegung des unmittelbaren Verschwindens des Einen in dem Anderen; *das Werden*; eine Bewegung, worin beide unterschieden sind, aber durch einen Unterschied, der sich ebenso unmittelbar aufgelöst hat.

Ziedaar nu het groote procédé. Het klapperen van den molen hoort men, alleen men ziet niet het meel. Vervolgens worden in een menigte toelichtende noten allerlei onbestemde, duistere woorden gebezigd, als: „durch sich selbst verschwinden", „sich aufheben" „sich auflösen" „vereinigen", maar helder wordt de zaak niet. In eene beoordeeling dezer dialektiek heeft Trendelenburg [1]) onze aandacht er op gevestigd, dat hier het begrip *Worden* feitelijk aan de *ervaringskennis* is ontleend, aangezien voor onzen geest het begrip „worden" saamgegroeid is met eene voorstelling van Ruimte en van Tijd.

Er is meer.

Men kan de antithese Niets en Zijn ook lezen van achter naar voren. Had men hier met inhoudslooze abstractiën te doen, dan zou de richting, in welke men ze leest, onverschillig zijn. Doch Hegel laat zich ontvallen (III, bl. 103) dat het *Zijn*, overgaande in *Niets*, ons voor den geest brengt het begrip *vergaan*. Is dit geen bewijs dat hij onbewust zich bediende van concreete voorstellingen van dingen, die verdwijnen; dat hij alzoo onmachtig was zijne reine abstractiën vast te houden? Verwonderen wij ons niet over dit zelfbedrog. Hegel

---

[1]) Trendelenburg, Logische Untersuchungen I, bl. 36 en vlgg.

vergde van zich zelven het onmogelijke. „Het menschelijk „denken" — zoo schreef Trendelenburg [1]), — „leeft van „waarneming, en indien het van eigen ingewanden leven moet, „sterft het den hongerdood."

Op het begrip *Worden* volgt bij Hegel een nieuw begrip: *Daseyn*. Maar o wonder, dit wordt niet gevormd door een vereeniging van tegendeelen. Men leze hoe het te voorschijn komt (Werke, III, bl. 103):

> Das Werden ist eine haltungslose Unruhe, die in ein ruhiges Resultat zusammensinkt....
>
> Dies Resultat ist das Verschwundensein aber nicht als Nichts; so wäre es nur ein Rückfall in die eine der schon aufgehobenen Bestimmungen, nicht Resultat des Nichts und des Seyns. Es ist die zur ruhigen Einfachkeit gewordene Einheit des Seyns und Nichts. Die ruhige Einfachkeit aber ist Seyn, jedoch ebenso, nicht mehr für sich, sondern die Bestimmung des Ganzen.
>
> Das Werden so übergehen in die Einheit des Seyns und Nichts, welche als Seyend ist, oder die Gestalt der einseitigen unmittelbaren Einheit der Momente hat, ist *das Daseyn*.

Uit al deze woorden kan ik slechts *één* gedachte vasthouden: het *Daseyn* is het rustend resultaat van het Worden. Ziehier plotseling een nieuw procédé: een *tot rust komen*. Het is niet te voren aangekondigd. Het wordt niet toegelicht. Na eerst beweerd te hebben dat de „Widerspruch wesentlich und „nothwendig ist", geeft Hegel hier een geboorte zonder voorâfgaanden „Widerspruch".

Dat het *Daseyn* het rustend resultaat van het Worden is, schijnt mij een voorstelling uit de Ervaring geput. Men zegt hiermeê in abstracte termen eenvoudig bijvoorbeeld dat, indien de groei van de appelbloesem tot rust gekomen is, de appel is ontstaan.

---

[1]) t. a. p. bl. 109.

Neen, deze zelfontwikkeling van begrippen *is* geen methode, al tooit zij zich met dien titel [1]).

Hegel zelf heeft niet ernstig aan deze methode vastgehouden. In de verdere bladzijden zijner Logik komt herhaalde malen uit ongelijke tegenstellingen dezelfde synthese te voorschijn.

Dit alles is metterdaad willekeur. In het bedrijf der zuivere Rede wordt vaste gang, regelmaat gemist. Hier heerschen wispelturigheid en toeval.

Men zou er een proef van kunnen nemen. Men geve aan twee onverdachte Hegelianen, zonder dat zij met elkander van gedachten kunnen wisselen, een der vele antithesen op uit Hegels geschriften en noodige hen uit op te schrijven welke synthese hun zuivere Rede hun ingeeft: — men zal zien dat zij verschillende antwoorden geven. Immers al hun „zuivere" begrippen zijn in den grond der zaak aan elkander gelijk. Men kan deze plaatsen in elke volgorde, welke men verkiest. Welk begrip, — liever zou ik zeggen, welk *woord*, — op de voorafgaande termen volgt, hangt af van louter subjectieve rangschikking. [2]) Men zou deze logica kunnen noemen een poging om voor het willekeurige een plaats te veroveren op wetenschappelijk gebied.

Hegel vertoont ons een vreemd geval. Zijn logica beweegt zich, gelijk hij duizend malen verzekert, op het gebied der reine Ideeën; maar tegelijk stelt hij het voor alsof de dialektiek

---

[1]) Werke II 36, 44; III, 39, 42.

[2]) In Duitschland is de vraag opgeworpen of, volgens Hegel, ieder beschaafd mensch naar de dialektische methode pleegt te denken, dan wel of zulks te kunnen doen het bijzonder voorrecht is van eenige uitverkorenen. In Hegels werken is een stellig antwoord hierop ver te zoeken. Zijne leerlingen evenwel hebben, toen men verklaarde de dialektiek niet meester te kunnen worden, in hun tijdschrift „Der Gedanke", (1862, bl. 203, aangehaald door Trendelenburg t. a. p. bl. 128) medegedeeld, dat het bedrijf der dialektiek is „ein specifisches „Talent der Lieblinge der Götter".

Hiermeê zou het zich aan de controle der gewone stervelingen onttrekken, ware niet de bovengenoemde proefneming nog beschikbaar.

ook heerscht in de stoffelijke natuur, in de rechtsordening, in de zedelijke wereld [1]). Deze overgang uit het gebied der nauwelijks voor verificatie vatbare bespiegeling naar terreinen, waar de natuuronderzoekers hun proeven nemen, waar de staatslieden hun maatregelen treffen, waar de geneeskundigen hun waarnemingen doen, waar de zoologen het ontstaan der soorten nasporen, — deze overgang eischt zoodanigen sprong, dat Hegel zelf de behoefte blijkt te hebben gevoeld hem door nog iets anders aannemelijk te maken dan door enkel de *woorden* zijner dialektische methode op de verschijnselen der natuur toe te passen. Hij vond toen een bewering uit, welke steeds alle latere schrijvers met verbazing heeft vervuld, de bewering, dat de Natuur de weerspiegeling is van den menschelijken geest. In de laatste zinsnede van zijn boek over natuurphilosophie schrijft hij: „Der Zweck dieser Vorlesungen „ist ein Bild der Natur zu geben um diesen Proteus zu be„zwingen: in dieser Aeuszerlichkeit nur den Spiegel unserer „selbst zu finden, in der Natur einen freien Reflex des Geistes „zu sehen".

Dat denkbeeld komt bij hem tallooze malen terug. Soms heeft hij het met ontstellenden nadruk uitgesproken [2]): „Es „ist verkehrt anzunehmen *erst* seien die Gegenstände, welche „den Inhalt unserer Vorstellungen bilden, und dann hinter-

---

[1]) Werke VI, § 81: „Alles was uns umgibt kann als ein Beispiel „des Dialektischen betrachtet werden. Wir wissen dass alles Endliche, „anstatt ein Festes und Letztes zu sein, vielmehr veränderlich und ver„gänglich ist und dies ist nichts Anderes, als die Dialektik des End„lichen, wodurch dasselbe, als an sich das Andere seiner selbst, auch „über das, was es unmittelbar ist, hinausgetrieben wird und in sein „Entgegengesetztes umschlägt."

„Die Dialektik macht sich in allen besonderen Gebieten und Ge„staltungen der natürlichen und geistigen Welt geltend. So z. B. in der „Bewegung der Himmelskörper.

„Was das Vorkommen der Dialektik in der geistigen Welt, und „näher auf dem Gebiete des Rechtlichen und Sittlichen anbetrifft, so „braucht hier nur daran erinnert zu werden, enz...

[2]) Werke VI, § 163.

„drein komme unsere subjective Thätigkeit, welche durch die „vorher erwähnte Operation des Abstrahierens und Zusammen-„fassens des den Gegenständen Gemeinschaftlichen, die Begriffe „derselben bilde. Der *Begriff* ist vielmehr das wahrhafte *Erste*, „und die Dinge sind das was sie sind durch die Thätigkeit „des ihnen innewohnenden und in ihnen sich offenbarenden „Begriffes."

Dit stoutmoedige denkbeeld heeft aan Hegel een groot deel van zijn reputatie gekost. Het bracht hem er toe om op het gebied van allerlei wetenschappen, de sterrekunde en de geneeskunde, de rechtsgeleerdheid en de dierkunde, te grasduinen, met zijne dialektische methode tot leiddraad. Hij gaf hier beweringen ten beste, welke niet alleen grove onkunde verraden, maar ook aanleiding hebben gegeven tot stupefactie. Zijn dialektiek *geeft* in zijn oog de eenige ware oplossing van de raadselen der natuur; wat de natuuronderzoekers op die raadselen antwoorden, heet fout. Hier, in Hegels natuurphilosophie, vindt men de beruchte beschouwing dat, indien de door den mensch bedachte soortverdeeling der dieren bij nader onderzoek blijkt niet met de natuur overeen te komen, zulks te wijten is aan de onmacht der natuur „het begrip in zijne „toepassing vast te houden" [1]). Hier, in naam van „het dia-„lektisch begrip" de veroordeeling van de voorstelling dat meer ontwikkelde dierlijke organismen ontstaan uit lagere (VII, § 249). Hier een nieuwe explicatie van de beweging der planeten: „Ein Planet steht jetzt an diesem Ort, ist aber an sich dies auch an einem Ort zu sein, und bringt dies sein anderssein zur Existenz dadurch dass er sich bewegt." (Werke VI, § 81, bl. 155).

Hier de bewering, dat een dier, hetwelk loopt, geen zwaarte bezit (VII, bl. 694).

Hier, in naam van een dialektische antithese, de ontkenning van de leer, dat de bliksemstraal de ontladingsvonk is der electriciteit, welke door wrijving der wolken ont-

---

[1]) Werke VII, bl. 30 (§ 250) en VII, bl. 663.

staat [1]): „Im Himmel fehlt aber das Glas, der Siegellack, das „Harz, das Kissen, das Herumdrehen, u.s.w. Die Electricität „ist dieser Sündenbock, der überall herhalten musz; dasz aber „durch die Feuchtigkeit die Electricität sich durchaus *zerstreut*, „ist bekannt genug, während der Blitz in ganz feuchter Luft „entsteht..... Der gesunde Mensch glaubt nicht an solche „Erklärungen."

Hier in de Voorlezingen der Natuurphilosophie de ontkenning dat de regen ontstaat door verdichting van waterdamp: Hegel geeft een betere oplossing: Water zou „omslaan" in lucht, en lucht weder in water (VII, 174—175).

Hier op medisch gebied de nieuwe explicatie wat de geelzucht is: „In der Gelbsucht sondert der ganze Körper Galle „ab, ist durch und durch Leber" (VII, 679).

En wat te zeggen van een uitspraak gelijk deze: „Es mag „immerhin „richtig" sein dass Jemand krank ist oder dass „Jemand gestohlen hat; solcher Inhalt ist aber nicht „wahr", „denn ein kranker Leib ist nicht in Uebereinstimmung mit „dem Begriffe des Lebens und ebenso ist der Diebstahl eine „Handlung, welche dem Begriffe des menschlichen Thuns nicht „entspricht" (Werke, VI, § 172).

Onze Hegel ziet overal, overàl de dialektiek. Deze raadselachtige geestesfunctie wordt bij hem, gelijk von Hartmann heeft doen opmerken, eene „krankhafte Idée fixe". Zelfs de kleine kindertjes doen, naar Hegel, aan de dialektiek: als de zuigeling schreeuwt toont deze, zegt Hegel [2]), doordrongen te zijn van de zekerheid dat hij een recht heeft van de buitenwereld de voldoening eener behoefte te vorderen, dat de zelfstandigheid der buitenwereld jegens den mensch „eine nichtige sei".

Het wordt hier bij hem een voortdurend spelen met woorden, een beroep op zwakke analogieën, een beter-willen-weten

---

[1]) Werke VII, bl. 173.

[2]) Werke, VII, (tweede afdeeling) § 396.

dan de natuuronderzoekers, alles om te bewijzen wat hij al niet met zijne dialektische methode vermag [1]).

Niet onnatuurlijk, dat hij in die onderzoekers en in de wiskundigen zijn vijanden speurde. Tegen deze mannen vindt men reeds vroeg in zijn werken zekere animositeit. Reeds in zijn werk van het jaar 1806, *Phaenomenologie des Geistes*, treft men de bewering aan dat de wet omtrent den val der lichamen onvoldoende bewezen is [2]). Later, in 1812, herhaalt hij dat een „hooger bewijs" noodig is [3]). Hij gaat reeds zóóver dat hij mathematische bewijzen op het gebied der natuurkunde goochelspel en kwakzalverskunst noemt. Eindelijk, in 1817, wordt dan dat hooger bewijs geleverd in het tweede gedeelte der *Encyclopaedie der Wissenschaften im Grundrisse*

---

[1]) A. Schopenhauer, Werke (uitgaaf van Frauenstadt, 1877) V, bl. 175 (Parerga und Paralipomena).

Hoe zonderling de stelling is, dat de natuur de weerspiegeling is van den menschelijken geest, schijnt men niet zoo dadelijk te hebben ingezien. Hegel natuurphilosophie echter schijnt aan menigeen de schellen van de oogen te hebben doen vallen. Althans zijn tijdgenoot, Arthur Schopenhauer schrijft — ik laat hier eenige weinig vleiende betitelingen uit diens woorden weg, — Schopenhauer schrijft:

„Had Hegel van meet af de grondgedachte zijner wijsbegeerte, namelijk „de algemeene *begrippen* voorop te stellen als het oorspronkelijke, alsof „eerst als gevòlg daarvan de waarneembare reëele wereld haar aanzijn „had verkregen, — had hij dit ὕστερον πρότερον, en het bijvoegsel dat „zulke begrippen, zonder ons toedoen, zich zelf dachten en voortbewogen, „dadelijk in duidelijke, begrijpelijke woorden uiteengezet, dan had ieder „de schouders opgehaald....".

[2]) Werke II, bl. 34. Na het gangbare mathematisch bewijs voor de valwet der lichamen een „leeren Schein" genoemd te hebben, schrijft Hegel: „Eine Kritik jener Beweise würde ebenso merkwürdig als „belehrend sein, um die Mathematik theils von diesem falschen Putze „zu reinigen, theils ihre Grenze zu zeigen und daraus die Nothwendig- „keit eines anderen Wissens".

[3]) Werke III, bl. 401: „Es musz aber noch ein höheres Beweisen „dieser Gesetze gefordert werden; nämlich nichts anderes als dass ihre „Quantitätsbestimmungen aus den Qualitäten, oder bestimmten Begriffen, „die bezogen sind (wie Zeit und Raum) erkannt werden. Von dieser „Art des Beweisens findet sich in jenen mathematischen Principien „der Naturphilosophie, sowie in den ferneren Arbeiten dieser Art, noch „keine Spur".

(Vorlesungen über die Naturphilosophie). Zijn betoog over de valwet is derhalve niet in een onbewaakt oogenblik neêrgeschreven, geen geschrijf eener te speelsche pen van een mokkend philosooph. Het is de vrucht van jarenlang overleg. Maar zoo iets in staat is om aan te toonen hoe gebrekkig hij het onderzoek van anderen overwoog en hoezeer hij in stilte zich de ervaringskennis zijner vijanden ten nutte maakte, dan is het zijn bewijs der valwet „uit het begrip der zaak" [1]).

Hegels grief tegen het bewijs van Galilei luidt dat het verstoken is van empirische bevestiging [2]). Evenwel, Hegel heeft een gedeelte van het bewijs aangezien voor het geheel.

Galilei schreef dat de doorloopen afstand evenredig is met den tijd en de snelheid (Separatio = Tempus $\times$ Velocitas); hetgeen met de beginletters dezer woorden kan worden voorgesteld door de formule $s = t \times v$.

Indien echter de tijd van den val toeneemt, neemt de snel-

---

[1]) Het is niet gemakkelijk te weten om welke reden Hegel het bewijs van zijn beroemden voorganger afkeurt. Men staat er waarlijk verlegen mede. De valwet luidt dat de in ongelijke tijdsruimten doorloopen afstanden tot elkander staan als de quadraten der tijdseenheden: legt een lichaam in twee seconden tien meter af, het zal in vier seconden 40 meter doorloopen. Nu schrijft Hegel in 1812 dat Galileï door deze ontdekking „onsterfelijke verdienste" heeft verworven. Deze heeft de wet „gevonden" en in zóover „erwiesen", dat hij heeft „aangetoond" dat met haar het feitelijk gebeuren in de natuur overeenkomt. Werke III, bl. 201 (van Galileï en Keppler sprekend): „Sie „haben die Gesetze, die sie gefunden haben, so erwiesen dass sie gezeigt „haben das ihnen der Umfang der Einzelnheiten der Wahrnehmung „entspricht".

Nochthans is Hegel niet tevreden. Hij vordert een hóóger bewijs: de getallen moeten worden afgeleid uit de begrippen van Ruimte en Tijd. Eenige jaren daarna, in 1817, heet het opnieuw, dat de ontdekking der valwet „aan de analyse van het verstand de grootste eer aandoet", maar.... het bewijs van Galileï zou overstoken zijn van „empirische bevestiging" en ook het Begrip zou er niets meê te maken hebben.

Eerst heeft het derhalve geheeten dat een nieuw bewijs noodig is *hoewel* de ervaring met het oude bewijs overeenstemt; later, dat de ervaring aan het oude bewijs ontbreekt.

[2]) Werke VII, bl. 86: „Bestimmungen, die durchaus ohne empirische „Beglaubigung sind, so wie der Begriff nichts mit ihnen zu thun hat."

heid in gelijke mate toe. Men noemt dit *gelijkmatige* of *eenparige versnelling*. Onderstel een dubbel aantal tijdseenheden, dan heeft men:

$$s' = 2\,t \times 2\,v = 4\,tv.$$

Bij verdrievoudiging van den tijd verkrijgt men:

$$s'' = 3\,t \times 3\,v = 9\,tv.$$

Bij viermaal grooter tijd:

$$s''' = 4\,t \times 4\,v = 16\,tv.$$

Men kan dit alles, in plaats van algebraisch, ook geometrisch voorstellen door middel van vlakken, waarbij de basis door t, de hoogte door v en de inhoud door tv wordt aangeduid.

Zoo deed Galilei.

Volgens Hegel is dit een schijnbewijs. Men gaat immers uit van de hypothese dat er is eene *gelijkmatige versnelling*, en deze steunt weder op de onbewezen onderstelling dat hier werkt de wet der traagheid. Eigenlijk concludeert men uit den doorloopen afstand tot de gelijkmatige versnelling. Men neemt aan hetgeen men moest bewijzen.

Zeker, het mathematisch bewijs *op zich zelf* kan enkel het verband tusschen de feiten onderling aantoonen, niet de feiten zelve. Galilei echter was niet alleen wiskundige, hij was ook waarnemer. Zijne waarnemingen heeft hij ons uitvoerig medegedeeld. Het is alles in de Latijnsche en in de Italiaansche taal uitgegeven te Arcetri, den 6 Maart 1638, en ik heb het vóór mij in het Duitsch, in het verzamelwerk: Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften (Leipzig, 1891) [1]. Galilei stelt voorop, dat er eene versnelling is. Dit leert hem de waarneming van een heiblok: indien dit hooger wordt opge-

[1]) Ostwald's Klassiker der exakten Wissenschaften n°. 24 (Unterredungen und mathematische Demonstrationen über zwei neue Wissenszweige, die Mechanik und Fallgesetze betreffend, von Galileo Galilei, — aus dem Italienischen und Lateinischen übersetzt und herausgegeben von A. von Oettingen).

trokken treft het met grooter snelheid den paal; ware zulks niet het geval, men zou kunnen volstaan met het blok eenvoudig op den paal te doen rusten [1]). En dat deze versnelling *gelijkmatig* is, acht Galilei waarschijnlijk, want de gelijkmatigheid is de eenvoudigste onderstelling en er is geen reden bekend, waarom de versnelling niet gelijkmatig zou zijn. De natuur werkt niet met horten en stooten [2]).

Galilei gaat dus uit van een hypothese, welke hij zoowel door waarneming als door eene waarschijnlijkheidsredeneering aannemelijk heeft gemaakt; en nu concludeert hij mathematisch tot het quadraat der tijden.

Daarna verifieert hij zijn uitkomst door eene proefneming: een rollende kogel op een hellend vlak, waarop een lengteindeeling geteekend is, blijkt in tweemaal meer tijd een viermaal grootere baan af te leggen. Eerst thans verklaart Galilei zijne werkhypothese voor juist.

Deze observatiën van Galilei, welke trouwens later door tal van nieuwe, op andere wijs gedane proeven zijn bevestigd, zijn door Hegel over het hoofd gezien.

Is het bewijs van Galilei dan *volmaakt* geweest? Neen. Zintuigen en werktuigen kùnnen ons bedriegen. Zoo zou het niet ondenkbaar zijn dat de aantrekkingskracht der aarde toeneemt indien een lichaam de aarde nadert; dat dus bij den val in elke opvolgende tijdseenheid de toevoeging aan de reeds verworven snelheid een weinig progressief is, m.a.w. dat de val niet volkomen gelijkmatig wordt versneld. Het zou kùnnen zijn dat al onze waarnemingen, zelfs met de fijnste werktuigen, een fout bevatten, die onbekend blijft.

Had Hegel op *dien* grond de absolute zekerheid van Galilei's bewijs betwijfeld, hij zou geen ongelijk hebben gehad, maar men zou hem hebben geantwoord dat voor de praktijk des levens de methode van Galilei voldoende zekerheid geeft; ook zou men hebben gevraagd of zijn beweerde absolute bewijs

---

[1]) Ostwald, t. a. p. bl. 12.
[2]) Ostwald, t. a. p. bl. 13.

„uit het begrip der zaak" aan hoogeren eisch beantwoordt.
Gaan wij dit bewijs van Hegel na [1]).

Das Gesetz des Falles ist gegen die abstracte gleichförmige Geschwindigkeit [2]) des todten von Auszen bestimmten Mechanismus ein *freies* Naturgesetz; d. h. es hat eine Seite in ihm, die sich *aus dem Begriffe des Körpers* bestimmt. Indem daraus folgt, dass es aus diesem musz abgeleitet werden können, so ist dieses sich vorzusetzen, und der Weg anzugeben, wie das Galileische Gesetz „dasz die durchlaufenen Räume sich wie „die Quadrate der verflossenen Zeiten verhalten" mit der Begriffsbestimmung zusammenhängt.

Dieser Zusammenhang ist aber als einfach darin liegend anzusehn, dasz, weil hier der Begriff zum Bestimmen kommt, die Begriffsbestimmungen der Zeit und des Raums gegeneinander frei werden, d. i. ihre Gröszenbestimmungen sich nach denselben verhalten. Nun ist aber die Zeit das Moment der Negation, des Fürsichseyns, das Princip des Eins; und ihre Grösze — irgend eine empirische Zahl — im Verhältnisse zum Raum als die Einheit oder als Nenner zu nehmen. Der Raum dagegen ist das Auszereinanderseyn und zwar keiner andern Grösze, als eben der Grösze der Zeit; denn die Geschwindigkeit dieser freien Bewegung ist diesz, das Zeit und Raum nicht äuszerlich, nicht zufällig gegen einander sind, sondern Beider eine Bestimmung ist. *Die der Einheit,* als der Form der Zeit, *entgegengesetzte Form* des Auszereinander *des Raums* und zwar ohne dasz irgend eine andere Bestimmtheit sich einmischt, *ist das Quadrat;* die Grösze auszer sich kommend, in eine zweite Dimension sich setzend, sich somit ver-

---

[1]) Werke VII, bl. 88.

[2]) De „gleichförmige Geschwindigkeit" staat tegenover „die gleichförmige Beschleunigung der Geschwindigkeit".

mehrend, aber nach keiner andern als ihrer eigenen Bestimmtheit, — diesem Erweitern sich selbst zur Grenze machend, und in ihrem Anderswerden so sich nur auf sich beziehend.

Dies ist der Beweis des Gesetzes des Falls aus dem Begriffe der Sache."

Met den besten wil der wereld kan ik in deze woorden — welke gedeeltelijk voor mij orakeltaal zijn — slechts ontdekken, dat de doorloopen afstand enkel bepaald wordt door den tijd, en dat moet worden gezocht naar een tegenstelling tegen de tijdséénheid; welke tegenstelling is de tweede macht (het quadraat).

Is dit alles niet volmaakt willekeurig? En, zoo men zoekt naar een getal dat enkel afhankelijk is van het aantal tijdseenheden, is men dan niet evenzeer gerechtigd om den vierkantswortel [1]), of de derde macht, of de vierde macht van dit getal te kiezen? Wat men ook kieze, men blijft enkel afhankelijk van het grondgetal.

Het quadraat is hier onbewezen.

Zou Hegel het soms van Galilei hebben afgeluisterd?

Nog een tweetal opmerkingen, alvorens afscheid te nemen van dit aan bespiegeling ontleend „bewijs". Dit blijkt hierin te bestaan, dat Hegel de begrippen van *Ruimte* en *Tijd* op een of andere manier met elkander in verband brengt. In den aanvang echter van het betoog schrijft Hegel dat de valwet wordt afgeleid uit het begrip des *lichaams*, („dem Begriffe des Körpers"). Dit is een grove lapsus calami. Mijn tweede opmerking geldt het hier gebezigde woord *Raum*, waar Hegel eene *lijn*, een *afstand*, een door het vallend lichaam afgelegden *weg* bedoelt. Ruimte bezit drie afmetingen, gelijk Hegel

---

[1]) Neemt men den vierkantswortel dan zou een lichaam, dat in zekeren tijd 100 meter valt, gedurende den dubbelen tijd niet vallen $100 \times 2^2 = 400$ meter, doch $100 \times \sqrt{2} = 141^{42}$ meter. Dit zou geven verlangzaming van den val, in plaats van versnelling. Hegels „Begriff der Sache" zou hiertegen niet in den weg staan.

zelf schreef [1]): „Die Nothwendigkeit dass der Raum gerade „drei Dimensionen hat, beruht auf der Natur des Begriffs". Hiermede verdwijnt de toepasselijkheid, op den val, van alle hier neêrgeschreven bespiegelingen over Tijd en Ruimte.

Men treft hier een voorbeeld aan van het onberaden gebruik van hetzelfde woord in onderscheiden beteekenissen, iets waardoor Hegel zijne mysticke logica nog moeielijker leesbaar heeft gemaakt dan zij op zich zelve reeds is. Hij zou aan zijne wijsbegeerte een gewichtigen dienst hebben bewezen, indien hij in zijn woordenkeus meer nauwgezet ware geweest.

Bij mijne studiën in Hegels werken is mij dikwijls de vraag voor den geest gekomen aan welke omstandigheden de populariteit is toe te schrijven, welke hij, vooral toen hij hoogleeraar was te Berlijn, bezeten heeft.

Zijn stijl is niet aantrekkelijk. Zijne logica spreekt niet tot het gemoed. Zijn wetenschap wekt niet op tot hooge aspiratiën, tot vaderlandsliefde, tot het nastreven van idealen op het gebied van staat of maatschappij. Hij gaat er groot op dat zijne wijsbegeerte op geheel iets anders is toegelegd dan op stichting van het godsdienstig gemoed [2]). Waar Hegel aan zijne phantasie den vrijen teugel viert, vervalt hij spoedig in orakeltaal. Het is bekend dat Goethe jegens Hegels geschriften een in het oog vallende onzijdigheid heeft in acht genomen.

En hoe Goethe dacht over de speculatieve methode, wie dit wil weten herinnere zich wat hij in den mond legt aan Mephisto, sprekende tot Faust [3]):

---

[1]) Werke VII, 2e deel (Naturphilosophie) § 225.

[2]) Werke II, bl. 9: „Wer nur Erbauung sucht, wer die irdische „Mannigfaltigkeit seines Daseins und des Gedankens in Nebel ein„zuhüllen und nach dem unbestimmten Genusse dieser unbestimmten „Göttlichkeit verlangt, mag zusehen wo er diesz findet; er wird leicht „selbst sich etwas vorzuschwärmen und damit sich aufzuspreizen die „Mittel finden. Die Philosophie aber musz sich hüten erbaulich sein zu „wollen".

[3]) Faust I, 2e acte.

Ich sag' es dir: ein Kerl, der speculirt,
Ist wie ein Thier, auf dürrer Heide
Von einem bösen Geist herumgeführt,
Und rings umher liegt schöne, grüne Weide.

De Sphinx had niet raadselachtiger kunnen zijn, verklaart Foucher de Careil, een ernstig criticus van Hegels *Phaenomenologie des Geistes*. Tòch had deze philosooph grooten aanhang, volle collegezalen; toch werd hij nog in 1840 door de Koninklijke Academie te Kopenhagen genoemd *summus philosophus*. Er moet in het centrale punt zijner wijsbegeerte — de zelfbeweging der begrippen [1]) — voor tal van menschen iets aantrekkelijks liggen. Wat kàn dit zijn?

Er bestaat voor den menschelijken geest een vraagstuk, waarvan tot dusver geen oplossing gevonden is: Wat is eigenlijk het wezen van *Verandering*, het wezen van het ontstaan en het vergaan in de stoffelijke en in de geestelijke wereld? Voor ons is verandering een opeenvolging van toestanden, een opeenvolging zóó snel, dat onze zintuigen de sprongen tusschen de toestanden niet meer kunnen waarnemen. Het treffend voorbeeld hiervan levert ons de opeenvolging van lichtbeelden in de bioscoop. Wij kunnen wel telkens van toestand tot toestand onze aandacht bepalen, doch wij kunnen niet den sprong zelven op de daad betrappen. Ook met redeneeringen over oneindig kleine verschillen kunnen wij ons de zaak niet duidelijk maken. Hier schiet ons denkvermogen te kort. Is dit reeds het geval op het gebied der levenlooze natuur, hoeveel te meer nog op dat der levensverschijnselen!

Laten wij dan de talrijke gevallen aan onzen geest voorbijgaan, waarop Hegel zijne dialektische methode heeft toegepast, dan blijken zij één karaktertrek gemeen te hebben. Het zijn gevallen van *verandering:* de planeet verandert van plaats, het lichaam beweegt zich in den val, de lucht zou zich veranderen in water, het leven in den dood, de vruchtknop in

---

[1]) Werke II, bl. 51: „Indem ich das, wodurch die Wissenschaft „existirt, in die Selbstbewegung des Begriffs setze...

den bloesem [1]), de bloesem in de vrucht; begrippen zouden overgaan in andere begrippen. Het blijkt dat Hegel gepoogd heeft het geheim der Verandering te ontsluieren. Hij heeft gemeend het verschijnsel te hebben doorgrond. Het antwoord vindt hij in de zuivere Rede en in het spel der dialektiek [2]).

Hegel zelf heeft aanvankelijk niet geloofd dat zijn, van de gebruikelijke opvattingen afwijkend, antwoord bij het publiek gunstig zou worden onthaald [3]).

Doch één omstandigheid kwam hem te hulp. Er zijn altijd menschen geweest, — en er zullen altijd menschen zijn, — die zich gelukkig gevoelen indien zij een middel bezitten hetwelk hun, al zij het een schijnverklaring, bij de overweging van raadselen bevrediging schenkt. Zulk een middel, aangeboden in den naam van logica en bespiegelende wijsbegeerte, heeft veel dat aanlokt. Zoo licht stelt men hetgeen men niet begrijpt gelijk met het onbegrijpelijke, en het onbegrijpelijke met

---

[1]) Werke II, Vorrede, bl. 4.

[2]) De logische moeielijkheden, in welke men bij het nadenken over Verandering geraakt, zijn uitvoerig aangetoond door Prof. Bolland in diens inaugureele rede te Leiden op 19 Sept. 1896 over „Verandering en Tijd", uitgegeven in diens Wijsgeerige Verhandelingen *Het Wereldraadsel*, Leiden 1896. „Wij staan hier", — sprak de redenaar, — „voor het fundamenteele en eigenlijke wereldraadsel" (bl. 244). Hij kondigde toen aan, dat hij tegenover dat vraagstuk tot Mystiek zijn toevlucht nemen zou: „Dat alles is geen weten meer, mijne toe„hoorders, maar wel beschouwd Mystiek; ik zelf, — begrijpt mij niet „verkeerd, — had liever wat meerder wéten. Doch wat er aan te doen, „zoo men alleen bij kortzichtigheid, bij halfheid in het denken, aan „het Mysticisme kan ontgaan?" (bl. 266). — „Bedenk ook.. het „Mysticisme, hetwelk ik Ulieden als onontkoombaar voor heb willen „houden... het Mysticisme, dat uit de nieuwere zelfkritiek des denkens „geboren wordt, is de zienswijze dergenen, die bij alle lust en bereid„willigheid om door onderzoek en redeneering op te helderen en te „leeren doorzien, in droevige en weemoedige berusting eens voor al „hebben leeren bevroeden, dat ieder afzonderlijk en wij te zamen met „elkander, met ons betrekkelijk begrijpen in een eindeloosheid van het „volstrekt onbegrijpelijke zweven" (bl. 267).

[3]) Werke II, bl. 54 en bl. 55. Ook uit deze bladzijden blijkt dat Hegel van oordeel was een eigen, oorspronkelijke wijsbegeerte te verkondigen.

het mysterieuse, om vervolgens voor het mysterieuse een verklaring te zoeken in de mystiek.

Bovendien: de tijden zijn aan Hegel gunstig geweest. Na het Napoleontisch bewind brak in heel Europa, en niet het minst in Duitschland, de dageraad aan van een verjongd staatkundig leven, de dageraad van nieuwe beoefening van wetenschap en kunst. Hegel getuigt in een zijner geschriften van de verrukking, waarmeê in zijn tijd het morgenrood van het nieuwe tijdperk werd begroet, en van de vreugde, welke men er over smaakte terstond, zonder dieper arbeid, te kunnen geraken tot het genot der Idee en hiermeê te dweepen in overspannen en oppervlakkige hoop [1]). Welnu, ook Hegel gaf een nieuwe formule [2]); deze zou al het gebeuren om ons heen kunnen verklaren. Met haar zou men het wezen van elk ontstaan en elk vergaan kunnen doorgronden. Dat zulk eene tooverspreuk spoedig onberaden aanbidders vond, past in het kader van den tijd, in welken zij werd verkondigd [3]).

---

[1]) Werke VI, bl. X. (Vorrede zur ersten Ausgabe der Encyclopaedie der philosophischen Wissenschaften, 1817).

[2]) Werke II, bl. 54-

[3]) Wellicht is voor de eigenaardige populariteit van Hegel in zekere kringen ook rekening te houden met twee omstandigheden, op welke gewezen is door E. von Hartmann (die dialektische Methode, bl. 118 en 119) en door A. Schopenhauer (Sämmtliche Werke, 2e uitgaaf door Frauenstadt V, bl. 159 „Ueber die Universitäts-Philosophie").

De eerste schrijft dat Hegel in hooge mate volgde wat in de philosophie van zijn tijd in de *mode* was, o. a. „Mode war es in einem der „Klarheit der deutschen Sprache unwürdigen, unverständlichen Jargon „zu schreiben und die Unklarheit der Gedanken für Tiefe auszugeben; „Mode war es den Sinn der Worte nicht aus dem gereinigten Sprach„gebrauch auf zu nehmen, sondern willkürlich zu verändern (z. B. „Identität bei Schelling); Mode war es endlich die Philosophie hoch„trabender Weise für die Wissenschaft des Absoluten und für die absolute „Wissenschaft auszugeben, ohne sich bei diesem Wort etwas Klares zu „denken. Was Wunder, wenn Hegel als ein Kind seiner Zeit nicht die „Aufgabe fühlte an diese morschen Stämme die Axt zu legen, sondern „lieber die Gelegenheit benutzte aus diesem dem Publikum gewohnten „Material die Stützbalken für seine Methode zu zimmern! Was Wunder, „wenn er es nicht für nöthig fand zur Sprache der gebildeten deutschen

Doch hoe weinig is van de groote belofte vervuld! Was het geen ijdele waan, was het geen overmoed, al het gebeuren om ons heen — de veelzijdige verschijnselen der stoffelijke natuur, de veelvuldige levensverschijnselen in de planten- en dierenwereld; den overgang van het leven tot den dood; de verscheidenheid in de rechts- en in de zedelijke wereld, en nog zóó veel meer, — was het geen óvermoed, dit alles te willen ontraadselen door één mysticken gedachtengang? Deze methode, gelijk zij ons geboden wordt, màg niet worden aanvaard. Door steeds *minder* te denken kan men geen inzicht verwerven in de rijke verscheidenheid der verschijnselen. Niet hierdoor geraakt men tot wijsheid. Meer nog. Een methode, welke erkent zich te bewegen buiten de grenzen van het verstand, is onmachtig, omtrent welk verschijnsel ook, ons te brengen tot verstandelijk begrijpen, tot wetenschappelijk inzicht.

„Prosa zurückzukehren, sondern es vorzog unter dem Mantel der „Unverständlichkeit des herkömmlichen Kauderwelsch jene sophistische „Scheindialektik und antinomistische Spiegelfechterei zu verschleiern, „durch welche er vor dem Verstande die Existenz des Widerspruchs „zu beweisen suchen musste!"

Arthur Schopenhauer schrijft den bloei van Hegels richting toe aan protectie van wege de Pruisische regeering, welke bij voorkeur hare ambtenaren koos uit Hegelianen, voorstanders van staatsalmacht. M. i. is deze onderstelling weinig aannemelijk, tenzij hier bedoeld worde populariteit in hoogst beperkten kring.

DISCUSSIE.

De heer Heymans merkt op, dat men, om Hegel recht te doen wedervaren, hem vooreerst moet zien in de lijst van zijn tijd, en vervolgens niet uitsluitend zijn natuurphilosophie naar voren moet brengen. Nadat door Kant de groote en vruchtbare gedachte was uitgesproken, dat subjectieve factoren tot den opbouw onzer ervaringswereld medewerken, trachtten zijne volgelingen, met de begrijpelijke overijling, die elke nieuwe conceptie bij haar aanhangers begunstigt, een centralen subjectieven factor te vinden, waaruit alle gegevens van natuur en geschiedenis verklaard zouden kunnen worden. Dien factor zocht Fichte in het zedelijk leven, Schelling in de aesthetische functie, Hegel in het theoretische denken. De wettelijkheid, die de laatste hier meende ontdekt te hebben, trachtte hij vervolgens op alle verschijnselen toe te passen, en daarbij was hij, zooals wel algemeen wordt toegegeven, gelukkiger ten aanzien der geschiedenis dan ten aanzien der natuur. Zoo droeg zijn arbeid vooral voor de geschiedenis der philosophie rijke vruchten, terwijl hij op het hem minder bekende gebied der natuurwetenschap vaak tot gekunstelde constructies zijn toevlucht moest nemen. Dit feit mag ons echter evenmin de grootheid van het doel, dat hij zich stelde, als de waarde der op ander gebied door hem verkregen resultaten doen voorbijzien.

De heer Bavinck brengt gaarne hulde aan Prof. d'Aulnis voor zijne belangrijke voordracht. Maar hij vereenigt zich toch met de opmerkingen van Prof. Heymans, en veroorlooft zich

daaraan nog een paar andere toe te voegen. Wat ten eerste de verhouding van verstand en rede betreft, had men daarvan, voor zoover hij althans kan inzien, vóór de achttiende eeuw deze voorstelling, dat de rede een hulpmiddel was van het verstand. Maar in de achttiende eeuw heeft men onder invloed van het rationalisme de rede na en boven het verstand geplaatst en haar verheven tot orgaan van het bovenzinlijke. Ook Kant had deze opvatting en schreef aan de rede de vorming van de psychologische, kosmologische en theologische idee toe, echter met deze belangrijke wijziging, dat de realiteit dezer drie ideeën niet theoretisch bewezen, maar alleen op practische gronden gepostuleerd kon worden. Hegel liet dit criticisme van Kant ter zijde, maar bouwde overigens op de rationalistische opvatting van de rede voort. In de tweede plaats heeft Hegel zich zeker in zijne philosophie en vooral in zijne Logik aan allerlei Spielereien schuldig gemaakt, maar men mag niet vergeten, dat hij blijkens zijne vele werken, o. a. ook de Philosophie der „Religion" de empirie volstrekt niet in die mate verwaarloosd heeft als men hem menigmaal verwijt, vooral als men rekening houdt met den tijd, waarin hij leefde; zijne speculatie is dikwerf meer schijn dan wezen. En dan bedenke men ook, er zijn allerlei begrippen, die wij dagelijks gebruiken, zooals zijn, worden, bestaan, ruimte, tijd enz., en de philosophie handelt niet verkeerd, maar vervult eenvoudig hare taak, als zij deze begrippen, afgezien van allen concreten inhoud, tracht in te denken en hun verband zoekt op te sporen.

En eindelijk ging Hegel uit van de gedachte, dat de wetenschap niet bij de empirische gegevens kan blijven staan. Want de waarneming in de ervaring kan wel het ὅτι vaststellen, maar zij kan nooit aantoonen het διότι, de noodzakelijkheid. En toch is het der wetenschap altijd om dit laatste te doen. Daarom trachtte Hegel tot de ideeën, de begrippen, tot de natuur en het wezen der dingen door te dringen en daaruit de noodzakelijkheid en de redelijkheid van al het bestaande af te leiden. Nu kan men over dit alles

eene andere meening koesteren, maar er ligt in Hegels wijsbegeerte toch de diepe gedachte, dat het denken aan het zijn voorafgaat en het zijn wortelt in de gedachte. Daaruit is ook te verklaren, dat de philosophie van Hegel, nadat het materialisme en het positivisme hun tijd hebben gehad, weer in ons land en in andere landen tot herleving is gekomen.

Volgens den heer Woltjer vatte de spreker het idealisme van Hegel niet diep genoeg op en deed hem daardoor onrecht. Dezelfde argumenten zou men kunnen gebruiken tegenover een idealiteit als Plato, bijv. in des Theaetetus en des Timaeus, en hem schijnbaar wederleggen. Inderdaad heeft echter het idealisme zijn groote beteekenis de eeuwen door getoond en bewaard.

De heer d'Aulnis dankt de sprekers, die eenige opmerkingen hebben willen in het midden brengen. Zij openden zonder twijfel een wijd terrein, waar het zou gaan om eene vergelijking van Hegel met diens voorgangers Kant, Fichte, Schelling, zelfs Plato, en bovendien om de vraag wat, behalve over de werken, in welke Hegel zijn eigen wijsbegeerte heeft ontvouwd, er te zeggen zou zijn over zijne Geschiedenis der wijsbegeerte. Een gedachtenwisseling hierover zou stellig den tijd overschrijden, die beschikbaar is. Zich wenschende te bepalen tot het eigenlijke onderwerp zijner voordracht, — de methode van Hegels Logica, — wil de heer d'Aulnis gaarne de vraag beantwoorden, of Hegel zijne dialektische methode niet veeleer als eene hypothetisch procédé, dan als een stellige ontdekking heeft behandeld en aangeprezen. Had Hegel zijne dialektiek niet verkondigd als een ontwijfelbare ontdekking, doch als een onderstelling, over welker meer of mindere waarschijnlijkheid door hem een onderzoek werd wenschelijk geacht, dan ware zeker in zijn wijsbegeerte meer plaats ingeruimd voor zelfkritiek en voor twijfel. Wat echter in zijn Logica opvalt is de toon van beslistheid en verzekerdheid, waarmeê de dialektische methode wordt aanbevolen, getuige o. a. het reeds aangevoerde

citaat: „Es ist klar dass keine Darstellungen für wissenschaftlich „gelten können, welche nicht den Gang dieser Methode gehen „und ihrem einfachen Rhythmus gemäsz sind.” Bij de lezing van Hegels werken is de spreker bijna voortdurend getroffen geworden door hetzelfde als hetgeen daarin latere Duitsche schrijvers hebben opgemerkt, namelijk door het gemis aan zelfkritiek, door de afwezigheid van bedachtzaam voortschrijdend onderzoek, door de onachtzaamheid in de formuleeringen, door de lichtvaardigheid, met welke onderling tegenstrijdige uitspraken worden verkondigd. Wel verre van de dialektiek te beschouwen als een methode, welke rechtvaardiging zou behoeven, stelt Hegel haar voor als iets dat van meet af vaststaat.

K.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN.

GEHOUDEN DEN 15en FEBRUARI 1915.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, VAN DER HOEVEN, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, VAN RIEMSDIJK, KLUYVER, BLOK, DE BEAUFORT, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, MOLENGRAAFF, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn: Een bericht van het overlijden van Prof. Rodolpho Renier te Turijn, en een dergelijk schrijven aan den Voorzitter van het overlijden van Gisbertus Brom te Rome, Correspondent van de Kon. Akademie. De Voorzitter herdenkt den laatste in zeer waardeerende bewoordingen wegens zijn verdiensten op historisch gebied, vooral aangaande de gegevens die in de Romeinsche bibliotheken gevonden werden voor de kennis

onze historie in verband met Italië. Ieder die te Rome kwam ondervond zijn vriendschappelijke behulpzaamheid bij deze en andere studies.

De Heer d'Aulnis leest zijn voordracht over: „De logicca van Hegel en zijn bewijs van de valwet der lichamen."

De Spreker ontvouwt de „dialectische methode van Hegel en toont aan, dat de begrippenreeks, welke den inhoud van zijn logica vormt, niet ontstaat door de geestesverrichting, welke Hegel de zelfbeweging der begrippen heeft genoemd, doch door willekeurige aaneenschakeling van begrippen, welke aan ervaringskennis zijn ontleend. Dat de meening van Hegel als zouden natuurkundige vraagstukken door toepassing dier dialectiek kunnen worden beantwoord, onjuist is, blijkt o.a. uit zijn mislukte poging om het door Galilei van de valwet der lichamen geleverde bewijs te vervangen door een bewijs „uit het begrip der zaak." De populariteit, welke Hegel, genoten heeft, is een gevolg deels van de tijdsomstandigheden na het Napoleontisch bewind in Duitschland, deels van sommiger neiging om, met terzijdestelling van den moeielijken weg der waarneming en ervaring, door mystieke bespiegeling rechtstreeks en snel op tal van hoogst ingewikkelde vragen een antwoord te zoeken.

De Heer Heymans erkent het vele ware en juiste, dat door den Spreker omtrent Hegel's methode gezegd is. Om echter dezen buitengewonen man billijk te beoordeelen in zijn eenzijdige methode, of liever hypothese, om alle wetenschap, en ook de natuurkundige feiten uit den geest alleen op te bouwen, bedenke men dat Kant de ervaring gegrondvest had, niet op het waargenomene maar door bemiddeling van de ons gegevene kenvermogens, die hierbij dus de hoofdrol spelen. Fichte, Schelling e. a. zochten dus reeds welk vermogen in onzen geest dien sleutel om het waargenomene te leeren kennen en rangschikken kan zijn. Hegel deed dat ook en meende daarvoor als eenig hulpmiddel gevonden te hebben zijn dialectische hypothese. Uit dit standpunt dient hij beoordeeld te worden. De Heer Bavinck neemt ook Hegel in bescherming tegen soms te krasse

uitspraken van den Spreker op dezen en nog een aantal andere gronden. Na een opmerking van den Heer Woltjer, beantwoorde de Spreker genoemde Heeren. Hij staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15den MAART 1915.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, QUACK, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, SYMONS, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, TE WINKEL, COLENBRANDER, VAN DER VLUGT, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER en KARSTEN, Secretaris.

De heeren BOER, BAVINCK en KUIPER hebben bericht gezonden, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Voor deze vergadering zijn geen stukken ingekomen.

Bij monde van den heer Hartman wordt namens de commissie van beoordeeling verslag uitgebracht over de waarde der gedichten, ingezonden ter mededinging in den wedstrijd voor Latijnsche poëzie, welke jaarlijks wordt uitgeschreven volgens de bepalingen van het legaat-Hoeufft.

Voor den wedstrijd 1914/15 zijn 23 gedichten ingezonden.

Een daarvan bleek geheel verwerpelijk te zijn, terwijl zes andere ter zijde gelegd moesten worden als onvoldoende in meer dan een opzicht.

Van de overige gedichten konden negen voor eene eervolle vermelding in aanmerking komen, zoodat deze gedichten, zoodra de schrijvers verlof zullen gegeven hebben tot opening der bijgesloten naambriefjes, met het hierna te noemen bekroonde gedicht op kosten van het legaat gedrukt en in een bundel vereenigd uitgegeven zullen worden.

De eervol vermelden gedichten zijn:

1. Pueri ludentes (aan welk gedicht een der commissieleden de gouden medaille had willen toekennen); 2. Planasia; 3. De Margaritis; 4. Superstes tibi; 5. Aquileia; 6. Satelles; 7. Pacis augurium; 8. Sophronia; 9. Anticato.

Ter bekroning met de gouden medaille werd aangewezen het gedicht Mnemosynon, welks auteur, bij opening van het naambriefje, bleek te zijn Franciscus Xaverius Reuss, te Rome.

Op het naambriefje gevoegd bij het eervol vermelde gedicht Satelles, was verlof gegeven tot opening. De auteur van dit gedicht bleek te zijn Antonio Faverzani, te Merate.

De naambriefjes der gedichten welke noch voor bekroning met de medaille noch voor eene eervolle vermelding in aanmerking konden komen, werden daarop ongeopend verbrand.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de Voorzitter, na rondvraag, de vergadering.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE OVER HET JAAR 1914.

M. H.!

De taak der Hoeufft-Commissie was ditmaal heel wat aangenamer dan de paar laatste jaren.

Vooreerst door het geringer aantal inzendingen, iets, wat uit den aard der zaak den beoordeelaar beter in staat stelt de geheele verzameling te overzien en de afzonderlijke gedichten met elkander te vergelijken, en ten tweede (wat van veel meer belang is) door de zeer gunstige verhouding tusschen het afkeurens- en het in meerdere of mindere mate prijzenswaardige, tusschen de middelmatige en de werkelijk goede gedichten, terwijl er zich onder de laatste twee bevonden, over welke het ons niet mogelijk was tot eenstemmigheid te geraken, een feit, dat, wel beschouwd, toch altijd meer reden tot vreugde dan tot leedwezen schenkt. Doch hierover het nadere tegen het eind.

Van de 23 ingezondene gedichten werd slechts één volstrekt verwerpelijk bevonden, n.l. No. XIX *Titus Centurio*, dat reeds wegens de menigte der grove metrische fouten, waaraan het mank gaat, nauwelijks op den naam van gedicht kan aanspraak maken.

Behalve dat ééne en in zijn soort eenige behoefden wij er slechts 7 zonder een enkel woord van lof ter zijde te leggen. Zij zijn:

XXIII. *De virtute bestiae non bestiali.* Een stuk even onbehagelijk van inhoud als van titel, daarbij zóó duister en gekunsteld dat meermalen de vraag bij ons oprees of wij hier wellicht allegorie of symboliek vóór ons hadden, een uitweg,

die ons intusschen al spoedig door andere passages werd afgesloten.

XI. *Luminis expertes:* een blind geborene en een blind gewordene klagen over hun lot en benijden elkaar, maar komen tot inkeer en berusting door het hooren van het geloei van een derden ongelukkige, Caesar genaamd, die van het licht der rede is beroofd. Een zonderlinge inhoud! En de uitwerking? Het moeten senarii verbeelden en, nu ja, als men de regels in voeten indeelt en aan iedere recht hebbende syllabe haar arsisteeken geeft, krijgt men senarii te zien. Maar lees ze eens!

I. *Ad Pacem:* een aaneenrijging van gemeenplaatsen zonder iets karakteristieks, in saffische strofen. Hetzelfde gemis van eigen gedachten namen wij waar in

II. *Automaton:* de automobiel beschreven, zijn gevaren en verdiensten, en in

IX. *Belli vis,* dat veel gelijkt op I (ad Pacem) en zich o.a. door de meting *calămitas* als werk doet kennen van een onbedrevene.

XIII. *Primi Jesu amores.* Welk een ongepaste, smakelooze, oneerbiedige verbinding van dien pluralis met dien heiligen naam! 't Geheel is onbeduidend.

XVIII. *Bellum.* De verzen (Asclepiadeën) zijn geenszins onberispelijk. Let b.v. op *adstant lateribus.* En hoe door en door ondichterlijk de inhoud is blijkt wel heel duidelijk uit deze strofe, handelend over de oeconomische gevolgen van den hedendaagschen wereldkrijg:

en commercia rerum, ut prius, *haud rigent;*
coguntur *fabricas* linquere, *inaniter*
quaerunt artifices-haud opus offerunt
cives . . . . . omnia tristia

Zoo zijn wij al spoedig genaderd tot die gedichten, die wij, al kunnen wij ze ook niet aan het geletterd publiek ter lezing aanbevelen, toch niet zonder een woord van erkenning hunner verdienste mogen ter zijde leggen. Het zijn er 5, te weten:

XV *de caede Serajuwensi.* Goede disticha, die, hoewel niets bizonders inhoudend, zich wel lezen laten. De laatste regels, waarin de vorstelijke slachtoffers van den moordaanslag, die door den titel is aangegeven, aldus worden toegesproken:

Vivite felices, Patriae de civibus eius
Quos non terrestris tangere pugna potest,
Vivite felices, memores tamen usque dolentum,
Surgat ut ex vestro sanguine pax et amor

ja, nu klinken ze als bittere spot, maar toen ze werden neergeschreven gaven ze aan het slot heel wat relief en . . . . eind goed, al goed!

IV *ἐν τούτῳ νίκα*, een gedicht in meestal onberispelijke verzen over den zegepraal van Constantijn en het Christendom, dat zich, hoewel 't niets eigens bevat, aangenaam lezen laat.

XVII. *Curalium*, een geleerd gedicht over het koraal, moeielijk te verstaan en weinig bekoorlijk van inhoud, maar blijkbaar werk van een geoefenden vers-kunstenaar.

III. *Judithae Oloferne obtruncato Bethuliam reditus.* De vorm van 't gedicht is vrijwel onberispelijk en sommige verzen zijn zeer goed, maar de inhoud is stellig onvoldoende. Wie maakt nu van dit epos een idylle, gelijk hier, reeds blijkens den titel, geschiedt?

Judith gaat en komt met het hoofd van Holofernes terug. . ziedaar alles: wat daartusschen ligt (de hoofdzaak) daarvan vernemen we niets.

VI. *In arcum quendam Augusti semirutum:* in werkelijk schoone disticha een triumfboog van Augustus en Augustus' doortocht daar door heen beschreven. Dan volgen verzen over den tegenwoordigen en den toekomstigen roem van Italië (de samenhang is hier niet recht duidelijk). De geheele inhoud goed maar weinig treffend.

23 — 13 = 10. Dus een bundel van 10 gedichten? Ja, M. H., zoo moet het positieve deel van onze uitspraak luiden

en wij verheugen ons daarover, al zal deze uitslag ook veel werk verschaffen aan het met de proeven-correctie belaste Lid der Commissie. Want onder het nazien der proeven ontdekt deze nog o zooveel vlekken en vlekjes, die zijn geweten hem verbiedt in den bundel toe te laten en gij begrijpt, een dichter van wat ervaring maakt 10 eigen versregels in minder tijd dan er noodig is om één mislukten van een ander te verbeteren.

Wanneer wij nu deze tien gedichten opsommen en 't eene met weinig woorden, het ander ietwat uitvoeriger beschrijven, dan — gelijk wij ook met de vorige hebben gedaan — *klimmen* wij *op* tot de beste. Wij beginnen met

XIII. *Anticato*, een protest van een grijsaard tegen Cato's lof van den ouderdom in 't welbekende boekje van Cicero. 't Is voor den dichter te hopen, dat hij zich hier een ander sprekend voorstelt, want het protest is vrij bitter. Dat hoort men al vs. 3, waar gezegd wordt dat Cato in dat boekje

mira senescentis detexit commoda vitae.

Al de verdrietelijkheden, die de grijsaard te verduren heeft en de kwalen waaraan hij lijdt, worden in onberispelijke verzen vaak zeer geestig beschreven, o. a. de dwaasheid van zijn gebreken niet te willen erkennen. Hij wordt zwak van gezicht, maar

esse suis oculis vitium id negat inque fenestras
reicit exiguas; mene obsurdescere? dicit:
non ita pridem homines submissa voce loquuntur.

Het ergst is wel, dat de grijsaard, die nog niet versuft is, wat met zoovelen wél 't geval is, de dwaasheden en gebreken van zijn tijd wel inziet, maar er niets tegen kan doen, daar hij wordt gehoond, zoodra hij er tegen opkomt. Als gij, Cato, al die ellende aanziet,

Ipse, Cato Maior, cupias fors te esse minorem.

Dat is wel de bitterste regel, dien de dichter uitspreekt of zijn spreker in den mond legt. Maar tegen 't eind krijgen wij het bemoedigende

Ergo quid restat senibus? Quod tu sapienter:
„Credat quisque diem sibi diluxisse supremum."
Hoc exstat, Cato, quod tecum mihi convenit unum,
Hospitium, non esse domum hic, deducier illo
Morte animum, felix sit ubi sine fine futurus.

Wat den dichter aanleiding geeft om — hier is de samenhang een weinig onduidelijk — te besluiten met den droom van Scipio.

XXII. *Sophronia*. Een goed verhaalde martelaarsgeschiedenis. Publius heeft in den nacht het beeld gezien van Sophronia, die als Christin den marteldood is gestorven, en wordt ook zelf Christen om bij zijn geliefde te zijn. Het verhaal is opgemaakt uit inscripties in de catacomben, dus niet veel eigen vinding. Ook is er in de, over 't algemeen vloeiende, verzen nog al wat duister.

X. *Pacis augurium*. In zeer goede asclepiadeische strofen de terugkeer van den vrede afgesmeekt, eerst bij monde van den vorigen paus, dan in 's dichters eigen woorden, 't een en ander met heel wat persoonlijk gevoel en dichterlijken gloed. De verzen zijn werkelijk volmaakt.

XVI. *Satelles*: een schoon gedicht over den soldaat, die, uitgezonden om het kind Jezus te dooden, onverrichter zake terugkeert en door een droomverschijning van Jezus zelven wordt bekeerd. Het verhaal, hoewel wat gerekt, laat zich over 't geheel aangenaam lezen.

XX. *Aquileia*. Een werkelijk roerend gedichtje over het oude Aquileia, thans een onbeduidend plaatsje in 't moeras, een plaatsje, waarvan een deel niet eens meer tot Italië behoort. De dichter heeft het pythiambisch metrum der 16e epode van Horatius gekozen en aan de droeve maar toch hoopvolle stemming dier epode doet ons dit modern gedicht ten zeerste denken. Vooral het slot is uitstekend (men denke aan 't vermelde feit dat een deel van Aquileia niet Italiaansch meer is). De dichter, op een schip zijn geboorteplaats (hij is Aquileier) naderend, spreekt een jongen medereiziger aldus toe: „vaak graaft de landman daar oude kunstschatten op, vaak

vindt hij onder de zoden doodsbeenderen en treurt om 't leed, eertijds daar ter plaatse geleden. Doch nu treurt hij om eigen leed: zijn zoon is ten strijde getogen.... neen, niet voor 't vaderland. Daar klinkt de oude kerkklok: bid, o knaap, en bidden wij allen, die ons vaderland lief hebben."

> Non, non pro patria... Turris vox aerea pergit,
> Puer, precare, nosque quot pii, simul.

Hoe voortreffelijk is hier het dubbelzinnige *pius* aangewend!

XXI. *Superstes sibi.* Gelijk reeds uit den titel blijkt, een gedicht van een grijsaard, die zich in het tegenwoordige niet meer thuis voelt, dus eenigszins in den geest van het vroeger vermelde *Anticato*, maar 't is zachter en weemoediger. En de verzen zijn voortreffelijk.

Thans zijn wij gekomen aan een hoogst merkwaardig dichtwerk:

VII. *De margaritis:* een leerdicht en als zoodanig uitstekend. Er komen werkelijk voortreffelijke passages in voor, die echter niet geschikt zijn om hier voor te lezen. Maar de dichter heeft zijn zaak groote schade gedaan door onnoodige uitweidingen en te groote uitvoerigheid. Daardoor ook zijn hem verscheidene metrische fouten ontgaan, die hij anders zeker zou hebben opgemerkt, want ongetwijfeld hebben wij hier te doen met een zeer geoefend dichter. En tegen 't eind is hij blijkbaar uitgeput, want het slot:

> Nos decet aethereis coelum contendere in alis;
> Non instar bullae, quae raptim ab inertibus undis
> Pullulat, et subito tenuem vanescit in auram.

is al zeer mat en past slecht bij al het voorafgaande.

XIV. *Planasia.* Het uiteinde van Agrippa Postumus dramatisch beschreven in zijn verschillende momenten: het leven van den balling op zijn eiland, het bezoek van zijn grootvader, den keizer, zijn omgang met den trouwen vrijgelatene Clemens, de door den dichter zeer aardig er bij gefantaiseerde liefdesbetrekking tusschen den keizerlijken balling en de dochter

van zijn trouwen verzorger, de moeder van 's ballings zoon Fortunatus (gefantaiseerd die minnares en dat kind, maar op grond van een inscriptie), de voltrekking van het door den nieuwen keizer uitgesproken doodvonnis, het sterven van den veroordeelde in de armen zijner minnares, terwijl hij zich troost

Clementem ultorem domino non defore victo,

dat alles is boeiend en onderhoudend verhaald; zij 't ook dat het geheel wel een wat al te modern-romantische tint heeft. Metrische fouten ontsieren ook dit overigens zeer kunstvaardig gedicht.

En nu het belangrijkst deel van ons verslag! Maar ook hier zullen wij zeer kort zijn. De twee gedichten, waaromtrent de commissie niet tot eenstemmigheid is *kunnen* komen. Nooit is het meer te betreuren geweest, dat het legaat niet het toekennen van twee medailles veroorlooft, want deze twee gedichten laten zich niet tegen elkaar afwegen, zoo geheel verschillend zijn ze van aard: 't is ten slotte de *smaak* der leden, die de beslissing geven moet. Hoort slechts:

VIII. *Pueri ludentes:* „jongens, wie gaat er mee wandelen?" vraagt Moeder en de vijf-jarige Paulus, die er het eerst bij is, wint het van zijn oudere broers en gaat, deze in 't heengaan nog even bespottend, aan Moeders hand op 't pad. Weldra komen ze aan 't speelterrein der jeugd: daar zijn kleine meisjes, haar pop verzorgend, grootere die dames-visite nabootsen, jongens die stoeien en jongensspelen uitvoeren, o.a. een vesting verdedigen en bestormen. Daar snelt Paulus heen, het meisjesbedrijf versmadend en verlustigt zich in het jeugdig mannenwerk. Maar van 't spelen komt vechten, van een tweegevecht een algemeene krijg, een steen verwondt den kleinen toeschouwer, die door zijn inmiddels achtergebleven moeder wordt opgenomen en ter ruste gelegd. De moeder sluimert even in bij 't bedje van haar kind en droomt van moord en doodslag: ze ontwaakt met schrik, goddank haar lieveling

leeft nog maar zijn ademhaling en dichtgeknepen vuistjes getuigen nog van strijdlust.

ergo iam tenerae succrescit carduus herbae
floribus insidians, qui lymphas uberis agri
exsiccans regnet spinis circumdatus atris?
Pax ergo nihil est homini, nisi bella ministret?
Tunc iterum genetrix, exstincta lampade, flevit.

„In geen jaren heb ik een prijsvers met zóó onverdeeld genoegen gelezen als dit uitnemend afgerond gedicht en acht het alleszins waard te worden bekroond.... Pascoli heeft een zijner niet onwaardigen opvolger gevonden." Aldus getuigt een onzer. De beide anderen, hoewel de vele schoonheden van het gedicht erkennend en hoewel ook den achtergrond van dit tafreel wel bespeurend (den thans met zulk een ontzettende woede heerschenden wereldkrijg), zijn door dat alles niet in die mate aangegrepen dat ze zich hebben kunnen ontworstelen aan de sterker bekoring van het nu alleen nog overblijvend gedich*tje*

V. *Mnemosynon*, een gedich*tje* slechts, over een doodeenvoudig gegeven: een zoon spreekt van het getijdenboek, hem als knaap door zijn vrome moeder geschonken. Het onderwerp reeds lokt en boeit den lezer, vooral waar 't zóó naar waarde wordt behandeld. Men kent het stukje uit Jonathans Waarheid en Droomen, „de stamboom": 't verslag der familiegebeurtenissen op de schutbladen van den familiebijbel. Maar bij Jonathan is 't de bijbel van den Protestant, hier 't getijdenboek van den Katholiek. En wat voor den Katholiek zijn getijdenboek is, dat voelt men hier van 't begin tot het eind: de band, die nageslacht aan voorgeslacht bindt, de traditie, die er gaat van den trouwen zoon der kerk tot op zijn verren nazaat. Op den vromen toon van innige overtuiging is het geheele gedicht gestemd, verzen die verre boven de andere uitblinken treft men er niet in aan, dan dat eene distichon over de bladzijde waar de moeder het zieleheil haars zoons van den hemel afsmeekt:

quae pagella fuit sic tactu laesa frequenti
ut detrita queant vix elementa legi.

Ten slotte, ja de verzen van *Pueri ludentes* zijn onberispelijk, maar die van *Mnemosynon* zijn blijkbaar het werk van een man, die gewoon is zijn innigste gedachten in latijnsche verzen uit te drukken.

Gelijk wij zeiden: eenstemmigheid werd niet bereikt, bij meerderheid van stemmen werd besloten den eereprijs aan V. *Mnemosynon* toe te kennen.

Wij verzoeken dus den Secretaris het naambriefje van V. Mnemosynon, motto: *temporis acti me meminisse iuvat*, te openen en desgelijks (volgens opdracht van den dichter) dat van XVI. Satelles, motto: „*splen ridere facit, cogit amare iecur*"; de naambriefjes van XIII. Anticato, motto: *est mortuus*; XXII. Sophronia, motto: *paulo maiora*; X. Pacis augurium, motto: *auspice matre*; XX. Aquileia, motto: *marinus hospes*; XXI. superstes sibi, motto = *titel*; VII. de margaritis, motto = *titel*; XIV. Planasia, motto: *innoxia virtus*; VIII. Pueri ludentes, motto = *titel* te doen bewaren totdat de dichters zich zullen hebben bekend gemaakt en de overige te doen vernietigen.

J. J. Hartman.
Van Leeuwen.
J. Woltjer.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

AB ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEDERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMXVI INDICTI

Idibus Martiis in conventu Ordinis Literarii a iudicibus ita est relatum de XXIII carminibus, quae ad tempus iis erant tradita:

Statim reiectum est carmen c. t. *Titus Centurio*, quod vel propter gravissima quibus scatebat vitia metrica vix carminis nomine dignum videbatur.

Neque multo magis placuerunt septem haec: *De virtute bestiae non bestiali*, *Luminis expertes*, *Ad Pacem*, *Automaton*, *Belli vis*, *Primi Jesu amores*, *Bellum*.

Praestabant his quinque, quae tamen post aliquam deliberationem parum digna visa sunt quae legati sumptibus in lucem ederentur: *de caede Serajavensi*, *ἐν τούτῳ νίκα*, *Curialium*, *Iudithae Oloferne obtruncato Bethuliam reditus*, *In arcum quendam Augusti semirutum*.

Restant decem optima quae libenter publici iuris facimus, lectu iucundissima, vera verorum poetarum atque artificum opera. Eorum titulos sic enumeramus ut quo quodque est praestantius eo posterius nominetur (atque idem et eorum fuit ordo quae supra commemorata sunt): *Anticato*, *Sophronia*, *Pacis augurium*, *Satelles*, *Aquileia*, *Superstes sibi*, *De Margaritis*, *Planasia*, denique duo quorum utri palma esset adiudicanda sententiis iudicum numerandis effici debuit, quorum

unus praeferebat carmen c. t. *Pueri Ludentes*, duo illud quod *Μνημόσυνον* erat inscriptum. Hoc ergo aureo est ornatum praemio, atque aperta scidula prodiit poetae nomen Franciscus Xaverius Reuss. Et carminis c. t. *Satelles* scidula, id quod petiverat poeta, statim est aperta: huius poetam esse apparuit Antonium Faverzani.

Reliqua illa octo: *Anticato*, *Sophronia*, *Pacis augurium*, *Aquileia*, *Superstes sibi*, *De Margaritis*, *Planasia*, *Pueri ludentes* sumptibus legati Hoeufftiani in lucem emittentur, si eorum poetae nobis ante Kalendas Iunias scidularum aperiendarum dederint veniam.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina, non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati, nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota indicibus manu scripta, sumptu suo *ante Kal. Ian.* anni proximi mittant ad *Hermannum Thomam Karsten*, Ordinis literarii Academiae ab-actis, munita sententia, item inscribenda scidulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (typewriter) adhibebunt, et si, quemadmodum in *editionibus* poetarum latinorum fieri solet, inde a vs. 5 sextum quemque versum numero ornabunt.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur, eique subiungentur alia laude ornata, quando scidulae aperiendae venia dabitur. Hoc *ante Kal. Iunias* fieri debebit.

Exitus certaminis in conventu Ordinis mense Martio pronontiabitur; quo facto scidulae carminibus non probatis additae vulcano tradentur.

Amstelodami P. D. Chantepie de la Saussaye,
Ips Kal. Apr. MCMXV. *Ordinis Præses.*

EEN EN ANDER OVER THOMAS HOCCLEVE EN ZIJN WERKEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. H. KERN.

Toen Geoffrey Chaucer de 25e Oktober 1400 het hoofd neerlegde, waren er in Engeland zeker weinigen die hem oprechter beweenden dan Thomas Hoccleve, en onder de loftuitingen die in de eerste jaren van de volgende eeuw aan de grote dichter werden gewijd klinken er geen echter dan de zijne. Met reden heeft men in zijn woorden *Of which I wont was han consail and reed* [1]) en *Mi dere maistir — god his soule quyte! — And fadir Chaucer fayn wolde han me taght, But I was dul and lerned lite or naght* [2]) het bewijs gezien dat hij de betreurde dode persoonlik gekend had en van deze raad en aanmoediging had ontvangen, en al is het wat stout te beweren dat hij in het stervensuur aan Chaucer's sponde vertoefde, alleen omdat zijn werk hem dageliks in de buurt van de woning bij de Mariakapel te Westminster bracht [3]) en omdat hij zijn leedwezen uit, dat de *maister deere and fadir reuerent* zijn uitnemende wijsheid niet op zijn sterfbed aan een ander heeft kunnen vermaken [4]), de hartelikheid van hun verhouding komt toch duidelik aan 't licht als men nagaat, hoe afgemeten dezelfde Hoccleve spreekt over de dichter John

[1]) *Regiment of Princes*, ed. Furnivall, vs. 1960.
[2]) Ald. vs. 2077 e. vv.
[3]) *Minor Poems*, ed. Furnivall, p. XXXI.
[4]) *Reg. Princ.* 1961 e. vv.

Gower (*my maister Gower .., Whos vertu I am insufficient ffor to descreyue*) [1]), en hoeveel koeler John Lydgate, die Chaucer niet gekend had, zich over deze uitlaat, ondanks de bewondering die hij aan zijn dichttalent doet wedervaren [2]). Aan Hoccleve hebben we ook een portret van Chaucer te danken: hij liet hem in zijn voornaamste werk afbeelden, om zijn aandenken levendig te houden, zoals de beeltenissen in de kerken dienen om de mens God en zijn heiligen voor de geest te roepen [3]).

Terwijl nu Hoccleve als jongere vriend en leerling van een groot schrijver aanspraak heeft op onze belangstelling, verdient hij die ook in ander opzicht. Wel kan hij noch als dichter, noch als verteller, noch als humorist in de schaduw van zijn leermeester staan, maar in de vijftiende eeuw kwam toch geen Engels schrijver in dichtmaat het schitterend voorbeeld nader dan hij, terwijl ook de inhoud van vele van zijn werken als schets van het leven en denken van zijn tijd waarde bezit en zijn autobiografiese neigingen ons inzicht verschaffen in zijn persoon. Bovendien levert de bevattelike metriek van zijn verzen het voordeel op dat twijfel aan hun bouw in hogere mate is uitgesloten dan bij Chaucer, en is de overlevering van zijn meeste geschriften zo goed, dat wij zijn taal en zijn keurige spelling haast in alle onderdelen kennen.

De drie punten die wij tans zullen behandelen zijn: 1°. de datering van zijn werken, 2°. de waarde en positie van enkele

---

1) *Reg. Princ.* 1975 e. vv.

2) *Falles of Princes*, Proloog (zie b.v. E. P. Hammond, *Chaucer*, N. York 1908, blz. 31, 58 e. vv.), *The Lyf of Our Lady* (zie ald. 32), *Troy Book* 2, 4677 e. vv.; 3, 550 e. vv., 4197 e. vv.; 5, 3521 e. vv.; *Pilgrym. L. M.* 19773 e. vv. Dat Lydgate Chaucer niet kende, blijkt uit de woorden *I haue herde telle*, *Troy B.* 5, 3524. Had ten Brink aan deze uitdrukking gedacht, dan had hij zeker niet van Lydgate gezegd: „Er kam in die persönliche Nähe des Dichters, befreundete sich mit ihm" (*Gesch. d. Eng. Litt.*[2] 2, 231). Over het verschil in warmte ten aanzien van Chaucer tussen Lydgate en Hoccleve spreekt ook Wülker, *Gesch. d. Eng. Lit.*[2] 1, 183 f.

3) *Reg. Princ.* 4992—5005.

handschriften, 3°. de vraag of een aantal door Furnivall aan hem toegeschreven gedichten van hem afkomstig zijn.

Enkele kleine gedichten van zijn hand, samen ruim 500 regels, zijn nog ter perse [1]), maar het bekend worden van dit weinige zal onze kennis van de man en zijn gewrochten wel niet groteliks vermeerderen. In tegenstelling met Chaucer kunnen wij de datum van zijn grote gedichten en enkele kleinere vrij nauwkeurig, soms op het jaargetij af, bepalen, hetgeen in de eerste plaats te danken is aan zijn reeds vermelde liefhebberij om over zichzelf te spreken, in de tweede plaats aan zijn betrekking. Wat het laatstbedoelde hulpmiddel aangaat, we kunnen menige biezonderheid putten uit de officiële stukken en bescheiden die inlichting verschaffen over de hem verleende toelagen en de hem gedane uitbetalingen, vooral sedert R. E. G. Kirk de Patentrollen (*Patent Rolls*) en Betaalsrollen (*Pells Issue Rolls* e. a.) heeft nageplozen en de op Hoccleve betrekking hebbende aantekeningen ter beschikking van Dr. Furnivall heeft gesteld. [2])

Hoccleve's levensloop is spoedig verhaald. Hij werd geboren in 1368 of '69, omstreeks een kwarteeuw na Chaucer, gelijk gemakkelik is op te maken uit de *Dialoog*, geschreven in 1422, in welk werk hij zegt dat hij 53 jaar oud is. George Mason, de uitgever van zes gedichten van hem in 1796, had reeds uit andere gegevens het jaar 1370 vermoed, en Furnivall kon deze ongeveer juiste uitkomst verbeteren. Waar Hoccleve [3])

---

[1]) Ze zullen, uitgegeven door Dr. I. Gollancz, met enige reeds bekende verschijnen in de Early English Text Society Extra Series, waarin reeds zijn uitgekomen: LXI. *Hoccleve's Works. I. The Minor Poems*, etc., ed. F. J. Furnivall, 1892; LXXII. *Hoccleve's Works. III. The Regement of Princes*, etc., ed. id., 1897. Zie ook, in het eerstgenoemde Forewords pp. XXVII sqq. en XXXVIII[1] en over oudere uitgaven ald. pp. XIX[1] en XLII sqq. Eén gedicht is in 1902 verschenen als n°. 34 van de Chaucer Society Publications, 2nd Series: *A New Ploughman's Tale: Thomas Hoccleve's Legend Of the Virgin and her Sleeveless Garment*, etc., ed. A. Beatty.

[2]) Uitgegeven *Minor Poems* p. LI sqq.

[3]) De naam komt voor in de volgende spellingen: *Hoccleue* (*-cleve*), *Hocclyff*, *Hocclyffe*, *Hoclyf*, *Hocclief*, *Hocclyve*, *Occleue* (*-cleve*), *Occlyue*

geboren is, staat niet vast. Uit algemene overwegingen en uit de nagenoeg volstrekte afwezigheid van tongvalvormen in zijn taal heeft men afgeleid dat hij een Londenaar was. Heel sterk zijn geen van beide argumenten, daar ze evenzeer zouden gelden als hij geboren was in de omtrek van de hoofdstad, b. v. in Hocclyf of Hocclyve (nu Hockliffe), een dorpje in Bedfordshire, omstreeks 70 K.M. van Londen verwijderd; immers in die tijden had de taal van het grote centrum de tongvallen van de omliggende graafschappen al ten dele verdrongen. Een andere, niet onaardig gevonden reden geeft Furnivall op: "There is so little of the country in Hoccleve's works, that he was no doubt a cockney" [1]), en er bestaat zeker een aanmerkelik verschil te dien opzichte tussen hem en John Lydgate, die uit een klein dorpje in Suffolk geboortig was.

In al geval woonde Hoccleve in zijn jongelingsjaren reeds in Londen en werd, zoals ik straks zal aantonen, met Pasen 1387 klerk bij het Privy Seal Office, welke betrekking hij ruim 35 jaar schijnt te hebben bekleed. Zijn aanvankelik voornemen om priester te worden gaf hij later op (*I whilom þoghte Han ben a prest; now past am I þe raas*, *Reg. Princ.* 1447 e. v.), en het leventje van vrolike Frans dat hij als jeugdig klerk leidde, een leven naderhand door hemzelf met berouwhebbend gemoed beschreven, was ook een weinig stichtelike voorbereiding voor het heilige ambt. Aan lekker eten en drinken, de grote meneer uithangen, meisjes in bierhuizen kussen en trakteren werd al zijn vrije tijd besteed. Maar voor vechtpartijen was hij te bang en voor méér dan een kus te bedeesd. Ongelukkig

---

(*-clyve*), *Occliue*, *Occlyff*, *Occliff*, *Occlyffe*, met latijnse uitgang *Hocclyff'* *Hocclyf'*, *Occliff'*, *Occlyff'*. De eerste spelling verdient de voorkeur, daar hij die zelf bezigt in een verzoekschrift van 1424 (H. Nicolas, *Proceedings and Ordinances of the Privy Council of England* 3, 152) en als handtekening onder de opdracht in het Durham-hs. (*Min. P.* blz. 242), terwijl ook het Phillipps-hs. en het Ashburnham-hs. en de belangrijkste oorkonden zo spellen. De spellingen op *-f* vertegenwoordigen de onverbogen, die op *-ue* of *-ve* de verbogen vorm van de naam van het dorp waar de familie, zo al niet hijzelf, vandaan kwam. Zie verder *N. E. D.* op *cliff* en *cleve*.

[1]) *Min. P.* p. XXXV.

waren zijn middelen op zulk een levenswijze niet berekend, want zijn vaste inkomen was bescheiden, in latere tijd altans bedroeg het niet meer dan jaarliks 6 mark [1]), d. w. z. £ 4, hetgeen ongeveer overeenkomt met een som van £ 40 in onze dagen. Het jaargeld van £ 10 dat koning Hendrik IV hem op 12 November 1399, kort na zijn troonsbestijging, toestond, wegens langdarige en nog te verwachten diensten [2]), zou waarschijnlik evenmin voldoende zijn geweest om de buitensporigheden van de jonge schrijver aan het Privy Seal te bekostigen, zelfs al was het geregeld uitbetaald (wat niet het geval was). Toen een kleine tien jaar later zijn jaargeld tot 20 mark, d. i. £ 13. 6 s. 8 d., verhoogd werd [3]), was hij blijkbaar wat gekalmeerd, maar zeer spoedig daarna nam hij „meer vlas op zijn spinrokken" [4]) door te gaan trouwen. Dat dit huwelik, in de eerste helft van 1411 voor 't eerst vermeld, in 1409 of 1410 werd gesloten, is wel aan te nemen, daar de verhoging afkwam op 17 Mei 1409 en de twee eerste halfjaarlikse termijnen stipt (naar toen heersende begrippen) betaald werden, nl. op 23 Mei en 22 November, terwijl hij de volgende Paastermijn ontving op 17 Julie 1410, d. i. vier maanden, en de St. Michielstermijn op 8 Julie 1411, d. i. negen maanden te laat, en de betaling voor de beide termijnen van 1411 zich liet wachten tot 26 Februarie 1412. Hij zal gehuwd zijn kort na de vermeerdering van zijn inkomsten en altans in een tijdperk waarin het zich liet aanzien dat zijn toelage geregeld zou binnenkomen. Zoals hijzelf vertelt, trouwde hij uit liefde [5]), en hij schijnt er nooit berouw van te hebben gehad. Uit schertsende toespelingen bij dichters als Chaucer of Hoccleve gevolgtrekkingen te maken omtrent hun huweliksgeluk en er bij voorbeeld uit af te leiden, zoals

[1]) Zie *Reg. Princ.* 932—935, 974, 1217.

[2]) Het jaargeld werd verleend „ad terminum vite ipsius Thome, vel quousque ipse ad beneficium ecclesiasticum, sine cura, valoris viginti librarum per annum, per nos fuerit promotus" (*Min. P.* p. LI).

[3]) Ditmaal eenvoudig „durante vita sua" (t. l. a. p. p. LVII), zonder beperking.

[4]) *Reg. Princ.* 1226 e. v., 1458.

[5]) *Reg. Princ.* 1561.

Furnivall doet, dat onze man onder de plak zat [1]), lijkt mij buitengemeen onvoorzichtig. Breed hadden zij het zeker niet met hun beiden, want het jaargeld bleef dikwijls uit, en van zijn £ 4 in 't jaar kon hij desnoods zichzelf voeden en kleden [2]), maar niet een vrouw erbij, vooral omdat hij zijn grootscheepse manieren nog niet kon afleggen [3]). Is het te verbazen dat hij woonde in een „schamele kluis" [4]), of dat in zijn gedichten klachten over zijn armoede schering en inslag zijn, en moet men hem niet als een eer aanrekenen dat hij nooit om giften vraagt en geen vleitaal bezigt?

Toen zijn beschermer Hendrik V aan de regeering kwam (in 1413) en zijn jaargeld bekrachtigde [5]), werd het wel iets beter, maar geheel verstommen doen de klachten nog niet, en het bleef waarschijnlik sukkelen tot hem de 4e Julie 1424 op zijn verzoek een corrodium in het prioraat van Southwick werd verleend [6]), dat hem, wat ook de waarde mag geweest zijn, zeker een vaster inkomen verschafte dan het tot dusver genoten jaargeld. In Februarie 1426 inde hij dit voor 't laatst, en men mag vertrouwen dat hij van toen af aan voor nijpend gebrek behoed is gebleven. Eén gedicht van hem is op zijn vroegst omtrent 1448 geschreven, daarna ontbreekt elk spoor van zijn bestaan; hij bereikte dus ongetwijfeld een hoge leeftijd, zodat zijn voorgevoel dat hij niet veel ouder dan zestig jaar zou worden, niet bewaarheid werd [7]).

---

[1]) *Min. P.* p. XXXVII.

[2]) *Reg. Princ.* 1217 e. vv.

[3]) Ald. 409, 1998.

[4]) Ald. 845, 940.

[5]) 28 Sept. 1413, ditmaal „pro termino vite sue, cum aliquo alio preterquam nobiscum non retineatur", zie *Min. P.* p. LIX sq.

[6]) Nicolas, *Proceedings and Ordinances* &c. 3, 152.

[7]) In 1411 meende hij dat „twee derde en meer" van zijn leven voorbij was, zie *Reg. Princ.* 946 e. v. In welk jaar hij zijn ontslag nam als klerk, is onzeker. Nog in 1424 noemt hij zich in zijn verzoekschrift aan de koning in rade (zie het in noot 6 aangehaalde stuk): „votre treshumble clerc Thomas Hoccleve de l'office du prive seal". Weliswaar wordt hij in vier andere stukken uit de jaren 1423, 1424 en 1426 als „nuper vn(us) clericorum" aangeduid (*Min. P.* pp. LXVII en LXIX,

Ziekte bleef hem niet bespaard. Al vóór zijn veertigste jaar klaagt hij over zijn wankele gezondheid, die hij toeschrijft aan zijn brassen en nachtbraken twintig jaar lang [1]); vijf jaar later jammert hij over het achteruitgaan van zijn ogen en andere onaangename gevolgen van zijn vele schrijfwerk [2]). Een tijdlang was hij zelfs krankzinnig [3]), en nog jaren na zijn herstel ontweken zijn vrienden en kennissen hem, daar ze zijn beterschap niet recht vertrouwden [4]).

Voor de kunst waren deze levensomstandigheden zeker over 't algemeen niet bevorderlik, maar een groot kunstenaar was hij toch niet geworden. Een gemoedelik man, zwak en verlegen, vrij van grote ondeugden, maar ook zonder grote deugden; niet ontbloot van humor, natuurlikheid en gezond verstand; ijdel en verkwistend uit pronkzucht, maar ook goedhartig, met edele opwellingen en een open oog voor talent bij anderen; vervuld van het diep besef van zijn eigen nietswaardigheid, kinderlik vroom en argeloos, zo leren we hem kennen in zijn geschriften, die een kunstvaardigheid in 't verzenmaken vertonen, waarschijnlik door lange oefening verkregen. Het aandoenlike in de wanverhouding tussen zijn streven en zijn vermogen is zijn levensbeschrijvers niet ontgaan. In één opzicht staat hij boven menigeen van zijn tijd-

---

elk tweemaal), maar deze aanduiding verliest zijn betekenis als we bedenken dat er staat „Thome Hoccleue, nuper vni clericorum in officio priuati sigilli Domini Henrici nuper Regis Anglie, aui Regis nunc" (ik spatiëer), en dat in een betalingsmandaat van 20 Mei 1423 eenvoudig gezegd wordt: „Thome Hoccleue, de officio priuati sigilli Domini Regis" (d. i. Hendrik VI). Furnivall's verklaring van de schijnbare tegenstrijdigheid, nl. dat hij een tijdlang naar het Privy Seal Office zou zijn teruggekeerd, na het eerst verlaten te hebben (*Min. P.* p. XXII), lijkt mij gewrongen en niet door de stukken gestaafd.

[1]) *Male Regle* 14 e. vv., 113 e. vv.

[2]) *Reg. Princ.* 1016 e. vv.

[3]) *Klacht* 40—51.

[4]) Zie *Klacht* (a°. 1421—22) vs. 64 e. vv. Hij was hersteld op Allerheiligen 1417 (ald. 52—56), maar het is onbekend, wanneer de ziekte was begonnen; misschien tusschen 13 Maart en 25 Mei van dat jaar, daar hij wel op de eerste, maar niet op de laatste dag in persoon zijn toelage beurde (*Min. P.* pp. XXI sq., LXIII).

genoten: hij is altijd kies, nooit gezocht plat, wat men bij voorbeeld van zijn grote voorganger niet kan zeggen. Zeer onbillik zijn dan ook de verwijten van Alois Brandl, dat „(d)ie derberen Seiten Chaucers... ihm besonders zu(sagten)", en dat in zijn godsdienstige gedichten „namentlich die Brüste der Mutter Gottes möglichst oft vorkommen" [1]). Wat het laatste verwijt betreft, Brandl vergeet hier geheel dat hij met een middeleeuwer te doen heeft, en om het ongegronde van de beschuldiging in te zien is het nog niet eens nodig te bedenken dat de meeste, zo niet alle, bedoelde plaatsen eenvoudig vertaald zijn [2]), — een verwijzing naar tal van dergelijke passages bij andere dichters uit die tijden is voldoende [3]).

De geschriften van Hoccleve zijn van verschillenden aard, een verdeling is echter niet goed mogelik, al kan men van enkele, zoals de Maria-liederen en de vertelsels, afzonderlike groepen maken.

Het eerste gedicht van hem waarbij de tijd van vervaardiging vaststaat, is de *Lettre of Cupide* (*Min. P.* blz. 72 e. vv.), volgens zijn eigen opgaaf geschreven in 1402 [4]). Wat hij verzuimt ons te vertellen, is dat het een deels bijna woordelike, deels zeer vrije navolging is van *L'epistre au dieu d'amours*,

---

[1]) *Paul's Grundriss*[2] II. 1. 688 en 689.

[2]) Zie b.v. *Reg. Princ.*, ed. Furnivall, Forewords p. X.

[3]) O. a. Lydgate, *Minor Poems* 1, ed. MacCracken (E. E. T. S. Extra S. 107), blz. 261, vs. 8 en vv.:

> Owt of þy brestes, sofft as any silke,
> With chere and looke benigne and debonnaire,
> Thow gave hym souken of þy swote mylke,
> Vnto þy pappes whan hym lyst repayre.

Ald. 280, vs. 28:

> ... Iesu sokyng thy pappe.

Vgl. *Marieken van Nieumeghen*, uitg. P. Leendertz, 1903, vs. 836 en vv.

[4]) *Min. P.* 91, vs. 476. De brief heet geschreven in Mei (ald. vs. 472), maar Furnivall maakt te recht de opmerking dat deze datum aan Cristine de Pisan ontleend kan zijn en dus niet juist behoeft te wezen (*Min. P.* p. XI).

gedicht door Cristine de Pisan in 1399 [1]). De vertaler toont hier nauweliks geringere kunstvaardigheid dan in latere werken.

Het volgende gedicht waarvan de datum nauwkeurig is te bepalen, behoort tot de autobiografiese (*Min. P.* blz. 25 e. vv.). Men noemt het gewoonlik bij de naam die er in 't enige handschrift boven staat: *La Male Regle*, ofschoon *Misreule* beter zou zijn (vgl. vss. 56, 90) [2]). Hoccleve betreurt het in dit gedicht dat onmatigheid „niet twee of drie, maar al twintig jaar zijn mes bij hem aan tafel heeft liggen" (vs. 110—112) en op jeugdige leeftijd (zie vs. 209) zijn gezondheid heeft geknakt; hij geeft een levendige beschrijving, hoe hij en zijn medeklerken erop los hebben geleefd (vooral vs. 137—208), en spoort zichzelf aan tot inkeer te komen en zijn schulden te betalen. Aangezien evenwel daarvoor en voor de genezing van zijn lichaam geld nodig is, besluit hij met een verzoek aan de verpersoonlikte Gezondheid, aan wie het gedicht is opgedragen, om bij Lord Fourneval, de thesaurier, aan te dringen op voldoening van hetgeen hem toekomt van zijn £ 10 jaargeld, tenminste van het laatste gedeelte.

Van wanneer is dit gedicht? Mason meende van 1406, omdat in 't handschrift een kanttekening voorkomt van deze inhoud: „Annus ille fuit annus restrictionis annuitatum" (*Min. P.* blz. 38), en deze opmerking z. i. klaarblijkelik sloeg op een parlementsbesluit van het laatste verreljaar van 1405 (7 Hendrik IV), bepalende dat jaargelden, door de koning of zijn voorgangers vroeger verleend, betaald zouden worden vóór de later verleende (zie *Min. P.* p. XII[1]). „Annus ille" zou dan geen betrekking hebben op *this yeer* in vs. 420, maar op *ferne yeer* (d. i. 'verleden jaar') in vs. 423, naast welk vers de noot schijnt te staan.

---

[1]) Uitgegeven door M. Roy in *Œuvres poétiques de Christine de Pisan* 2, p. 1 suiv. (Société des anciens textes français); Parijs 1891.

[2]) De gewoonte om aan Engelse gedichten een Franse titel te geven wordt in twee van de handschriften (Phillipps Ms. en Ashburnham Ms.) nog geregeld gevolgd; alleen de stichtelike gedichten hebben er gewoonlik een Latijnse titel. In het Durham-hs. zijn alle titels in 't Latijn.

Daar wij over meer gegevens beschikken dan Mason in 1796, kunnen we het volgende besluiten. Het gedicht werd voltooid terwijl Lord (Thomas) Fourneval (of Furnyval) thesaurier was, d. i. tussen December 1404 of 1405 [1]) en 1408 (trouwens van 17 Mei 1409 af bedroeg Hoccleve's jaargeld meer dan £ 10). Nu moet aan Fourneval verzocht worden om de dichter te betalen „wat verschuldigd is voor dit jaar van (z)ijn jaarlikse £ 10 uit de schatkist, alleen maar voor de St. Michielstermijn laatstleden" (vs. 420 e. vv.), en er wordt bijgevoegd „van verleden jaar durf ik geen woord te zeggen." Uit de gehele passage blijkt: 1°. dat het gedicht voltooid werd tussen St. Michiel (29 September) en Pasen; 2°. dat Hoccleve toen hij het afmaakte de laatste St. Michielstermijn van zijn jaargeld nog niet had ontvangen; 3°. dat hij ook van het vorig jaar nog wat te vorderen had, en waarschijnlik evenzeer 4°. dat hij de laatste Paastermijn niet gekregen had, ofschoon hij dit niet uitdrukkelik zegt (bovendien zou volgens de berekening van die dagen de tijd vóór Pasen grotendeels of geheel tot het voorgaand jaar hebben behoord).

We kunnen nu terstond vaststellen dat de jaren 1404, 1407 en 1408 niet in aanmerking komen. Immers in 1404 wordt weliswaar van betaling van de St. Michielstermijn niet

---

[1]) Op 27 November 1406 wordt „le Sire de Fournivalle", thesaurier, benoemd in de Raad des Konings, zoals F. J. Furnivall, *Reg. Princ.* p. LXII te recht uit Nicolas, *Proceedings and Ordinances* &c. 1, 295 aanwijst, maar al op 29 Oktober van dat jaar komt hij als thesaurier voor in de *Pells Issue Rolls*, blijkens Devon, *Issues of the Exchequer* (1837) blz. 304. Voorts blijkt echter uit *Min. P.* LIV[1] dat hij „begon in het tweede deel" van de St. Michielstermijn 1404 of 1405 (de noot is niet helemaal duidelik), en dat zijn eerste datum is 13 December. Daar Furnivall in *Dict. Nat. Biogr.* 27, 56 opgeeft „1405 tot 1408", vermoed ik dat hij ook in de noot 1405, en niet 1404 bedoelt, maar voor alle zekerheid wordt boven ook 1404 in aanmerking genomen. Zoveel is gewis, dat Lord Fourneval vóór 1406 thesaurier werd, daar hij het was op 29 Oktober 1406 en deze datum nog niet tot „het tweede deel" van de St. Michielstermijn behoorde, zodat die van een vroeger jaar bedoeld moet zijn, hetgeen bevestigd wordt door de aantekening in "the Michaelmas Roll" waarvan Furnivall spreekt.

gerept, maar over 1403 en met Pasen 1404 had Hoccleve zijn geld gekregen (de laatste maal zelfs enkele weken vooruit); de St. Michielstermijn van 1407 werd wel pas in 't begin van 't volgend jaar betaald, maar wat hem in 1406 en met Pasen 1407 toekwam had hij lang *vóór* St. Michiel ontvangen; in 1408 wachtte hij eveneens vruchteloos op de voldoening van de St. Michielstermijn, die eerst in de tweede maand van 't volgend jaar geschiedde, maar de Paastermijn en de beide termijnen van 't vorig jaar waren op St. Michiel lang en breed vereffend.

Er blijven over 1405 en 1406. De St. Michielstermijn van 1406 kreeg hij (blijkens de *Tellers' Roll*) op een onbekend tijdstip, maar gesteld al dat dit tamelik laat was, de Paastermijn van dat jaar en de St. Michielstermijn van het vorige waren vóór Junie 1406 voldaan, en het is nauweliks te geloven dat hij in 't laatst van 1406 of 't begin van 1407 nog gewag zou gemaakt hebben van de niet betaalde termijn van St. Michiel 1404 en Pasen 1405. Wat echter 1405 betreft, de St. Michielstermijn van dat jaar werd pas betaald op 26 Maart van 't volgende, even veertien dagen vóór Pasen (11 April), en tot op die dag was noch de Paastermijn van 1405, noch de St. Michielstermijn van 1404 voldaan. De woorden in 't gedicht (vs. 420 e. vv.) zijn dus alleen toepasselik op 1405, zodat het voltooid moet wezen, niet "late in 1406 or early in 1407", zoals Furnivall eerst aannam [1]), ook niet in het laatste verreljaar van 1406, zoals hij later geloofde [2]), maar tegen 't einde van 1405 of in 't begin van 1406, en wel vóór 26 Maart, de dag waarop Hoccleve eindelik de begeerde St. Michielstermijn ontving. Al te gauw na St. Michielsdag 1405 kan het niet geweest zijn, daar toch eerst blijken moest dat de betaling uitbleef na de gewone tijd, die schommelde tussen 11 November en 7 December; het tijdstip van de voltooiing moet dus liggen tussen begin December 1405 en 26

---

[1]) *Dictionary of National Biography* 27 (1891), 56.

[2]) *Min. P.* p. XII. Ook ten Brink t. a. p. 221: „gegen Ende d. J. 1406".

Maart 1406. Was Lord Fourneval wezenlik pas in 1405 tot thesaurier benoemd, dan zou Hoccleve hem dus dadelik hebben aangeklampt. Wellicht staat de betrekkelik vlugge uitbetaling van de volgende Paastermijn, nl. op 13 Mei 1406, nog geen vijf weken na Pasen, met zijn vroegere smeekbede in verband, want gewoonlik moest hij zes of zeven weken, of langer, wachten. De £ 5 voor Pasen 1405 schijnt hij evenwel nooit te hebben gekregen.

Indien de woorden van de noot die het uitgangspunt van Mason's tijdsbepaling was (zie blz. 344) werkelik doelen op het door hem vermelde parlementsbesluit uit het zevende regeringsjaar van Hendrik IV, a°. 1405 (d. w. z. tussen 30 September en 31 December), en indien Hoccleve rekent naar het officiële begin van 't jaar (25 Maart) [1]), dan moet „Annus ille" slaan, niet op „verleden jaar", maar op „dit jaar", d. w. z. 1405/6 zelf. Deze kwestie is echter nu voor de datum van 't gedicht van geen belang meer.

Als de dichter met de „twintig jaar" (zie blz. 344) een bepaald getal jaren, geen rond cijfer bedoelt, dan had hij zijn losbandig leven al begonnen in 1385 of '86, een jaar ongeveer vóór hij aan het Privy Seal Office kwam.

Uit Hoccleve's eerste tijd als dichter dagtekent waarschijnlik ook een vers in luchtige, vertrouwelike toon, bestemd voor Henry Somer (*Min. P.* blz. 64 e. vv.). Het behelst een uitnodiging, door „la Court de bone conpaignie" tot deze, als „vn de la dicte Court", gericht, en herinnert hem aan zijn belofte, dat hij het gezelschap 6 grote nobels (= £ 2) zou geven tot het inkopen van tarwe of bloem voor een maaltijd en op aanstaande Donderdag (vs. 70) 1 Mei (vs. 39) zelf aan tafel zou verschijnen. Te recht betoogde Furnivall dus dat het vers gemaakt moest zijn in April en in een jaar waarin de 1e Mei op een Donderdag viel, en Skeat rekende voor hem uit dat de Zondagsletter van dat jaar E (of FE) moest wezen. In het opschrift van 't gedichtje in 't Phillipps hs. (het enige),

---

[1]) H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*[4], s. 13.

welk handschrift tegen 1450 schijnt te zijn geschreven, heet Somer „lonure sire Henri Sommer, Chaunceller de leschequer"; volslagen willekeurig neemt nu Furnivall aan (*Min. P.* p. XIII) dat hij tijdens de vervaardiging van het gedicht wel de titel, maar niet het ambt had die in 't opschrift vermeld staan, m. a. w. dat die vervaardiging viel na zijn benoeming tot baron van de schatkist (een ambt waaraan het predikaat *Sire* verbonden was) op 8 November 1407 [1]), maar vóór zijn benoeming tot kanselier, welke uiterlik in Januarie 1413 geschiedde [2]); de Zondagsletter zou dan vanzelf het jaar 1410 aanwijzen. Waarschijnliker is het echter dat Somer op het bedoelde tijdstip titel en ambt beide of geen van beiden bezat; in 't laatste geval behoeft men alleen te onderstellen dat hij beide wel had toen het opschrift erboven werd gezet; wat geoorloofd is, omdat we zeker weten dat de meeste opschriften jonger zijn dan de gedichten zelf. [3]) Gelden de twee aanduidingen „Sire" en „Chaunceller de leschequer" voor de tijd van het gedicht, dan moet dit van 1421 (Zondagsletter E), 1427 (E), 1432 (FE) of 1438 (E) zijn; gelden ze beide alleen voor de tijd van het opschrift, dan is het gedicht van 1399 (E) of waarschijnliker 1404 (FE), immers uit de tijd dat Somer nog geen ‚baron', maar 'clerk of the Exchequer' was. [4]) Én de losse

[1]) Furnivall, vermoedelik ten onrechte: „8 Nov. 1408" (*Min. P.* blz. 59[1]). Het jaartal 1407 wordt opgegeven *Dict. Nat. Biogr.* 53, 218, wat ik niet kan kontroleren, maar blijkens F. Palgrave, *The Antient Kalendars and Inventories of the Treasury of H. M. Exchequer* (Londen 1836) 2, 77 was S. zeker wel reeds baron van de schatkist op 18 Oktober 1408. Voor de datering van 't gedicht maakt 1407 of 1408 geen verschil.

[2]) Blijkens Palgrave t. a. p. 2, 85 was S. op 23 Januarie 1413 al kanselier van de schatkist.

[3]) Dit geldt van het Phillipps-hs. en *m.m.* van één gedicht in het Ashburnham-hs. De opschriften zijn echter altans ten dele ouder dan de handschriften.

[4]) Somer schijnt pas onder Hendrik IV, dus na September 1399, klerk van de schatkist te zijn geworden. Hij wordt zonder opgaaf van titel genoemd in de *Pells Issue Rolls* op 22 November 1399, 13 Julie 1400 en later en als klerk op 20 Maart en 14 December 1400 (zie *Issues of the Exchequer*, ed. Devon, 1837, pp. 274, 276, 279, 280, 286 twee-

toon van het gedichtje én de verandering die zeker vóór 1411 (zie blz. 351), volgens de *Male Regle* al in 1405, in Hoccleve's levenswijze plaatsgreep, maken een vroege datum aannemeliker dan een late. Het is nauweliks te geloven dat hij in 1421, op 52-jarige leeftijd, deze toon zou hebben aangeslagen; zelfs Furnivall's 1410 zou laat genoeg geweest zijn. De aanhef van het gedicht: *Worshipful sire and our freend special And felawe in this cas we calle yow* is geen bezwaar tegen 1404, daar ook niet-adelliken in brieven met de titel *worshipful sire* werden aangesproken en er een zekere maatschappelike afstand bestond tussen een schrijver aan het Privy Seal Office en een 'clerk of the Exchequer', terwijl aan de andere kant Hoccleve, zelfs in scherts, een baron of kanselier van de schatkist wel geen *felawe*, d. i. kollega, kameraad, zou hebben durven noemen. Op al die gronden dunkt April 1404 mij waarschijnliker dan April 1410, 1421 of later.

Een ander kort gedichtje, een zogenaamde balade, besloten met een roundel en gericht tot „mon Meistre. H. Somer, quant il estoit Souztresorer" (*Min. P.* blz. 59 e. v.), wordt door de uitgever vragenderwijs gesteld tussen St. Michiel en Kerstmis 1407. Het is weer een verzoek om betaling, ditmaal mede uit naam van de heren kollega's Baillay, Hethe en Offorde [1]); het viertal hoopt dat hun „vruchten", die ze met St. Michiel hadden moeten plukken, nu gauw zullen rijpen, opdat ze eens prettig Kerstmis kunnen vieren. De woordspelingen met de naam Somer en met de *shippes*, d. w. z de gouden nobels, die van hem verwacht worden, zijn wat goedkoop, maar er is iets zonnigs in het hele gedichtje, en een zwier die Hoccleve zelden bereikt. De grenzen St. Michiel en Kerstmis worden door het

---

maal, 319). Op 5 Junie 1400 betaalde hij aan Chaucer zijn pensioen uit (Skeat, *Compl. W. of G. Chaucer* 1, p. XLVI). In 1444 was hij nog in leven (zie *Dict. Nat. Biogr.* 53, 218).

[1]) John Hethe komt al in een oorkonde uit de regering van Richard II als medeklerk van Hoccleve voor (zie blz. 357) en was nog klerk van het Privy Seal Office in Februarie 1422 (zie *Issues of the Exchequer*, ed. Devon, 1837, blz. 372).

vers zelf bepaald (vs. 14 en 19); het jaar is volgens Furnivall waarschijnlik 1407, omdat Somer, die naar hij meende op 8 November 1408 tot baron van de schatkist werd benoemd, in het opschrift nog niet met de titel „Sire" prijkt, zoals wel boven het straks vermelde gedicht. Maar ten eerste schijnt de benoeming tot baron, zoals we zagen, een jaar eerder te zijn gebeurd, en ten tweede werd „mon Meistre" of „my Ma(i)ster" in de 15e en zelfs in de 16e eeuw ook gebezigd voor personen die recht hadden op de titel „Sire", of „Sir". De doorslag zouden de woorden „quant il estoit Souztresorer" kunnen geven, maar wanneer was dat? In *Dict. Nat. Biogr.* 53, 218 onderstelt C. L. Kingsford dat Somer het onderthesaurierschap bekleedde "in connection with the chancellorship of the exchequer", wat vaag is uitgedrukt, maar de kanselier van de schatkist was oudtijds inderdaad onderthesaurier [1]); was dit bij Somer ook het geval, dan kan het gedicht op zijn vroegst dagtekenen van de tijd na zijn benoeming tot kanselier, welke na 18 Oktober 1408 en uiterlik 23 Januarie 1413 moet zijn geschied (zie blz. 348[1] en [2]). Maar waarom zou hij dan niet uitdrukkelik als „Chaunceller de leschequer" betiteld zijn, zoals boven 't eerste gedicht? Dit onderscheid en de aanduiding „toen hij onderthesaurier was" begunstigen de onderstelling dat Somer als baron van de schatkist enige tijd het onderthesaurierschap had vervuld [2]). Is dit juist, dan is het gedicht op zijn vroegst van 1407, op zijn laatst van 1412, en deze datering lijkt mij het waarschijnlikst. Van de betaalsrollen hebben we ditmaal geen hulp te verwachten, omdat er sprake schijnt te zijn van salaris, niet van jaargeld [3]).

Een andere balade, een zogenaamd virelay, zonder poëtiese

---

[1]) Zie *N. E. D.* op *chancellor*.

[2]) Als 'clerk of the Exchequer' (vóór 8 November 1407) kan hij zo'n hoge post niet hebben waargenomen, ofschoon Skeat, *Compl. W. of Chaucer* 1, p. XLVI dit onderstelt.

[3]) Indien Hoccleve, zover we weten de enige van de vier die een jaargeld had, wat hemzelf betrof daaraan wel dacht, maakt dat slechts in zoverre verschil, dat sommige van de zes jaren wat waarschijnliker zouden worden dan andere.

waarde, gericht aan *My lord the Chanceller*, d. w. z. de kanselier van Engeland, en verzoekende om betaling van „achterstallen" (*Min. P.* blz. 58) wordt door Furnivall gedateerd „omstreeks 1407—1410", in zijn inleiding (ald. p. XI) echter aarzelend in 1405. Maar achterstallen waren zo iets gewoons, dat men uit deze algemene term niets kan opmaken. Uitgesloten is het tijdperk 31 Januarie 1410—5 Januarie 1412, toen bij uitzondering een leek, Thomas Beaufort, kanselier van Engeland was, immers de door Hoccleve aangesprokene was bisschop of aartsbisschop, blijkens de aanhef: *Fadir in god, benigne and reuerent.*

We komen nu aan Hoccleve's langste dichtwerk, dat blijkens het grote aantal handschriften in zijn tijd veel opgang maakte [1]), het *Regiment of Princes*, een enigszins vreemdsoortig gewrocht van ruim 5400 regels, in *rime royal* [2]). Na een slapeloze nacht, vol mismoedig gepeins, wandelt de dichter naar buiten, ontmoet daar een oude bedelaar en wordt zijns ondanks door deze in een gesprek gewikkeld. De grijsaard weet zijn vertrouwen te winnen en hem bij stukjes en beetjes te ontlokken dat hij in geldelike moeilijkheden verkeert en een vrouw heeft te onderhouden, dat zijn toelage ongeregeld wordt betaald, dat hij zijn jeugd in ijdel vermaak heeft doorgebracht, en zo meer. Nadat de oude man er met allerlei troostredenen in geslaagd is hem op te beuren, geeft hij hem ten slotte de raad zich tot de prins te wenden en deze met enige mooie verhalen of een vertaalde verhandeling te overreden om zich zijn lot aan te trekken. De aarzeling van Hoccleve, die dit eerder een taak voor Chaucer of Gower zou hebben gevonden, is weldra overwonnen, en een uitnodiging van de dankbare dichter om te komen eten afslaande, scheidt de raadgever van hem. De volgende ochtend tijgt Hoccleve aan 't werk en begint aan 't gedicht voor de prins, waarin hij, beurtelings puttende uit drie met name genoemde werken,

---

[1]) De opmerking is van Friedrich Aster, *Das Verhältniss des altenglischen Gedichtes „De Regimine Principum" von Thomas Hoccleve zu seinen Quellen* (diss. Leipzig 1888), blz. 14.

[2]) Uitg. Furnivall, zie blz. 338[1].

hem een uittreksel geeft van de lessen voor een vorst welke die werken behelzen. Geleidelik en gemoedelik worden achtereenvolgens de koninklike deugden behandeld en met toepasselike anekdoten toegelicht. Daar de Latijnse aanhalingen aan de kant van de tekst zijn opgegeven (tenminste in sommige handschriften), is het over 't algemeen gemakkelik na te gaan, wat Hoccleve aan zijn bronnen ontleend heeft, en al in 1888 heeft Friedrich Aster in zijn proefschrift (zie blz. 351[1]) bijna volledig aangewezen, wat afkomstig is uit Guido de Colonna's *De Regimine Principum*, wat uit de *Ludus Scacchorum* van Jacobus de Cessolis, wat uit de *Epistola Aristotelis quam Alexandro regi composuit*, oftewel *Secreta Secretorum*, een werk dat met Aristoteles niets uitstaande heeft. Tal van andere aanhalingen bewijzen dat Hoccleve nog meer bronnen had, in de eerste plaats de Vulgata en enige kerkvaders, voorts Boëthius' *Consolatio* en andere geschriften, maar in de meeste gevallen putte hij zijn citaten zeker niet rechtstreeks uit de werken zelf [1]).

Het meeste blijvende waarde bezit niet het eigenlike gedicht, ofschoon het niet onhandig in elkaar is gezet, maar het inleidend gesprek met de bedelaar, dat bijna 2000 regels vult. Men vindt daarin tal van zinspelingen op gebeurtenissen en toestanden van den dag, vele beschrijvingen van zeden en gewoonten en, als gebruikelik, ettelike biezonderheden over de dichter zijn eigen leven. Een groot verschil met Chaucer komt hier duidelik aan 't licht. Deze houdt zich meestal op de achtergrond en áls hij ten tonele verschijnt, is het in een kleed van verdichting of lichte zelfbespotting — bij Hoccleve is alles nuchtere ernst. Chaucer beschrijft de zeden van zijn tijd zijdelings en met een nooit falende beminnelike humor, zelfs als hij geselen wil, — Hoccleve is ook hierin altijd stroef, op het droge af. Chaucer bekommert zich ternauwernood om de staatkundige en maatschappelike gebeurtenissen van den dag — Hoccleve maakt er telkens toespelingen op. Een enkele maal verheft onze

[1]) Zie ook Aster t. a. p. 54 ff. en Furnivall, *Reg. Princ.* p. XV sqq.

dichter zich tot aardige en levendige beschrijvingen, o. a. wanneer hij spreekt over de weelde in de kleding, in 't biezonder de overdreven wijde mouwen (van de mannen namelik, vs. 407 e. vv.), of tot welsprekende verontwaardiging, en er is wezenlik een weldadige warmte en stijging in 't slot van 't gedicht, waar hij eerst Frankrijk waarschuwt, en dan Frankrijk en Engeland allebei vermaant om de onzalige broedertwist te staken en zich te verenigen tegen de ongelovigen. Merkwaardig dat hij als middel van verzoening een koninklik huwelik aanbeveelt, een middel dat enige jaren later inderdaad werd toegepast, maar zonder de duurzame vruchten te dragen die Hoccleve er zich van voorstelde. [1])

Aan 't eind voegde de dichter als *envoy* een balade toe, bestemd voor de *kynges ympe and Princes worthynesse*, d. i. Hendrik, de prins van Wales, en naderhand afzonderlik opgenomen in een verzamelbundel (het Phillipps-hs.) met de titel „Ceste balade ensuyante feust mise en le fin du liure del Regiment des Princes" (*Min. P.* blz. 61 en een slechtere tekst *Reg. Princ.* blz. 196 e. v.). Wat later waarschijnlik zond hij ook een afschrift van het werk aan Hendrik's jongere broer Johan, naderhand hertog van Bedford (zie blz. 358), eveneens met een balade ter begeleiding (*Min. P.* blz. 56 e. v.) [2]).

Het gedicht wordt algemeen en te recht gesteld in 1411 of '12, waarbij men de mogelikheid erkent dat enkele gedeelten, b. v. de weeklachten over Chaucer's dood (zie blz. 336), ouder zijn en achteraf pasklaar werden gemaakt. Wülker nam zelfs aan dat de gehele inleiding van 288 koepletten een bewerking van een vroeger zelfstandig gedicht was (*Gesch. d. Eng. Lit.* [2] 1, 184). Indien die bewering steunt op het feit dat Warton

---

[1]) Uitvoerige opsommingen van de onderwerpen en voorvallen die in het gedicht ter sprake komen vindt men bij Furnivall, *Min. P.* p. XIX[1] (ontleend aan Thomas Wright) en *Reg. Princ.* p. XI sqq.

[2]) In MS. Reg. 17, D XVIII. volgen op het *Reg. Princ.* beide baladen, in MS. Reg. 17, D VI. alleen die voor prins Hendrik (zie *Min. P.* blz. 57[1]). In MS. Harl. 4866 ontbreekt het laatste blad, waarop voor allebei plaats was.

in zijn *History of English Poetry* de *Consolation offered by an old man* als afzonderlik werk vermeldt, dan is er niets geen waarde aan te hechten, zie blz. 377[1].

Zonderling is de onzekerheid in Furnivall's dateringen. Terwijl hij in *Minor Poems*, Forewords p. XIII zeide dat het gedicht ongetwijfeld van 1412 was [1]), en deze bepaling zes jaar later in de voorrede van zijn uitgaaf, p. X herhaalde, handhaafde hij op p. XIV en XIX van eerstgenoemde Forewords en evenzo op het titelblad van zijn uitgave het dubbele jaartal 1411—'12. [2]) Hoe staat het er nu mee?

De *terminus post quem* wordt aan de hand gedaan door het vermelden van de terechtstelling van de Lollard John Badby, al in 't begin van 't gedicht (vs. 285 e. vv.), de *terminus ante quem* door de herhaalde vermelding van prins Hendrik als kroonprins en zijn vader (Hendrik IV) als koning, door het gehele gedicht heen (b. v. vss. 816 e. vv., 1832—'36, 2192 e. vv., 4866); eerstgenoemde gebeurtenis greep plaats op 1 Maart 1410, en op 20 Maart 1413 [3]) stierf Hendrik IV. Het gesprek met de bedelaar werd gevoerd kort vóór Pasen, daar dit feest als ophanden wordt voorgesteld (*come estren, and that is neer*, vs. 805).

In 1410, het jaar van de terechtstelling van Badby, viel Pasen op 23 Maart, dus maar 22 dagen na dat feit, zodat dit, als 1410 het jaar van vervaardiging was, niet 500 regels tevoren genoemd zou zijn: *not fern agoo*, d. w. z. niet zeer lang (of: niet vele jaren) geleden. [4]) Bovendien had Hoccleve

---

[1]) Blijkens de motivering ("The Roll for Easter, 1412, is missing, and no payment to Hoccleve is on the Michaelmas Roll") bedoelde F.: in 't laatst van 1412; zie echter blz. 356 en noot 2 aldaar.

[2]) Aster, t. a. p. 5 stelt het gedicht „etwa in das Jahr 1412", Brandl, *Grundriss*[2] II. 1. 688 „gegen 1413", ten Brink, *Gesch. d. Eng. Litt.*[2] 2, 225 en Wülker, t. a. p. 185 in „1411 oder 1412".

[3]) Dit en alle volgende jaren naar onze tegenwoordige jaartelling.

[4]) De schakeringen in betekenis van *nat longe agoo* en *nat ferne agoo* zijn wat moeilik weer te geven, maar *ferne agoo* duidt altijd betrekkelik veraf liggende tijden aan. Iets wat enkele dagen geleden was, kon wel *nat longe agoo*, maar niet *nat ferne agoo* heten.

zich in de maand Maart 1410 niet over ongeregelde uitbetaling van zijn jaargeld kunnen beklagen (zie vs. 820—826), daar hij de negen voorafgaande termijnen zonder fout had ontvangen.

In 1411 viel Pasen op 12, in 1412 op 3, en in 1413 op 23 April. Laatstgenoemd jaar laat te weinig ruimte, immers niet alleen moest het gesprek dan zijn gevoerd vóór de dood van Hendrik IV (20 Maart), maar het hele lange gedicht zou op die dag kant en klaar moeten zijn geweest, en het is niet aan te nemen dat dan zelfs de 805 eerste verzen zó kort voor de troonwisseling waren geschreven, dat Hoccleve het Paasfeest al nabij had kunnen noemen. De onmogelikheid valt nog beter in 't oog als men overweegt dat hij vermoedelik aan 't gedicht begon na de tijd van het gesprek. Daarom schaadt het in dit geval niet dat de voorafgaande betaalsrollen ontbreken of onvolledig zijn, zodat het onbekend is of in 't voorjaar van 1413 de Paastermijn van 't vorig jaar al was voldaan, en waarschijnlik mag heten dat toen de laatste St. Michielstermijn niet betaald was. [1]) Hoe dit zij, ook 1413 vervalt, en tot zo ver kunnen we met anderen meegaan.

Wat nu 1412 betreft, pas op 26 Februarie van dat jaar werden de beide laatste achterstallige termijnen aangezuiverd, zodat vóór die blijde dag heel goed de klacht van Hoccleve in vs. 823 e. vv. zou passen, dat hij er goed aan toe zou zijn als zijn jaargeld van 20 mark hem altoos geregeld betaald werd, maar dat tegenwoordig betaling moeilik te krijgen is, evenals de tweede klacht in vs. 4383 e. vv., dat zijn jaargeld *al behynde* is en niet betaald kan worden. Maar beide klachten, m. a. w. het gehele lange gedicht, zouden dan van vóór 26 Februarie moeten dagtekenen, en zou hij dan al in 't begin (vs. 805) Pasen, d. w. z. 3 April, nabij hebben genoemd? Want een paar maanden op zijn minst zal het werk hem toch wel gekost hebben [2]), en hij zou er dus al omstreeks

---

[1]) Zie blz. 356[2].

[2]) Zelfs al neemt men aan dat het gedeeltelik een bewerking van oudere stukken is (zie blz. 353 e. v.).

1 Januarie aan begonnen moeten zijn. Was de betaling geschied terwijl hij aan 't gedicht bezig was, dan had hij de klachten natuurlik niet zo laten staan. Men ziet het: de bezwaren tegen 1412 zijn van gelijke soort als die tegen 1413, ofschoon iets minder klemmend.

In 1411 is men vrijer, immers op 't eind van de eerste helft van dat jaar had Hoccleve zijn laatste najaarstermijn nog niet ontvangen: deze werd pas voldaan op 8 Julie, d.w.z. ongeveer negen maanden te laat [1]). Men heeft in dit jaar dus enkel te onderstellen dat hij niet veel eerder dan Pasen, d.i. 12 April, aan 't gedicht begon en het voltooide enige tijd vóór 8 Julie, de dag waarop zijn verzoek vrucht schijnt te hebben gedragen. Hij mocht dan tegen 't slot (vs. 4385) ook gerust zeggen dat de betaling „geheel ten achter" was. Furnivall, die de aanduiding omtrent Pasen heeft verwaarloosd, is eenvoudig afgegaan op het niet-betalen van de St. Michielstermijn 1412, dat niet eens vaststaat [2]), zonder acht te slaan op het wel vaststaande langdurig uitstel in de betaling van de overeenkomstige termijn 1410.

---

[1]) Deze betaling heet te zijn voor „Pasen" (1411), maar, zoals Furnivall, *Min. P.* p. LVIII[2] te recht opmerkt, moet dat een vergissing zijn voor „St. Michiel" (1410), daar blijkens het overeenstemmend getuigenis van de *Pells Issue* en de *Tellers' Rolls* op 26 Februarie 1412 de beide termijnen van 1411 voldaan werden, en dus anders de Paastermijn 1411 dubbel betaald zou zijn. Voor onze redenering is het trouwens bijzaak (evenzeer als voor Hoccleve zelf), of op 8 Julie 1411 de laatste of de voorlaatste termijn werd betaald; van belang is alleen dat tot op die dag de voorlaatste niet betaald was.

[2]) Het is waar dat Furnivall zich niet alleen beroept op de nietbetaling van de St. Michielstermijn 1412, maar ook op het ontbreken van de Paasrol van 1412 (zie zijn eigen woorden boven blz. 354[1]). Blijkens *Min. P.* p. LVIII[2] zijn inderdaad alle rollen van Pasen 1412 zoek, maar de gevolgtrekking mag alleen deze wezen, dat we omtrent al- of niet-betaling met Pasen niets weten. Ook voor de St. Michielstermijn 1412 zijn onze gegevens gebrekkig, daar de *Auditors' Roll* ontbreekt en de *Pells Roll* niet volledig schijnt te zijn, zie t. l. a. p. en p. LIX[1]. Maar indien wezenlik de beide termijnen 1412 niet betaald werden en dit bedoeld was, dan zou men komen op 1413, en de onmogelikheid van deze datum is op blz. 355 aangetoond.

Het *Regiment of Princes* werd dus geschreven in 1411, omstreeks de maanden Maart, April, Mei en Junie. We kunnen nu ook vaststellen, wanneer Hoccleve klerk aan 't Privy Seal Office werd. In 't gesprek met de bedelaar vertelt hij dat dit op Pasen 24 jaar geleden zal zijn (vs. 802 e. vv., vgl. ook vs. 1023 e. v.); hij kwam dus in dienst met Pasen 1387. Het is eigenaardig dat dezelfde Furnivall die voor het gedicht tot tweemaal toe de verkeerde datum 1412, en nog wel 't laatst van dat jaar, aanneemt, in zijn voorrede voor de *Minor Poems* p. VIII sqq. aldus redeneert: "The date of his englishing of *De Regimine Principum* is 1411-12; and in that poem he says, that he had been then 24 years, come Easter, in the Privy-Seal Office. He must have therefore gone into that Office in 1387-8, when he was 19 or 20 years old. Let us say 1387 [1]), and then the date fits the first document in which Hoccleve is mentioned in the *Privy-Council Proceedings and Ordinances*, 1386-1400, ed. Nicolas, 1834, vol. i, p. 88." Nicolas zegt van deze oorkonde: "Additional MS. in Brit. Mus. 4596. Art. 128. a modern *transcript*. This document is presumed to belong to about the 9th or 10th Ric. II. (d. i. 22 Junie 1385 tot 21 Junie 1387), as Sir John Clanvowe, who is mentioned therein, was retained to serve in the King's expedition into Scotland in 1385, and is supposed to have died before April 1390." In het stuk zelf worden o. a. onze Thomas Hoccleve en John Hethe (zie boven blz. 349[1]) vermeld als „clercs en l'office du prive seal". De datum van de oorkonde staat, gelijk men ziet, allesbehalve als een paal boven water, maar vreemd genoeg heeft Furnivall niet gemerkt dat met de datering tussen 22 Junie 1385 en 21 Junie 1387 zijn eigen tijdsbepaling 1412 van het *Regiment of Princes* op p. XIII van dezelfde voorrede niet te rijmen was, want 1412 — 24 = 1388, niet 1387 [2]).

Een enkel woord nog over de beide begeleidende gedichten.

---

[1]) Ik spatiëer.

[2]) De fout is waarschijnlik nog ernstiger, want daar Furnivall 't einde van 1412 bedoelt (zie blz. 354[1]), zou volgens zijn redenering „komende Pasen" in 1413 vallen, en 1413 — 24 = 1389.

Het ene, een virelay aan prins Hendrik, bestaat uit 3 achtregelige strofen en werd zeker dadelik na het werk zelf gemaakt; dat aan zijn broer, in 3 strofen van negen regels, is waarschijnlik wat later vervaardigd, maar toch uiterlik in 1414, immers het opschrift in het Phillipps-hs. luidt: „Ce feust mys en le liure de monseigneur Johan lors nommez, ore Regent de France & Duc de Bedford.” Prins Johan werd hertog van Bedford in Mei 1414 en regent van Frankrijk in 1422, zodat zijn balade geschreven is vóór Mei 1414.

Twee andere gedichtjes zijn gedateerd door hun opschrift in het Phillipps-hs., nl. een virelay ter ere van Hendrik V „le iour que les seigneurs de son Roialme lui firent lour homages a Kenyngtoun”, d. i. 21 Maart 1413 (*Min. P.* blz. 39 e. vv.) [1]), en een tweede „tost apres que les osses du Roy Richard feurent apportez a Westmouster”, welk feit eveneens nog in 1413 voorviel (*Min. P.* blz. 47 e. vv.) [2]).

Een paar bij elkander behorende baladen, gericht aan dezelfde koning en de ridders van de Kouseband (*Min. P.* blz. 41 e. vv.), door Furnivall niet gedateerd, zijn blijkbaar uit de tijd tussen de troonsbestijging van Hendrik (21 Maart 1413) en zijn overwinning bij Azincourt (25 Oktober 1415), daar Hoccleve de vorst nog niet aanspreekt met „zegevierend koning”, zoals hij later meestal doet. Hoe Bernhard ten Brink (*Gesch. d. Engl. Litt.*[2] 2. 228) er toe kwam ze „vielleicht 1416” te stellen, is mij een raadsel [3]).

Het eerste gedicht dat met *Victorious Kyng* begint (*Min. P.*

---

[1]) Ten overvloede hebben we in het handschrift de kanttekening „videlicet xxjo die Marcij. A° regni vostri primo”, blijkens „vostri” gesteld bij Hendrik's leven en van de dichter zelf afkomstig, in tegenstelling met het jongere opschrift „.H. le. Vt. (que dieu pardoint!)”, dat na het overlijden van de vorst werd opgesteld.

[2]) “Early in 1413” (*Min. P.* p. XX) zal wel te vroeg wezen, want de overbrenging van 't gebeente van Richard II schijnt vrij laat in 't jaar gebeurd te zijn. Maar niet in December (*Dict. Nat. Biogr.* 26, 46), want het feit wordt (als onlangs geschied) vermeld op 8 November 1413, zie *Issues of the Exchequer*, ed. Devon (1837), p. 325.

[3]) De noot in de „Anhang” waarnaar onder aan de bladzij verwezen wordt, ontbreekt.

blz. 62), weer een virelay, behelzende een verzoek om aan de dichter en twee andere oude dienaren hun rekening (vs. 13) te laten betalen, is waarschijnlik uit een van de twee eerste tijdperken na de veldtocht van Azincourt waarin Hendrik V in Engeland vertoefde, nl. 16 November 1415—4 September 1416 of 16 Oktober 1416—23 Julie 1417; misschien van het einde van 1416 of het begin van 1417, daar aan Hoccleve op 14 Februarie 1417 een rekening, wij zouden zeggen een voorschotdeklaratie, voldaan werd ten bedrage van een goede £ 2, voor vier maanden inkt en rood lak. Minder waarschijnlik is de tijd vlak na Hendrik's huwelik, toen deze van 3 Februarie tot 10 Junie (1421) in zijn vaderland vertoefde, daar dan van een dergelijke betaling niets blijkt vóór Februarie van 't volgend jaar. Furnivall was om de beginwoorden geneigd het gedicht nog een jaar vroeger, in 't eind van 1415 of in 1416, te stellen, dadelik na de koning zijn terugkeer van de eerste Franse veldtocht (*Min. P.* p. XXI), maar een balade van 1421 (zie even verder) heeft tot aanhef *Victorious cristen Prince*, en ook in vs. 554 van de *Dialoog* (1422) wordt de koning *our kyng victorious* genoemd.

De zoëven vermelde, nog niet geheel uitgegeven balade was bestemd ter verwelkoming van Hendrik V bij zijn terugkomst uit Frankrijk, „cestassauoir sa dareine venue", zegt het opschrift, dus 3 Februari 1421 (zie *Min. P.* p. XXVIII).

In sommige van de zes laatste gedichtjes, nl. de twee uit 1413 en het paar aan de koning en de ridders van de Kouseband, wordt een nieuwe toon aangeslagen, waarvan we de nagalm in het zesde horen klinken: Hendrik wordt er verheerlikt als kristenvorst, en de strijd tegen de ketterij wordt hem en zijn ridders als hoogste plicht gepredikt. Reeds hieruit, evenals trouwens uit verscheiden gedeelten van het *Regiment of Princes* (zie b.v. blz. 354), blijkt dat Hoccleve, na zijn woelige jeugd tot inkeer en berouw geraakt, met bekommering de vóórtdurende macht en invloed van de Lollarden (want dat waren voor hem de ketters bij uitnemendheid) gadesloeg, wat nog meer rechtstreeks uitkomt in een gedicht van 500 regels,

begonnen „au temps que le Roy Henri le V[t]... feust a Hampton sur son primer passage vers Harflete", d. i. Harfleur, dus in de eerste Augustusdagen van 1415 (7 Augustus ging de koning scheep te Porchester), en blijkens vs. 499 en vv. voltooid tijdens de veldtocht in Frankrijk. Het vers is gericht tot Sir John Oldcastel, een van de voornaamste volgelingen van Wyclif, het tracht hem te bekeren van de dwalingen zijns weegs, zijn kettersc stellingen met de gewone argumenten bestrijdende, en spoort hem aan zich te beteren vóór het te laat is, en liever in Frankrijk te gaan vechten tegen de vijanden dan zich in hoeken en gaten schuil te houden en zich te verzetten tegen zijn wettige heer. De vermaning baatte niet: op Eerste Kerstdag 1417 werd Sir John opgehangen en zijn lijk verbrand. Wat over de persoon van Oldcastel en over het gedicht te zeggen valt is gezegd door wijlen Lucy Toulmin Smith, die ons de eerste goede uitgaaf bezorgde [1]), zodat wij kunnen volstaan met deze opmerking: het vers bewijst vooral dat Hoccleve een even ijverig en onverdacht rechtzinnig katholiek was als Hendrik V en zijn beide broers.

Aantrekkeliker zijn de gedichten waarin Hoccleve zich niet waagt aan de verdediging van kerkelike leerstellingen, maar uiting geeft aan zijn devotie en schuldbesef, meestal gebeden tot de H. Maagd. Enige wachten nog op een uitgaaf (zie *Min. P.* p. XXVII sq.), drie Maria-liederen en een Maria-legende zijn uitgegeven. [2]) De laatste is dor en zonder enige verheffing en heeft haast geen ander belang dan dat hij de van elders bekende Maria-legenden met één vermeerdert (zie Beatty's inleiding op zijn uitgaaf in de Chaucer Soc. Publ., p. VIII sq.). Volgens het handschrift maakte Hoccleve het gedicht op aandringen („a linstance") van zekere T. Marleburgh, van wie we verder niets weten.

Eén van de Maria-liederen (*Min. P.* blz. 67 e. vv.) wordt

---

[1]) *Anglia* 5, 23 e. vv.; voorts *Min. P.* blz. 8 e. vv.

[2]) *Min. P.* blz. 43 e. vv., 52 e. vv., 67 e. vv.; Chaucer Soc. Publ. 2e serie no. 34.

aangeduid als een vertaling, maar er staat niet bij van wie zijn werk, gemaakt op bestelling („au commandement”) van Robert Chichele, maar wie dat was blijkt niet [1]). Het beste is ongetwijfeld en onbetwist een gedicht dat vroeger aan Chaucer werd toegeschreven en dat naar de eerste woorden gewoonlik *Modir of God* wordt genoemd [2]). In twee late en vrij slechte Schotse handschriften wordt het aan Chaucer toegekend, en als zodanig gold het tot John Koch er in *Anglia* 3, 183 f. de aandacht op vestigde dat het in 't oudere en betere Phillipps-hs. temidden van louter onverdachte werken van Hoccleve stond, terwijl het ook om andere redenen wel niet van Chaucer zou zijn, en hij smaakte ten slotte de voldoening na enig verzet andere geleerden, zowel Engelse als Duitse, te overtuigen, zodat nu vermoedelik niemand meer twijfelt [3]). Vrij algemeen wordt dit innige, krachtige gebed, dat op enige kerkgezangen berust, als het beste gedicht van Hoccleve beschouwd; het staat verre boven een ander, dat met de woorden *Modir of lyf* begint (*Min. P.* blz. 43 e. vv.). Geen van de gedichten bevat gegevens om de tijd van vervaardiging te bepalen.

Evenmin is dit het geval met een verzoek in baladevorm aan zekere Carpenter, om tussenbeide te komen tussen Hoccleve en zijn schuldeisers (*Min. P.* blz. 63 e. v.), ofschoon men Furnivall zal moeten toegeven dat de luchtige toon en de

---

[1]) Waarschijnlik familie van Henry Chichele, aartsbisschop van Canterbury (*Min. P.* p. XXXIV).

[2]) Uitg. Furnivall, naar de 3 handschriften in Chaucer Soc. Publ. 1e serie, no. 57, naar het Phillipps-hs. ald. no. 61 en *Min. P.* 52 e. vv.

[3]) Misschien Thomas Lounsbury (zie *Studies in Chaucer* 3, 25), die het te goed vindt voor Hoccleve. Zie over de kwestie verder Koch, *Anglia* 4, Anz. 101 en *Anglia* 6, 104 f.; *Academy* 1880, II, 221; *Mod. Lang. Notes* 6 (niet bereikbaar); Furnivall, *Min. P.* p. XXXIX met noot 1, en *Reg. Princ.* blz. 33[2]; B. ten Brink, *Gesch. d. Eng. Litt.*[2] 2, 625; E. P. Hammond, *Chaucer* (N. Y. 1908), blz. 438 e. v. Het bewijs uit het rijm *honure* 'eren' : *cure* 'zorg' vs. 64 : 66, verzwakt toen Koch uit Chaucer's *Compleynte of Venus* 22 e. v. een dergelijk rijm opdiepte, heeft kracht herwonnen sedert uit Hoccleve's overige werken zeven zulke rijmen zijn aangetoond, zie Furnivall op de aangehaalde plaatsen (het rijm in het Ashburnham-hs. staat *Maria-legende* 22 : 24).

omstandigheden waarvan het blijk geeft een betrekkelik vroege tijd waarschijnlik maken; maar of met *my maister Carpenter* in de eerste regel John Carpenter, sekretaris van Londen van 1417—'38, bedoeld is, staat te bezien [1]).

Van een drievoudig roundel, waarin de dichter zelf de draak steekt met zijn armoede en dat bestaat uit een klacht aan *la Dame monoie*, het antwoord van deze dame en een spottend loflied op haar, is alleen het bevallige slot uitgegeven (*Min. P.* p. XXXVIII[1]), dat ons doet verlangen naar de rest. De datum van het vers is niet te gissen, maar *the lady moneye* vinden we ook in de *Dialoog* (van 1422) vs. 184.

We zijn nu genaderd tot een bij elkander horende reeks gedichten, die de inhoud vormen van het Durham-hs., terwijl sommige ook elders voorkomen. Het zijn de *Compleynte* of *Klacht*, de *Dialoog met een vriend*, het verhaal van de Romeinse keizerin of *De Vrouw van Jereslaus*, de *Stervenskunst* en het *Verhaal van een slechte vrouw* of *Jonathas en Fellicula*.

In de *Compleynte*, omstreeks 400 regels groot, beklaagt de dichter zich erover dat sedert zijn krankzinnigheid iedereen hem schuwt, ofschoon al de 1e November voor vijf jaar zijn verstand is teruggekeerd (vs. 54 e. vv.); maar hij put ten slotte troost uit een hem geleend boek, waarin Ratio aan Thomas [2]) beduidt hoe alle mensen, als straf voor de zonde, hun lasten hebben te torsen, en hij besluit voortaan de lieden maar te laten praten, zijn leed te dragen en zich te beteren. Tegen 't eind van November begon hij aan het gedicht, we moeten aannemen in 1421, daar de volgende *Dialoog* van

---

[1]) De naam Carpenter staat op een ratuur, waaruit Furnivall afleidt dat "the original (had) probably another name, to whose owner it had been sent, as it was doubtless afterwards sent to other moneyful folk" (*Min. P.* blz. 63[1]). Daar echter de 'famous town-clerk' van Londen in 1441 stierf, en in het handschrift een gedicht van na 1442 enige bladzijden voorafgaat (*Min. P.* blz. 49 e. vv.), zou een andere Carpenter bedoeld moeten zijn, als die gissing juist was. Een verzoek om geld kan ik in 't gedicht niet zien.

[2]) Welke Thomas is dat?

1422 is [1]). In die *Dialoog*, ééns zo lang als de *Klacht*, vertelt Hoccleve, hoe vlak na het voltooien van dit gedicht (al te letterlik zullen we dat niet behoeven op te vatten) een vriend bij hem aanklopt, aan wie hij zijn juist beëindigd werk voorleest. „Maak het niet openbaar", zegt de vriend, „de mensen zijn je krankzinnigheid al lang vergeten", maar de dichter wil dat niet geloven en zegt zich ook niet te schamen dat Gods hand hem heeft getroffen, hij is immers geen moordenaar of muntbesnoeier. Een lang vertoog over de misdadige praktijken van de muntbesnoeiers volgt, en men voelt dat ook hij het slachtoffer van die praktijken geweest is. Maar het zal nu wel beter worden, verwacht hij, nu er een wet tegen is uitgevaardigd. De vriend vraagt, of Hoccleve na zijn *Compleynte* nog iets in petto had. „Jawel", antwoordt hij, „op verzoek van een godvruchtig man wil ik een Latijnse verhandeling over de kunst te sterven vertalen, want ik ben al 53 jaar, de gebreken van de oude dag doen zich bespeuren, en ik voel mijn einde naderen". Juist heeft de vriend zich bij dat plan neergelegd, als hij zich te rechter tijd herinnert dat de dichter omstreeks September laatstleden aan hertog Humphrey van Gloucester een boek heeft beloofd. „Dat 's waar", erkent Hoccleve, „en ik heb al naar pen en inkt gegrepen toen ik van de hertog zijn terugkeer uit Frankrijk hoorde, maar er is niets van gekomen, want het moest iets heel moois worden, daar niemand zo vriendelik voor mij is geweest als hij, behalve onze zegevierende Koning." Na enig beraad spoort de vriend hem aan iets te schrijven tot lof van de vrouwen, die hij met zijn *Brief van Cupido* heeft vertoornd [2]), waarop Hoccleve, hoewel zich geen schuld bewust, daar hij alleen de woorden van anderen herhaalde, het besluit neemt een ver-

---

[1]) Ook Furnivall dateert de *Klacht* November 1421 of begin 1422, zie *Min. P.* p. XXII.

[2]) Het lijkt mij zeer de vraag, of men, op het voetspoor van Stowe in zijn Chaucer-uitgave van 1561 (zie *Min. P.* blz. 92), aan deze bewering enige waarde mag hechten, want de vrouwen komen er in de *Brief van Cupido* heel wat beter af dan de mannen.

telling uit de *Gesta Romanorum* te vertalen, ten einde de dames te verzoenen.

Nu volgt onmiddellik het verhaal van de deugdzame vrouw van keizer Jereslaus, waaraan hij later op raad van zijn vriend, die hem een week of twee na de voltooiing weer komt opzoeken, een zedeles in proza toevoegt. Zonder overgang komt dan in 't handschrift de vertaling van 't eerste deel van een verhandeling over de kunst te sterven, met als toegift een beschrijving in proza van het Hemelse Jeruzalem, aan een van de drie andere delen van hetzelfde traktaat ontleend. Nog eens verschijnt de vriend ten tonele en weet hem te overreden het er niet bij te laten en een tweede vertelsel uit de *Gesta* te vertalen, de geschiedenis van Jonathas met zijn tovervoorwerpen en zijn valse minnares, eveneens met een moraal in proza tot besluit.

Bij wijze van opdracht volgt nog een enkel koeplet, niet, volgens onze verwachting, aan de hertog van Gloucester, maar aan *my lady of Westmerland* gericht. Deze opdracht, waarschijnlik door Hoccleve met eigen hand geschreven en ondertekend (zie *Min. P.* p. XLIX P. S.) en blijkbaar uit een latere ingeving voortgesproten, heeft een andere metriese vorm dan de voorafgaande verzameling: het is een koeplet van acht regels, rijmende *ababbcbc*, terwijl al de gedichten uit koepletten van zeven regels, rijmende *ababbcc*, bestaan; een dergelijk geval dus als bij de beide opdrachten van het *Regiment of Princes* (zie blz. 358). Welke van de drie in aanmerking komende gravinnen van Westmoreland (zie *Min. P.* p. XXV) bedoeld is, is onzeker, maar vermoedelik Joan, gravin van 1397 tot 1425 en gravin-douairière van 1425 tot 1440 (zie ald. *), aangezien zij een dochter was van John of Gaunt, hertog van Lancaster, en Hoccleve deze laatste, Hendrik V's grootvader, misschien onder zijn beschermers had mogen rekenen (vgl. *Reg. Princ.* 512 e. vv.), of altans reden had om de halfzuster van wijlen Hendrik IV en tante van Hendrik V en Humphrey van Gloucester een beleefdheid te bewijzen. Daar het Durham-hs. met uitzondering van de ondertekende opdracht niet eigenhandig

is, kan het oorspronkelik handschrift van de verzameling aan Humphrey zelf opgedragen zijn geweest, waartegen noch zijn huwelik met Jakoba van Beieren in de herfst van het jaar (1422), noch zijn vertrek naar het vasteland twee jaar later (Oktober 1424) een bezwaar zou zijn.

Om nu terug te keren tot de gedichten zelf, het plan van de verzameling, al is het niet geniaal als dat van de *Canterbury Tales*, getuigt toch van eigen vinding, in de *Klacht* weet de dichter op zijn gemoedelike trant ons medelijden gaande te maken, en de *Dialoog* treft ons doorlopend door de levendige en heldere stijl en vaak door de humor en de juistheid waarmee hij de losse toon van een eenvoudig gesprek in dichtmaat weergeeft. De beide verhalen uit de *Gesta Romanorum* zijn verdienstelik berijmd, maar als men ze vergelijkt met Chaucer's bewerkingen van Latijnse vertellingen, voelt men telkens het grote verschil tussen het vrij alledaags talent van de een en het oorspronkelik vernuft van de ander. Het minste gedicht van de bundel is de *Stervenskunst*, waarin iets eigens ook wel ver te zoeken zal wezen; de redaktie van het *Scite mori* waarnaar het bewerkt is schijnt intussen nog niet gevonden te zijn (*Min. P.* p. XLV sq.).

De *Dialoog* is nauwkeurig te dateren. Furnivall geeft voor deze op 1421—'22 (*Min. P.* p. VIII) en later voor het hele handschrift de winter van 1421 of het begin van 1422 (ald. XXV) [1]). Uitgaande van de *Dialoog* hebben we de volgende vaste punten. De „zegevierende koning" leeft nog (vs. 554), maar vertoeft in Frankrijk, daar Engeland aan de hoede van een stadhouder is toevertrouwd (vs. 533), zodat het gedicht voltooid moet zijn vóór de dood van Hendrik V (31 Augustus 1422), en altans vijf achtste ervan, waarschijnlik het geheel, in een van de vier tijdperken dat de koning naar Frankrijk was [2]). De stadhouder is Humphrey van Gloucester, die bij

[1]) F. spreekt hier van "the *Complaint* MS", maar bedoelt daarmee het gehele Durham-hs., in zijn vroegere volledige toestand namelik (zie blz. 373).

[2]) Deze tijdperken zijn: 11 Augustus—16 November 1415, 4 Sep-

zijn minder goede eigenschappen deze deugd bezat, dat hij de schone letteren liefhad, beoefende en bevorderde. Daarom vervalt de tijd vóór 30 December 1420, de dag waarop Gloucester voor 't eerst stadhouder werd, zodat alleen 30 December 1420—3 Februarie 1421 en 10 Junie 1421—31 Augustus 1422 overblijven. Deze beperking wordt ook bijna volledig opgelegd doordat Gloucester's krijgsbedrijven in Côtentin, in 't biezonder voor Cherbourg (1418), en bij het beleg van Rouaan (1418—'19) worden vermeld (vss. 575 e. v., 610) en zelfs van zijn terugkeer uit Frankrijk wordt gewag gemaakt (vs. 542 e. v.). Volgens een aantekening aan de kant „scilicet de secundo reditu suo de ffrancia" zou daarmee bedoeld zijn de tweede, die plaats had na Julie 1420, enkele maanden vóór zijn eerste stadhouderschap, zie echter blz. 368. Furnivall's gissing (*Min. P.* p. XXII sq.), dat Gloucester voor de tweede maal in Engeland terugkwam met Hendrik V en zijn jonge vrouw, dus op 3 Februarie 1421, is verkeerd, immers de hertog was juist stadhouder toen het koninklik paar de voet aan wal zette. Toch had de Engelse geleerde gelijk, dat ook 30 December 1420—3 Februarie 1421 niet in aanmerking kan komen, want het gedicht werd geschreven in of na de Grote Vasten, daar het gesprek met de vriend in dit tijdperk wordt gevoerd (vs. 662); de Vasten nu begon in 1421 op 5 Februarie, dus twee dagen na de aankomst van de koning in Engeland, met welke gebeurtenis Gloucester's eerste stadhouderschap eindigde. Van de vorige Vasten (1420) kan geen sprake zijn, al was het alleen omdat deze maanden vóór Gloucester's tweede terugkeer (vs. 542 e. v.) en nog langer vóór zijn stadhouderschap was afgelopen.

Voorts wordt in 't begin van 't gedicht (vs. 136 e. vv.) gewaagd van een blijkbaar onlangs uitgevaardigde wet die het wegen van munten verplicht stelt; daarmee moet bedoeld zijn een wet uit het negende regeringsjaar van Hendrik V, dus

---

tember—16 Oktober 1416, 23 Julie 1417—3 Februarie 1421 en 10 Junie 1421—31 Augustus 1422.

tussen 21 Maart 1421 en 20 Maart 1422 (zie *Min. P.* p. XXII[1]). Ook deze toespeling, die aan de vermelding van Gloucester 400 regels voorafgaat, sluit de mogelikheid buiten dat er van het eerste stadhouderschap sprake is, daar dit al weken was geëindigd toen het negende jaar van Hendrik V begon. De juiste datum van de wet kan ik op 't ogenblik niet onderzoeken, maar deze is zeker van de tijd na de Vasten, daar in 1421 Pasen op 23 Maart viel, zodat het de eerste dag van Hendrik V's negende jaar al Goede Vrijdag was. Men zou nu desnoods kunnen aannemen dat het gedicht zelf was geschreven in een wat latere tijd van het jaar, toen de wet wel bestond [1]), zodat de dichter alleen maar een kleine onnauwkeurigheid zou hebben begaan (zie over iets dergelijks blz. 368), maar beslissend blijft het straks genoemde, dat noch na, noch in de Vasten van 1421 de woorden *my lord þat now is lieutenant, My lord of Gloucestre* (vs. 533 e. v.) aan de werkelikheid zouden hebben beantwoord, terwijl de tijd vóór die Vasten door de vermelding van de wet ten enen male wordt uitgesloten.

Ook van het enig overgebleven tijdperk van afwezigheid van Hendrik V (10 Junie 1421—31 Augustus 1422) komt dus ten slotte het eerste gedeelte niet in aanmerking. Gloucester werd ten tweeden male stadhouder in Mei 1422, na het vertrek van Bedford met de koningin naar Frankrijk, zodat het gedicht is gemaakt tussen Mei en eind Augustus 1422, altans de 300 laatste regels, welke in 't begin Gloucester's stadhouderschap vermelden. [2]) Zelfs nu blijft er een kleine moeilikheid, dat wil

---

[1]) Volgens *Min. P.* p. XXII[1] is de wet nog van 1421, niet van 1422.

[2]) Blijkens vs. 528 e. v., beschouwd in verband met vs. 533 e. v., was hertog Humphrey omstreeks de voorafgaande September géén stadhouder, wat evengoed waar is van September 1421 als van September 1420: in gene maand bekleedde Bedford die waardigheid, in deze was er helemaal geen stadhouder. Het is nodig dit te vermelden, omdat Furnivall het laat voorkomen (*Min. P.* p. VIII) alsof Gloucester gedurende de hele afwezigheid van de Koning, van 10 Junie 1421 tot 31 Augustus 1422, stadhouder was. Van 10 Junie 1421 tot in Mei 1422 was Bedford het.

ik niet verhelen. In het laatste levensjaar van Hendrik V viel Pasen op 12 April en begon de Vasten op 25 Februarie. In een gesprek, blijkens vs. 662 in de Vasten (van 1422) gevoerd, kon Gloucester dus nog niet als stadhouder zijn aangeduid (vs. 533 e. v.). Nu de dichter het toch zo voorstelt, zijn twee verklaringen denkbaar: óf al in de Vasten was het aanstaand vertrek van Bedford bekend en zijn broer als stadhouder aangewezen, óf, en dit dunkt mij verreweg het waarschijnlikste, Hoccleve schreef vs. 533 e. v. neer in Mei of later, toen Gloucester inderdaad de waardigheid al van Bedford had overgenomen, zonder eraan te denken dat dit nog niet het geval was geweest tijdens het gesprek. Bij een vorig jaar zou men trouwens tot dezelfde gissing zijn toevlucht hebben moeten nemen, want in geen enkele Vasten is Gloucester stadhouder geweest [1]).

Mogelik vergiste Hoccleve zich nog eens, nl. in zijn kanttekening op vs. 542 e. v. (zie blz. 366), en bedoelde hij niet de tweede, maar de derde terugkeer van Gloucester uit Frankrijk (de tweede na de val van Rouaan), want de hertog ging na 1420 bij Hendrik V's leven andermaal daarheen, en wel in Junie 1421, om in de loop van hetzelfde jaar terug te komen, zeker vóór December, want hij was een van de peetvaders van prins Hendrik, geboren 6 December, en in dezelfde maand hield hij een parlement (*Dict. Nat. Biogr.* 28, 242). De zaak is echter zonder belang voor de tijdsbepaling van de *Dialoog*, die in al geval niet werd begonnen vóór 25 Februarie en niet voltooid vóór Mei, maar ongetwijfeld gereed was vóór 31 Augustus 1422. Ook hier heeft Furnivall, door een aanduiding omtrent de tijd van vervaardiging te verwaarlozen, de gelegenheid laten ontsnappen om zo nauwkeurig mogelik te dateren.

Aan de *Klacht* begon Hoccleve tegen 't einde van de voor-

---

[1]) De onderstelling, dat het gesprek niet in de Vasten zou zijn gehouden, vervalt door de reeks van nauwkeurige en met elkaar strokende tijdsbepalingen, zie *Klacht* vss. 1 e. vv., 17, 55, *Dial.* vss. 528, 662. Vgl. een dergelijke opgaaf in *Reg. Princ.* vs. 805 en *Jonath.* vs. 4.

afgaande Novembermaand, dus nog in 1421. Voor de beide vertalingen uit de *Gesta Romanorum* en voor de *Stervenskunst* missen we stellige gegevens, maar het is best mogelik dat ze nog in hetzelfde jaar werden voltooid als de *Dialoog*, en dan zou *Estren that was last* (*Jonathas* 4) slaan op het Paasfeest van 1422. Richard Wülker meende dat de *Vrouw van Jereslaus* en *Jonathas* al vóór de *Male Regle* waren vertaald en later na de *Dialoog* werden ingelast, maar redenen voor zijn mening gaf hij niet (*Gesch. d. Eng. Lit.*[2] 1, 184). Als dat waar was, zou men moeten aannemen dat Hoccleve een volslagen onjuiste voorstelling gaf (zie *Dialoog* vs. 820 e. vv.). Dat echter daargelaten, als ik goed zie berustte Wülker's mening eenvoudig op een verdeling van Hoccleve's werkzaamheid in twee tijdperken, waarvan het eerste zou geëindigd zijn met de *Male Regle* en de Maria-liederen, en het tweede begonnen met het *Regiment of Princes*; in *Oldcastel* nam Wülker al een verslapping van Hoccleve's dichterlike krachten waar (t. l. a. p. 185). Maar die zogenaamde verslapping was een gevolg van het zeer ondichterlike onderwerp, zoals duidelik blijkt uit de *Klacht* en de *Dialoog*, die helemaal niet onderdoen voor de inleiding van 't *Regiment of Princes*. De hele verdeling in twee tijdperken is m. i. zuivere willekeur, en voor Wülker's onderstelling aangaande de beide genoemde vertalingen zie ik geen schijn of schaduw van bewijs.

Nog één vers van Hoccleve kunnen we, ongeveer tenminste, dateren, bestemd voor Richard van York, de vader van de latere Eduard IV (*Min. P.* blz. 49 e. vv.), niet veel meer dan een heilwens voor de hertog en de hertogin. Daarin vindt men deze woorden, gericht tot het gedichtje zelf: „. . verzoek dan die edele prins Eduard je te verstoppen. . ., opdat meneer Picard je niet te zien krijgt;" de dichter veinst namelik angst voor de aanmerkingen van Picard, de goeverneur van de prins. Deze laatste werd geboren in April 1442, en iemand (Tyrwhitt?) heeft vroeger reeds op de kant van het handschrift aangetekend: "If we suppose him 6 years old (and he could not be much less to be under the tuition of Maister Picard), this poem

was written in 1448" (zie *Min. P.* blz. 51). Het kan een paar jaar eerder geweest zijn, want prinsen worden vaak anders behandeld dan gewone mensekinderen, maar ver bezijden de waarheid zal de tijdsbepaling toch niet wezen.

Op de vraag, of Hoccleve in de kwarteeuw tussen de *Sterrenskunst* of *Jonathas* en dit gedichtje niets geschreven heeft, moeten we het antwoord schuldig blijven; mogen we evenwel afgaan op wat er over is, dan kunnen we veilig zeggen dat hij in zijn laatste decennieën niet vruchtbaar was. [1])

Veel nieuwe uitkomsten hebben we bij ons onderzoek niet verkregen, maar we hebben toch verscheiden data nauwkeuriger kunnen bepalen en enige moeilikheden uit de weg geruimd. Een herhaling van de voornaamste data uit Hoccleve's leven volgt hier.

1368 of '69. Hoccleve geboren.

Pasen 1387. H. klerk aan 't Privy Seal Office.

12 Nov. 1399. H. krijgt een jaargeld van ₤ 10.

1402. *Brief van Cupido.*

Eind April 1404? Gedicht aan Henry Somer (*Min. P.* blz. 64).

Tussen begin Dec. 1405 en 26 Maart 1406. *Male Regle* voltooid.

Tussen 1407 en '12? Gedicht aan H. Somer (*Min. P.* blz. 59).

17 Mei 1409. Het jaargeld verhoogd.

1409 of '10? H. treedt in 't huwelik.

Tussen Maart en Junie 1411. *Regiment of Princes.*

---

[1]) Ook de opsommingen van geschriften van Hoccleve bij J. Bale, *Scriptorum Illustrium maioris Brytannię ... Catalogus* (Bazel 1557) p. 537, J. Pits, *De illustribus Angliæ scriptoribus* (Parijs 1619; zie Aster t. a. p. blz. 14) en Warton, *History of English Poetry* (zie Aster blz. 12 ff.) bevatten niets dan nog bestaande werken of gedeelten van werken. Th. Tanner, *Bibliotheca Britannico-Hibernica* (1748) vermeldt (volgens Aster blz. 14) nog: 1°. *The daunce death*, d. i. blijkbaar Lydgate's *Dance of Deth* of *Daunce of Machabre*; 2°. *De theseo Atheniensi*, misschien Chaucer's *Knyghtes Tale*, en 3°. *Epitome chronicorum*, dat ik niet kan thuisbrengen, maar waarvan de titel niet aan Hoccleve doet denken. Vgl. blz. 377[1].

Tussen 1411 en Mei 1414. *Envoy* aan Bedford.

Uiterlik 1413. *Weeklacht van Maria bij het Kruis* [1])

21 Maart 1413. Gedicht aan Hendrik V bij zijn troonsbestijging.

28 Sept. 1413. Het jaargeld bekrachtigd.

1413 (Oktober?). Gedicht na de overbrenging van het gebeente van Richard II.

Tussen 21 Maart 1413 en 25 Okt. 1415. Gedicht aan Hendrik V en de ridders van de Kouseband.

Begin Aug. 1415. Het gedicht aan Oldcastel begonnen.

Eind 1416 of begin 1417? Gedicht aan Hendrik V, beginnende *Victorious Kyng*.

1 Nov. 1417. H. hersteld van zijn krankzinnigheid.

Begin Febr. 1421. Welkom aan Hendrik V.

Eind Nov. 1421. *Klacht* begonnen.

Tussen eind Febr. en eind Augustus 1422. *Dialoog*.

Zomer 1422 en later? *Vrouw van Jereslaus*, *Sterrenskunst* en *Jonathas*.

4 Juli 1424. H. krijgt een corrodium.

Omstr. 1448. Gedicht aan Richard van York.

Over de maat van Hoccleve's verzen wil ik niet uitweiden. Strofies zijn ze alle, en verreweg het merendeel is in de *rime royal* of *Chaucerian stanza*, een koeplet van 7 regels met het rijmschema *ababbcc*, o. a. alle lange gedichten behalve *Male Regle* en *Oldcastel*, welke, evenals haast al de balades, de *Modir of lyf* en de opdracht aan de gravin van Westmoreland, bestaan uit koepletten van 8 regels, rijmende *ababbcbc*. Het begeleidend gedicht voor Bedford en het gedicht aan Richard van York hebben koepletten van 9 regels met verschillend schema; voorts is er een drievoudig roundel aan Lady Moneye, terwijl de balade aan Somer eindigt met een vierde koeplet en een roundel. De fijnheden van het rijm in de roundels en in de baladen, waarvan sommige virelays zijn (zie Skeat, *Athenæum*

[1]) Zie beneden blz. 381 e. vv.

1893, 4 Maart, p. 281) laat ik rusten. Eindelik is er één paar rijmende regels dat in het Ashburnham-hs. de *Stervenskunst* met het voorafgaande gedicht verbindt. Enige biezonderheden in de herhaling van het rijm daargelaten, vindt men alle metra van Hoccleve ook bij Chaucer, behalve het negenregelig koeplet van het *envoy* aan Bedford, rijmende *ababbcbbc*. Opmerkelik is het dat Hoccleve, evenals Chaucer in zijn latere tijd, altoos regels van eendere lengte bezigt, nl. van 10 lettergrepen bij mannelik en 11 bij vrouwelik rijm. In de fijnheden van zijn techniek treden we niet.

Ons tweede onderwerp is de plaats die enkele handschriften innemen.

Sommige van de gedichten zijn in min of meer gebrekkige vorm bewaard. Tot de slechte of minder goede handschriften, die ik hier geen van alle behandel, behoren o. a. alle van het *Regiment of Princes*, de twee vroeger vermelde Schotse van de *Modir of God* (zie blz. 361), acht van de *Brief van Cupido*, een van *Klacht* en *Dialoog* en een van de *Stervenskunst* en de beide verhalen uit de *Gesta Romanorum* [1]).

Drie uitmuntende handschriften werden vroeger als eigenhandig beschouwd.

1°. het Ashburnham-hs. 133, in 't bezit van Lord Ashburnham, waarvan tot dusver alleen openbaar gemaakt zijn: de *Maria-legende*, een stukje van het vers over Lady Moneye, de opschriften en begin- en eindregels van de 11 stukken die de inhoud vormen (*Min. P.* p. XXVII sqq.), benevens een deel van de varianten (*Min. P.* tegenover p. XXVIII, onder de gedichten en op blz. 249 e. vv.). Behalve de genoemde gedichten en enige gebeden behelst het de *Brief van Cupido*, de welkomstgroet aan Hendrik V in 1421 en de 96 eerste koepletten van de *Stervenskunst*. Elke bladzij bevat 3 koepletten, voorzover deze uit 7 regels bestaan, zie blz. 377.

2°. het Durham-hs. III. 9, berustende in Bishop Cosin's

---

[1]) In dit handschrift staat ook het *Regiment of Princes*.

Library te Durham en behelzende de 82 laatste koepletten van de *Dialoog*, benevens de aansluitende drie vertalingen en prozastukjes mitsgaders de opdracht. Ongelukkig zijn de twee eerste katernen (samen 16 bladen) weggescheurd en vervangen door een gebrekkig en gemoderniseerd papieren afschrift van de *Klacht* en de 36 eerste koepletten van de *Dialoog*, van de hand van de kleermaker, boekverzamelaar, kroniek- en afschrijver John Stowe, die leefde omstreeks 1525—1605. Het afgescheurde stuk heeft zonder twijfel dezelfde teksten bevat als Stowe's afschrift. Maar ook niet meer, want blijkens het bewaarde gedeelte stonden op elke bladzij 3 koepletten, zodat op de 32 bladzijden ten hoogste ruimte was voor 96 koepletten, en daar de *Klacht* 59 koepletten telt en het ontbrekende stuk van de *Dialoog* 36, samen 95, waren die 32 bladzijden juist gevuld, met dien verstande dat op de voorste bladzij slechts 2 koepletten (en misschien de titel) stonden.

3°. het Phillipps-hs. 8151, te Cheltenham, dat vroeger behoord heeft aan Sir Thomas Phillipps († 1867). Inhoud: alle kleine gedichten behalve de boven uit het Ashburnham-hs. opgenoemde, ook de beide *envoys* van het *Regiment of Princes*, voorts *Oldcastel*, *Male Regle* en een *Weeklacht van Maria bij het Kruis*, waarover straks. Ook dit handschrift bevat per bladzij 3 koepletten, tenzij deze uit meer dan 8 regels bestaan. Er ontbreekt één blad aan, zie blz. 381.

Het enige gedicht dat in meer dan één van de drie handschriften voorkomt, is de *Stervenskunst* (in Ashburnham gedeeltelik), zie blz. 380.

Naderhand is men eraan gaan twijfelen, of de drie handschriften wel autografen waren, en Furnivall verklaarde in een naschrift op zijn voorrede van de *Minor Poems*, p. XLIX het volgende: „After seeing how many carelessnesses there are in the three MSS I have put down as Hoccleve's autograph ones, I am obliged to doubt his having written them; and I take refuge in the conclusion that the larger writing of these MSS is more probably that of his clerk John Welde, or some like man, and that the closer writing of his Dedi-

cation to Lady Westmorland, at the foot of the facsimile [1]), is alone in Hoccleve's own hand."

Van 't Ashburnham-hs. is nog zo weinig uitgegeven (in 't geheel niet veel meer dan 200 volle regels en verder *variae lectiones*), dat een stellig zelfstandig oordeel moeilik is. Laat men echter twee fouten daar, die de dichter zelf bij het overschrijven [2]) had kunnen maken (*to maner wight* i. pl. van *to no maner wight*, *Stervensk.* 155; *for to pryde*, met *for* uit de vorige regel, i. pl. van *fo to pryde*, *Maria-legende* 5 [3]), dan blijven er toch 3 over welke ternauwernood van de dichter kunnen wezen, nl. *receyue* voor *conceyue* (concipere), *Maria-leg.* 69; *meene* voor *neuene* (rijmwoord!) ald. 80; *ner* voor *nere* 'niet ware' 112, benevens 2 voor Hoccleve verdachte spellingen: *fulfill him* voor *fulfille him* 47 (of staat er *fulfille?*) en *ferste* voor *firste* 64 [4]), wat op een zo klein aantal regels niet weinig is, zodat Furnivall en Beatty wel gelijk zullen hebben met hun uitspraak, dat dit handschrift niet door de dichter zelf geschreven is.

In de beide andere handschriften stuiten we zeer zeker op onnauwkeurigheden die alleen een afschrijver kan hebben begaan.

De treffendste fouten in het Phillipps-hs. (naar Furnivall's uitgaaf) zijn deze: *martree* voor *martire* 1/55, *pleyne* voor

---

[1]) Nl. van de laatste bladzij van het Durham-hs., tegenover *Min. P.* blz. 242.

[2]) Dat de teksten in 't Ashburnham-hs. geen originelen zijn, blijkt aanstonds. No. 7 is van 't jaar 1402, no. 8 van 1421, no. 11 is het begin van een gedicht van 1422 of later, zie verder blz. 377 e. vv.

[3]) Christ Church MS. CLII, eveneens door Beatty t. a. p. uitgegeven, heeft de juiste lezing.

[4]) In het Christ Church MS. staat *conceyve*, *neven*, *nere*, *fulfylle hym*, *first*, dus over 't algemeen beter. Op de onnauwkeurigheden in *Maria-leg.* 5, 69 en 80 heeft Beatty al de aandacht gevestigd. Maar *Stervensk.* 655 zal het Ashburnham-hs. wel *dim* (=Durhm. *dym*) hebben, niet *dun*, zoals Furnivall opgeeft, en *Maria-leg.* 47, 54 en 96 zal wel *lore* (=Christ Ch.), *Meruaillynge* (=Christ Ch. *Meruaylyng*) en *trauaille* (=Chr. Ch. *trauaylle*) staan, niet *love*, *Meruerllynge* en *trauaill*, gelijk Beatty ons wil doen geloven.

weepe (rijmwoord!) 3/107 [1]), *O wake* voor *Qwake* 5/153 [2]), *vnyne* (een *vox nihili*) voor *rnyne* 9/20 [3]), *blissid* voor *blessid* 9/28, 43/62, 51/65, *to* (te schrappen) 15/204, *as* uitgelaten 37/380, *wye* voor *wyse* 39/44, *marie* voor *maried* 43/4, *a* (te schrappen) 50/36, een woordje te veel 58/8 en 23, een woord ontbreekt 63/23 en 66/53; metries en taalkundig verkeerd zijn *best* voor *beste* 22/437 en *forget* voor *forgete* 23/491. [4]) Misschien zijn er nog een paar, doch veel meer dan anderhalf dozijn onmiskenbare afschrijversfouten vindt men toch niet, en dat in ruim 2000 versregels, terwijl overigens alle eigenaardigheden van Hoccleve's taal en spelling aanwezig zijn die men door vergelijking met het Ashburnham- en Durham-hs. (en tot zekere hoogte ook uit andere handschriften) kan bepalen. De 18 [5]) gedichten staan geenszins naar tijdsorde gerangschikt. Daar het gedicht aan York van omstreeks 1448 erin voorkomt (als n°. 9), kan het handschrift niet ouder zijn dan tegen het midden van de 15e eeuw. De opschriften zijn meest van jongere datum dan de gedichten zelf; sommige van na Hendrik V's

---

[1]) Egerton-hs. te recht *wepe*.

[2]) Egerton-hs. *Now qwake*, ook niet geheel juist.

[3]) Lucy Toulmin Smith verklaart *Anglia* 5, 38 *vnyne* als 'union, combination', maar dat zou zijn *vnioun* en dus niet rijmen; ook de betekenis past allerminst. Furnivall verandert de lezing van het handschrift in *venyne*, wat evenmin een woord is ('venijn' is bij Hoccleve *venym*, en ook dit begrip is hier misplaatst). De fout is licht verklaarbaar, daar de *v* en een van de *r*-typen uit die tijd op elkaar lijken, zie b.v. de woorden *vnwaarly* vs. 2, *right* vs. 11 op het facsimile tegenover *Min. P.* p. XXVIII, of *vn to* vs. 4, *recommandith* vs. 4, *receyue* vs. 6 van het slotkoeplet op het facsimile tegenover blz. 242 ald.

[4]) Met uitzondering van *let* of *lat* gaat de 2e pers. sing. imperat. bij Hoccleve altoos op *-e* uit, zowel bij inheemse als bij overgenomen werkwoorden. — Geen fout is *suppoaille* 59/18, door de uitgever ten onrechte in *supportaille* veranderd, vgl. Ofra. *suppuail* 'appui' bij Godefroy 7, 600*a*, voorts bij Lydgate, *Pilgrym. L. M.* 24312: *for mor suer sowpewaille* (v. l. *supewayle*), *Thorug thi support and þi sowpoaille*, *Troy B.* 1, 445, alsook *N. E. D.* op *subpowelle*. Drukfouten zijn vermoedelik: *can* voor *cam* 35/312, *approped* voor *appropred* 42/34, *sterre* voor *steire* 45/75, *yow* voor *your* 58/15.

[5]) Of 17, als men de baladen aan Hendrik V en de ridders van de Kouseband *Min. P.* blz. 41 e. vv. als één beschouwt.

dood (blijkens de toevoeging „que Dieu pardoint”), één van de tijd tussen 1422 en 1435 (n°. 11) [1]), terwijl het enige naschrift (van n°. 1) niet vóór 1419 kan zijn opgesteld (zie blz. 381 e. v.). Kwam de bundel nog onder Hoccleve's toezicht tot stand, dan zal hij wel niet veel jonger wezen dan het laatste gedicht in tijdsorde, gemaakt toen de dichter ongeveer tachtig jaar was.

In het Durham-hs., d. w. z. in het perkamenten gedeelte, treft men de volgende grove onjuistheden aan: *thow* uitgelaten 123/380, *thine* voor *time* 129/530, *gepresse* voor *expresse* 131/586, *now* voor *yow* 133/657, *amen* weggelaten (rijmwoord!) 148/245, *blisse* voor *blesse* 158/532, (rijmwoord!) 210/858, *shall* uitgelaten 179/18, *ynow* verkeerdelik uit de vorige regel herhaald 183/145, *riche richesse* voor *richesse* 185/198, *aughte* voor *Mighte* 187/255 (Hoccleve spelde trouwens *oghte*), *wente* voor *went* 191/346, *powr* voor *pows* 203/660, *blissid* voor *blessid* 206/737, *woful sent is* uitgelaten (rijm!) 206/738, *then* voor *yen* 210/869, *senden* voor *seiden* 217/52, *sy* voor *say* (rijmwoord!) 233/477; misschien ook *matire* 122/351, 207/789; *matires* 128/498, 178/13 voor *matere, materes*, wellicht nog een enkele; omstreeks 20 fouten in nagenoeg 3200 versregels en (in de uitgaaf) een 300 regels proza. Ook hier hebben we dus te doen met een afschrift, maar een dat in voortreffelikheid voor het Phillipps-hs. niet onderdoet; of de twee van dezelfde hand zijn, staat nog niet vast, het formaat echter schijnt eender te wezen. Is het slotkoeplet door Hoccleve zelf ingevuld, wat wegens de handtekening eronder bijna zeker is, dan mag men het Durham-hs.

---

[1]) Het gedicht aan Bedford, „ore Regent de France”. Hij werd regent van Frankrijk kort na de dood van Hendrik V en werd zo genoemd tot zijn dood (1435) of kort te voren (*Dict. Nat. Biogr.* 29, 432*b*. 433*b*)

[2]) *good* voor *god* 120/291 zal een drukfout zijn (*good* volgt trouwens verderop in de regel), evenals *Sa* voor *So* 124/404, *thynkygne* 127/472, *vong* voor *yong* 182/112, *Thyne* voor *Thynke* 211/895, *nery* voor *euery* 215/10; of anders zijn het verschrijvingen die niets voor een kopiïst bewijzen, evenmin als *is was* voor *it was* 125/426, *serchee & see* voor *serche & see* 126/445, herhaling van *and* 162/629, *twyne* voor *twynne* 185/183, *shortley to seye* voor *shortly to seye* 221/169.

wel als een kwarteeuw ouder beschouwen dan het Phillipps-hs. (zie blz. 364 e. v. en 375).[1]

Keren we nu nog eens tot het Ashburnham-hs. terug. Zoals we zagen eindigt het met de 96 eerste koepletten van de *Kunst te Sterven*, ruim twee derde van het gedicht. Daar blijkens het facsimile (*Min. P.* tegenover p. XXVIII) ook in dit handschrift op elke bladzij ruimte was voor 3 koepletten, zouden er nog 12 bladzijden nodig zijn geweest om de ontbrekende 35 koepletten, en 5 bladzijden om de 3 overgangskoepletten met de prozabeschrijving van het Hemelse Jeruzalem te bevatten, maar Furnivall noch Beatty vermelden, of er al dan niet een aanwijzing is dat het handschrift aan 't slot verminkt

---

[1]) Bale (zie blz. 370[1]) noemt al de werken die in 't Durham-hs. voorkomen, in dezelfde volgorde, en heeft dus dit of een gelijksoortig handschrift gekend; Pits (zie Aster t. a. p. 14) schrijft als naar gewoonte Bale na. Warton echter (zie ald. 12 e. vv.) vermeldt: 1. *The Tale of Jonathas and of a wicked woman*, 2. *Fable of a certain emperess*, 3. *A prologue of the nine lessons* (1. *ninth lesson*) *that is read over Allhallow-day*, 4. *The most profitable and holsomest craft that is to cunne, to lerne to dye*, 5. *Consolation offered by an old man*, 6. *Pentasticon to the king*, 7. *Mercy as defined by Saint Austin*, 8. *Dialogue to a friend*, 9. *Dialogue between Occleef and a beggar*, 10. *The Letter of Cupid*, 11. *Verses to an empty purse*, 12. *De regimine principum*, en in een opmerking: 13. *Consolatio sibi oblata*. No. 1, 2, 10 en 12 zijn duidelik, de titel van no. 3 is ontleend aan de overgangskoepletten van de *Stervenskunst* tot de beschrijving van het Hemelse Jeruzalem (*Min. P.* 212/925 e. vv.), no. 4 is de *Stervenskunst*, maar blijkens de Engelse titel naar een derde handschrift, no. 5 is blijkbaar een deel van de inleiding van 't *Regiment of Princes*, no. 6 is het vers Phillipps-hs. no. 4 (*Min. P.* blz. 39 e. v.), no. 7 is *Reg. Princ.* 3312—3458, no. 8 de *Dialoog*, no. 9 is *Reg. Princ.* 400—511, dat ook in Laud MS. 735, f. 67 sqq. afzonderlik schijnt voor te komen, ofschoon het in deze vorm, die het ook in de volledige handschriften heeft, geen zelfstandig gedicht kan zijn geweest (uitg. Furnivall, E. E. T. S. Extra Ser. 8, blz. 105 e. vv.), no. 11 is van Chaucer (Globe Edition blz. 634), en met no. 13 kan b.v. het eind van de *Klacht* (vs. 309 e. vv.), maar ook een ander fragment bedoeld zijn. Een zo slordige opsomming dus, dat men weinig waarde kan hechten aan de zonderlinge vermelding van het vervolg op de *Stervenskunst* (no. 3) vóór het gedicht zelf (no. 4), en in geen geval uit Warton's opgaven mag afleiden dat sommige gedeelten van 't *Regiment of Princes* of van andere gedichten afzonderlik hebben bestaan vóór het geheel.

is, en ofschoon uit de uitdrukking "The Hoccleve part of the Ashburnham MS" (*Min. P.* p. XXVII) blijkt dat er nog meer in het handschrift staat, kan men er niet uit opmaken welke plaats dat "Hoccleve part" inneemt. Opmerkelik is het in al geval dat de *Sterrenskunst* hier afzonderlik verschijnt, zonder de *Dialoog*, waarin dat werk wordt aangekondigd. Het overgangskoeplet van de *Lady Moneye* op de Stervenskunst luidt:

Aftir our song, our mirthe & our gladnesse
Heer folwith a lessoun of heuynesse.

Deze regels, waarschijnlik wel van Hoccleve zelf afkomstig, dragen het kenmerk opzettelik voor de gelegenheid te zijn vervaardigd, zodat ze, zelfs indien het Ashburnham-hs. oorspronkelik de gehele *Stervenskunst* mocht hebben bevat, geen beletsel zijn tegen het vermoeden, dat dit gedicht, aanvankelik als in 't Durham-hs. achter de *Vrouw van Jereslaus* geplaatst, door Hoccleve zelf uit de verzameling werd gelicht en op zijn aanwijzing in de nieuwe bundel opgenomen, zodat men deze veilig later mag dateren dan het Durham-hs.

Eigenaardig is nu echter de verhouding tussen de tekst van de *Kunst te Sterven* in dit handschrift en in het Durham MS. Spellingverschillen (meestal uiterst nietig) daargelaten, geeft Furnivall 54 afwijkingen op.

In 4 gevallen is de lezing in Durham bepaald mis, in Ashburnham juist, nl. 18 *shalt* A, — D; 145 *now* A, *now ynow* D; 255 *Mighte* A, *Aughte* D; 660 *pous* A, *powr* D [1]).

In omstreeks 24 gevallen (de grens is niet zuiver te trekken) is het lood om oud ijzer, nl. 13 *Sotile materes* A, *Sotil matires right* D; 21 *leere* A, *lerne* D; 69 *the* A [2]), *tho* D; 74 *right* A, *ful* D (het omgekeerde vs. 310); 208 *with* A, *by* D; 253 *þat* A, *the* D; 310 *ful* A, *right* D (vgl. vs. 74) [3]); 322 *lent*

[1]) Ook de beide fouten *riche richesse* voor *richesse* 198 en *wente* voor *went* 346 zullen, ofschoon Furnivall het onvermeld laat, wel tot Durh. beperkt zijn.

[2]) Zie het facsimile in *Min. P.* tegenover p. XXVIII, r. 6.

[3]) Iets dergelijks bij 460 *atte* A, *at the* D; 486 *at the* A, *atte* D (spellingverschil).

to A, *grauntid* D; 332 *shal seye and speke* A, *shal to thee speke* D; 335 *which* A, *þat* D; 336 *this* A, *it* D; 350 *gape* A, *cape* D; 354 en 365 *been* A, *be* D; 371 *now* A, *al* D; 376 *him* A, *me* D; 431 *manere of* A, *maneere* D; 472 *I heer aftir* A, *heere aftir y* D; 484 *is it* A, *it is* D; 621 *The good lyuere* A, *The rightwys man* D; 622 *gooth vn to* A, *shal go to* D; 651 *so now* A, *now so* D; 667 *al of* A, *of al* D; 672 *Awaylen on* A, *Awayte vp on* D.

In 1 geval heeft D het bij het rechte eind, nl. 155 *to* A, *to so* D, door een eenvoudige verschrijving in A, zie blz. 374.

Maar in omstreeks 25 gevallen vertoont A een lezing die, al is hij niet de enig juiste, toch een kleine verbetering bevat, hetzij *a*) in de woorden of vormen, hetzij *b*) in de maat of het rhythme, hetzij *c*) in de woordschikking, nl. *a*) 85 *Beholde inward* A, *Beholde now* D; 101 *eterne god* A, *eternel god* D; 117 *Thyn hour was vn to me ful vncerteyn* A, *Thy comynge vn to me was vncerteyn* D (in A wordt de herhaling van *comynge* uit vs. 114 vermeden); 183 *weepe* 'beween' A (vgl. vs. 181), krachtiger dan *keepe* 'bekommer mij' D; 205 *way* A, *preef* D; 216 *Anoon rightes* A, *Continuelly* D (dit woord stond al in vs. 212); 231 *yeeres* A, ruimer dan *dayes* D; 272 *be from* A, *arn from* D; 297 *of your dayes the flour* A, *of your youthe the flour* D (jeugd is de bloei van eens mensen levensdagen); 377 *ny* A, nauwkeuriger dan *alle* D; 393 *day more* A, *hour gretter* D; — *b*) 56 *ther of is* A, *is ther of* D; 150 *wyse hath vn to* A, *wyse he hath* (met hiaat) D; 163 *many oon also* A, *many an othir eek* D; 193 *weery am* A, *am weery* D; 220 *blowe away* A, *vp reisith* D; 279 *I leet* A, *Leet y* D; 304 *wrecchidnesse in which þat* A, *wrecchidnesses in whiche* D; 308 *to be told to* A, *be told vn to* D; 483 *That heuenes blisse mighten thee byreue* A, *Þat thee mighten the blisse of heuene reue* D; 642 *weepe and compleyne* A, *compleyne, weepe* D; 655 *And dim* [1]) *my look and as* A, *And my look ful dym &* D; — *c*) 138 *be put in suspense* A, *put been in suspense* D; 318 *it*

---

[1]) *dim* bij Furnivall is vermoedelik een druk- of leesfout.

had thus A, *thus had it* D; 441 *now me helpe* A, *me now helpe* D.

Voor mij lijdt het geen twijfel, of deze kleine verbeteringen in 't Ashburnham-hs., verbeteringen van lezingen die op zichzelf niet verkeerd zijn en geenszins met Hoccleve's spraak- en versgebruik in strijd, moeten, voor 't merendeel altans, aan de dichter zelf te danken wezen, want het is niet te geloven dat een ander dan hij zulke fijne veranderingen zou hebben aangebracht, en nog minder dat de nauwgezette afschrijver van het Durham-hs. (ondersteld al dat de twee handschriften niet door dezelfde persoon zijn geschreven) een 25-tal ongunstige wijzigingen zou hebben gemaakt, waarvan sommige enkel aan opzet kunnen worden geweten. De tekst van de *Sterreuskunst* in het Ashburnham-hs. is m. i. een afschrift, vervaardigd naar een verbeterde bewerking die van de dichter zelf afkomstig was, of voorzien van verbeteringen op aanwijzing van de dichter. Dit zou ook verklaren, waarom Hoccleve bij uitzondering hetzelfde gedicht in twee van de bundels liet plaatsen (zie blz. 373).

Staat het misschien evenzo met de *Brief van Cupido*? We zullen eerst de volledige tekst van het Ashburnham-hs. moeten afwachten, maar de vraag zal toch lastig te beantwoorden zijn, daar geen van de 8 overige handschriften waarin dit gedicht geheel of gedeeltelik voorkomt, zich in nauwkeurigheid met het Durham-hs. kan meten. [1])

Wat de *Maria-legende* aangaat, misschien zijn hierbij in het Ashburnham-hs. enkele dergelijke verbeteringen te vinden als bij de *Sterveuskunst*, nl. 13 *wher as eternel peyne is* A, *Where as peyne ay duryng ys* Chr. Ch.; 35 *goddes modir* A, *cristys modyr* CC (ook vs. 26 stond al *Crystes modir* A = *crystys modyr* CC); 93 *How good clothynge and how fressh apparaille* A, *Howe good clothyng and how good apparayle* CC, 113 *what lykid hir* A, *what here lyked* CC; 116 *as þat tolde him our* A, *as hym told(e) owre* CC, maar in andere regels staan de twee lezingen vrijwel gelijk, b. v. 35 *of vertu the flour* A,

---

[1]) De door Furnivall gegeven varianten zijn onvolledig en vergunnen ons dikwijls niet, de lezingen van 't Ashburnham-hs. te leren kennen.

of vertu myrroure CC; 50 *whan þat he had endid* A, *when he had y-endyd* CC, en soms krijgt men eer de indruk dat CC fout veranderd heeft, nl. 10 *Shee is our seur sheeld ageyn the malice* A, *She owre sheld ys agayn(e)s the malyce* CC; 14 *More than may be spoke of, thoght or ment* A, *More than may be spoken of or ment;* 45 *In to which* A, *In the whyche* CC [1]). Ten slotte is de tekst te kort en het ene handschrift te onbetrouwbaar om gevolgtrekkingen te maken.

Na deze mededelingen over de handschriften kunnen we overgaan tot het laatste punt dat ik wou behandelen. Het Phillipps-hs. begint met een *Weeklacht van Maria bij het Kruis*, waaraan het eerste blad, dat ten hoogste 6 koepletten behelsd kan hebben, ontbreekt [2]), en Furnivall nam de 29 aanwezige koepletten van dit gedicht (in *rime royal*) als eerste nummer in zijn uitgaaf van de *Minor Poems* op. Aan 't slot staat „Ceste Compleynte paramont feut translatee au commandement de ma dame de Hereford, que dieu pardoynt!" Wie was deze dame, reeds overleden toen het naschrift werd opgesteld? Die vraag is gemakkelik te beantwoorden, daar er maar één persoon in aanmerking komt, nl. Johanna de Bohun, de laatste gravin van Hereford, de schoonmoeder van koning Hendrik IV. Zij had in 1372 haar man Humphrey de Bohun, graaf van Hereford, verloren, die haar alleen twee dochters naliet, Eleonora en Maria. De oudste trouwde met Thomas Woodstock, later hertog van Gloucester, een zoon van Eduard III, en de jongste daarna (omstreeks 1380) op kinderlike leeftijd met Woodstock's neef Hendrik, graaf van Derby. Maria stierf al in 1394, ruim drie jaar voordat haar man tot hertog van Hereford werd verheven; Eleonora in 1399, vlak na de troonsbestijging van haar zwager, die toen nog weduwnaar was; de moeder overleefde haar beide dochters. Met „ma dame de Hereford" kan dus niemand anders bedoeld zijn dan de oude gravin. Deze overleed op 7 April

---

[1]) Over de fouten van A zie men blz. 374.

[2]) Zie *Min. P.* blz. 1 de opmerking van de uitgever.

1419 [1]), zodat het gedicht vóór, het opschrift na die dag is geschreven.

Door een toeval ontdekte Furnivall na het verschijnen van de *Minor Poems*, dat de *Weeklacht* behoorde tot een veertiental gedichten, alle in dezelfde maat, welke voorkomen in de Engelse vertaling van de Franse prozabewerking, door Jehan de Gallopez vervaardigd naar Guillaume de Deguileville's *Pèlerinage de l'âme*, d. w. z. het tweede deel van de bekende trilogie van deze Cisterciënser [2]). De Engelse vertaling is te vinden in verscheiden handschriften [3]) en gedrukt door Caxton als *Pylgremage of the Sowle* (1483), gedeeltelik herdrukt door Katherine Isabella Cust (Londen 1859) [4]); de vertaler voltooide zijn werk in 1413. Furnivall, ziende dat het zevende van de in de prozabewerking ingelaste 14 gedichten overeenkwam met n°. 1 van het Phillipps-hs., maar mét de daar ontbrekende 6 eerste koepletten en voorzien van een staart van 5 koepletten, giste dat Hoccleve dit gedicht, onze *Weeklacht*, in of vóór 1413 had vertaald en het aan de vertaler van het Franse proza had geleend, die het daarop zou hebben opgenomen in zijn eigen werk (*Reg. Princ.*

---

[1]) De datum heb ik te danken aan de vriendelike hulp van Prof. A. S. Napier, te Oxford. Als bewijs haalt hij aan uit Dugdale, *Monasticon Anglicanum*[2] (1820), vol. IV. p. 140, s. Weldon Abbey: "Joan, countess of Hereford, ob. 7 Id. April. 1419, 7 Henry V", en ter bevestiging *Calendar of Patent Rolls* 1418, p. 177, en 1419, p. 235, waaruit blijkt dat zij op 10 Oktober 1418 nog in leven was, maar op 22 Mei 1419 al overleden.

[2]) Hoe Furnivall hier achterkwam, vertelt hij zelf *Reg. Princ.* p. VII[2].

[3]) In een Prospectus van de E. E. T. S. worden er 5 vermeld, nl. Egerton MS. 615 (Brit. Mus.), 1 te Hatfield, 2 te Cambridge (Univ. Kk. 1. 7 en Caius), 2 te Oxford (Univ. Coll. en Corpus), en A. Pompen, in de *Katholiek* 145, 271[2] noemt bovendien Additional MS. 34,193 Brit. Mus.

[4]) In het 'Advertisement to the Reader' van deze herdruk, p. IV leest men volgens Pompen t. a. p. 271[4] het volgende: "The parts omitted in the present volume relate entirely to Mariolatry... which it was felt could neither be of advantage nor interest to the general reader". Zeker een vreemde opvatting van de taak van een uitgever. Geen van beide drukken zijn op 't ogenblik bereikbaar.

p. VII); zeker een alleszins gewettigde gissing, die door het feit dat het bedoelde gedicht op bestelling van de gravin van Hereford vertaald was, niet werd verboden.

Vanzelf rees nu de vraag: hebben wij de 13 overige gedichten misschien ook aan Hoccleve te danken? Op 't eerste gezicht kreeg Furnivall niet die indruk, maar toen hij de stukken gedrukt vóór zich had en ze nader bekeek, aanvaardde hij ze als echt (*Reg. Princ.* l. c.) en maakte ze, naar de tekst in 't Egerton-hs., als 'Appendix' op zijn uitgaaf van het *Regiment of Princes* openbaar. De redenen die hem tot zijn veranderd inzicht bewogen waren, behalve het feit dat de *Weeklacht* ook in 't Phillipps-hs. was opgenomen, deze: zij vertoonden enige eigenaardigheden van Hoccleve, en de stijl van de 13 andere was niet te onderscheiden van die van no. 7 (*Reg. Princ.* p. XX).

De bedoelde eigenaardigheden, die bestaan in het tweelettergrepig gebruik van het pronomen possessivum *hire* 'hun', de spelling *honure*, herhaalde hiaten en verkeerde klemtonen, hebben m. i. op de keper beschouwd niets te beduiden. Van de 4 zogenaamde voorbeelden van *hire* als tweelettergrepig woord, een gebruik dat trouwens bij Hoccleve alleen voorkomt bij 't pronomen personale *hire* 'haar' en geenszins tot hem is beperkt, zijn er 3 onjuist of volstrekt onzeker, terwijl het vierde twijfelachtig is [1]), en bovendien is de tekst in het Egerton-hs. (zoals voldoende blijkt uit de vergelijking van no. 7 daar met no. 1 van het Phillipps-hs. [2])) zo onbetrouw-

---

[1]) Ondersteld dat de verzen werkelik alle bedoeld zijn als regels van 10 of 11 lettergrepen, leze men:

no. 2, vs. 30 Somë of hem, but at hirẹ lyvës ende
„ 6, „ 33 Rewardyng hem with blissë for hirẹ mede
„ 14, „ 214 Ne willë cessyn of hirẹ fellẹ corage.

Alleen no. 4, 35 kan men lezen:

In heuen is assignëd hirë place,

maar misschien is vóór *hirẹ* het woordje *hem* uitgevallen.

[2]) In no. 7 verandert 't Egerton-hs. in vs. 48 *nart thow* in *art thu not* (tegen de maat), laat in vs. 53 *ne* uit (evenzo), voegt in vs. 58 *thu* in (blijkbaar las de afschrijver *annẹ* in pl. van *annë*), verandert

baar, dat zulke fijnheden er niet uit op te maken zijn. De spelling *houre* (van een rijm op *creature* e. dgl. is hier geen sprake; daarentegen *socoure*: *houre* sb. no. 11, 1) is in de 15e eeuw uiterst gewoon, niet alleen bij Hoccleve, en van hiaten en verkeerde klemtonen heeft hij al evenmin het monopolie. En de stijl? Reeds bij de eerste lezing van de 13 gedichten trof mij juist onmiddellik het grote onderscheid in dit opzicht. Ook bij nadere beschouwing heb ik er de stijl van Hoccleve niet in kunnen terugvinden, en de muziek in deze verzen verschilt van die in de zijne, terwijl de *Weeklacht* juist helemaal dezelfde indruk geeft als zijn dichtwerken.

Om anderen te overtuigen hebben we echter stelliger aanwijzingen nodig. Op de taalvormen van het Egerton-hs. is geen staat te maken; wel wijken ze in de 13 gedichten sterk van Hoccleve's vormen af en vertonen een aanmerkelik noordeliker karakter, terwijl de tekst er wemelt van jongere vormen, maar dat zou aan de afschrijver van dit ene handschrift kunnen liggen, en bij no. 7 is het daarmee niet anders, in tegenstelling met de tekst van de *Weeklacht* welke het Phillipps-hs. bevat.

Opmerkelik is echter het verschil tussen de 13 gedichten aan de ene en no. 7 aan de andere kant wat aangaat het enjambement. No. 7 staat daarin geheel aan de zij van Hoccleve, die het enjambement met grote vrijmoedigheid en vaak met geluk hanteert, terwijl in de 13 gedichten forse enjambementen een zeldzaamheid zijn. Maar hier is weer het gevaar voor subjektieve beoordeling vrij groot.

Gelukkig hebben we een volmaakt betrouwbare gids in de rijmen. Hoccleve was daar biezonder keurig op, volstrekt niet minder dan Chaucer, en in no. 1 van het Phillipps-hs. komt dan ook geen enkel rijm voor dat tegen zijn gebruik zondigt [1].

---

in vs. 61 *Mirthę is to me* in *Mirthę to me is* (hij las ook vóór een konsonant *Mirthę*), in vs. 79 *wrongful* in *wrong*, in vs. 91 *amongēs* in *among*, enz.

[1]) De verschrijving *pleyne* voor *weepe* 107 is natuurlik een ander geval.

Geheel verschillend nu in de 13 andere gedichten uit de *Pilgrymage of the Sowle.* Deze tellen samen 139 koepletten, met 973 rijmwoorden of 417 rijmen (het schema in alle koepletten is *ababbcc*). Het getal rijmen onder die 417 dat in een werk van Hoccleve niet zou kunnen voorkomen bedraagt 66, d. i. 15.8 percent van het geheel, benevens 4 verdachte [1]).

---

[1]) De zeker afwijkende zijn (de nummers van de gedichten zijn die bij Furnivall, *Reg. Princ.* XXIII sqq.; de punten onder de letters heb ik er bijgevoegd): *a*) no. 1, 86 *right*: *myght*: *sight* (Hoccl. *sighte*), 92 *kepẹ* (Furnivall ten onrechte *hepẹ*): *to slepe*, 107 *vnwys*: *malice*: *vice*, 114 *chek matẹ* (Hoccleve *chek .. maat*, *Min. P.* 184/161): *algate*: *late*, 120 *be-tyddẹ* (sing. pp.): *thridde*, 128 *plase*: *grace*: *trespacẹ* (sb.); no. 2, 34 *trespacẹ* (sb.): *grace*, 71 *entent* (sb., Hoccl. *entente*): *mysgouernement*, 78 *excepte* (1. sing. pres.): *sleptẹ* (pp.); *no.* 3, 6 *rode*: *bloodẹ*, 8 *souereignẹ*: *peyne*, 15 *mylde*: *childẹ*; no. 5, 27 *peyne*: *souereynẹ*, 30 *iugement*: *entent* (sb.): *assignement*, 44 *souereyn*: *peyne* *remayne*; no. 6, 13 *comaundement* : *entent* (sb.); no. 8, 13 *encrees* (inf.): *pees*, 15 *maide*: *paid* (pp.), 27 *behest* (sb., Hoccl. *byheeste*): *arest* (pp.), 29 *malice* (hs. *malace*): *paradisẹ*, 30 *hande*: *with-stande* (inf.): *bandẹ*; no. 10, 15 *incline* (inf.): *wynẹ* (hs. *wynne*), 16 *persone*: *Iohn*: *trone*, 23 *a-light* (pt.): *wight*: *al-myght* (adj.); no. 11, 2 *rode*: *bloodẹ*: *goodẹ*, 6 *renewe* (inf.): *Ihesu*, 9 *peyne*: *a-geynẹ*: *ioye souereyn* (of *souereyne*), 20 *due* (adj.): *Ihesu*, 27 *trewe* (adj.): *Ihesu*; no. 12, 6 *peyne*: *souereynẹ*, 20 *veyne*: *souereynẹ*, 23 *asaide* (pt.): *araidẹ* (sing. pp.): *maide*; no. 14, 34 *nonẹ* ('geen', sing.): *persone*, 62 *abate* (inf.): *astatẹ*, 71 *recorde* (inf.): *word*, 79 *entent* (sb.): *present*: *necligent*, 107 *repente* (1. pers. sing. pres.): *entente* (sb.): *gouernementẹ*, 190 *a-mys*: *blisse*, 197 *trest* (Hoccl. *trist*): *rest* (inf.), 198 *disport* (sb.): *counfort* (id.): *support* (inf.), 251 *blisse*: *his*, 275 *casẹ*: *place*: *grace*, 279 *abate* (plur. opt. pres.): *estatẹ*, 281 *at allẹ* (Chauc. en Hoccl. altoos *at al*): *fallė* (pp.), 324 *dere* (adj.): *chiere*: *nerẹ* (adv.), 331 *wight*: *sight*: *myght*, 342 *appele* (1. sing. pres): *eueridellẹ*;— *b*) no, 1, 9 *malady*: *forwhi*: *remedy*; no. 2, 15 *certifie*: *folily*; no. 5, 13 *on hyẹ*: *companye*; no. 8, 23 *companye*: *vilanye*: *traytouresly*; no. 14, 90 *crye* (inf.): *openly*; 268 *company*: *openly*: *eternally*, 296 *on heighẹ* (= *on hy*): *company*: *humbly* (l. met de uitgever *humblely*); — *c*) no. 1, 93 *slouthe*: *trewthe* (l. *trowthe*; vgl. no. 13, 15 *slowthe*: *trowthe*, no. 14, 29 *trowthe*: *rewthe*, d. i. *rowthe*): *yowthe* (dit laatste bij Hoccl. rijmende met oude ū, b.v. *nowthe*), 97 *for-yete* (pp.): *hony-swete* (ę̄ uit ĕ rijmt bij Hoccl. nooit met oude ē, ook niet vóór dentalen); no. 2, 36 *swete*: *for-gete* (inf.); no. 5, 20 *quiete*: *for-gete* (pp.); no. 8, 9 *precious*: *gracious*: *us*; no. 10, 9 *hony-sweet*: *mete* ('ontmoeten'): *for-gete* (pp.); no. 12, 15 *us*: *deliciows*; no. 14, 267 *graciows*: *thus*; — *d*) no. 14, 240 *yowthe*: *nowthe*: *cowthe* (Hoccl. *kowde*); — *e*) no. 5

Alleen in no. 4, met 5 koepletten (15 rijmen), no. 9, met 2 (6 rijmen), en no. 13, met 3 (9 rijmen), stroken alle rijmen met Hoccleve's gebruik, men mag gerust zeggen bij toeval.

Verreweg de meeste van de bedoelde rijmen (47 en 1 verdacht) zijn van Hoccleve's standpunt onzuiver omdat een woord dat uitgaat op *-e*, rijmt op een ander zonder die uitgang, b.v. *maide*: *paid*, zie verder blz. 385[1] onder *a*); waarvan een biezonder geval is het rijm *-ië*: *-y* (7), b.v. *certifië*: *folily*, zie verder aldaar onder *b*). Enige andere (8 en 2 verdachte) zijn tegen Hoccleve's gebruik in de klinker, b.v. *swete*: *for-gete*, zie verder t. a. p. onder *e*), één in de medeklinker, nl. *yowthe*: *nowthe*: *cowthe*, daar onze dichter als preteritum van *konne* alleen de vorm *kowde* bezigt; één in de klemtoon, nl. *víctorŷ* (in stede van *victórie*): *énemyẹ*, en 2 of misschien 3 bevatten een bij Hoccleve onbekende grammatiese vorm, b.v. *þou made*: *glade*, zie verder t. a. p. onder *f*).

Al laten we nu de 4 verdachte rijmen rusten, het behoeft geen betoog dat bij een zo uiterst zorgvuldig rijmer als Hoccleve zich in al zijn gedichten betoont, 16 percent gebrekkige rijmen onmogelik kunnen worden ondersteld. Dit geldt in meerdere mate van de gedichten bij welke het percent hoger (no. 3 met 20, no. 5 met 28.5, no. 8 met 33, no. 10 met

---

22 *victory*: *enemyẹ* (Hoccl. altijd *victórie*: *glórie* e. dgl.); — *f*) no. 11, 8 *þou descended* (Hoccl. *-ist*): *a-mended* (pp.), 22 *þou made* (Hoccl. **madist*, *-est*): *glade*. Niet geheel zeker, maar waarschijnlik tegen Hoccleve's gebruik: no. 14, 205 *welle*: *in veari flesch & felle* (hs. *falle*; l. *fellẹ?*), 272 *ende*: *kende* (Hoccl. *kynde*, maar het is niet ondenkbaar dat hij de dialektiese vorm met *ẹ* in 't rijm zou hebben gebezigd), 302 *bestowe* (pp.; in plaats van *bestowed*, waarvan ik bij Hoccleve geen voorbeeld heb): *knowe* (1. sing. pres.), 310 *love*: *a-bove*: *be-hove* (maar vgl. *loue*: *byhoue*, *Rom. Rose* A 1091). Met *euęrichon*: *upon*: *bon* no. 14, 352 kan men *on*: *non*, *Reg. Princ.* 1196 vergelijken, en *enemy*: *hertely*: *also* no. 14, 184 moet fout zijn. Misschien stond er in vs. 187 e. v.: *The serve and thi blisful sone, forthy he wille hem caste* enz. en begreep de afschrijver dit niet. Minder waarschijnlik is dat *enemy* voor *fo* in de plaats werd gesteld, rijmende b.v. op *mo*: *also*. Andere hss. zouden dit uit kunnen maken.

33, no. 11 met 26.5 en no. 12 met 33 percent), in mindere mate van degene waarbij het lager is (no. 1 met 10, no. 2 met 9.5, no. 14 met 12.8 en zelfs no. 6 met 6.5 percent), maar ten slotte is er geen aannemelike reden om voor één van de gedichten met onnauwkeurige rijmen een uitzondering te maken, ja, men mag zelfs zonder schroom de drie kleintjes waarin geen verkeerde rijmen voorkomen (no. 4, 9 en 13) met de 10 andere gelijkstellen, omdat zij in hun karakter met deze treffende overeenkomst vertonen [1]).

Beschouwen we nu no. 7, in het Egerton-hs. genaamd *A lamentacioun of the grene tree, complaynyng of the losyng of hire appille*. Alle rijmen zijn er volmaakt in orde, zowel in de 29 koepletten die ook in 't Phillipps-hs. zijn bewaard, als in de 6 voorafgaande, die onmisbaar zijn en eveneens in 't Phillipps-hs. gestaan moeten hebben, voordat dit van zijn eerste blad beroofd werd. De 87 rijmen van 't gedeelte dat voorkomt in beide handschriften zijn in 't Egerton-hs. volslagen ongerept (in vs. 107 heeft het zelfs alleen het goede rijmwoord, zie blz. 384[1]), hetgeen de mogelikheid vernietigt, dat bij de 13 andere gedichten in 't Egerton-hs. een aanmerkelik aantal rijmen gewijzigd zouden zijn. Sommige van de rijmen zijn min of meer kenmerkend voor Hoccleve, in 't biezonder *lust*: *must* 118, tot zekere hoogte ook *tho* (adv.): *also*: *woo* 23 en *also*: *so*: *fo* 58 aan de ene en *two*: *to* 153 aan de andere kant, daar bij Hoccleve *sō* altijd rijmt met woorden op *ǭ* en *twō* altijd op woorden met oude *ō*, in tegenstelling b.v. met Lydgate, die *ǭ* en oude *ō* vrijelik op elkaar laat rijmen, en Chaucer, bij wie *sō* en *twō* (alsook *wō*, *thō*) weifelen tussen *ǭ* en *ō* (zie ten Brink, *Ch. Spr.*[2] § 31).

In 't Egerton-hs. no. 7 volgen evenwel, zoals we zagen,

---

[1]) De eigenaardige houding van 't *N. E. D.*, dat b.v. no. 1 aan Lydgate toeschrijft (zie onder *checkmate*, *phlebotomy*; onder *guideress* wordt de maker in 't midden gelaten, evenals onder *principate* uit no. 13, 5 en *reseize* uit no. 8, 31), maar no. 9 en 14 aan Hoccleve (zie op *infame* sb., *paregal*, *pommel*), is onverdedigbaar, daar deze laatste beide verkeerde rijmen bevatten. Zie over Lydgate blz. 389 e. v.

nog 5 koepletten die niet in 't Phillipps-hs. staan, en ziedaar, in deze zijn van de 15 rijmen niet minder dan 4 onjuist en 1 verdacht, d. w. z. naar Hoccleve's maatstaf. Zeker verkeerd zijn: van de eerste soort (*a*) 261 *entent* (sb.): *assent* (id.): *to-rent* (pp., sing.), van de derde (*c*) 251 *sweet*: *for-gete*, 265 *I-doo*: *so* (zie blz. 387), driedubbel verkeerd is 246 *grownd*: *clowde* (Hoccleve *grownd* of *-id* = *grounwd* of *-id* en *clowde* = *klūwde*); verdacht is 247 *sweet* (l. *sote*): *rote*: *bote*, want, ofschoon de vorm *soote* in 't Durham-hs. eens midden in de regel voorkomt (*Dialoog* 271), vindt men in 't rijm bij Hoccleve alleen de vorm *sweete*. Bevreemdend is ook dat in vs. 272 e. v. een tweede voorbeeld van een rijm *ō* : *ǫ* staat (*upon* : *onę*, vgl. *euęrichon* : *upon* : *bon* no. 14, 352), terwijl in alle onverdachte gedichten van Hoccleve te samen maar één zo'n rijm is aan te treffen, zie blz. 385[1] tegen 't einde [1]). In 't eerste koeplet van 't aanhangsel staan tenminste 2 verkeerde rijmen, in 't derde ook 2, en daar de 3 andere koepletten er niet uitgelicht kunnen worden zonder het verband te schenden, mag men het gehele aanhangsel wel onecht verklaren, zodat de schrijver van het Phillipps-hs. gelijk had met onder koeplet 35 de woorden „Cest tout" te plaatsen. Het verdient de aandacht dat in koeplet 36 (in 't Egerton-hs.) een nieuw onderwerp wordt aangeroerd: het toevoegsel spint de voorstelling uit, dat Jezus een appel is, door het Kruis aan Maria ontroofd, en in 't onhandig gestelde opschrift wordt dit gedeelte, dat zonder schade voor 't geheel gemist zou kunnen worden, afzonderlik vermeld (zie blz. 387).

Deze eigenaardige overlevering van de *Weeklacht* in 't Egerton-hs. steunt onze uitkomst aangaande de 13 overige gedichten, het is de proef op de som. We moeten ons dus de zaak blijkbaar zo voorstellen, dat Hoccleve uiterlik 1413 het ene gedicht, de *Weeklacht*, in 't Engels overbracht, en dat zijn

---

[1]) Daargelaten enkele rijmen met eigennamen, als *Salomon* : *vp on*, *Dialoog* 351, naast *salomon* : *a-gon*, *Reg. Princ.* 708, *goon* : *Paralipomenon* : *stoon*, *Oldcastel* 202.

werk, met of zonder zijn toestemming, door een onbekende in zijn eigen vertaling van het Franse proza, voltooid in 1413, werd ingelast. Op soortgelijke manier nam Hoccleve's tijdgenoot John Lydgate in zijn berijmde vertaling van de Deguileville's *Pèlerinage de la vie humaine* Chaucer's *ABC* op, maar mét vermelding van de naam [1]), terwijl de Engelse prozavertaler van dat werk hetzelfde deed, zonder echter de naam Chaucer te noemen [2]). Misschien was het de vertaler van de *Pèlerinage de l'âme* zelf die aan de *Weeklacht* de vijf koepletten toevoegde en de 13 andere gedichten in Engelse verzen overbracht, maar alleen een vergelijking met het prozagedeelte, dat op 't ogenblik voor ons ontoegankelik is, zou dat kunnen beslissen. Hoe het zij, Hoccleve is er, gelukkig voor zijn naam als vaardig berijmer, onschuldig aan.

In de druk van Caxton (1483) wordt de hele *Pilgrymage of the Sowle* toegeschreven aan de zoëven genoemde John Lydgate, de vertaler van het eerste deel van de trilogie. De juistheid van die bewering ten aanzien van het proza te onderzoeken ligt geheel buiten mijn bestek, en ten aanzien van de 13 gedichten heeft mijn onderzoek, dat wordt voortgezet, nog niet tot een volstrekt afdoende uitkomst geleid. Voorlopig kan ik dit zeggen: in woorden en zegswijzen en in andere opzichten vertonen de dertien gedichten enkele opmerkelike overeenkomsten met Lydgate's werken, maar geen enkel mij bekend gedicht van deze vruchtbare rijmelaar bevat naar verhouding zoveel onzuivere rijmen (onzuiver naar Chaucer's en Hoccleve's maatstaf) [3]), in 't biezonder zoveel rijmen van

---

[1]) *Pilgrymage of the Lyf of Man*, ed. Furnivall en Mej. Locock (E. E. T. S. Extra Ser. 77, 83 en 92), vs. 19751 e. vv.

[2]) Volgens Furnivall's Forewords op de in noot 1 genoemde uitgaaf, p. VI[1].

[3]) Onderzocht zijn alle rijmen in *Temple of Glas*, *Reson and Sensualite*, *Flour of Curtesye* e. a. bij Skeat, *Chaucer's Compl. W.* vol. 7, *Troy Book*, *Sege of Thebes*, *Pilgrymage of the Lyf of Man*, *St. Edmund &c.*, *St. Giles*, *St. Margarete*, *Secrees of Olde Philosophres* (Lydgate's aandeel), de kleine gedichten, uitg. door MacCracken (en Glauning) en enkele door Eleanor Hammond in *Anglia* uitgegevene, voorts

-*y* op -*ië* [1]), als de dertien, terwijl enkele in deze voorkomende rijmen bij Lydgate nergens worden aangetroffen. Waarschijnlik is dus niet Lydgate, maar een van zijn vele navolgers de vertaler van de 13 gedichten.

Daar evenwel niet alle werken van Lydgate toegankelik zijn, en ik tot dusver niet meer dan misschien twee derde van zijn rijmen, nl. ruim 40,000 (in omstreeks 85,000 regels), heb kunnen nagaan, blijft het in theorie mogelik dat het laatste derde wijziging zou kunnen brengen. Voor een alleszins bevredigende uitkomst zal het misschien ook nodig blijken, de openbaarmaking van de varianten in de overige handschriften van de *Pilgrymage of the Sowle* af te wachten.

Naschrift.

Achteraf zag ik uit een noot in *The Minor Poems of John Lydgate* etc., ed. H. N. MacCracken, 1 (E. E. T. S. Extra S. 107), p. XLIII[2], dat deze Amerikaanse geleerde reeds in September 1907, in *The Nation*, van New York, had betoogd dat de 13 gedichten „waarschijnlik" niet van Hoccleve of Lydgate waren. Een mij beloofde afdruk van het artikel heeft mij nog niet bereikt, zodat ik zijn argumenten voorzover Hoccleve's aanspraken betreft niet ken. Tegen Lydgate pleiten volgens hem de afwezigheid van de bij deze poëtaster geliefde rijmstoplappen en de rijmen van -*y* op -*ië*.

---

de waarschijnlik echte *Fabula Duorum Mercatorum*, de niet zeker echte *Complaynte of a Loueres Lyfe* (= *Black Knyght*) en de zeker onechte *Assembly of Gods*, welke laatste onze 13 gedichten in het aantal afwijkende rijmen nog overtreft.

[1]) Alleen de *Compl. of a Lou. L.* (zie vorige noot) evenaart hierin onze gedichten, terwijl de *Assembly of Gods* ze weer te boven gaat.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 22en APRIL 1915.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, DE BEAUFORT, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, HOUTSMA, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, SIX, BOER, BAVINCK, TE WINKEL, COLENBRANDER, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent VAN RONKEL.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn zeven brieven van mededingers in den Hoeufftwedstrijd, wier gedichten loffelijk vermeld zijn en thans gedrukt mogen worden. De titels dezer gedichten zijn: *De Margaritis* ingezonden door A. Augias te Ancona, *Pacis Augurium* door A. M. Casoli te Rome, *Auticato* door Pietro Rosati te Bologna, *Planasia* door A. Galante te Turijn,

Aquileia door Joh. Caldina te Cinco, *Superstes sibi* door Aless. Zappata te Ancona, *Sophronia* door Alfredo Bartoli te Urbino; zoodat alleen de schrijver van *Pueri ludentes* nog onbekend is.

Verder is ingekomen een dankbetuiging van Mevrouw Brom-Kok voor de deelneming door de Kon. Akademie haar betuigd bij het overlijden van haar zoon, den Heer Gisbertus Brom en een mededeeling uit München van het overlijden van Prof. K. Th. von Heigel, Voorzitter van de Kon. Akademie aldaar. Eindelijk een opgaaf van de premies door het legaat Vallauri uitgeloofd voor het beste werk op het gebied van de natuurkunde en van het latijn in de eerstvolgende vier jaren.

De Heer J. H. Kern jr. leest zijn opstel „over Thomas Hoccleve en zijn werken".

Drie onderwerpen worden behandeld. In de eerste plaats wordt een overzicht gegeven van het leven en de gedichten van Hoccleve (1368 of '69 — omstreeks 1450), een leerling en navolger van Chaucer, en gepoogd eenige data nauwkeuriger vast te stellen dan tot dusver was geschied, in 't bijzonder de tijd van vervaardiging van enkele kleine gedichten en van de *Male Regle*, voltooid einde 1405 of begin 1406, het *Regiment of Princes*, geschreven tusschen Maart en Juni 1411, en den *Dialoog*, gemaakt tusschen einde Februari en einde Augustus 1422.

Voorts worden de ouderdom en de onderlinge verhouding van het Durham-handschrift, het Ashburnham-handschrift en het Phillipps-handschrift nagegaan en wordt betoogd dat het eerstgenoemde het oudste van de drie is en het laatstgenoemde een kwarteeuw jonger dan het Durham-handschrift, terwijl een poging wordt gedaan om de verhouding te bepalen tusschen de teksten van de *Stervenskunst* in het Durham- en het Ashburnham-hs.

Eindelijk wordt uitvoerig onderzocht, of een dertiental vertaalde geestelijke gedichten door den uitgever Furnivall met recht aan Hoccleve zijn toegeschreven, op welke vraag het antwoord ontkennend luidt. Als voorloopige uitkomst van een

nader voort te zetten onderzoek wordt medegedeeld, dat de bedoelde gedichten vermoedelijk van een navolger van John Lydgate afkomstig zijn.

Hierna doet de heer van Vollenhoven een korte mededeeling over „naasting, opvordering en verwijzing van koopmansgoederen in den zeeoorlog", zijnde een beknopt overzicht van het verloop der meeningen op dit stuk, vooral die der continentalen tegenover de Engelsche. Eenige opmerkingen van den heer de Beaufort worden door hem beantwoord. Beide mededeelingen zijn bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen; dat van den Heer Vollenhoven uitvoerig uitgewerkt.

Bij de rondvraag brengt de heer Caland een manuscript ter tafel van den heer Faddegon, hetwelk in handen gesteld wordt van hem en Prof. Kern Sr. om te beoordeelen of het in de Werken der Academie kan worden opgenomen. De heer Uhlenbeck zond een handschrift in, getiteld: Notes to Dr. J. P. B. de Josselin de Jong's Blackfoot texts, dat in de Werken zal worden afgedrukt.

Nadat de heer de Beaufort heeft medegedeeld dat hij den 70 jarigen leeftijd bereikt heeft, wordt de vergadering gesloten.

NAASTING, OPVORDERING EN BETEUGELING VAN KOOPMANSGOEDEREN IN DEN ZEEOORLOG.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

C. VAN VOLLENHOVEN.

1. Nadat reeds honderd veertig jaar lang allerlei slingering van meening heeft bestaan over de vraag, of oorlogvoerenden nog andere bevoegdheden tegenover lading van onzijdige schepen hebben dan die om de *contrabande*goederen daaruit te doen *verbeurd*verklaren, is een gewichtig novum in deze kwestie gerezen door de Britsche Order in Council van 11 Maart 1915, hier te lande bekend geworden daags na onze vorige vergadering. Het is, naar ik hoop, geen tijdverlies, dit vraagstuk van praeëmptie (naasting), requisitie (opvordering) en ander ingrijpen in de beschikking over goederen (hier als beteugeling aangeduid) even op te halen, want zijn geschiedenis is de leerzame en wonderlijke geschiedenis van een kameleon.

2. Zij begint, wanneer, in het laatste kwart der achttiende eeuw, in Britsche prijsvonnissen de begeerte tot uiting komt om in enkele bijzondere gevallen koopmansgoederen, *die contrabande zijn*, niet zoo maar prijs te maken en verbeurd te verklaren [1]) (te confiskeeren), doch ze òf vrij te geven (to

[1]) De tegenwoordig gebruikelijke bewoording is deze:
1. doorzoeken (visiteeren), of dirigeeren (voor doorzoeking) naar een haven;

restore) [1]) òf tegen betaling van den kostenden prijs te naasten (pre-emption) [2]). Aanvankelijk zonder nawijsbaar stelsel. In 1778 zien wij deze temperingen (relaxations) van het strenge recht door den prijsrechter [3]) toegepast in den vorm eener praeëmptie van Russische scheepsmasten, toebehoorend aan Nederlanders en zeilend onder Nederlandsche vlag; van 1781 tot 1783 zien wij vrijgeven toegepast op Pruisischen hennep van Pruisische eigenaars onder Nederlandsche vlag, op Oostpruisisch (eigenlijk Poolsch) hout verscheept in Dantzig, en op Russischen hennep onder Pruisische vlag [4]). Wanneer eind October 1798 Sir William Scott [5]) (Lord Stowell) als prijsrechter in eersten aanleg optreedt — wat hij dertig jaar blijft —, geeft hij weliswaar in November en December 1798 en Februari 1799 nog prijsvonnissen met even onherkenbare lijn [6]); doch reeds van Maart 1799 af onderscheidt zijn prijsrechtspraak twee afzonderlijke figuren van praeëmptie, al zijn de vonnissen op dit stuk noch consequent noch ook bestendig.

3. Vooreerst dan wordt in een elftal prijsvonnissen [7]) dit voorrecht — want als voorrecht is het bedoeld — toegekend aan *absolute* („universeele", „generale") contrabande, die een

---

2. *a.* opbrengen (saisie) van het schip, meestal ter wille van de daardoor prijsgemaakte lading,
b. in beslag nemen (capture) van het schip zelf, dat daardoor prijsgemaakt wordt;

3. verbeurdverklaring (prijsverklaring, confiscation) van het prijsgemaakte (schip, lading of beide) door den rechter (welke rechterlijke verbeurdverklaring onnoodig is voor prijsgemaakte schepen en ladingen, die eigendom zijn van den vijandelijken staat).

[1]) Zoo b.v. beneden blz. 409 (Jonge Pieter, 1781), 411 (Juffrouw Wobetha, 1782), 428 (Apollo, 1802).

[2]) Een naastkoop, die met voorkoop alleen den naam gemeen heeft. Zie voor de herkomst van den naam blz. 418 noot 2.

[3]) Sir James Marriott (1778—1798), Lord Stowells voorganger.

[4]) Zie bijlage A.

[5]) Prijsrechter van October 1798 tot begin 1828; lord sinds 1821.

[6]) Zie bijlage E.

[7]) Zie bijlage E onder *e* (Sarah Christina), *f*, *g*, *i*, *l* (Apollo), *m*, *n*, *o*, *p*, *q* en *s* (Charlotte).

onbewerkt of weinig bewerkt [1]) eigen product is van het land, waarvan de eigenaar dier lading onderdaan is — Russische hennep van een Rus, Zweedsche incluis Finsche [2]) pik en teer van een Zweed —, en die, bij gebreke van deze vrijgevigheid, zou worden verbeurdverklaard zonder meer, gelijk met pik en teer uit Zweden nog geschied was in 1745/1750 [3]). De aanvankelijk niet erkende [4]) eisch, dat zulk goed, om het voorrecht van praeëmptie te genieten, bovendien moet varen onder de vlag van het land zijner herkomst, wordt later daaraan nog toegevoegd [5]). Deze praeëmptiebevoegdheid, die in 1803 voor Engeland en Zweden bij tractaat beschreven werd [6]) — wegens de „vexata questio”, of pik en teer uit Zweden wel contrabande waren [7]) —, kan uiteraard uitgeoefend worden overal, waar ook het nadeeliger recht van prijsmaking met verbeurdverklaring bestaat, dus mede in volle zee; is, zoolang niet een tractaat haar in plicht mocht omzetten [8]) — waarvan buiten het tractaat van 1803 geen voorbeeld bekend is —, facultatief; en leeft voor alle absolute contrabande

---

[1]) Deze toevoeging, in de vonnissen en bepalingen niet te vinden, schijnt noodig voor de pik en teer. Zie ook blz. 419 bovenaan.

[2]) Dupuis, Doctrines anglaises enz., 1899, blz. 271, 272.

[3]) Zie dit vonnis, in de zaak der Med Guds Hjelp, afgedrukt bij Roscoe I 1—3, en aangehaald beneden blz. 417—418, 421 noot 2, en 423.

[4]) Zie beneden blz. 421 noot 3, 422 noot 3, 427 noot 1, 430 en het pleidooi op blz. 433. Anders blz. 423.

[5]) Zie beneden (naast blz. 423 noot 3 en den eisch op blz. 429) blz. 432 noot 1 en 433 onder *s*.

[6]) Zie bijlage F.

[7]) Engeland zag er, in tegenstelling met vroeger (zie het vonnis in eersten aanleg van 1745 bij Roscoe I 1—3), naval stores en dus absolute contrabande in; Zweden weersprak dit op grond van een verdrag van 1661; het tractaat van 1803 werd daardoor een compromis. Zie den terugblik in 6 C. Robinson 404, 405, 408, Roscoe I 595, 597—598 (ten deele weergegeven beneden blz. 435) of dien in Lawrence's Wheaton, Elements, 1864, blz. 782—786.

[8]) Vgl. artikel 43 der declaratie van Londen (1909) voor confiscabele contrabande, zeilende op een schip, dat van den oorlog onkundig is. Surie, De zeerechtdeclaratie enz., 1910, blz. 36, noemt ook dat praeëmptie.

voort in § 84 der marine-instructie [1]) van 1888, daarentegen enkel voor scheepsbehoeften (naval stores) en enkel voor havens van het Vereenigd Koninkrijk in artikel 38 der Britsche prijswet [2]) van 1864 [3]).

4. In de tweede plaats echter vindt men deze zelfde tempering (naasting dus in plaats van verbeurdverklaring) toegepast op een heel andere soort van contrabandegoed, een tweeden vorm van praeëmptie die veel dieper dan de vorige tot de verbeelding heeft gesproken van het continent. Eenerzijds in één enkel prijsvonnis [4]), anderzijds in instructies van 1793 en 1795 [5]), in een bekend verdrag van 1794 met Amerika [6]), en in het reeds vermelde verdrag van 1803, breidt Engeland dit recht van naasting — en ditmaal tegen vergoeding van (het meestal veel te lage bedrag van) den kostenden prijs plus tien percent [7]) — uit tot die voor elken oorlog afwisselende goederen, die Engeland wel, doch de meeste overige landen niet, als contrabande erkent, nl. als toevallige of *voorwaardelijke* contrabande [8]). Deze bevoegdheid — die geen toepassing vond op goederen toebehoorend aan, of zeilend voor rekening van, den vijand — leeft weder, als Engelsch volkenrecht, voort voor alle voorwaar-

---

[1]) Zie bijlage I, en vergelijk Oppenheim II², 1912, blz. 510 noot 3.

[2]) Zie bijlage H.

[3]) Dat deze Britsche voorschriften noch onderling noch met de prijsvonnissen kloppen, erkent Barclay, Problems enz., 1907, blz. 92. Hold von Ferneck, Kriegskonterbande, 1907, blz. 109 en 111, schijnt de hier besproken praeëmptie van absolute contrabande voorbij te zien.

[4]) Zie bijlage E onder *h* (Haabet).

[5]) Zie bijlage C.

[6]) Zie bijlage D.

[7]) Behalve in de inleiding op het bij noot 4 bedoelde prijsvonnis wordt van de tien percent alleen gesproken in artikel 2 van het verdrag van 1803 (bijlage F); dus noch in de wet van 1864, noch in de instructies van 1793/1795 en 1888, noch in de verordening van 1915. Het verdrag van 1794 (bijlage D) spreekt van „een redelijke handelswinst", evenals het Haabet-vonnis zelf. Vgl. voorts 3 C. Robinson 208—210 en blz. 402 noot 7.

[8]) Zie b.v. 1 C. Robinson 192.

delijke contrabande in de genoemde § 84 der instructie van 1888 [1]), alsook, doch alleen voor levensmiddelen en voor moederlandsche havens, in het genoemde artikel 38 der prijswet van 1864 [2]). Was het kennelijk de bedoeling om door deze zachtere behandeling de overwalsche bezwaren tegen het als contrabande beschouwen van levensmiddelen enz. te kalmeeren, ongetwijfeld blijft het goed dus onderworpen aan de gewone regels van contrabandesoort, contrabandebestemming en — bij betwisting — contrabanderechtspraak; ook deze tweede vorm van praeëmptie breidt dus het recht der oorlogvoerenden niet uit, doch tempert zijn toepassing. Alleen in de bij artikel 3 van het verzoenende tractaat van 1803 uitdrukkelijk toegestane naasting van contrabandegoed zonder contrabandebestemming [3]) lag een begin van uitbreiding van deze naasting ook tot onaantastbare goederen; doch dit alleenstaande tractaat van 1803 is reeds in 1812 vervallen. Behalve voor zoover de tractaten van 1794 en 1803 haar voorheen tot verplichting stempelden, is ook deze praeëmptie slechts een bevoegdheid, van subsidiair karakter [4]).

5. Terloops moet worden aangeteekend, dat somtijds voor confiscabele contrabande nog andere temperingen van het strenge recht (buiten vrijgeven en praeëmptie) werden aangenomen, nl. beteugeling bij wege van vasthouding (sequestratie) [5]) en beteugeling bij wege van andere onthouding aan den vijand, in een prijsvonnis van 1799 [6]) aangeduid als praeoccupantie.

---

[1]) Zie bijlage I.

[2]) Zie bijlage H, en blz. 397 noot 3.

[3]) Zie bijlage F. Dit geldt dus in theorie ook voor de absolute contrabande, in artikel 2 genoemd.

[4]) Noch Engeland noch Zweden noch Amerika heeft ooit, zoover bekend, een bepaling over praeëmptie gemaakt met een vierde mogendheid. Het vaak geciteerde Britsch-Portugeesche handelsverdrag van 19 Februari 1810 bevat in zijn artikelen 27 en 28 (Martens NS. II 178—181, NR. III 211) hierover niets.

[5]) Hold von Ferneck, Kriegskonterbande, 1907, blz. 102; Smith and Sibley, Russo-Japanese War, 1905, blz. 213; Wehberg, Seekriegsrecht, 1915, blz. 117.

[6]) Zie beneden blz. 423 onder *g*.

Artikel 39 der declaratie van Londen (1909) echter noemt deze bevoegdheden evenmin als die tot naasting.

6. Hoe komt het, dat nu juist deze tweede vorm van praeëmptie is uitgeloopen op een bitter nadeel, in plaats van op voordeel, voor den handel onder neutrale vlag? De continentalen, die tegen de eerste naasting (die van Russischen hennep enz.) geen enkel bezwaar kunnen hebben — getuige het feit, dat Frankrijk reeds in 1700 en volgende jaren een soortgelijke tempering had toegepast op Zweedsche teer [1]) —, komen al spoedig in opstand tegen deze tweede naasting en de daaruit blijkende „Sophistik Will. Scotts" [2]); want zij — vooral de Franschen — loochenen met kracht [3]) het bestaan zelf van die toevallige of voorwaardelijke contrabande, waarop deze naasting slaat. In hun taal heet het dan ook niet: „Engeland tempert grootmoediglijk zijn bevoegdheid om voorwaardelijke contrabande verbeurd te verklaren", maar integendeel: „Engeland matigt zich le prétendu droit de préemption aan ten aanzien van goed, dat heelemaal geen contrabande is" (een voorstelling, die, behalve dan in het reeds genoemde artikel 3 van 1803, noch in Britsche regelingen noch in Britsche prijsvonnissen [4]) steun vindt). *Zóó* heet het in 1793 in het Fransche weerwraakdecreet van 9 Mei [5]); zoo in 1819 bij den hoogleeraar Klüber [6]); zoo in 1845 bij den zeeofficier Ortolan [7]), in 1862 bij den commies van staat Cauchy [8]), in 1876 bij den diplomaat Gessner [9]); zoo nog in 1912 bij

---

[1]) Valin, Nouveau commentaire sur l'ordonnance de la marine, Livre III, Titre IX, Article XI (uitgave 1766 II 264, 269).

[2]) Heffter[2], 1848, blz. 282.

[3]) Soms, gelijk Denemarken, op grond van een verdrag met Engeland; zie Martens R. V 245.

[4]) Zie beneden blz. 422 noot 1.

[5]) Zie bijlage B.

[6]) Blz. 447.

[7]) II[1], blz. 191.

[8]) II, blz. 543 (register).

[9]) Le droit des neutres sur mer[2], 1876, blz. 150.

Bonfils-Fauchille [1]) en bij den advocaat Jacot [2]). En een drom van vastelanders en Noord- of Zuidamerikanen schrijft in gelijken zin [3]).

Tot hiertoe gaat alles voor de neutralen goed: Engeland tempert voor hen het strenge recht, het continent komt op voor hun belangen. In plaats nu echter van het bij dit protest tegen het Britsche volkenrecht te laten, waardoor de vraag beperkt zou zijn gebleven tot behandeling van *contrabande*-goed, gaan eenigen dier continentalen een eigen leer opstellen daartegenover, misschien geïnspireerd op de vage sentimentsredeneeringen uit 1782 van abt Galiani [4]). In enkele schaarsche gevallen — zeggen zij —, maar dan ook alléén in die gevallen, is zoo'n toeëigening of onteigening [5]) van onaantastbaar goed (van goed dus, dat, hetzij om zijn soort, hetzij om zijn bestemming, of om beide, niet verbeurdverklaard zou kunnen worden) toch wèl toelaatbaar; mits maar aan den getroffen onzijdige zijn geldelijk nadeel ten volle worde vergoed [6]). De omschrijving echter van deze uitzonderingsgevallen loopt bij de schrijvers ver uiteen. De een gedoogt zulk een toeëigening slechts, wanneer het optredend oorlogsvaartuig zelf in staat van nood mocht verkeeren (Ortolan, De Boeck); een ander laat het toe, wanneer een oorlogvoerende regeering het goed noodzakelijk acht voor het bestaan van haar land (Klüber, Gessner); weer anderen verwijzen in den vage naar

---

[1]) Blz. 1016. De twee Britsche praeëmpties schijnen hier echter dooreengeward.

[2]) La saisie des navires neutres, 1912, blz. 166—168.

[3]) Zie, voorbeeldshalve, Calvo V[4], 1896, blz. 73.

[4]) De' doveri de' principi neutrali enz., 1782, I cap. VIII § 2; in de Duitsche vertaling van 1790 door Cäsar te vinden in I, blz. 262—297. Hem bestrijdt te dezen o.a. Hautefeuille II[3], blz. 43, zooals Lampredi hem reeds in 1788 voor andere punten onder handen genomen had.

[5]) Deze laatste term bij Gessner, Le droit des neutres sur mer[2], 1876, blz. 151.

[6]) Een zelfde voet van vergoeding in artikel 2 van het Fransche decreet van 1793; zie bijlage B.

oorlogsnoodzaak (Heffter, Wiegner) of staan den maatregel toe voor alle twijfelachtige goederen met vijandelijke bestemming (Dupuis); enkelen zelfs achten hem geoorloofd ten aanzien van alle goed, dat een oorlogvoerende staat wenscht onthouden te zien aan zijn vijand (Den Beer Poortugael) [1]. Terwijl derhalve de oud-Britsche leer het naar haar inzien vrije goed *on*aangetast en *on*aantastbaar had gelaten [2]) (behalve alleen in het uitdrukkelijke geval van artikel 3 van het verdrag van 1803), voert deze protestleer, als reactie tegen een praeëmptie van onaantastbaar goed die enkel bestaat in haar verbeelding, juist een bevoegdheid tot opvordering van zulk goed in, waarbij alle waarborgen van contrabandesoort, contrabandebestemming en contrabanderechtspraak met één slag verdwijnen, tegenover het enkele voordeel van een, nog wel eenzijdig bepaalde, schadevergoeding. Hoe ondiep men de zaak doordenkt, blijkt, wanneer men bevoegdheid of onbevoegdheid om zulk een aantasting ook binnen het niemandsgebied der volle zee te voltrekken laat afhangen [3]) van de vraag, of men haar den (vanouds alleen voor toeëigening van schepen [4]) gebruikelijken) *naam* angaria [5]) dan wel den *naam*

[1]) Ortolan II[4], 1845, blz. 194—196 (zie echter beneden blz. 402 noot 2); De Boeck, 1882, blz. 697; Klüber, 1819, blz. 448; Gessner, 1876, blz. 154; Heffter[4], 1848, blz. 262, 282; Wiegner, 1905, blz. 257 (anders, nl. in Klübers zin, blz. 256); Dupuis, Doctrines enz., 1899, blz. 278—279; Den Beer Poortugael, Het oorlogsrecht[2], 1882, blz. 522, en Het internationaal maritiem recht, 1888, blz. 473. De door Den Beer voorgestane opvatting (vgl. bijlage G) heet bij Galiani zelf uitdrukkelijk een onrecht (Duitsche vertaling 1790, I, blz. 295—296).

[2]) Zie o.a. Hall[1], 1880, blz. 585 noot; Dupuis, Doctrines enz., 1899, blz. 271; Wehberg, 1915, blz. 26. De prijswet van 1864 noemt het geval van praeëmptie dan ook onder het hoofd: Special Cases of Capture.

[3]) Niet altijd. De Boeck, De la propriété privée enz., 1882, blz. 697, ziet er een requisitie in en acht haar nochtans ook in volle zee geoorloofd. Zie ook blz. 450 noot 3 en noot 4.

[4]) Zie b.v. Wehberg, Seekriegsrecht, 1915, blz. 70—71, en beneden blz. 451.

[5]) Duboc, Le droit de visite, 1902, blz. 168—169, zie echter 251; Oppenheim II[2], 1912, blz. 447—448 en 510; vgl. Wehberg, 1915, blz.

requisitie [1]) gelieft te geven; hoe weinig men de draagwijdte beseft, blijkt bij die auteurs, die haar als een normale opvordering van regeeringswege beschouwen, hoewel zij toch allerminst gericht is op alle aanwezig goed van een zekere soort, doch enkel op de bepaalde lading van één bepaald onzijdig schip.

7. Intusschen, als de nieuwe leer eenmaal in de boeken over volkenrecht is thuisgeraakt, schijnt zij niet meer te keeren. Al schrikt Ortolan in latere drukken voor anderer gevolgtrekkingen uit zijn concessie terug [2]), en al staan er oudere en jongere schrijvers op, die, hoe ze ook over de Britsche praeëmptie mogen denken [3]), met de continentale opvorderingsleer onmogelijk kunnen meegaan [4]), zelfs het Instituut voor internationaal recht erkent in 1896 een recht tot opvordering van onaantastbaar goed [5]) (welk recht het, verwarrenderwijze, praeëmptie noemt) [6]), en in 1907 ter tweede vredesconferentie doen zoowel Brazilië [7]) als (aanvan-

---

70. Aldus verstaat ook Hold von Ferneck, Kriegskonterbande, 1907, blz. 110, de vastelandsche leer.

[1]) Perels[2], 1903, blz. 249, 252—253; Hold von Ferneck, 1907, blz. 110; Albrecht, Requisitionen 1912 (Zeitschrift Völkerrecht VI, Beiheft), blz. 63—64.

[2]) Ortolan II[3], 1856, blz. 205—209, tegenover II[1], 1845, blz. 194—196.

[3]) Hold von Ferneck, 1907, blz. 110, verdedigt haar evenzeer als Dupuis, 1899, blz. 278.

[4]) Vooraan Hautefeuille II[3], 1868, blz. 48—51; Geffcken in Heffter[8], 1888, blz. 365 noot 9; Kleen, Neutralité II, 1900, blz. 704; Lardy, Annuaire institut dr. int. 15 (1896) blz. 226; Nijland, Handleiding, 1905, blz. 262—263; Hold von Ferneck, 1907, blz. 109—111; Van Oordt, Oorlogsrecht, II, 1912, blz. 157; Nys III, 1912, blz. 654.

[5]) Annuaire 15 (1896), blz. 222, 231 § 5. Evenzoo wordt de beslissing van het Instituut opgevat door Barclay, 1907, blz. 92, en door Lord Reay, Actes deuxième conférence 1907 III 856. Fromageot in Journal Clunet 27 (1900), blz. 48, sluit zich aan bij het Instituut. Hetzelfde lichaam voteerde in 1898 afschaffing van het angariarecht.

[6]) Evenzoo o.a. De Boeck, 1882, blz. 697.

[7]) Actes 1907 III 1159 (artikel 5), 874. Het voorstel bepaalde voor „praeëmptie" van vrij goed den toeslag van tien percent (boven blz. 397 noot 7).

kelijk) Frankrijk [1]) voorstellen in deze zelfde lijn, waartegenover dan de oud-Britsche traditie gehandhaafd wordt door Lord Reay [2]).

Niet klein echter is het gevaar, dat het bij dezen eenen stap voortaan niet zal blijven. Wordt den oorlogvoerenden eenmaal toegestaan onaantastbaar goed op te vorderen naar analogie van de naasting (praeëmptie) van contrabande, waarom zouden ze dan niet evengoed analogisch mogen toepassen de andere voor contrabande bepleite beteugeling [3]), en dus hetzij onaantastbaar goed vasthouden (sequestreeren) zonder meer, hetzij ontscheping er van gelasten zonder meer, hetzij het terugzenden of verwijzen naar de haven van herkomst of eenige andere? Reeds in 1802/1805 had de Deensche regeeringsadviseur Tetens toepassing op ruime schaal van zulke analoga bepleit [4]), en het Braziliaansche voorstel van 1907 nam althans de vasthouding (sequestratie) van onaantastbaar goed over [5]).

Deze gevaren klemmen te meer, omdat door de ontwikkeling van het scheepvaartwezen zelf de eenige ernstige rem tegen een vrijmoedig behandelen van onaantastbaar goed wegvalt. Nu immers bij hedendaagsche zeeschepen ook in geval van vermeend contrabandevervoer aan onderzoek in volle zee niet meer valt te denken en ieder verdacht schip dus wel naar een haven moet worden gedirigeerd voor doorzoeking [6]), verliest de strijdvraag, of toeëigening van onaantastbaar goed

[1]) Actes 1907 III 1158 (artikel 4), 1120, 868. Dit Fransche voorstel zag alleen op goed, dat wel contrabande is naar zijn soort, doch niet naar zijn bestemming (vgl. blz. 406 noot 1).

[2]) Actes 1907 III 875.

[3]) Boven blz. 398 onder 5 en beneden blz. 423.

[4]) Zie bijlage G. Anders dan vele continentalen, geeft Tetens de wettigheid van voorwaardelijke contrabande toe (uitgave 1805, blz. 114—116).

[5]) Actes 1907 III 1159 (artikel 5).

[6]) Aldus reeds in den Russisch-Japanschen oorlog in het geval van de Hermes, Hurst and Bray II 50. Zie Lord Reay in Actes 1907 III 856—857, ten onrechte weersproken door Renault aldaar III 866; en vgl. beneden blz. 451.

ook in volle zee, dan wel enkel in de eigen wateren van een oorlogvoerende mag geschieden [1]), elk practisch belang. De beperking, in de toelichting op artikel 29 der declaratie van Londen opgenomen, dat opvordering (van wat ook) in volle zee onwettig ware [2]), is er dus een, die naar de bestaande toestanden niets meer beperkt.

8. Practische toepassing met dat al had de gevaarlijke vastelandsche doctrine in honderd jaar niet of nauwelijks gevonden. Vóór 1885 vindt men daarvan, naar het schijnt, geen spoor, gelijk ook de praeëmptie zelf na 1804 niet meer schijnt voorgekomen. In den Fransch-Chineeschen oorlog van 1884/5 wordt de bevoegdheid om zich op grond van dringende eigen behoefte ook onaantastbaar goed toe te eigenen weliswaar niet ontzegd, doch slechts in één onbeduidend geval toegepast, onder royale schadeloosstelling [3]). De Grieksch-Turksche, Spaansch-Amerikaansche, Zuidafrikaansche en Russisch-Japansche [4]) oorlogen leveren weer geen voorbeelden. Wel doet bij de in 1913 in den Haag berechte Carthage-zaak uit den Turksch-Italiaanschen oorlog het aanvankelijk optreden van den Italiaanschen kruiser denken aan een sequestratie van onaantastbaar goed, doch het loopt uit op een gewone prijsmaking [5]). Waarschijnlijk is het aan dit gemis van practische zwarigheden te wijten, dat de Londensche zeerechtconferentie van 1908/9 zelfs niet heeft gepoogd, dit gewichtige Fransch-Britsche meeningsverschil over de rechten van oorlogvoerenden jegens onaantastbaar goed te vereffenen [6]): een treffend voorbeeld van

[1]) Zie het boven reeds genoemde Britsche wetsvoorschrift van 1864, dat (in afwijking van de andere bepaling) praeëmptie slechts erkent nadat het goed (blijkbaar krachtens het gewone oorlogsrecht) zal zijn gebracht in een haven van het Vereenigd Koninkrijk (dus niet eens: in een overzeesche haven van het Britsche Rijk).

[2]) In Renaults rapport Proceedings blz. 356, afgedrukt bij Oppenheim II[2], 1912, blz. 646.

[3]) Duboc, Le droit de visite, 1902, blz. 169.

[4]) Japansche prijsvonnissen van 1905 (bijlage J) zeggen alleen: praeëmptie is niet een erkende regel van internationaal recht.

[5]) Zie bijlage L.

[6]) Zie ook boven blz. 399.

het nuttige werk, dat straks te doen zal overblijven voor een Haagsche Volkenrechtsacademie.

9. Reeds dadelijk echter in den huidigen oorlog wordt het anders. Verrassend is niet, dat door het gemeenschappelijk handelen der Entente de strijdige Britsche en Fransche opvattingen tot elkaar genaderd zijn; evenzoo immers had de Krim-oorlog verzoening bewerkt tusschen de strijdige Britsche en Fransche meeningen over „vrij schip, vrij goed". Maar de verrassing is deze, dat de oud-Britsche regel verzwolgen schijnt door de vastelandsche leer; hij leeft nog slechts in de Duitsche prijsverordening van 1909/1914, die oorlogsmaatregelen enkel toestaat tegen confiskabel contrabandegoed [1]), en waarvan op dit punt, zelfs in het geval der getorpedeerde Medea (25 Maart 1915), tot dusver niet schijnt afgeweken, dan door het dezer dagen met het Zweedsche schip England gebeurde [2]). Engeland zelf daarentegen heeft gecapituleerd. Van de Britsche praeëmptie van contrabande — die trouwens uit het Britsche ontwerp-prijswet van 1911 reeds was weggelaten [3]) — wordt met geen enkel woord meer gerept [4]); anderzijds is van den aanvang af ook tegen naar soort of (en) bestemming onaantastbare goederen opgetreden, soms door opvordering in uitzicht te stellen, soms door ontscheping te gelasten zonder meer [5]) (van prijsmaking en berechting was dan geen sprake), een enkel maal zelfs door visiteering van *uit* Nederland *uit*varende (en dus zeker niet voor den vijand bestemde) ladingen [6]).

---

[1]) Zie bijlage K.

[2]) Zie bijlage R.

[3]) Afgedrukt bij Oppenheim II², 1912, blz. 683—689. De parlementaire behandeling van het ontwerp geeft over deze weglating geen licht. Lawrence (1911, blz. 723) getuigt, dat ook na de declaratie van Londen de eerste praeëmptie (die van absolute contrabande) voortbestaat; Lawrence (1911, blz. 723) en Oppenheim (II², 1912, blz. 512—513) getuigen beiden dit zelfde voor de tweede praeëmptie (die van levensmiddelen).

[4]) Zie, als treffend staaltje, bijlage O.

[5]) Zie de lijst in bijlage N.

[6]) O.a. de Tambora (R.L.), de Tubantia (K.H.L.), de Sophie H, de Uranus (K.N.S.M.) en verscheiden schepen der H.A.L. en der S.N.

De eenige Engelschman, zoover ik weet, die maatregelen tegen onaantastbaar goed niet van vooraf uitgesloten achtte, Barclay [1]), gaf niettemin nog in 1907 te kennen [2]), dat zulks met de declaratie van Parijs van 1856 niet te rijmen zou zijn. Evenmin zijn de tractaatsteksten van 1907 en 1909 (den Haag en Londen) op een andere belemmering van schepen en ladingen berekend dan op die door prijsmaking.

10. Toetst men nu aan de zegevierende vastelandsche doctrine de nieuwe bevoegdheden, gelijk beschreven in de Order in Council van 11 Maart 1915 [3]) en in het presidentsdecreet van 13 Maart 1915 [4]), dan valt allereerst op, dat uit de motieven voor ingrijpen dat van de verste en willekeurigste strekking is gekozen, nl. de wensch om den vijand te ontrieven [5]). Voorts is aan den maatregel van opvordering of requisitie het beteugelingsrecht toegevoegd van vasthouding, dat van gedwongen ontscheping, en dat om het goed naar zijn herkomsthaven terug te dirigeeren (renvoi) of naar elders te verwijzen. Gelukkig is men nog niet zoover gegaan, rechtstreeksche maatregelen te richten ook tegen het schip zelf, dat ongewenschte niet-contrabande vervoert; en te loven valt, dat den prijsrechter ook voor deze maatregelen rechtsmacht is toegekend, zij het in Frankrijk [6]) slechts voor de vraag, of men al dan niet met verboden goed (Duitsch goed, of goed van Duitsche bestemming of herkomst) te doen heeft. Men

---

[1]) Hij acht praeëmptie toepasselijk op goed, dat wel naar zijn soort contrabande is, doch waarvan de contrabandebestemming twijfelachtig is (Contemporary Review 1900, blz. 243; Problems enz., 1907, blz. 92 randnoot). Vgl. blz. 403 noot 1.

[2]) Problems enz., 1907, blz. 92. Evenzoo de Nederlandsche regeering blijkens bijlagen 1914—1915, staatsbegrooting 1915 hst. III, blz. 92 en 93.

[3]) Zie bijlage P.

[4]) Zie bijlage Q.

[5]) Zie blz. 401 noot 1 en 440: Den Beer Poortugael, Tetens.

[6]) Vgl. blz. 413. Reeds te voren was in 1914/5 in Frankrijk voor onrechtmatige belemmering, gevolgd door vrijlating, een gracieuze weg geopend bij den minister van marine, onder beroep op den raad van state.

zal later moeilijk aan deze Maart-besluiten op grond van hun weerwraakkarakter de beteekenis kunnen ontzeggen van een praecedent, want zij bevestigen en verbreeden slechts wat al zeven maanden lang werd toegepast, toen er nog geen sprake was van represaille.

11. Niet zonder reden heeft ter tweede vredesconferentie de tegenwoordige minister-president van Zweden, Hammarskjöld, gezegd, dat het begin der twintigste eeuw voor den zeeoorlog weer praktijken aanneemt, die honderd jaar geleden na langen strijd overwonnen schenen [1]). Voor de internationale conferenties van straks ligt in de hier besproken feiten misschien een vingerwijzing om de bevoegdheden van oorlogvoerenden jegens neutralen (als men op vastlegging blijft prijs stellen) limitatief te gaan omschrijven en alle overschrijding — dus niet alleen onwettige prijsmaking of onwettige verbeurdverklaring — ter kennisneming te brengen van het internationale prijshof; de wetenschap harerzijds zal in dit, als praeëmptie van contrabande schuldeloos geboren, doch jammerlijk ontaarde, recht van aantasting wellicht erkennen

ein Teil von jener Kraft,
Die oft das Gute will und oft das Böse schafft.

12 April 1915.

---

[1]) Actes 1907 III 868.

[De bijlagen zijn opgenomen in chronologische orde.]

BIJLAGE A.

Uit prijsvonnissen van Sir James Marriott [1]).

a. 2 December 1778, The *Vrijheid* (Roscoe I 13, 14—15, 16—17).

A Dutch ship, taken on the 26th of August..., bound from Riga to Rochefort, the cargo... masts,... spars,... deals, laden by Blanchenhagen of Riga...... The Dutch master claimed... the cargo as privileged under the treaty of December 11th, 1674, with all costs and damages... On [his part] was urged the IVth Article of the treaty as explicit, that „masts, planks, boards, and beams of any kind of wood, and all other materials requisite for building or repairing ships shall be wholly reputed free goods....”..

The Proctor and Advocate of the Admiralty moved, that the stores might be sold on a fair valuation to the Commissioners of the Navy for his Majesty's use. The freight, the expenses of proceeding, and all other charges due to the Dutch claimant to make a part of the price.

The Judge gave his opinion nearly in the following terms: —

... It is clear that... masts, etc., etc., and all other materials requisite for building and repairing ships, excepted in Article IV., do mean such masts, etc., which do .... belong to the friend, and are going in the ordinary merchandize and for mercantile purposes... It could never be the intention of the contracting parties that Dutch ships, or English, vice versâ, should become the transports of an enemy's government for carrying free its stores of war either for sea or land.

[1]) Zie blz. 395 noot 3 en, voor den oorlog, blz. 424 noot 3.

... In the present state of things, England... cannot admit of the privilege of carrying the naval stores of the enemy, in the extent claimed by the States, without opening her breast to all her enemies without defence...

The Judge decreed the ship to be restored to the Dutch claimants, together with the value of the cargo; the naval stores to be sold, according to former precedents [1]), for the use of his Majesty; all freight, expenses and charges, both of the captor and claimant, to be paid by his Majesty. —

b. 12 November 1781, The *Jonge Pieter* (aangehaald 1 C. Robinson 27 en 29 en 4 C. Robinson 159, 162, 164, 243; Roscoe I 37 en 369); bevestigd door de Lords 24 April 1783 (1 C. Robinson 27, 4 C. Robinson 159, Roscoe I 369).

[Counsel Nov. 19th, 1798:] There is the authority of a case [the Jonge Pieter] decided in the last war, in which an attempt was made to confiscate some hemp, the cargo of a Dutch ship, and claimed as the property of a Prussian subject; it was there contended, that in order to entitle them to the indulgence of the relaxation, neutrals must make these exports only in vessels of their own country: the hemp was restored however; and that restitution, on appeal was afterwards confirmed.

[Judgment Nov. 19th, 1798:] As to the relaxation in favour of the export of native produce, said to have been sanctioned by a determination upon Prussian hemp, in the case of the Jonge Pieter, I am by no means disposed to consider that case as laying down any such universal principle.

[King's Advocate Jan. 15th, 1802:] In the Jonge Pieter, which was a case of hemp, the property of Prussian subjects, exported from Koningsberg to Bourdeaux, on board a Dutch ship, [the] principle [that the cargo should be the produce and the property of the exporting country, but also that it

---

[1]) Welke praecedenten bedoeld zijn, blijkt niet.

should be exported in the bottoms of that country,] was distinctly averred in the printed reasons of appeal. It is true, indeed, that case was restored, but not in opposition to this mode of reasoning. Dutch ships had been particularly privileged by the treaty of 1674, to trade to ports of the enemy, even notwithstanding they had contraband on board. Owing to that circumstance, the cargo being otherwise free, except on the ground that it was not on board a Prussian ship, might be considered to derive so much protection from the privilege of the vessel; since Dutch ships might be taken under the treaty, as privileged to carry such a trade, and might be considered, therefore, to this effect, as the ships of any country from which they were going...

[Judgment Jan. 15th, 1802:] Reference has been made to the case of the Jonge Pieter, in which it was decided, that [the circumstance of hemp being put on board the vessel of any other than the exporting country] did not render it liable to be considered as contraband. In that case, hemp being Prussian property, was put on board a Dutch ship, and sent to Bourdeaux. It did not appear of what country the hemp was, but it was strongly argued, that, by the old rule, contraband affected the ship as well as the cargo; that the relaxation which had taken place, was introduced in favour of the ship [1]), and as a concession to the navigation of neutral countries, when employed in the exportation of their own produce or manufactures; that cases which did not fall within the reach of this principle, were still subject to condemnation, under the old law....

On the part of the claimants it was contended, that the relaxation was not so restricted, as was asserted on the other side; that the old rule was departed from, and, by the modern rule [2]), neutral merchants were at liberty to export the produce of their own country, on their own account: that this being

---

[1]) Zie ook blz. 422 aan het slot van *e* en blz. 426—427.

[2]) Zie blz. 417 noot 1 en noot 4, 423 noot 2, 424 noot 1 en 425 noot 2.

allowed, there was no reason why it might not be in other ships, as well as those of their own country, it being equally in the course of their ordinary commerce so to do... The Court thought there ought to have been stronger proof that it was Prussian produce; but decreed the cargo to be restored. — That case went up to the Lords, where the sentence of the Court of Admiralty was affirmed.

[Counsel March 26th, 1802:] In the case of the Jonge Pieter, in which the question turned upon a quantity of hemp taken on board a Prussian ship going from Koningsberg to Bourdeaux, the hemp was restored, although it is expressly said that it did not appear of what country it was the produce.

c. 18 Juli 1782, The *Juffrouw Wobetha*, uitspraak der Lords of Appeal (aangehaald 4 C. Robinson 162, Roscoe I 370).

[The case of the Juffrouw Wobetha] was a cargo of timber from Dantzic, which could hardly be, and was proved not to be in strictness, the produce of the territory of Dantzic, but of the neighbouring kingdom of Poland.

[Note:] In the Court of Admiralty, the cargo of the Juffrouw Wobetha was condemned as contraband, August 8th, 1781. On appeal, that sentence was reversed, and the cargo decreed to be restored, July 18th, 1782; the Court of Appeal conceiving that Dantzic, though a free city, being within the immediate protection of Poland, was entitled to export such a commodity as one of its own products.

d. .... 1783, The *Maria Petronella* (aangehaald 4 C. Robinson 159—160).

[King's Advocate Jan. 15th, 1802:] In another case in the last war [1]), also, in the Maria Petronella, it must be admitted that Russian hemp on board a Prussian ship, was restored. But in that case the cargo was going... on a destination to Bourdeaux; which is a mere mercantile port.

[1]) Naast dat van de Jonge Pieter, blz. 409; vgl. blz. 424 noot 3.

BIJLAGE B.

Décret de la Convention Nationale rélativement aux navires neutres chargés de comestibles; prononcé le 9. May 1793, sur le rapport du comité de marine (Martens R. VI 757—759).

La Convention Nationale après avoir entendu le rapport de son comité de marine;

Considérant que le Pavillon des Puissances neutres n'est pas respecté par les ennemis de la France;

Que deux cargaisons de farines arrivées à Falmouth sur des navires Anglo-Américains, et achetées avant la guerre pour le service de la marine françoise, ont été retenues en Angleterre par le Gouvernement, qui n'a voulu en payer la valeur qu'à un prix au-dessus de celui auquel ces farines avoient été vendues;

Qu'un navire de Papembourg, nommé la *Theresia*, commandé par le Capitaine Hendrik Kob, chargé de divers effets appartenans à des Français, a été conduit à Douvres le 2. Mars dernier par un cutter anglais;

Qu'un corsaire de la même Nation a amené au même port de Douvres, le 18. du même mois, le navire Danois le *Mercure Christianlund* Capitaine Freuchen, expédié de Dunkerque le 17, avec un chargement de bled pour Bordeaux;

Que le navire le *John*, Capitaine Shkeley, chargé d'environ six mille quintaux de bled d'Amérique, allant de Falmouth à Saint-Malo, a été arrêté par une frégate angloise et conduit à Guernsey où les Agens du Gouvernement ont simplement promis de faire payer la valeur de la cargaison, parce qu'elle n'étoit pas pour compte français;

Que 101 passagers français, de differentes professions, embarqués à Cadix par ordre du Ministère espagnol sur le navire génois *la Providence*, Capitaine Ambrosie Briasco, pour être

amenés à Bayonne, ont été indignement pillés par l'équipage d'un corsaire Anglais;

Que les divers rapports qui sont faits successivement par les villes maritimes de la République annoncent que ces mêmes actes d'inhumanité et d'injustice se multiplient et se repètent impunément chaque jour sur toute l'étendue des mers;

Que dans une pareille circonstance tous les droits des gens étant violés, il n'est plus permis au Peuple françois de remplir vis-à-vis toutes les puissances neutres en général le voeu qu'il a si souvent manifesté, et qu'il formera constamment pour la pleine et entière liberté du commerce et de la navigation, décrète ce qui suit:

1. Les bâtimens de guerre et corsaires français peuvent arrêter et amener dans les ports de la République les navires neutres qui se trouveront chargés en tout ou en partie, soit de comestibles appartenans à des neutres et destinés pour des ports ennemis, soit de marchandises appartenant aux ennemis.

2. Les marchandises appartenant aux ennemis seront déclarées de bonne prise, et confisquées au profit des preneurs; les comestibles appartenans à des neutres et chargés pour des ports ennemis, seront payés sur le pied de leur valeur dans le lieu pour lequel ils étoient destinés.

3. Dans tous les cas, les navires neutres seront relâchés au moment où le déchargement des comestibles arrêtés ou des marchandises saisies, aura été effectué.

Le fret en sera payé au taux qui aura été stipulé par les chargeurs. Une juste indemnité sera accordée à raison de leur détention par les tribunaux qui doivent connoitre de la validité des prises.

4. Ces tribunaux seront tenus en outre de faire parvenir, trois jours après leur jugement, un double de l'inventaire desdits comestibles ou marchandises au Ministre de la Marine, un autre double au Ministre des affaires étrangères.

5. La présente loi, applicable à toutes les prises qui ont été faites depuis la déclaration de guerre, cessera d'avoir son effect dès que les Puissances ennemies auront déclaré libres et

non saisissables, quoique destinés pour les ports de la République les comestibles qui seront propriétés neutres, et les marchandises chargées sur des navires neutres qui appartiendront au Gouvernement ou aux Citoyens français.

Dit besluit van 9 Mei 1793, waaraan aanvankelijk, ingevolge een verdrag van 1778, Amerikaansche schepen onttrokken waren (vgl. Martens R. VI 770 en 772), werd gehandhaafd op 27 (niet: 17) Juli 1793 en op 2 Maart 1797 (Martens R. VI 759, 772), doch later opgeheven.

Het was een maatregel van weerwraak tegen de Britsche praktijk, die echter eerst een maand later werd gecodificeerd in de Order in Council van 8 Juni 1793 (zie bijlage C).

Bijlage C.

a. Artikel 1 der bij Order in Council vastgestelde instructie van 8 Juni 1793, vervallen 15 Augustus 1794 (Martens R. V 264, 268, 270 en 272, vgl. 240—241 en 251—252):

Art. 1.

That it shall be lawful to stop and detain all ships loaded wholly or in part with corn, flour, or meal, bound to any port in France, or any port occupied by the armies of France; and to send them to such ports as shall be most convenient in order that such corn, meal, or flour, may be purchased on behalf of his Majesty's government, and the ships be released after such purchase, and after a due allowance for freight, or that the masters of such ships on giving due security, to be approved of by the Court of Admiralty, be permitted to proceed to dispose of their cargoes of corn meal, or flour, in the ports of any country in amity with his Majesty.

b. Order in Council van ... April 1795 (zie b.v. Wheaton, II², 1846, blz. 40), spoedig daarna ingetrokken.

Volgens Basset Moore, History and digest of the international arbitrations enz., I, 1898, blz. 310, zijn tekst en datum van deze verordening niet openbaar gemaakt, doch mag uit de toepassing worden opgemaakt, dat

it directed His Majesty's ships of war and privateers to stop and detain all vessels laden wholly or in part with corn, flour, meal, or other articles of provisions and bound to any port in France and to send them to such ports as might be most convenient, in order that such corn or other articles might be purchased in behalf of the government.

BIJLAGE D.

Artikel XVIII lid 2 van het Britsch-Amerikaansch verdrag van Londen van 19 November 1794, welks ratificaties zijn uitgewisseld op 28 October 1795 (Martens R. VI 338, R². V 640):

And whereas the difficulty of agreeing on the precise cases in which alone provisions and other articles not generally contraband may be regarded as such, renders it expedient to provide against the inconveniences and misunderstandings which might thence arise: It is further agreed, that whenever any such articles so becoming contraband according to the existing Laws of Nations, shall for that reason be seized, the same shall not be confiscated, but the owners thereof shall be speedly and completely indemnified; and the captors, or in their default the Government under whose authority they act, shall pay to the masters or owners of such vessel the full value of all articles, with a reasonnable mercantile profit thereon, together with the freight, and also the demurrage incident to such detention.

Het verdrag is gewijzigd (nl. geïnterpreteerd) in 1796, en artikel 18 (o.a.) is door tijdsverloop vervallen op 28 October 1807 (Martens R. VI 382 en 390, vgl. Malloy I 597).

BIJLAGE E.

Uit prijsvonnissen van Lord Stowell [1]).

a. 19 November 1798, The *Eendragt*, Bonkins Master (1 C. Robinson 25; Roscoe I 36).

Judgment. Sir W. Scott. — .... The nature of the cargo may perhaps decide the case: It is asserted to be „a cargo of ship timber going to an enemy's port of naval equipment;" and under this description to come under the character of contraband. This I consider to be the correct law of nations, notwithstanding some relaxations which may occasionally have been allowed....

b. 19 November 1798, The *Stadt Embden*, Jacobs Master (1 C. Robinson 26—28, 29—30; Roscoe I 37—38).

This was a case of a ship which had been [sold at Christianssund, Norway, to a merchant of Embden, and was taken] on a voyage from Riga to Amsterdam [2]), laden with deals and masts.

A claim was given.... for the cargo, as the property of merchants of Riga.

For the Captor, the King's Advocate and Croke — .... With respect to the cargo, it was argued,

---

[1]) Zie blz. 395 noot 5 en, voor den oorlog, blz. 424 noot 2.

[2]) Rusland was, zoo al niet in formeelen oorlog, dan toch op voet van vijandschap met Holland, en hielp mede aan de Britsche blokkade van Amsterdam (1 C. Robinson 29—30, 92).

that it consisted of naval stores, bound to an enemy's port of naval equipment; and came therefore under the character of contraband.

For the Claimant of the cargo, Arnold — .... Since the modern [1]) practice has relaxed the ancient law, and allowed merchants to traffic with the produce of their own country, although serving for purposes of war, the whole of this cargo is free; as the articles are all of the produce of Russia, and shipped by Russian merchants for their own account. On this point there is the authority of a case decided in the last war [2])...

The King's Advocate replied — ... The case which has been cited on the other side [2]), goes by no means to the whole extent of this case; because there the vessel was neutral; and in this case it would be necessary to maintain, that a neutral may load contraband articles, if they are the produce of his own country, on board an enemy's vessel, and send them even to a naval arsenal of the enemy, without molestation.

Judgment. Sir W. Scott — ... As to the relaxation in favour of the export of native produce, said to have been sanctioned by a determination upon Prussian hemp, in the case of the Jonge Pieter, I am by no means disposed to consider that case as laying down any such universal principle [3]).

There have been many cases, in which native articles going to the enemy's ports on the account of inhabitants of the country which produced them, have been treated as contraband [4]). In the famous case of the Med Guds Hjelp, Söderberg, a cargo of pitch and tar, going on Swedish ac-

---

[1]) Dit woord wijst op een nog jonge praktijk (boven blz. 410 noot 2).

[2]) 12 November 1781, de Jonge Pieter; zie bijlage A onder *b*.

[3]) Anders op 15 Januari 1802 in de zaak der Apollo; zie beneden blz. 430 noot 2.

[4]) Hier wordt vergeten, dat men zich beroept op een modern rule een tempering juist uit later tijd (boven noot 1 en blz. 410 noot 2).

count from Stockholm to Port Louis, was condemned; That condemnation was afterwards confirmed by a solemn judgment of the Lords of Appeal, and the ms. note which I have of that case, expressly states it to have been condemned, on the ground of contraband [1]).

.... Adverting therefore to all circumstances, considering that this is a shipment of naval stores to a port of naval equipment under possession of the French, and that Russia is engaged in declared hostilities against France, I shall condemn this cargo as contraband, and shall make no distinction. — The statement of the King's Advocate is in my opinion the law of nations, upon this point....

c. 11 December 1798, The *Ringende Jacob,* Kreplien Master (1 C. Robinson 89, 90, 91—92; Roscoe I 60, 61).

Judgment. Sir W. Scott — This is a case of a ship under Swedish colours, laden with iron, hemp, tobacco, and oak logs, and taken on a voyage from Riga to Amsterdam, on the 15th of August 1798.

The ship is claimed as Swedish property, the iron for Russian merchants: The hemp appears to be the produce of Russia, but it is claimed for a Danish subject....

Hemp, the produce of Russia, exported by a Danish merchant, would be confiscable even under the relaxation, which allows neutrals to export that article, only where it is of the growth of their own country ... The hemp must certainly be condemned [2])...

... With regard to the cargo, the hemp is undoubtedly

---

[1]) Adm. 9 Augustus 1745, Lords 29 (30?) Juni 1750; zie boven blz. 396 noot 3.

[2]) Een vonnis van 3 Juli 1794, in zake de Eliza Holtz, wordt als praecedent ter zijde gesteld, omdat het daar een bijzonder geval van fraude gold, waarin „it was attempted under colorable appearances to defeat our right of pre-emption". In deze overweging van 11 December 1798 schijnt het woord praeëmptie in de prijsrechtspraak het eerst gebruikt.

contraband, and subject to confiscation: but it is disputed whether iron in bars is to be considered as wrought or unwrought; or whether or not it is to be ranked amongst naval stores....

d. 5 Februari 1799, The *Jonge Margaretha,* Klausen Master (1 C. Robinson 188, 191, 192, 193—194, 196; Roscoe I 100—104).

This was a case of a Papenberg ship, taken on a voyage from Amsterdam to Brest with a cargo of cheese, April 1797.

.... On the 20th of March [1798] the store-keeper's certificate was produced, stating them „to be such cheeses as are used for English ships' stores, when foreign cheeses are served, and such as are used in French ships almost exclusively of others" [1]).

Judgment. Sir Wm. Scott — .... I shall confine myself to the single question of law; Is this.... the transaction of a neutral carrying a cargo of provisions, not the product and manufacture of his own country [2]), but of the enemy's ally in the war — of provisions which are a capital ship's store — and to the great port of naval equipment of the enemy.

.... If it could be laid down as a general position, in the manner in which it has been argued, that cheese, being a provision, is universally contraband [3]), the question would be readily answered; but the Court lays down no such position.... I take the modern established rule to be this, that generally [provisions] are not contraband, but may become so under circumstances arising out of the particular situation of the war, or the condition of the parties engaged in it.

[1]) Het punt is van belang voor de vraag, of deze kazen „naval stores" en dus absolute contrabande waren, dan wel „provisions" en dus op zijn hoogst voorwaardelijke contrabande. Dit deskundigenrapport was blijkbaar nog uitgelokt door den vorigen prijsrechter Marriott.

[2]) Een punt, dat naar de latere jurisprudentie alleen te pas komt bij absolute contrabande; zie boven blz. 396. Westlake II², 1913, blz. 284, ziet deze verwarring voorbij.

[3]) Absolute contrabande; zie boven blz. 395.

The Court must therefore look to the circumstances under which this supply was sent.

Among the causes of exception which tend to prevent provisions from being treated as contraband [1]), one is, that they are of the growth of the country which exports them [2]). In the present case, they are the product of another country, and that a hostile country....

Another circumstance to which some indulgence, by the practice of nations, is shewn, is, when the articles are in their native and unmanufactured state [3]). Thus iron is treated with indulgence [4]), though anchors and other instruments fabricated out of it are directly contraband. Hemp is more favourably considered than cordage; and wheat is not considered as so noxious a commodity as any of the final preparations of it for human use. In the present case, the article falls under this unfavourable consideration, being a manufacture prepared for immediate use.

But the most important distinction is, whether the articles were intended for the ordinary use of life, or even for mercantile ships' use; or whether they were going with a highly probable destination to military use?....

Attending to all these circumstances, I think myself warranted to pronounce these cheeses to be contraband, and condemn them as such....

e. 6 Maart 1799, The *Sarah Christina,* Gorgensen Master (1 C. Robinson 237, 239, 241—242; Roscoe I 125—127).

This was a case of a Swedish vessel going [from Uddevalla in Sweden] to France with contraband articles, and sailing under a colourable destination to a neutral port.

---

[1]) Iets anders dan: ze vatbaar maken voor praeëmptie.

[2]) Zie boven blz. 419 noot 2.

[3]) Een punt, dat naar de latere jurisprudentie vooreerst alleen te pas komt bij absolute contrabande, maar voorts gepaard dient te gaan met de eigenschap van eigen product; zie boven blz. 396.

[4]) Ziet dit op een relaxation, of op behandelen als niet-contrabande?

Judgment. Sir W. Scott — This is a case of a Swedish ship laden with tar, pitch, iron hoops, and bars, and bound ostensibly to Cagliari; .... but the neutral destination, which is held forth in all the papers, is discredited by the fact of the vessel being taken going in to Cherbourg....

I consider this, then, as the case of a Swedish ship carrying pitch and tar to a French port, under a pretended neutral destination. What will be the effect of such conduct? Pitch and tar are now become generally contraband [1]) in a maritime war, and they have been condemned as such by the highest authority in this country [2]). In the practice of this Court there has been a relaxation, which allows the carrying of these articles, being the produce of the claimant's country [3]); as it has been deemed a harsh exercise of a belligerent right, to prohibit the carriage of articles, which constitute so considerable a part of the native produce and ordinary commerce of the neutral country. — But in the same practice, this relaxation is understood with a condition, that it may be brought in, not for confiscation, but for preemption — no unfair compromise, as it should seem, between the belligerent's rights, founded on the necessities of self-defence, and the claims of the neutral to export his native commodities, though immediately subservient to the purposes of hostility. To entitle the party to the benefit of this rule, a perfect bonâ fides on his part is required.

It is asked, why should a real destination to French ports be concealed, if the neutral has a right to carry these articles avowedly? Clearly to give the French market a greater security. If pitch and tar are going, avowedly, to the enemy, they may be brought in for pre-emption; but if papers, holding out a neutral destination, are put on board, this right

---

[1]) Absolute contrabande; zie boven blz. 395 en blz. 419 noot 3.

[2]) Ziet blijkbaar op het prijsarrest der lords van Juni 1750 in de zaak der Med Guds Hjelp (boven blz. 396 noot 3 en 418 noot 1).

[3]) Van het vervoer onder eigen vlag, in dit geval aanwezig, maakt de omschrijving alhier geen gewag.

is eluded [1]), and the enemy is commodiously and securely provided with the instruments of war. The cruiser can only examine to satisfy himself of the fact of the destination; but he cannot detain without a responsibility in damages [1])....

I am of opinion, then, that this cargo, consisting of some articles contraband in their own nature [2]), and going to the enemy's port, under a total absence of that fair conduct which ought to have been maintained, in order to entitle it to the benefit of the more favourable rule, is subject to condemnation....

[Blijkens 3 C. Robinson 224 (vgl. 218) en Roscoe I 299 wordt in het vonnis over de Franklin, beneden onder *i*, gezegd: In the earlier case of the Sarah Christina, the Court, from a favourable regard to some particular circumstances, practised an indulgence in restoring the ship....; over de lading wordt daar niet gesproken.]

f. 10 Mei 1799, The *Jonge Tobias*, Hilken Master (1 C. Robinson 329; Roscoe I 146).

This was a case of a ship taken on a voyage from Bremen to Rochelle, laden with tar. The ship was claimed for Mr. Schroeder and others [3]); the tar remained unclaimed....

Judgment. Sir W. Scott — There can be no doubt in this case that the tar is liable to condemnation as unclaimed, and also as contraband, being taken going from a port of a country of which it could not be the produce [3])....

g. 11 Juni 1799, The *Maria*, Paulsen Master (1 C. Robinson 372; Roscoe I 162); bevestigd door de Lords 2 Juli 1802 (6 C. Robinson IX; Roscoe 1 152).

---

[1]) Duidelijker dan in deze alinea kan niet worden gezegd, dat het voor praeëmptie niet genoeg is, indien het goed is van een contrabandesoort, maar dat het bovendien een contrabandebestemming moet hebben. Zie blz. 406 noot 1, 423 noot 5, 425 noot 1.

[2]) Absolute contrabande; zie boven blz. 421 noot 1.

[3]) Van de vlag wordt weder gezwegen.

.... Judgment. Sir W. Scott — .... In the year 1750 the Lords of Appeal in this country declared pitch and tar, the produce of Sweden, and on board a Swedish ship bound to a French port, to be contraband, and subject to confiscation, in the memorable case of the Med Guds Hjelp [1]. In the more modern [2] understanding of this matter goods of this nature being the produce of Sweden, and the actual property of Swedes, and conveyed by their own navigation [3], have been deemed, in British Courts of Admiralty, upon a principle of indulgence to the native products and ordinary commerce [3] of that country, subject only to the milder rights of pre-occupancy [4] and pre-emption; or to the rights of preventing the goods from being carried to the enemy [4], and of applying them to your own use, making a just pecuniary compensation for them. But to these rights, being bound to an enemy's port [5], they are clearly subject, and may be detained without any violation of national or individual justice....

h. 30 Augustus 1800 (of misschien 1799) [6], *Haabet,* Vette Master (2 C. Robinson 174, 175—176, 177—179, 181—183, 185; Roscoe I 212—217); bevestigd door de Lords 16 (niet 10) Augustus 1803 (6 C. Robinson IX; Roscoe I 212).

This was a case arising on an objection to a report of the registrar and merchants respecting the allowance of insurance, as part of the price of a cargo of wheat, going from Altona to Cadiz, but seized and brought into this country, and bought by Government .... under a general agreement as to value, of allowing the invoice price, and ten per cent. profit....

---

[1]) Zie boven blz. 396 noot 3.
[2]) Zie boven blz. 410 noot 2.
[3]) Zie boven blz. 396 noot 4 en 5.
[4]) Zie boven blz. 398 en 403 noot 3.
[5]) Zie boven blz. 422 noot 1.
[6]) De plaatsing in de volgorde der vonnissen doet 1799 vermoeden.

Counsel [for the petition:].... This is a case between His Majesty's government and neutral nations on the right of purchasing goods bordering on the nature of contraband, and bound to ports of the enemy. It is a right in its nature, of much delicacy, and one that has not been sanctioned by continued use [1].... The agreement is, that allowance shall be made for the original price, with a fair reasonable profit. At the beginning of this war [2], when the agreement was made, the same terms were adopted that had been settled in the last war [3]; and all that was required was, that the neutral merchants should prove that the premium charged was a fair one, in proportion to the ordinary sea risque, and that it had actually been charged in the invoice, previous to the capture, with a view to the general market price ... Recurring to the practice of the last war, in which the officers of Government who settled these things, allowed this practice, without calling for the policy of insurance; and recollecting also that at the beginning of this war, the same understanding prevailed, it is submitted, that the Registrar and the merchants had no right to alter this practice...

Against the demand the King's Advocate, and the Advocate of the Admiralty. — .... It is insinuated, that there has been an agreement in this matter; if so, it would be decisive; but that has not been shewn, and all that appears is, that the Navy Board, in settling such accounts in the last war, did not demand the policy to be produced; so, in the beginning of this war also, before the Registrar and merchants.... This is a case arising [not out of a wrong committed, but] out of a justifiable act, out of the right of pre-emption, which has always been asserted, and is allowed to be justly exercised by all belligerent nations...

Judgment. Sir Wm. Scott. — ... It is surely no certain rule that in all cases where a cargo is taken jure

[1]) Zie boven blz. 397 en blz. 410 noot 2.
[2]) De oorlog van 1793 tot 1802.
[3]) De oorlog van 1778 tot 1783.

belli but for the mere purpose of pre-emption, that it is to receive a price calculated exactly in the same manner, and amounting precisely to the same value, as it would have done, if it had arrived at its port of destination in the ordinary course of trade.

The right of taking possession of cargoes of this description, Commeatus or Provisions, going to the enemy's ports [1]), is no peculiar claim of this country; it belongs generally to belligerent nations; the ancient practice of Europe, or at least of several maritime states of Europe, was to confiscate them entirely; a century has not elapsed since this claim has been asserted by some of them. A more mitigated practice has prevailed in later times [2]) of holding such cargoes subject only to a right of pre-emption, that is, to a right of purchase upon a reasonable compensation, to the individual whose property is thus diverted. I have never understood that, on the side of the belligerent, this claim goes beyond the case of cargoes avowedly bound to the enemy's ports, or suspected, on just grounds, to have a concealed destination of that kind [1]); or that on the side of the neutral, the same exact compensation is to be expected, which he might have demanded from the enemy in his own port; the enemy may be distressed by famine, and may be driven by his necessities to pay a famine price for the commodity if it gets there; it does not follow that acting upon my rights of war in intercepting such supplies [1]), I am under the obligation of paying that price of distress. It is a mitigated exercise of war [1]) on which my purchase is made, and no rule has established, that such a purchase shall be regulated exactly upon the same terms of profit, which would have followed the adventure, if no such exercise of war had intervened; it is a reasonable indemnification and a fair profit on the commodity that is due, reference being had to the original price actually paid

---

[1]) Zie boven blz. 422 noot 1.

[2]) Zie boven blz. 410 noot 2.

by the exporter, and the expences which he has incurred. As to what is to be deemed a reasonable indemnification and profit, I hope and trust that this country will never be found backward in giving a liberal interpretation to these terms; but certainly the capturing nation does not always take these cargoes on the same terms on which an enemy would be content to purchase them; much less are cases of this kind to be considered as cases of costs and damages, in which all loss of possible profit is to be laid upon unjust captors; for these are not unjust captures, but authorised exercises of the rights of war.

Two or three considerations have been urged, which may, with all propriety, be dismissed; one is, that it was understood between the King's government and the parties that this charge should be allowed....; but no sort of proof is offered of this, and the fact has in no way come to my knowledge...

Upon the whole, I see no sufficient reason to pronounce that the Registrar and merchants have adopted a wrong measure of value in disallowing the charge of insurance... [Report confirmed.]

i. 6 (niet 26) en 10 Maart 1801, The *Franklin*, Segerbrath Master (3 C. Robinson 217—218, 219, 221—223, 224; Roscoe I 298—299).

This was a case of a Prussian ship going with a cargo of hemp and iron from Lubeck, ostensibly, to Lisbon, but actually ... to Bilboa.

For the captors, the King's Advocate and Adams argued — .... that whatever relaxations might have taken place in this respect, they did not apply to cases attended with the aggravating circumstance of a false destination; a conduct which made the ship [1]) an active partaker in the hostile purpose of supplying the enemy with stores of war, and deprived the other belligerent of the right of pre-emption...

---

[1]) Van de lading wordt hier niet gesproken.

Judgment. Sir W. Scott. . . . Her cargo consists of several articles directly contraband, if going to the enemy, and not protected by the favourable considerations which are to a certain degree, and in some known instances, applied to the goods of persons exporting the native commodities of their country [1]). . .

. . . . Anciently, the carrying of contraband, did in ordinary cases affect the ship; and although a relaxation has taken place, it is a relaxation, the benefit of which can only be claimed by fair cases. The aggravation of fraud justifies additional penalties; and the right of pre-emption [2]), which would otherwise be defeated, must be secured by them. This is the opinion which on principle I should entertain on this subject, but I wish to consider the authority of cases.

10th *March*. I have deliberated upon this case, and desire it to be considered as the settled rule of law received by this Court, that the carriage of contraband with a false destination will work a condemnation of the ship as well as the cargo. . .

j. 17 Juli 1801, The *Trende Brödre*, Schall Master (4 C. Robinson 33, 37; Roscoe I 332, 335).

This was a case of a Danish ship, and cargo of fir timber, spars, balks, and deals, taken on a voyage „from Christiansund to Saint Maloes, or Brest."

. . . . Judgment. Sir W. Scott — . . . With respect to such timber as is in its own nature ambiguous, I am disposed to look to the criterion of the destination, as an equitable rule of interpretation, taking a fair course between the rights of exportation of native produce, on the part of the neutral country [1]), and the defensive rights of the belligerent. . . .

k. 7 Augustus 1801, The *Edward*, Bartlett Master (4 C. Robinson 68, 69—70; Roscoe I 350—352); bevestigd door de Lords 24 (of 28) November 1804 (6 C. Robinson IX; Roscoe I 350).

---

[1]) Van de vlag wordt gezwegen.

[2]) Hier gezegd van het schip? Zie blz. 410 noot 1.

This was a case of a Prussian ship, and a cargo of wines, claimed for Prussian subjects, taken 16th June 1801, on a voyage from Bourdeaux, ostensibly to Embden....

Judgment. Sir W. Scott.... The Court is under the necessity of inferring an intention of going into a French port.... The consequences of this will be indubitable; for though wines are not an article generally contraband per se [1]), yet in conjunction with all the circumstances of this voyage, they are unquestionably to be considered as naval stores [2]). It was a voyage to Brest, where there was notoriously a large armament lying, very much in want of articles of this kind, articles of an indispensible nature. If such articles had gone with an avowed destination to such a place, and at such a conjuncture, the rule of pre-emption would have been a rule of excessive and undue indulgence, to apply to such a case; but where the destination is dissembled, confiscation is the clear and necessary consequence.

... [The vessel was sailing] with a false representation of her voyage, in order to evade these rights of pre-emption or confiscation....

l. 15 Januari 1802, The *Apollo*, Bottcher Master (4 C. Robinson 158--159, 160, 161, 164, 165; Roscoe I 368—370).

This was a question respecting a quantity of hemp, being the produce of Russia, and the property of a Russian merchant, taken on board a Prussian ship, on a voyage from Liebau in Courland to Amsterdam.

For the captors, the King's Advocate and Robinson. — Hemp is now, by the law of nations, considered as contraband, unless protected by the particular relaxations which have taken place, or by special articles of treaty. The hemp in question is not so protected, but stands on the

---

[1]) D. i.: geen absolute contrabande.

[2]) En dus gelijkgesteld aan absolute contrabande?

general footing. The relaxation which has given greater privileges to neutral commerce, was introduced in favour of the exportation of the produce of neutral countries, being also the property of the merchant of the exporting country, and exported in ships of that country. Where either of these circumstances are wanting, articles of a contraband nature revert to their general liability to confiscation. In the present case, the hemp is not so documented, as to shew it to be even the property of the exporting country: It is described, only at large, „as neutral property!" Under that description, it might be the property of a Danish merchant, and as such, would be contraband, by the direct terms of the Danish treaty. On this fact, at least, further proof must be exhibited. But, independent of that fact, it is submitted, this hemp is confiscable — as not being exported in the ship of the exporting country. The relaxation was introduced, principally in favour of the navigation of neutral countries: It was accordingly required, not only that the cargo should be the produce and the property of the exporting country, but also that it should be exported in the bottoms of that country... On the original principle, under which the relaxation was introduced, this hemp is subject to confiscation.

On the other side, Laurence and Swabey, —...; no instance can be produced, in which articles of a quality bordering on contraband, but otherwise privileged under the relaxation, have been held to be confiscable, merely because they were not on board a ship of their own country.

Judgment. Sir W. Scott. — This is the case of hemp, being Russian property and produce, put on board the ship of another neutral country, and destined to Amsterdam. Hemp is certainly liable to be considered as generally contraband; but in relaxation of the strict principle, the general rule now prevailing, is, that being the produce and property of the exporting country, and going in a vessel of that country, it is not liable to confiscation. The question is,

Whether, if it is put on board the ship of another country, that circumstance alone will defeat the relaxation, and leave it unprotected to the consequences of its general character? The treaty lately concluded with Russia must, I think, be laid out of the case...

... the case of the Jonge Pieter [1]) was exactly parallel, being the case of a cargo of hemp on board a foreign ship. On that occasion, the Court .... decreed the cargo to be restored. — That case went up to the Lords, where the sentence of the Court of Admiralty was affirmed. It is therefore a direct precedent binding on this Court [2]); and in conformity to that authority, I shall direct this cargo to be restored. —

..... the cargo was restored, on payment of captor's expences.

m. 21 Januari 1802, The *Christina Maria,* Kehnrock Master (4 C. Robinson 166).

This was a case of a cargo of pitch and tar, being the produce of Sweden, and the property of a Swedish merchant, taken on board a Swedish ship, on a voyage from Stockholm to Blockziel, Aug. 2, 1800.

Restored. The expences of taking the depositions were allowed to the captor.

n. 11 Februari 1802, The *Resolution,* .... Master (4 C. Robinson 166, noot).

... a cargo of pitch and tar, from Stockholm to Leghorn, on board a Swedish ship, and claimed for merchants of Stockholm, restored on the original evidence.

The cargo having been taken by government, the expences of the claimant were decreed to be paid by government,

---

[1]) Zie boven blz. 409—411.

[2]) Anders op 19 November 1798 in de zaak der Stadt Embden; zie boven blz. 417 noot 3.

restitution having passed on the original evidence. The captor's expences were also directed to be paid by government.

o. 26 Maart 1802, The *Twee Juffrouwen*, Etjes Master (4 C. Robinson 242, 243—244; Roscoe I 384—385).

This was a case of a cargo of pitch and tar taken in a Prussian ship, on a voyage from Embden to Dieppe, and claimed as the property of a Prussian merchant....

Judgment. Sir W. Scott. — I take it to be the established doctrine of this Court, that pitch and tar are universally contraband, unless protected by treaty, or unless it is shewn that they are the produce of the country from which they are exported; in which latter case they are considered on the more modern and lenient application of the rule, as subject to pre-emption only.

.... I think myself bound to pronounce, that this cargo is subject to condemnation, as consisting of such articles as pitch and tar, which are not shewn to be the produce of the exporting country.

p. 16 Juni 1803, The *Evert*, Everts Master (4 C. Robinson 354—355).

This was a case of a cargo of hemp going from Lubec to Amsterdam, and claimed for merchants of Lubec....

On the part of the captors, the King's Advocate contended — That hemp was to be considered as contraband, unless exempted under the relaxation which had been allowed in favour of nations exporting their own produce. That hemp could not be the produce of Lubec....

On the other side, Laurence. — The rule is not to be applied strictly to Lubec and the Hans Towns, which are scarcely producing countries. The equity of the relaxation requires that they should be deemed within the benefit of the rule, whilst they are engaged only in exporting the produce of those neighbouring districts of the German Empire, of which they are members.

Judgment. Sir W. Scott. — It would, I think, be too hard to restrain those towns to the produce of their own particular territory. But .... it was incumbent on the claimants to shew, that the hemp was of the growth of those neighbouring districts, whose produce they are usually employed in exporting in the ordinary course of their trade. As that has not been done, I shall pronounce this cargo to be contraband....

q. 19 Augustus 1803, The *Graeffen* [Graefven?] *Van Gottland*, ... Master; uitspraak der Lords of Appeal (aangehaald 5 C. Robinson 307, 312, 313, 315; Roscoe I 490, 491).

[The King's Advocate:] It will be sufficient however, to advert to the decision of a late case before the Lords, in which .... masts, on board a Swedish ship, from a port of Russia to Cadiz, and claimed as the property of Mr. Schriboom, a Russian merchant, ... were condemned and with costs, in affirmance of the sentence of the Court below.

[Counsel:] That was a case of a shipment of masts during the late war in 1797, ... consigned to the public arsenal of the enemy...

[Judgment:] The Graeffen Van Gottland was a shipment of masts to Cadiz in a Swedish ship, and, as the master appears to have said in his depositions, „to be delivered to private consignment" ... [a case of] merchants of Russia, exporting [masts] to the enemy, not in the vehicles of their own country [1]).. [The judgment of the Superior Court] must be supposed to have been formed with reference to former authorities...

r. 1 Mei 1804, The *Zacheman*, Kraeplien [Master] (5 C. Robinson 152, 153—154; Roscoe I 439—441).

This was a case on the detention of a Swedish ship, with a cargo of iron and 1200 barrels of tar, taken on a voyage from a Swedish port to Rochefort.

---

[1]) Hier wordt dus vervoer onder eigen vlag geëischt.

The King's Advocate stated — .... that the cargo being tar, consigned to a port of the enemy, had been detained for pre-emption; but that the offer was at last declined on the part of Government.

.... Judgment. Sir W. Scott — I have no hesitation in pronouncing that the seizure in this case was perfectly justifiable.... In bringing in, and taking the depositions, the captors were in my opinion perfectly justifiable ... As to the exercise of the right of pre-emption, if particular orders from Government are necessary, I apprehend, that there is some mode in which those orders can be expeditiously obtained .... In the present case, which is perhaps the first that has arisen under the Treaty [1] ...., I shall allow three weeks demurrage to be paid by His Majesty's Government; and I wish that the Admiralty may be apprized, that under the Treaty which now exists, ... a prompt answer should be returned, as to the disposition of Government to avail itself of the right of pre-emption.

s. 16 November 1804, The *Charlotte*, Koltzenberg [Master] (5 C. Robinson 305, 308, 313, 315; Roscoe I 490—492).

This was a case of a cargo of masts and spars, taken in a Lubeck ship, on a voyage from Riga to Nantes, being the produce of Russia, and claimed as the property of a merchant of that country.

.... On the part of the claimants, Arnold and Robinson .... It may be fit, however, previously to observe, that .... articles being the produce of the exporting country, and as such entitled to relaxation, are not deprived of the benefit of that relaxation, by being on board the ships of another country. This principle was much discussed, and deliberately announced as the rule of law, in the case of the Apollo [2]...

---

[1]) Het verdrag van 1803, zie boven blz. 396 en beneden bijlage F.
[2]) Zie boven blz. 428—430.

Judgment. Sir William Scott — .... It will not be necessary or proper for me to travel much into the argument, because, if there is a decision of the Superior Court, so recent as 1803 [1]), on a similar point, it will be conclusive upon my judgment .... The effect of that decision is conclusive on me, and I have no hesitation in pronouncing this cargo subject to condemnation.

t. 27 Februari 1807, The *Eleonora Wilhelmina*, Zimmerman Master (6 C. Robinson 331, 333).

This was a case of a ship under the Russian flag, captured Oct. 2, 1806, on a voyage from Riga to Amsterdam, with a cargo of wainscot pieces, boat masts, common spars, and ruckers....

On the part of the claimant, Arnold and Robinson — .... The question reverted therefore to the consideration of the character of the goods, which were Russian produce exported in a Russian ship, and as such entitled to be considered as innocent articles under the treaty...

Judgment. Sir W. Scott — .... I am of opinion..., that the treaty does not apply to the situation of the parties at the time of this transaction [2])....

u. 12 en 14 Augustus 1807, The *Neptunus*, Bachman Master (6 C. Robinson 403, 405, 408, 409; Roscoe I 595—599).

This was one of an important class of cases of Swedish ships, captured on a voyage from the ports of Sweden to Amsterdam with cargoes of pitch and tar, in which the question turned on the effect of a modified permission of trade with the common enemy, in innocent articles, on the part of an ally in the war [2]).

---

[1]) Zie boven blz. 432 onder *q* (Graeffen Van Gottland).

[2]) Rusland resp. Zweden was toen niet onzijdig, maar een bondgenoot van Engeland.

.... Judgment. Sir William Scott — .... The right of carrying pitch and tar has long been a subject of much contention, this country contending that they were to be considered as contraband, Sweden, on the contrary, maintaining, that they were not contraband when they were the produce of the exporting country. After long and passionate discussion on this subject, which has irritated the feelings of the two countries for two centuries, a sort of compromise was at length adopted, and the late treaty was formed as a kind of middle term, in which both parties abated something of their original pretensions. It was agreed that these articles should be considered not as absolutely contraband, nor yet as entirely free and innocent, but as liable to this exercise of the right of war, „that they should be subject to seizure for pre-emption"[1]). This was the substance of the treaty that was formed for the regulation of the trade of Sweden, when that country was at peace, and in a state of neutrality towards each of the belligerent powers[2]).

.... I am of opinion, that, where such articles occur, though the word contraband may be kept out of sight, the Court is bound to consider them as of the nature of contraband, in such a sense, as renders it impossible that they could be included under the description of innocent articles.... On the general question I have no hesitation in pronouncing that the pitch and tar will be subject to condemnation...

v. 29 Juli 1814, The *Jonge Jan*, Schuil [Master] (Dodson 453, 454, 458—459).

This ship, laden with a cargo of masts, spars and linseed, was captured on the 20th of July 1804, in the prosecution of a voyage from Riga ostensibly to Embden... On the 4th of September following, the usual proceedings were ins-

[1]) Zie beneden blz. 437—438.
[2]) Zie boven blz. 434 noot 2.

tituted against the ship and cargo; and, on the 7th of the same month, the judge, upon the joint-prayer of the proctor of the captors, and of the proctor of the Admiralty on behalf of the Navy Board, directed the cargo to be sold to His Majesty's Government.... On the 10th of October, farther proof was ordered of the property and destination of the cargo; which being exhibited, on the 6th of April 1805, the linseed was decreed to be restored, with the expences of the claimant.... On the 3d of July, 1806, the masts and spars were condemned as prize to the captors.... [1])

Judgment. Sir W. Scott — ... When a vessel is taken, having on board a cargo of mixed goods, some of which are fit for His Majesty's service, the Navy Board have the right of pre-emption [2]) of such goods; and, in order to reconcile neutrals to the exercise of this right, and to prevent the inconvenience that might arise to them from a separation of the cargo, it is thought advisable to purchase the other part of the goods on board.... The captor is himself the person who puts the transaction into the shape it has assumed; for he makes the application, praying that the goods may be sold to the Government [3])....

---

[1]) Dit verloop schijnt er op te wijzen, dat men hier niet te doen had met een praeëmptie van confiscabel goed, doch met een gewone opvordering van goed, dat prijsgemaakt is; vgl. beneden bijlage M. De opvordering op 7 September 1804 betrof dan ook niet alleen de „naval stores", doch de geheele lading.

[2]) Als noot 1 juist is, is dit woord hier onjuist.

[3]) Ook dit kan moeilijk het geval zijn bij de echte praeëmptie, welke toegepast wordt in het belang van den eigenaar van de lading.

Bijlage F.

Britsch-Zweedsch verdrag van Londen van 25 Juli (niet: Juni) 1803 (ter verduidelijking van dat van Whitehall van 21 October 1661), geratificeerd op of na 23 September 1803 (Martens S. III 525—527, R². VIII 91—93):

S. M. le Roi de Suède, et S. M. le Roi du royaume-uni de la Grande-Bretagne et de l'Irlande, animés d'un égal désir de conserver la bonne harmonie qui entre eux heureusement subsiste, et de prévenir le retour des différends qui se sont élevés [1]) relativement au onzième Article du traité de Commerce conclu et signé à Whitehall, le 21 Octobre 1661 [2]), ont nommé...

Art. I.

Contrebande de guerre.

Dans le cas qu'une des parties contractantes restât neutre dans une guerre, dans la quelle l'autre partie contractante seroit belligerante, les bâtimens de la puissance neutre ne pourront conduire à l'ennemi ou aux ennemis de la puissance belligérante de l'argent monnoyé, des armes, bombes .... [3]), et cela sous peine de confiscation, quand ces Articles seront saisis par l'une ou l'autre des parties Contractantes.

Art. II.

Droit de détention et de préemtion.

Les croiseurs de la puissance belligerante exerceront le droit

---

[1]) Zie boven blz. 396 noot 7.

[2]) Zie Du Mont VI, deel 2, blz. 384—387, en de vertaling bij Hertslet, II, blz. 324—333.

[3]) De breedvoerige opsomming omvat gemunt geld, wapentuig, uitrustingsstukken, troepen en paarden.

de detenir les batimens de la puissance neutre, allant aux ports de l'ennemi avec des chargemens de provisions ou de poix, resine, goudron, chanvre et généralement tous les Articles non manufacturés, servant à l'équipement des bâtimens de toutes dimensions, et également tous les Articles manufacturés servant à l'équipement des bâtimens marchands, (le hareng.... pourtant [1]) exceptés); et si les chargemens, ainsi exportés par les bâtimens de la puissance neutre, sont du produit du territoire de cette puissance, et allant pour compte de ses sujets, la puissance belligerante exercera dans ce cas le droit d'achat sous la condition, de payer un benefice de dix pour-cent sur le prix de la facture du chargement fidèlement déclaré, ou du vrai taux du marché, soit en Suède, soit en Angleterre, au choix du propriétaire et en outre une indemnité pour la détention, et les dépenses nécessaires [2]).

Art. III.

Indemnisations.

Si les chargemens spécifiés dans le précédent Article (n'étant pas propriété ennemi) étant en route avec une destination déclarée pour un port d'un pays neutre, sont détenus sous le soupçon d'etre veritablement destinés à un port ennemi, et s'il est reconnu après duë enquète, qu'ils étoient réellement destinés à un port neutre, ils seront libres de poursuivre leur voyage, après avoir obtenu une indemnité [3]) pour la détention et les dépenses nécessaires, à moins que le gouvernement de l'état belligérant, ayant une crainte fondée qu'ils tomberont dans les mains des ennemis, ne desire de les acheter et dans

---

[1]) Zie artikel 4 van het verdrag.

[2]) Het artikel werd in 1804 toegepast in de zaak der Zacheman (boven blz. 432—433) en in 1807 aangehaald in het prijsvonnis over de Neptunus (boven blz. 434—435).

[3]) Uit deze toegeeflijke bepaling spreekt weer duidelijk het bemiddelend karakter van het verdrag. Het is een uitzonderingsvoorschrift.

ce cas ils receveront le prix complet [1]) qu'ils eussent obtenu dans le port neutre de leur destination, avec une indemnité pour la détention et les dépenses nécessaires.

Art. IV.

[Verklaart haring enz. vrij zoowel van verbeurdverklaring als van het „droit de préemtion".]

Art. V.

[Over de ratificatie.]

Het tractaat van 1803 is sinds dien vervangen door dat van Ørebro van 18 Juli 1812.

Bijlage G.

J. N. Tetens, Considérations sur les droits réciproques enz., 1805 (Fransche uitgave), blz. 113—114 (de spatieering is van het oorspronkelijk):

Mais si, malgré la quantité, la destination de ces objets [des objets de contrebande du second ordre] reste encore douteuse, comme il peut arriver à l'égard du cuir, du linge, des draps, de la toile à voile etc., si aucune cause prépondérante ne peut fixer justement l'opinion, il n'est plus permis de ranger ces objets parmi les contrebandes, ni du premier ni du second ordre. Le droit des Belligérans à l'égard de la contrebande ne leur est donc plus applicable; et ni les car-

---

[1]) Reeds hieruit blijkt, dat ook dit uitzonderingsvoorschrift niet onder de gewone praeëmptie valt (kostende prijs plus 10 %).

gaisons ni les navires ne peuvent plus être justement condamnés. Cependant ces objets étant d'une grande utilité pour la guerre, souvent même des besoins de première nécessité pour des armemens, les Belligérans conservent le droit d'empêcher qu'ils ne passent à leurs ennemis. Il s'ensuit donc troisièmement, que lorsque la destination des objets n'est pas manifestement pour la guerre, mais qu'ils peuvent cependant être importans ou nécessaires pour l'usage militaire, le droit de guerre est limité à celui d'empêcher leur importation à l'ennemi. On peut les prendre pour soi-même, en payant leur juste valeur; on peut les renvoyer en d'autres pays, ou les détourner de quelque autre manière des mains de l'ennemi. Ainsi dans ce cas ni le négociant neutre qui les envoie, ni le capitaine qui les porte ne peuvent être considérés comme secourant l'ennemi; donc aussi ni la cargaison ni le vaisseau ne sont confiscables.

BIJLAGE H.

The Naval Prize Act, 1864, 27 en 28 Vict. c. 25, section 38 (o.a. bij Oppenheim II², 1912, blz. 678):

Pre-emption.

38. Where a Ship of a Foreign Nation passing the Seas laden with Naval or Victualling Stores intended to be carried to a Port of any Enemy of Her Majesty is taken and brought into a Port of the United Kingdom, and the Purchase for the Service of Her Majesty of the Stores on board the Ship appears to the Lords of the Admiralty expedient without the Condemnation thereof in a Prize Court, in that Case the Lords of the Admiralty may purchase, on the Account or for the Service of Her Majesty, all or any of the Stores on

board the Ship; and the Commissioners of Customs may permit the Stores purchased to be entered and landed within any Port.

De wet zelf, doch niet dit artikel, is gewijzigd bij 4 en 5 Geo. 5 c. 13 (5 Augustus 1914).

BIJLAGE I.

Holland, Manual of Naval Prize Law[2], 1888, § 84, luidt (volgens Westlake II[2], 1913, blz. 284):

The carriage of goods conditionally contraband, and of such absolutely contraband goods as are in an unmanufactured state and are the produce of the country exporting them, is usually followed only by the preemption of such goods by the British government, which then pays freight to the vessel carrying the goods.

Volgens Hold von Ferneck, Die Kriegskonterbande, 1907, blz. 2, zou deze instructie van 1888 in 1906 of 1907 vervallen of vervangen zijn.

BIJLAGE J.

a. Uit een Japansch prijsarrest van 8 Augustus 1905, gewezen door het prijshof te Tokio in hooger beroep van een vonnis van het prijsgerecht te Yokosuka, in zake de lading der Aphrodite (Hurst and Bray II 245, 246).

Voor de Britsche lading (steenkool uit Wales) werd aangevoerd:

As to the treatment of conditional contraband on board a

neutral ship, the English usage is [1]) to subject it to pre-emption [2]), and according to the Continental principle adopted by the Institute of International Law [3]), the belligerent is only allowed to capture on giving compensation or [4]) to make a purchase (pre-emption). It would be very harsh if Japan should condemn goods unconditionally, without regard to the above-mentioned principle and usage. The claimants therefore urge that due regard should be paid to the fact that this cargo, if contraband at all, was only conditional contraband, the property of neutrals, as the Japanese prize law is founded on the English system.

Het prijshof overwoog:

It is the established rule of International Law that all contraband of war is liable to condemnation. Pre-emption and capture on condition of giving compensation, which are suggested by the appellants, are matters dependent on special treaty or special usage, or indeed merely doctrines of certain jurists, and are not yet admitted as the rule of International Law. The non-observance of such usage or doctrines by the Prize Court cannot be regarded as contrary to International Law.

b. Uit een Japansch prijsarrest van 20 September (Augustus?) 1905, gewezen door het prijshof te Tokio in hooger beroep van een vonnis van het prijsgerecht te Sasebo, in zake de lading der Roseley (Hurst and Bray II 237—239).

---

[1]) De woorden doen niet vermoeden, dat het laatste voorbeeld hiervan honderd jaar oud was (1804, boven blz. 404, 432 onder *r* en 436).

[2]) De eisch, dat de voorwaardelijke contrabande om voor naasting in aanmerking te komen verscheept moet zijn in een onzijdig schip, vindt, zooals hij hier vermeld staat, in de Britsche vonnissen geen steun.

[3]) Zie boven blz. 402.

[4]) De tegenstelling is niet duidelijk, zie blz. 425.

Voor de Britsche lading (steenkool uit Wales) werd aangevoerd:

Thirdly, although in regard to the treatment of conditional contraband in a neutral ship, the English and the Continental views differ somewhat in purport, it would appear that there is no difference in their general spirit. The English practice is to condemn and pay compensation [1]) for goods which are regarded as contraband on the ground that they are destined for an enemy's warships or troops. Under the Continental system, as laid down at the International Conference on International Law [2]), a belligerent State has the right to capture goods available for use both in war and peace *in transitu* to an enemy port, subject to the condition of making compensation.... In view of the fact that our Prize Regulations are based on the English system, it is particularly desirable that proper care should be exercised in dealing with conditional contraband belonging to a neutral.

Het prijshof overwoog:

Thirdly, it is a universal principle of International Law that all contraband may be condemned. Capture subject to compensation, preemption, or condemnation with compensation [1]), which the appellant hopes for, must be regarded as no more than a special custom or theory, or a practice agreed upon in a special treaty, and cannot yet be regarded as a rule of International Law. The original decision cannot be objected to upon the ground that it did not adopt this principle.

---

[1]) Zie boven blz. 442 noot 4.
[2]) Zie boven blz. 442 noot 3.

BIJLAGE K.

§§ 4, 39 en 9 der Prisenordnung van 30 September 1909 (Reichs-Gesetzblatt 1914 S. 275):

4 [lid 1]. Zweck der Anhaltung und Durchsuchung eines Kauffahrteischiffes ist, festzustellen:

a) welche Nationalität das Schiff besitzt,

b) ob es Konterbande an Bord hat,

c) ob es den Feind in neutralitätswidriger Weise unterstützt,

d) ob es sich eines Blockadebruches schuldig gemacht hat.

39. Befördert ein Schiff Gegenstände, die [in verband met de in §§ 29—38 opgesomde destinatiebepalingen] der Beschlagnahme als absolute oder relative Konterbande unterliegen, so kann es.... aufgebracht werden....

9. Auch gegen Zahlung einer Entschädigung wird der Kommandant nicht berechtigt, Schiffe oder Güter, die der Aufbringung oder Beschlagnahme nicht unterliegen, gegen den Willen der Beteiligten anzufordern (zu requirieren).

Deze prijsverordening (doch geen dezer artikelen) is sedert gewijzigd.

BIJLAGE L.

De zaak der Carthage.

De Haagsche arbitrale uitspraak van 6 Mei 1913 is te vinden in het jaarboek Grotius, deel 2, 1914, blz. 197—202.

Het gold een vliegtuig aan boord van een Fransch schip, dat op weg was naar neutraal gebied (Tunis), welk vliegtuig dus — naar Fransche opvatting — geen confiscabele contrabande

was, daar het de daarvoor vereischte vijandelijke bestemming miste (naar artikel 24 der declaratie van Londen zijn vliegtuigen slechts voorwaardelijke contrabande). De Italiaansche commandant had blijkbaar last gehad om te eischen, dat het vliegtuig zou worden afgezet (débarqué) te Cagliari en daar onder voorloopige sequestratie gesteld, en om bij niet-voldoening aan dien eisch het vliegtuig ter plaatse te vernielen. Het liep echter uit op een opbrenging (saisie) van het schip ter prijsmaking van het vliegtuig (zie blz. 394 noot 1), uit welke maatregelen echter eerst het schip, daarna ook het vliegtuig werd ontslagen voordat een Italiaansche prijscommissie in de zaak was gemoeid. Frankrijk eischte toen schadeloosstelling.

Bijlage M.

The Prize Court Rules, 1914 (vastgesteld bij Order in Council van 5 Augustus 1914, sedert gewijzigd).

Order XXIX.
Requisition by Admiralty.

1. If in a cause for the condemnation of a ship [1]) in respect of which no final decree has been made, it is made to appear to the Judge on motion on behalf of the Crown that the Lords of the Admiralty desire to requisition the ship [1]) and that there is no reason to believe that the ship [1]) is entitled to be released, he shall order that the ship [1]) be appraised, and that upon payment into Court on behalf of the Crown of the appraised value of the ship [1]) the said

[1]) De Interpretation clause (Order I) zegt in rule 2: „Unless the contrary intention appears, the provisions of these Rules relative to ships shall extend and apply, *mutatis mutandis*, to goods ....; and for such purpose the term „ship" when used in these Rules shall also mean „goods" ....".

ship [1]) shall forthwith be released and delivered to the Lords of the Admiralty.

Form of notice of motion will be found in Appendix A, No. 54.

Provided that no order shall be made by the Judge under this rule in respect of a ship [1]) which he considers there is good reason to believe to be neutral property.

2. ......

3. Where in any case of requisition under this Order it is made to appear to the Judge on motion on behalf of the Crown that the ship [1]) is required for the service of His Majesty forthwith, the Judge may order the same to be forthwith released and delivered to the Lords of the Admiralty without appraisement.

4. ......

5. The proceedings in respect of a ship [1]) requisitioned under this Order shall continue notwithstanding the requisition.

Vgl. het vonnis in bijlage O, en boven blz. 436.

BIJLAGE N.

I. Maatregelen tegen Nederlandsche schepen, die in iets anders bestonden [2]) dan in prijsmaking van contrabande (gedwongen lossing, veelal later gevolgd door geheele of gedeeltelijke vrijgeving); Augustus 1914—Maart 1915.

[1]) Zie boven blz. 445 noot 1.
[2]) Zie boven blz. 394.

Dag van aanhouding.	Naam van het schip.	Naam[1]) van de maatschappij.	Waarheen opgebracht of gedirigeerd.
22 Aug...	Oranje-Nassau	(K.W.I.M.)	St.-Petershaven.
25 Aug...	Celebes	(S.N.)	Cherbourg, Gravesend.
25 Aug...	Gorontalo	(R.L.)	Negapatam.
28 Aug...	Atlas	(K.N.S.M.)	Brest. Prijsmaking volgde veel later.
31 Aug...	Tambora	(R.L.)	Brest. Het geloste goed werd prijsgemaakt; doch deze prijsmaking werd ongedaan gemaakt in de tweede helft van October 1914.
3 Sept...	Fortuna	(K.N.S.M.)	Brest, Havre. Hieronder was zelfs lading voor Havre, Parijs en Londen. Later prijsgemaakt.
4 Sept...	Besoeki	(R.L.)	Dover. Een deel der lading werd vrijgegeven ten verkoop in Engeland.
5 Sept...	Prins Willem I	(K.W.I.M.)	(zijnde te) Havre.
7 Sept...	Riouw	(S.N.)	Londen.
8 Sept...	Nieuw-Amsterdam	(H.A.L.)	Brest. Prijsmaking volgde veel later.
11 Sept...	Maasland	(K.H.L.)	Londen.
11 Sept...	Nias	(S.N.)	Londen.
16 Sept...	Djebres	(R.L.)	(zijnde te) Greenock. Alleen de niet voor Duitschland bestemde lading is later vrijgegeven.
17 Sept...	Soerakarta	(R.L.)	(zijnde te) Marseille. Een deel van het geloste is later publiek verkocht.
25 Sept...	Wilis	(R.L.)	Ryde.
28 Sept...	Oranje	(S.N.)	Londen.
1 Oct. ..	Vulcanus	(K.N.S.M.)	Brest. De lading erts moest verkocht worden, daar alleen lossing werd toegestaan.

[1]) S.N. = Stoomv. Nederland; R.L. = Rotterdamsche Lloyd; K.N.S.M. = Kon. Nederl. Stoomboot-Maatschappij; K.W.I.M. = Kon. West-Indische Mail; H.A.L. = Holland-Amerika-Lijn; K.H.L. = Kon. Holl. Lloyd.

Dag van aanhouding.	Naam van het schip.	Naam[1]) van de maatschappij.	Waarheen opgebracht of gedirigeerd.
1 Oct. ..	Veendijk	(H.A.L.)	Havre. Lading meel. Half April 1915 nog onafgedaan.
5 Oct. ..	Noorderdijk	(H.A.L.)	Falmouth.
5 Oct. ..	Gorontalo	(R.L.)	Marseille.
6 Oct. ..	Sloterdijk	(H.A.L.)	Plymouth.
6 Oct. ..	Rembrandt	(S.N.)	Londen.
8 Oct. ..	Kambangan	(S.N.)	Marseille.
10 Oct. ..	Amsteldijk	(H.A.L.)	Londen.
11 Oct. ..	Insulinde	(R.L.)	Marseille. Een deel van het geloste is later vrijgegeven, een deel publiek verkocht, een deel achtergehouden.
13 Oct. ..	Koningin Emma	(S.N.)	Marseille.
15 Oct. ..	Boeroe	(S.N.)	Ferryville. Prijsmaking volgde veel later.
16 Oct. ..	Nieuw-Amsterdam	(H.A.L.)	Plymouth.
18 Oct. ..	Westerdijk	(H.A.L.)	Gravesend.
22 Oct. ..	Maartensdijk	(H.A.L.)	Havre.
25 Oct. ..	Bogor	(R.L.)	Marseille. Een deel van het geloste is later vrijgegeven, een deel publiek verkocht, een deel achtergehouden.
28 Oct. ..	Karimata	(S.N.)	Bizerta. Later volgde prijsmaking.
29 Oct. ..	Sommelsdijk	(H.A.L.)	Havre. Lading graan (of meel) voor Havre zelf. Half April 1915 nog onafgedaan.
2 Nov...	Vondel	(S.N.)	(zijnde te) Londen.
9 Nov...	Rindjani	(R.L.)	Londen.
17 Nov...	Koningin der Nederl.	(S.N.)	(zijnde te) Londen.
28 Dec. ..	Prinses Juliana	(S.N.)	(zijnde te) Gravesend.
4 Maart	Danaë	(K.N.S.M.)	Gravesend.

[1]) S.N. = Stoomv. Nederland; R.L. = Rotterdamsche Lloyd; K.N.S.M. = Kon. Nederl. Stoomboot-Maatschappij; H.A.L. = Holland-Amerika-Lijn.

II. Nadat reeds van September af (Hercules te Middlesbrough, Pollux te Falmouth) schepen veelal slechts dan ongehinderd doorgingen, indien de verklaring werd afgelegd, dat de lading bestemd was voor binnenlandsch gebruik in Nederland, is omstreeks 1 Januari 1915 consigneering mogelijk geworden aan de inmiddels opgerichte Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij, in welke consigneering de geallieerden een betrouwbaren waarborg voor zoodanig gebruik of voor uitvoer slechts naar neutraal gebied zagen. Ook dit zijn gevallen van ingrijpen in de beschikking over goed, anders dan door prijsmaking van contrabande. Reeds sinds de voorbereiding van die N.O.T. is, van November 1914 af, meer vastheid en rust in de behandeling van onze schepen gekomen, tot op de nieuwe complicatie der weerwraakmaatregelen, welker werking gevoeld werd op het eind van Maart 1915.

III. Nog zij vermeld, dat reeds in September 1914, dus vóór Turkijes deelneming aan den oorlog, de Minerva (K.N.S.M.) in de haven van Constantinopel een deel van haar lading zag gerequireerd. De betaling voor het opgevorderde schijnt tot dusver (April 1915) evenmin geschied als er schadevergoeding is gegeven aan de stoomvaartmaatschappij.

In November 1914 werden de Deucalion en de Achilles (K.N.S.M.) aangehouden te Smyrna, waar zij half April 1915 nog lagen.

BIJLAGE O.

Uit een Londensch prijsvonnis van 9 Maart 1915 in de zaak van de Antares en vier andere schepen, voorzitter van het prijsgerecht [1]) Sir Samuel Evans, behandeling op 2 en 9 Maart 1915 (Times 2 en 9 Maart 1915).

---

[1]) The President of the Prize Court is alleensprekend rechter.

De zaak betrof koper, sinds 24 October 1914 onder Noorsche vlag varende van Amerika naar Zweden (Gotenburg), toebehoorend aan neutralen, op 7 November in volle zee prijsgemaakt[1]), op 14 November te Liverpool binnengebracht, en op 18 December 1914 aan de lords der admiraliteit, die dit koper wenschten te requireeren (to requisition it), op hun vordering afgestaan ingevolge Order 29 der Prize Court Rules, 1914[2]).

(2 Maart.) The Attorney-General contended that the root of the Crown's right to requisition depended on the following propositions: — (1) That a belligerent State had a right by international law to appropriate for urgent purposes of national offence or defence the property of neutral subjects which was not within neutral jurisdiction[3]), subject to proper compensation; (2) even if the right was limited to neutral property within the belligerent State[4]), that condition was satisfied in the present case; (3) a foreign subject could not complain in any British Court of the seizure of his property when the seizure was avowed by the British Government as an act of State: the remedy would be diplomatic; (4) the previous propositions were true even of property not within the custody of the Prize Court.

Under the Defence of the Realm Act[5]) the naval or military authorities when necessary had power to take possession of warlike stores or „to do any other act which was necessary for the purposes aforesaid". A complaint, therefore, in the Prize Court by a foreign subject in respect of an act such as this which had been avowed by the Government was misconceived.

(9 Maart.) Mr. Leslie Scott [for the claimants] .... argued that the Attorney-General's contention amounted to saying that

---

[1]) Sinds 21 September 1914 was voor Engeland koper voorwaardelijke contrabande, sinds 29 October 1914 absolute contrabande.

[2]) Zie boven bijlage M.

[3]) Zie voor dit dilemma boven blz. 401—402.

[4]) Vgl. boven blz. 449 onder III.

[5]) Van 8 Augustus 1914, sedert gewijzigd.

Order 29 of the Prize Court Rules under which the requisitioning orders purported to be made must be interpreted in the light of the jus angariae. He (Mr. Scott) submitted, however, that the right of angary was limited to the right to seize ships or vehicles of transport [1]). It did not extend to a general right to seize any goods in the jurisdiction of the belligerent or on the high seas. These goods were not even within the jurisdiction. They were brought within the jurisdiction by being seized at sea and sent in under an unfounded claim for contraband [2]). There was no chance of the goods being condemned [3]), and the ex parte orders requisitioning them ought not to have been made, as, in the words of the order, there was „good reason to believe [the goods] to be neutral property" [4]).

[Vonnis.] The learned President, dealing with the case of the Antares, ... wished it to be made clear that he was only dealing in these motions with Order 29. He was not deciding anything with regard to the question whether these goods were or were not contraband, or as to the alleged right to seize property for the defence of the realm. The only question which he was deciding was that of the validity of the order .... His Lordship thought the provision in Order 29, Rule 1, was satisfied. There was sufficient doubt whether the goods were entitled to be released to justify the Registrar, who could not go into all the facts, in making the order. Copper was absolutely contraband, and it was going to Sweden, to which country great quantities of copper were being sent, and it was open to the argument that it might be going on to Germany. His Lordship did not say for one moment that this particular parcel was in fact destined for

---

[1]) Zie boven blz. 401 noot 4.

[2]) Zie boven blz. 403—404.

[3]) Dit is dus de oud-Britsche leer (blz. 401 noot 2): geen naasting (of opvordering) dan van confiscabel goed.

[4]) Zie boven bijlage M.

Germany; he was only dealing with what the Registrar had before him at the time.

But there was a further point .... These goods being in fact neutral property the proviso [of Order 29, Rule 1,] made it impossible for the Crown to requisition them under Order 29, and as his Lordship was only dealing with the matter under that order, the order of the Registrar must be set aside.

.... So far as the [copper] had not been used up no doubt the Crown would keep it in the state in which it was, and it could remain where it was pending the decision of the question whether it was or was not confiscable.

BIJLAGE P.

The London Gazette, Monday, 15 March, 1915, Number 29100.

At the Court at Buckingham Palace, the 11th day of March, 1915.

PRESENT,

The King's Most Excellent Majesty in Council.

Whereas the German Government has issued certain Orders which, in violation of the usages of war, purport to declare the waters surrounding the United Kingdom a military area, in which all British and allied merchant vessels will be destroyed irrespective of the safety of the lives of passengers and crew, and in which neutral shipping will be exposed to similar danger in view of the uncertainties of naval warfare;

And whereas in a memorandum accompanying the said Orders neutrals are warned against entrusting crews, passengers, or goods to British or allied ships;

And whereas such attempts on the part of the enemy give to His Majesty an unquestionable right of retaliation;

And whereas His Majesty has therefore decided to adopt further measures in order to prevent commodities of any kind from reaching or leaving Germany, though such measures will be enforced without risk to neutral ships or to neutral or non-combatant life, and in strict observance of the dictates of humanity;

And whereas the Allies of His Majesty are associated with him in the steps now to be announced for restricting further the commerce of Germany;

His Majesty is therefore pleased, by and with the advice of His Privy Council, to order and it is hereby ordered as follows: —

I. No merchant vessel which sailed from her port of departure after the 1st March, 1915, shall be allowed to proceed on her voyage to any German port.

Unless the vessel receives a pass enabling her to proceed to some neutral or allied port to be named in the pass, goods on board any such vessel must be discharged in a British port and placed in the custody of the Marshal of the Prize Court. Goods so discharged, not being contraband of war, shall, if not requisitioned for the use of His Majesty, be restored by order of the Court, upon such terms as the Court may in the circumstances deem to be just, to the person entitled thereto.

II. No merchant vessel which sailed from any German port after the 1st March, 1915, shall be allowed to proceed on her voyage with any goods on board laden at such port.

All goods laden at such port must be discharged in a British or allied port. Goods so discharged in a British port shall be placed in the custody of the Marshal of the Prize Court, and, if not requisitioned for the use of His Majesty, shall be detained or sold under the direction of the Prize

Court. The proceeds of goods so sold shall be paid into Court and dealt with in such manner as the Court may in the circumstances deem to be just.

Provided that no proceeds of the sale of such goods shall be paid out of Court until the conclusion of peace, except on the application of the proper Officer of the Crown, unless it be shown that the goods had become neutral property before the issue of this Order.

Provided also that nothing herein shall prevent the release of neutral property laden at such enemy port on the application of the proper Officer of the Crown.

III. Every merchant vessel which sailed from her port of departure after the 1st March, 1915, on her way to a port other than a German port, carrying goods with an enemy destination, or which are enemy property, may be required to discharge such goods in a British or allied port. Any goods so discharged in a British port shall be placed in the custody of the Marshal of the Prize Court, and, unless they are contraband of war, shall, if not requisitioned for the use of His Majesty, be restored by order of the Court, upon such terms as the Court may in the circumstances deem to be just, to the person entitled thereto.

Provided that this Article shall not apply in any case falling within Articles II or IV of this Order.

IV. Every merchant vessel which sailed from a port other than a German port after the 1st March, 1915, having on board goods which are of enemy origin or are enemy property may be required to discharge such goods in a British or allied port. Goods so discharged in a British port shall be placed in the custody of the Marshal of the Prize Court, and, if not requisitioned for the use of His Majesty, shall be detained or sold under the direction of the Prize Court. The proceeds of goods so sold shall be paid into Court and dealt with in such manner as the Court may in the circumstances deem to be just.

Provided that no proceeds of the sale of such goods shall be paid out of Court until the conclusion of peace except on the application of the proper Officer of the Crown, unless it be shown that the goods had become neutral property before the issue of this Order.

Provided also that nothing herein shall prevent the release of neutral property of enemy origin on the application of the proper Officer of the Crown.

V. (1) Any person claiming to be interested in, or to have any claim in respect of, any goods (not being contraband of war) placed in the custody of the Marshal of the Prize Court under this Order, or in the proceeds of such goods, may forthwith issue a writ in the Prize Court against the proper Officer of the Crown and apply for an order that the goods should be restored to him, or that their proceeds should be paid to him, or for such other order as the circumstances of the case may require.

(2) The practice and procedure of the Prize Court shall, so far as applicable, be followed mutatis mutandis in any proceedings consequential upon this Order.

VI. A merchant vessel which has cleared for a neutral port from a British or allied port, or which has been allowed to pass having an ostensible destination to a neutral port, and proceeds to an enemy port, shall, if captured on any subsequent voyage, be liable to condemnation.

VII. Nothing in this Order shall be deemed to affect the liability of any vessel or goods to capture or condemnation independently of this Order.

VIII. Nothing in this Order shall prevent the relaxation of the provisions of this Order in respect of the merchant vessels of any country which declares that no commerce in-

tended for or originating in Germany or belonging to German subjects shall enjoy the protection of its flag.

ALMERIC FITZ ROY.

BIJLAGE Q.

Journal Officiel du mardi 16 mars 1915.

Le Président de la République française,

Sur le rapport du ministre des affaires étrangères, du ministre des finances, du ministre de la guerre, du ministre de la marine,

Décrète:

Art. 1er. — Toutes marchandises appartenant à des sujets de l'empire d'Allemagne, ou venant d'Allemagne, ou expédiées sur l'Allemagne, et ayant pris la mer postérieurement à la promulgation du présent décret seront arrêtées par les croiseurs de la République.

Le territoire occupé par les forces armées allemandes est assimilé au territoire allemand.

Art. 2. — Seront considérés comme marchandises venant d'Allemagne tous articles et marchandises de marque ou de fabrication allemandes ou fabriqués en Allemagne, les produits du sol allemand, ainsi que tous les articles et marchandises de quelque nature que ce soit, dont le lieu d'expédition, directe ou par voie de transit, est en territoire allemand.

Toutefois, la présente disposition ne s'appliquera pas aux articles ou marchandises qu'un national d'un pays neutre justifiera avoir fait entrer de bonne foi en pays neutre avant la promulgation du présent décret, ou dont il justifiera avoir

la propriété régulière et de bonne foi antérieurement à ladite promulgation.

Art. 3. — Seront considérés comme marchandises expédiées sur l'Allemagne, tous articles et marchandises, de quelque nature que ce soit, expédiés directement ou par voie de transit sur l'Allemagne, lorsque les documents qui accompagnent lesdits articles ou marchandises ne fournissent pas la preuve d'une destination finale et sincère en pays neutre.

Art. 4. — Les navires neutres, à bord desquels seront trouvées les marchandises visées à l'article 1er, seront déroutés sur un port français ou allié. Lorsque le navire sera conduit dans un port français, les marchandises seront débarquées, s'il n'est statué autrement à leur égard, comme il est dit ci-après. Le navire sera ensuite laissé libre.

Les marchandises qui auront été reconnues appartenant à des sujets allemands seront mises sous séquestre ou vendues, pour le prix en être déposé à la caisse des dépôts et consignations jusqu' à la signature de la paix, pour le compte de qui de droit.

Les marchandises appartenant à des neutres et venant d'Allemagne seront laissées à la disposition des propriétaires neutres pour être renvoyées à leur port de départ dans le délai qui sera fixé. Passé ce délai, lesdites marchandises seront sujettes à réquisition ou vendues pour le compte et aux frais et risques des propriétaires.

Les marchandises appartenant à des neutres et expédiées sur l'Allemagne seront laissées à la disposition des propriétaires neutres pour être soit renvoyées à leur port de départ, soit dirigées sur tel autre port français, allié ou neutre qui sera autorisé. Dans l'un et l'autre cas, un délai sera fixé passé lequel les marchandises seront sujettes à réquisition ou vendues pour le compte et aux frais et risques du propriétaire.

Art. 5. — Exceptionnellement, sur la proposition du ministre

des affaires étrangères et sur avis conforme du ministre de la guerre, le ministre de la marine pourra accorder des autorisations de passer, soit à une cargaison déterminée, soit à une certaine catégorie spéciale de marchandises à destination ou en provenance d'un pays neutre déterminé.

Toute marchandise venant d'Allemagne ne pourra bénéficier d'une autorisation de passer que si elle a été embarquée en port neutre après y avoir acquitté les droits de douane du pays neutre.

Art. 6. — Le présent décret ne porte pas atteinte aux dispositions édictées au regard des marchandises déclarées contrebande de guerre absolue ou conditionnelle.

Art. 7. — La question de savoir si la marchandise déroutée est une marchandise appartenant à des sujets allemands, ou venant d'Allemagne, ou expédiées sur l'Allemagne, est portée devant le conseil des prises statuant comme il est dit ci-après.

Dans les deux jours de l'arrivée du navire dérouté, les papiers de bord et autres documents justifiant le déroutement sont envoyés par le service des prises du port, et sous le couvert du ministre de la marine, au commissaire du Gouvernement près le conseil des prises qui en saisit d'urgence le président dudit conseil.

Le président convoque le conseil qui statue sur pièces dans la huitaine de l'enregistrement du dossier au conseil. Nonobstant ledit délai, il appartiendra toujours au conseil d'ordonner les mesures d'instruction qui lui paraîtraient nécessaires et d'accorder, s'il y a lieu, aux parties qui le demanderaient les délais suffisants pour faire valoir leurs droits.

La décision du conseil des prises est transmise au ministre de la marine chargé d'en assurer l'exécution.

Art. 8. — Le ministre des affaires étrangères, le ministre des finances, le ministre de la guerre et le ministre de la

marine seront chargés, chacun en ce qui le concerne, de l'exécution du présent décret.

Fait à Paris, le 13 mars 1915.

R. POINCARÉ.

Par le Président de la République:

Le ministre des affaires étrangères,
DELCASSÉ.

Le ministre des finances,
A. RIBOT.

Le ministre de la guerre,
A. MILLERAND.

Le ministre de la marine,
VICTOR AUGAGNEUR.

BIJLAGE R.

De zaak der England.

Begin April 1915 voer het Zweedsche stoomschip England van Gotenburg naar Kalmar met een lading maïs en graan; een deel van deze lading was te voren — onrechtmatig, naar het schijnt — door zijn Zweedschen eigenaar verkocht aan een Duitsche firma, die echter het gekochte niet zou kunnen krijgen wegens de in Zweden bestaande uitvoerverboden. De Duitsche firma verwittigde, naar men denkt, de Duitsche marine, en deze bracht het schip op naar Stettin, waar het aan de firma verkochte deel der lading gelost werd.

Van confiscabel goed was hier geen sprake, daar het schip met voorwaardelijke contrabande van de eene Zweedsche haven naar de andere Zweedsche haven voer.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den MEI 1915.

Tegenwoordig de Heeren: CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Voorzitter, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, H. KERN, FOCKEMA ANDREAE, VERDAM, S. MULLER FZN., SNOUCK HURGRONJE, KLUYVER, BLOK, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, DE GROOT, BREDIUS, KUIPER, SIX, BOER, COLENBRANDER, SALVERDA DE GRAVE, JONKER, KRISTENSEN, VAN VOLLENHOVEN, KALFF, VÜRTHEIM, VAN GELDER, J. H. KERN, DRUCKER, JUYNBOLL, KERNKAMP, VOGEL en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent ADRIANI.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn twee brieven van den Minister berichtende dat zoowel de herbenoeming van den Voorzitter en van den Ondervoorzitter als de benoeming der beide nieuwe Leden, Dr. Kernkamp en Dr. Vogel, door H. M. de Koningin zijn bekrachtigd.

Dankbetuigingen van die beide Heeren voor hun benoeming.

Zij worden binnengeleid en begroet door den Voorzitter, die wijst op de belangrijke en thans in ons land zoo bloeiende vakken, door hen vertegenwoordigd, en de hoop uitspreekt dat zij ijverig zullen deelnemen aan de werkzaamheden.

Ingekomen is eindelijk de mededeeling dat het eervol vermelde gedicht „pueri ludentes" is vervaardigd door den Heer Morelli te Rome.

Ter tafel wordt gebracht, door bemiddeling van Prof. Völter, uit naam der familie van wijlen Prof. Brandt, een handschrift over de Mandeesche taal. De Heeren Houtsma en Snouck Hurgronje zullen onderzoeken of het in de Werken der Akademie kan worden opgenomen.

Het rapport over het vroeger ingezonden ms. van Dr. Faddegon zal, volgens mededeeling van Prof. Kern, eerst kunnen worden uitgebracht, als de 2 nog ontbrekende laatste hoofdstukken ook door de commissie ontvangen en gelezen zijn.

Prof. Salverda de Grave leest zijn opstel „over het ontstaan van het Oudfransche genre van de Chansons de gestes". Met Prof. Bédier neemt men algemeen aan dat de „Chansons de gestes" vóór de XIe eeuw niet bestonden en dat zij niet berusten op thans verloren andere Fransche gedichten. Toch zoekt men nog naar werken, welke die gedichten hebben voorbereid. Het probleem is ingewikkeld, daar die chansons een kombinatie vertoonen van populairen vorm en fijnere kunst. Fransche letterkunde vóór de XIe eeuw bestaat zoo goed als niet, maar wel hebben wij Latijnsche werken van de 8^{e} eeuw af, die merkwaardige overeenkomsten met die latere gedichten vertoonen, zoo in de Lat. historieliederen uit den tijd van Karel den Groote en zijn opvolgers. Ook dit zijn populaire gedichten, staande boven het peil der eigenlijke volkskunst, waarschijnlijk gemaakt door geestelijken, uit het volk voortgekomen, maar hooger beschaafd. Zoo kunnen die Oudfransche chansons, bij alle verschil, vervaardigd zijn door rondtrekkende zangers van geestelijk allooi; zij zijn dan deels door de dichters verzonnen, deels naar Lat. model in kloosters gemaakt.

Het stuk is bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

De Heer Kluyver vraagt, hoe die christelijke gedichten dan ontstaan zijn, en of deze niet populaire poëzie ten grondslag moeten hebben, in de volkstaal geschreven. De Heer Boer vergelijkt het gesprokene met Germaansche analogiën en vraagt of men ook denken kan aan ontstaan uit kronieken en een later historiseeren der stof. De Heer Kalff meent dat er toch historieliederen bestonden in de volkstaal. De Heer Six vraagt of die legendarische voorstellingen ook kunnen berusten op grafische voorstellingen als bijv. de tapisserie te Bayeux, die ook partijdig is voorgesteld. De Heer Vürtheim wijst nog op een parallel van den 7-jarigen fictieven oorlogstijd van Karel den Groote met de verdichte 10 jaren strijdens in de Ilias.

De Heer Salverda de Grave gelooft niet dat die zoogenaamde oude vulgaire Carmina geschreven waren in de volkstaal, maar in het volkslatijn. Wij weten niet meer hoe die oudste poëzie er uit zag. Spreker meent den oorsprong der „Chansons de gestes" te moeten zoeken in de kloosters.

Bij de rondvraag biedt de Heer Caland ter opname in de Werken der Akademie een manuscript aan, getiteld: „Drie oude Portugeesche Verhandelingen over het Hindoeïsme"

De eerste twee dezer verhandelingen, in 1812 te Lissabon uitgegeven en tot dusverre vrijwel onopgemerkt gebleven, zijn op zijn verzoek in 't Nederlandsch vertaald door Dr. A. A. Fokker, privaat-docent aan de Amsterd. Universiteit; de derde verhandeling wordt in 't Nederlandsch aangetroffen in Monbach's „Godsdienstplichten" (1723), welk werk uit het Fransch vertaald is. Het Portugeesche origineel van deze Verhandeling is niet te benaderen. Hoewel de Nederlandsche vertaling hier en daar te kort schiet, is om reden van eenvormigheid, toch deze en niet de Fransche opgenomen. Deze drie verhandelingen nu zijn door den Heer Caland in dier voege bewerkt, dat er naar getracht is de mededeelingen der Portugeesche auteurs aan de bronnen (het Epos in de Purāṇa's) te toetsen.

Niet van alle verhalen is het mogelijk geweest het Indische origineel aan te wijzen; sommige dier mythologische verhalen schijnen tot dusverre geheel of gedeeltelijk onbekend te zijn.

Aan het werk zijn toegevoegd een Inleiding (waarin o. a. de data der verhandelingen bepaald worden) en eene lijst van Sanskrit woorden. Een poging van den Secretaris der Lett. Afd. om de „prachtige platen", die bij de eerste twee Portug. Verhandelingen waren gevoegd, ter reproductie in handen te krijgen, is voorshands ijdel gebleken, daar in Lissabon die platen niet meer voorhanden waren.

OVER HET ONTSTAAN VAN HET GENRE DER „CHANSONS DE GESTE".

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. J. SALVERDA DE GRAVE.

Men vertaalt „chanson de geste" meestal met „heldendicht". Ten onrechte. Alleen door onze term „geschiedzang" wordt de naam van deze soort van Franse gedichten juist weergegeven; „geste" betekent „geschiedenis", het is het Latijnse „gesta", dat reeds vroeg in de zin van „historia de rebus gestis" voorkomt.

Het is algemeen bekend dat Joseph Bédier over het outstaan van deze Oudfranse poëzie een theorie heeft opgesteld die verrassend nieuw en zeer waarschijnlijk juist is. Om te verklaren dat in deze geschiedzangen van de XIe, XIIe en XIIIe eeuw gebeurtenissen worden verhaald van eeuwen vroeger, veronderstelde men dat die historiese feiten ter kennis van de dichters waren gekomen door oudere Franse, tans verloren, gedichten, die een reeks vormden opklimmende tot de tijd der voorvallen zelf. Maar men was er niet in geslaagd de werkelikheid dier voorlopers van de „chansons de geste" te bewijzen. Bédier nu gelooft dat zij nooit hebben bestaan. Volgens hem is het „chanson de geste" een schepping van de XIe eeuw: de herinnering aan vroegere geschiedenis is er zó vaag dat men kan volstaan met aan te nemen dat losse verhalen, door kloosterlingen onder het volk verspreid, de zangers in staat hebben gesteld aan eigen vindingen een historiese tint te geven [1]).

[1]) Ik heb het werk van Bédier, *Les Légendes épiques*, aangekondigd in *Groot-Nederland* (1909) en in de *Gids* (1914).

Franse „chansons de geste” waren er dus niet vóór de XIe eeuw. Zo iemand, was Bédier ervan overtuigd dat zij toch geenszins een „creatio ex nihilo” waren. Wel zegt hij: „De eerste „chansons de geste” waren verschenen op geheimzinnige wijze” [1]), maar hij bedoelt daarmede natuurlik niet dat zij zo maar uit de lucht waren komen vallen. „Vaststellen, zo zegt hij, dat de „chansons de geste” in de XI[e] eeuw zijn ontstaan, dat is uitspreken dat de vroegere eeuwen aan de XI[e] geen geheel gevormde gedichten hebben nagelaten, maar enkel, door toedoen van geleerde kloosterlingen, sommige denkbeelden die, wanneer het uur daar zal zijn, hun de „chansons de geste” zullen inspireren, en sommige vormen van verhaal- en van verskunst die, als de tijd zal zijn gekomen, de techniek der „chansons de geste” zullen uitmaken.” Zo moet, volgens hem, rekening worden gehouden met Bijbelverhalen, heiligenlegenden, klassieke dichtwerken, die toen algemeen werden gelezen. Maar, vervolgt hij, als men dit alles heeft opgesomd, dan is het niettemin waar dat de verschijning der „chansons de geste” ons treft op de wijze van een wonder, evenals de kruistochten en al het nieuwe dat de grote XIe eeuw heeft gebracht. Wat weten wij van de modellen die de maker van het *Chanson de Roland* vóór zich heeft gehad? „Te veronderstellen dat de dichters uit het tijdvak der Capetingers oudere Franse geschiedzangen uit de jaren van Karel de Grote en Chilperic hebben moeten navolgen, zonder verder iets nauwkeurigs te zeggen, en met reden, omtrent de geest en de vorm van die vermoede modellen.... dat is niets anders dan het probleem in de duisternis van een nevelachtig verleden verplaatsen.”

Dit zijn gulden woorden; zij waarschuwen ons tegen ijdele redeneringen, oppervlakkige gelijkstellingen, tegen het opeenstapelen van veronderstellingen, waarvan de een de ander moet schragen en dit niet kan; hoe voorzichtig men ze ook op elkaar plaatst, de blokketoren valt ineen. De echt-Franse,

---

[1]) Bédier, *o. l.*, IV, 458. Men zie voor de hierboven volgende aanhalingen en samenvattingen, *ibidem*, p. 453—464.

kritiese geest behaagt aan ons, nuchtere Hollanders, die gaarne stevige grond onder de voeten en licht om ons heen hebben.

Toch kan Bédier niet bedoeld hebben dat alle verdere onderzoek naar de oorsprong van de „chansons de geste" voor goed is uitgesloten. Ik voor mij altans geloof dat het zijn nut kan hebben zich de vraag te stellen, in welke omgeving deze gedichten moeten zijn ontstaan, en al ben ik even sterk als Bédier overtuigd dat zij het welbewuste werk zijn van één dichter, en noch de samenvoeging van vroeger onafhankelik van elkander bestaande liederen noch het rezultaat ener langzame uitbreiding van oudere gedichten, toch acht ik daarmede niet uitgesloten dat, vóór het tijdstip waarop de dichter van het *Chanson de Roland* dit werk schreef, hetzelfde onderwerp reeds in een oudere, onvolmaaktere, min of meer letterkundige vorm was behandeld. Goethe heeft het gegeven van *Faust* aan een oud volksboek ontleend; zijn tragedie is daardoor niet minder één, zij is daardoor niet minder zijn geestelik eigendom.

Ik geef mij rekenschap dat dit netelige kwesties zijn, moeielik vatbaar voor een afdoende oplossing. Het vraagstuk van de vorm der „chansons de geste" zal ons voeren tot de ongeschreven Franse volkspoëzie van vóór de XIe eeuw; door het onderzoek naar de inhoud, zullen wij buiten het gebied der Oudfranse letterkunde, tot de Latijnse litteratuur der Middeleeuwen worden geleid, waarvan ons zo weinig is overgebleven. Het zal zaak zijn met grote omzichtigheid te werk te gaan en angstvallig te vermijden al wat ons zou kunnen terugbrengen tot de methodes van het tijdvak dat door Bédier voor goed is afgesloten.

In deze mededeling bepaal ik mij tot drie gedichten die zonder twijfel tot de oudste „chansons de geste" behoren, nl. het *Chanson de Roland*, het *Chanson de Guillaume* en *Gormont et Isembart* [1]), en ik neem de beide laatste, die slechts in één

---

[1]) *Gormont et Isembart*, édité par A. Bayot („Les Classiques français du m. â.", de Mario Roques, 1914).

handschrift tot ons zijn gekomen, zó als zij voor ons liggen [1]), terwijl ik het eerste uitsluitend volgens het manuscript van Oxford citeer, dat zonder twijfel de beste tekst bevat — ook dit heeft Bédier aangetoond.

I

„Chansons de geste" en volkspoëzie.

Zoals ik reeds zeide, de bespreking van het volkslied voert ons op onzeker terrein; daarom zal ik weinig algemene beschouwingen geven en mij bij de behandeling van mijn onderwerp zoveel mogelik beperken tot het Franse volkslied; alleen voor onze eigen volkszangen zal ik hier en daar een uitzondering maken. Al is ons genre, om redenen die zo straks zullen worden vermeld, minder afwisselend dan andere, toch zou het gevaarlik zijn te generaliseren. Ter voorlichting bepaal ik mij tot de volgende opmerkingen [2]).

Een volkslied is niet een lied d o o r „het volk" gemaakt: het is het werk van een dichter met biezondere begaafdheid,

---

Larchanz (La Chançon de Willelme), herausg. von Baist (1908); *La Chançun de Guillelme*, herausg. von Suchier (1911).

La Chanson de Roland, d'après le manuscrit d'Oxford („Bibliotheca romanica").

[1]) Over de zogenaamd „kritiese" tektst van het *Chanson de Guillaume* zal ik mijn mening zeggen in de eerste aflevering van *Neophilologus*.

[2]) Ik verwijs naar enige werken, die in het vervolg met verkorte titel zullen worden aangehaald: Tiersot, *La Chanson populaire en France* (1889); Nisard, *Des Chansons populaires* (1867); Weckerlin, *La Chanson populaire* (1886); de Coussemaker, *Chants populaires des Flamands de France* (1856); Scheffler, *Die Französische Volksdichtung und Sage* (1885); John Meier, *Kunstlieder im Volksmunde* (1906); v. Liliencron, *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jht.* (1865); dezelfde, *Deutsches Leben im Volkslied aus 1530* (1884); Wirth, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* (1911); mej. dr. N. Geerts, *Over oorsprong en wezen van het volkslied* (Filologenkongres te Groningen, 1913); van Vloten, *Nederlandsche Geschiedzangen* (1864).

die boven de massa staat niet alleen door zijn talent, maar ook in ontwikkeling. De romantiese en mystiese opvatting volgens welke, in ondere beschavingstoestanden, het volk als gemeenschap letterkundige werken dichtte, heeft tans afgedaan. Wèl zijn in verreweg de meeste gevallen de naam en de persoon van de volksdichter onbekend, maar aan zijn bestaan twijfelt niemand meer. Een volkslied is evenmin altijd een lied voor het volk gemaakt. John Meier geeft verscheidene voorbeelden van verzen, vervaardigd door bekende, ja zelfs beroemde dichters, en die langzamerhand tot volksliedjes zijn geworden. Zij zijn, in muziek en in woorden, aangepast aan de smaak van het volk, in stukken gesneden, verminkt en op willekeurige wijze op nieuw in elkaar gezet. Noch de oorsprong noch de bestemming stempelt een lied tot volkszang, maar uitsluitend het milieu waar het op zijn plaats is. Volkspoëzie kan het uitgangspunt zijn van de ontwikkeling ener kunstpoëzie — dat is het geval geweest in Frankrijk —, en kan dan weder tot volkspoëzie worden — zo is het in Duitsland gegaan met die aan de Fransen ontleende kunstpoëzie [1]). De enig mogelike definitie van het volkslied is dus: een gezang dat door bepaalde eigenschappen past voor de grote massa, dat behaagt, niet aan enige, min of meer talrijke individuen met een persoonlike letterkundige smaak, maar aan een verzameling van onderling in ontwikkeling ongeveer gelijkstaande en gelijkvoelende mensen die op generlei wijze tot bewuste beoordeling van litteraire werken zijn opgeleid. Volkspoëzie is dichtkunst bestemd voor een publiek van een bepaalde kultuur, of liever niet-kultuur, en hieruit zijn al haar eigenaardigheden te verklaren. Vooral — en dit is voor ons onderzoek van belang — haar merkwaardige gelijkheid, zowel in verschillende tijden als in verschillende landen [2]). Juist omdat zij is gemaakt voor

---

1) John Meier, *o.l.*, p. XXXVI: „Dasz das volksmäszige Tagelied aus dem Tagelied des Minnesangs herausgebildet sei, wird wohl allgemein zugegeben werden".

2) Tiersot, *o. l.*, p. 347: „cet art éternellement stationnaire"; Weckerlin, *o. l.*, p. 20: „La chanson populaire reste stationnaire".

een menigte die op dezelfde hoogte van beschaving — of, zo men wil, even laag — staat als welke andere volksmassa, zullen de eisen die aan haar worden gesteld overal wonderlik overeenkomen en weinig veranderen. Naarmate het volk ontwikkelder is, zal het volkslied een gewijzigd karakter krijgen en ten slotte verdwijnen. Voorwaarden voor zijn bestaan zijn: gebrekkig volksonderwijs en ontbrekend of zeldzaam kontakt met andere mensengroepen; vandaar dat in vroegere eeuwen het volkslied een grotere rol speelde dan tegenwoordig, vandaar tevens dat het volkslied vooral op het platteland heeft gebloeid en hier en daar nog bloeit, vandaar eindelik dat het in de laatste tijden niet meer zo algemeen is als vroeger. De liedjes die tegenwoordig in de steden worden gezongen zijn iets geheel anders dan die welke, gedurende vele eeuwen, door telkens nieuwe mensengeslachten zijn herhaald.

Om dat oudere volkslied is het ons te doen, en hoe hoger wij zullen kunnen opklimmen, des te beter; immers des te dichter zullen wij naderen tot de tijd der „chansons de geste". Niet zal het ons gelukken de oudste Franse volksliederen te bereiken; de Middeleeuwen, waarin zelfs zoveel geleerde, voor lezing en studie bestemde, werken zijn verloren gegaan, hebben de voortbrengselen der populaire zangkunst nog minder zorgvuldig bewaard. Maar hier komt ons die stabiliteit van het volkslied te hulp, waarop ik heb gewezen; deze geeft ons het recht als het ware te projekteren naar een vroeger tijdvak wat de latere volksliederen ons leren omtrent hun vorm en hun eigenaardigheden. „Wanneer wij tussen het echte volkslied van de XVIe eeuw en de liedjes die uit de XIIe eeuw bewaard zijn gebleven, een verrassende gelijkenis constateren, dan mogen wij met zekerheid aannemen dat deze liedjes van de XIIe eeuw evenzeer zouden gelijken op andere uit de X^e of de IXe eeuw, als wij die overhadden" [1]). Zo hebben trouwens allen

---

[1]) v. Liliencron, *Deutsches Leben*, p. XIII. Cf. Tiersot, *o. l.*, p. 45: „Dès le XVe siècle la chanson populaire ressemble exactement et définitivement à ce qu'elle est aujourd'hui".

gedaan die zich van de oudste volkspoëzie een denkbeeld hebben willen vormen.

Dat er, in Frankrijk, reeds zeer vroeg volksliederen hebben bestaan, is a priori waarschijnlik en wordt door vele getuigenissen bevestigd, vooral door besluiten van concilies die te keer gingen tegen deze soort van litteratuur, waaraan de kerk zich stootte. Men heeft de zekerheid dat van af de VIe eeuw dansliedjes werden gezongen [1]), maar eerst uit de XVe eeuw zijn volksliederen tot ons gekomen. En ook uit de XVIe eeuw; de Renaissance maakte een scherpe breuk tussen geletterd en ongeletterd publiek, en deze afscheiding kwam aan het volkslied ten goede; het volk moest zich bepalen tot het enige genre dat binnen zijn bereik lag [2]). Nog op een andere wijze laat zich aantonen dat vóór de XIe eeuw volksliedjes in het Frans zijn gezongen: de Franse kunstlyriek — ik zeide het reeds in een ander verband — veronderstelt het bestaan van een oudere volkspoëzie.

Wat zijn de kenmerken van deze oude dichtkunst van het volk? Ziedaar de vraag die wij tans gaan beantwoorden.

In de eerste plaats constateren wij dat alle volkspoëzie g e z o n g e n poëzie is. De tekst en de melodie vormen één geheel; als het volk een gedicht aanneemt, dan bekommert het zich minder om de tekst dan om de muziek. Deze is eenvoudig en al even weinig veranderlik als de woorden zelf [3]). Kenmerkend is ook de koepletvorm, en Jeanroy en Tiersot zijn, onafhankelik van elkaar en langs verschillende wegen, tot de konkluzie gekomen dat de oudste strofen waarschijnlik uit één of

[1]) Jeanroy, in Petit de Julleville, *Histoire de la langue et de la littér. françaises*, I. 346; Gröber, *Zur Volkskunde aus Concilbeschlüssen und Capitularien* (1893), en *Grundriss der roman. Philol.*, II, 444.

[2]) Ten onrechte zegt dan ook Weckerlin, *o. l.*, p. 15: „C'est au XVe et au XVIe s. que la chanson populaire prend son essor".

[3]) v. Liliencron, *o. l.*, p. XIII: „Auch an den Formen der Dichtung hält der Volksgesang beharrlich fest und es genügen ihm wenige und schlichte Formen des Gesanges".

twee verzen hebben bestaan [1]). Trouwens tot op onze tijd worden er liederen gezongen gevormd door de eindeloze opvolging van eenzelfde muzikale formule [2]). Tiersot geeft, als voorbeeld van koepletten van één vers, het lied *Il y a sept ans que la belle Ise est morte* [3]), en, van twee verzen, *La Péronelle* [4]).

Dit zijn twee verhalende volksliederen; daarnaast hebben dansliederen en satiriese gedichten bestaan, maar in het verband van onze studie hebben alleen de eerste belang. Tiersot noemt ze „complaintes", anderen „ballades" of „romances"; het zijn sombere, ernstige gedichten, en daarom is „complainte" een goed gekozen naam voor deze zangen, een naam trouwens die nog leeft [5]). Littré omschrijft deze term met „chanson populaire sur quelque événement tragique ou sur une légende de dévotion". De volkszanger, dwalende door de kleine steden en op het platteland, draagt ze voor op de kermissen en jaarmarkten; hij heeft een repertoire van liederen die hij verkoopt in gedrukte boekjes, en hij draagt een instrument, meestal een viool, waarop hij zijn zang begeleidt [6]). De oudste en ook nu nog talrijkste „complaintes" behandelen een godsdienstig onderwerp, meestal de Lijdensgeschiedenis; uit de vroegste tijden zijn ons dan ook alleen gewijde „complaintes" overgebleven, een gedicht op de Passie van Christus en een heiligenleven, het *Vie de saint Léger*. Als men bedenkt hoe lang de Italiaanse schilderkunst geteerd heeft op onderwerpen uit

[1]) Jeanroy, *Les Origines de la poésie lyrique en France*, p. 105: „Le vers semble être la forme élémentaire du couplet"; p. 385: „il aurait donc existé en latin vulgaire de très courtes pièces composées en réalité d'un seul vers"; p. 382: „La poésie populaire, soit en latin, soit en roman, a dû posséder des strophes de deux, puis de trois, puis de quatre longs vers....; p. 384.... ce couplet de deux longs vers... qui a dû être une des formes primitives de la poésie populaire romane". Cf. Tiersot, *o. l.*, p. 324.

[2]) Tiersot, *o. l.*, p. 410.

[3]) *Ibidem*, p. 23.

[4]) *Ibidem*, p. 12. Ook in Paris, *Chansons du XVe siècle* (1875), p. 41.

[5]) Tiersot, *o. l.*, p. 6.

[6]) *Ibidem*, p. 5.

het Oude en Nieuwe Testament, kan het ons niet verwonderen dat ook hier deze bron zo rijk is gebleken. Te minder omdat de melodieën altans voor een deel navolgingen zijn van het liturgiese (Gregoriaanse) kerkgezang, de „plain-chant"; het grootste deel der wijzen van de „complaintes" zijn geïnspireerd door kerkelike muziek, of zelfs navolgingen ervan; ja, van sommige is de melodie niet anders dan het kerkgezang zelf [1]). De muziek is dikwijls eenvoudig een soort van melodiese formule, een melopee, altijddoor herhaald in mineur. In de profane „complaintes", en ook in de godsdienstige, blijft zij niet ongewijzigd: de lijnen worden duideliker, er komt meer symmetrie, en ook de versificatie is er iets ingewikkelder. Zo bijv. in het gedicht van *Jean Renaud* [2]), waarvan men heeft gezegd: „Ce que le *Roland* est à l'épopée médiévale de la France, on peut dire que *le Roi Renaud* l'est justement à son romancéro populaire....". Het is een gedicht van misschien Skandinaviese oorsprong, maar, volgens Doncieux [3]), „ce par quoi cette chanson est vraiment admirable, et qui lui appartient en propre, c'est la beauté achevée d'un art quasi classique: la simplicité forte de l'expression, une vision nette et juste des choses, une façon de les peindre efficace et rapide; avec cela, la belle ordonnance du sujet, l'exacte liaison des parties, l'équilibre du dialogue et du récit, la gradation savante des effets, enfin toutes ces qualités de composition et de style, qui ont coutume d'imprimer aux ouvrages d'esprit je ne sais quoi de définitif et d'universel... C'est elle qu'on renommera toujours comme le joyau incontesté de notre poésie populaire". Het is jammer dat ik u de muziek niet kan doen horen. Zij begint, ernstig als een kerkgezang, zonder stijfheid toch, en wordt van koeplet tot koeplet herhaald, noot voor noot; tegen het einde komt een nieuwe melodie voor de twee strofen waarin Renaud's vrouw haar laatste klacht uit en sterft; daardoor krijgt het gedicht een geheel onverwacht en treffend besluit.

---

[1]) *Ibidem*, p. 10, 27 en 32.

[2]) *Ibidem*, p. 14. Cf. *Romania*, XXIX, 219.

[3]) *Ibidem*, p. 255.

Doch vooral op de eentonige melopee moet onze aandacht gevestigd blijven. Alleen komen soms aan het slot der versregels muziekale ornementen, cadencen voor, of wordt de stem op de laatste noot aangehouden; en ook worden de koepletten wel eens besloten door refreinen, doch deze behoren oorspronkelik niet bij de „complainte", maar bij het danslied: het zijn de door het koor gezongen verzen, die volgen op elke door de solist gezongen strofe.

Wat nu de ouderdom der ongewijde „complaintes" betreft, die kunnen wij alleen door redenering benaderen. Volgens v. Liliencron is elke volkspoëzie oorspronkelik epies: in de oudste tijden heeft trouwens, volgens hem, de gehele dichtkunst een epies karakter [1]), maar tot zulke algemeenheden behoeven wij ons niet te bepalen. Immers, er zijn ons een niet onbelangrijk getal verhalende gedichten overgebleven, voor een deel met de muziek, die veel overeenkomst met de „complaintes" vertonen en die bekend zijn o. a. onder de naam „chansons de toile". Door hun romantiese inhoud gelijken zij op vele populaire liederen die wij bezitten [2]). Het zijn kleine liefdedrama's en de wijze van beminnen en bemind worden is dezelfde als in de „chansons de geste" [3]). Zij hebben, in opzet en biezonderheden, veel trekken gemeen met de volksliederen. En wat de muziek betreft, daarover verschillen de meningen: Tiersot noemt haar zeer verschillend van die der „complaintes" [4]); daarentegen heeft Schläger door een nauwkeurig onderzoek vastgesteld, dat de vormen der „chansons de toile" kunnen worden herleid tot strofen gezongen op éénzelfde,

---

[1]) V. Liliencron, *Deutsches Leben*, p. LVIII. Cf, p. XXXII: „....etwas von dem epischen Wesen.... welches zum Lebensblut aller Volkspoesie gehört, und welches wir bis in das kleinste Liebeslied verfolgen werden".

[2]) Tiersot, *o. l.*, p. 11.

[3]) Jeanroy, in Petit de Julleville, *o. l.*, 1, 351. In zijn *Origines*, p. 227, meende hij dat de opvatting der liefde in de „chansons de toile" een navolging is van die der „chansons de geste", maar in het later geschreven, hierboven aangehaalde artikel drukt hij zich voorzichtiger uit.

[4]) Tiersot, *o. l.*, p. 413.

voor elk vers herhaalde, melodie, die door een refrein wordt gevolgd, waardoor wij naderen tot de vorm van het bovenvermelde *Il y a sept ans que la belle Ise est morte* [1]). Hoewel nu, volgens Schläger, deze vorm zó eenvoudig is dat hij eigenlik altijd opnieuw weer kon worden bedacht, zou het ook mogelik zijn dat wij in die vorm een aanwijzing hadden voor de verwantschap tussen de „chansons de toile" en de „complaintes", en dan zouden de eerste in zekere zin het tastbaar bewijs leveren voor het bestaan van „complaintes" in de vroegste tijden der Franse letterkunde.

De eentonigheid die, min of meer, de muziek van alle volksliederen kenmerkt, is ook eigen aan de tekst. De zucht naar verandering en afwisseling, het verlangen naar iets nieuws neemt toe met de ontwikkeling van het individu; dit lijkt mij één der oorzaken van die herhalingen van dezelfde woorden en verzen; en een andere zoek ik hierin dat zij een uitnemend hulpmiddel voor het geheugen vormen [2]). Allen die het volkslied hebben bestudeerd, hebben op die voorliefde gewezen voor wat Jeanroy noemt het „parallelisme" [3]). In de dialoog worden vaak zelfs, bij het antwoord op een vraag, de termen van de vraag woordelik herhaald [4]). Zeer dikwijls kan men een volkslied herkennen aan het eigenaardige begin, waarbij het publiek wordt uitgenodigd te luisteren: „Ecoutez tous, petits et

---

[1]) G. Schläger, *Ueber Musik und Strophenbau der Franz. Romanzen* (in „Forschungen zur roman. Philologie, Festgabe für Hermann Suchier", 1900), p. 30 en 43.

[2]) Duidelijk spreekt die bedoeling uit het herhalen van de eindregel van een strofe, als beginvers van de volgende (bijv. Leroux de Lincy, *Recueil de Chants historiques*, II, 287) of altans in de loop ervan (bijv. Van Vloten, *o. l.*, I. 244).

[3]) Jeanroy, *Origines*, p. 415: „...Le principe qui nous paraît être le fondement même de la poésie populaire, celui de parallélisme". Cf. du Méril, *Poésies latines antérieures au XIIe siècle* (1843), p. 250, n. 6: „ces répétitions sont, comme on sait, un des caractères de la poésie populaire". Vergelijk p. 264, n. 3.

[4]) Bijvoorbeeld in *Het daghet in den Oosten*, koeplet 2—4 (Verwijs, *Bloemlezing uit Middelnederlandsche Dichters*, III, 134).

grands" [1]), „Wildi horen een goet nieu liet" [2]); elke bundel van populaire gedichten levert rijkelik voorbeelden.

De stijl is kort en afgebroken; het verband tussen de zinnen moet vaak door de hoorder worden gelegd, daar voegwoorden ontbreken; beeldspraak is zo goed als onbekend.

In overeenstemming met de neigingen van het publiek waarvoor zij bestemd zijn, is ook wat men noemt hun „dramaties" karakter, dat zich openbaart in voorliefde voor de dialoog, ten koste van het verhaal. Niet om een logiese, in alle opzichten bevredigende, uiteenzetting van feiten is het te doen, maar om de levendige voorstelling van een tafereel dat de verbeelding der hoorders treft. Vandaar die bruuske overgangen, het verzwijgen van wat tussen de hoofdmomenten van de handeling ligt, het even aanduiden van een stemming of van een gebeurtenis. Het volk vraagt geen verklaringen: wij, die daaraan behoefte hebben, vinden de volksteksten vaak duister [3]).

Meer nog dan door deze speciale eigenaardigheden, krijgt het volkslied een stempel door zijn onpersoonlikheid, de afwezigheid van alle individualiteit. Terwijl de kunstdichter er juist naar streeft zijn innigste en eigenste gevoelens en gewaarwordingen te geven, is de volksdichter, in denken en gevoelen, één met de massa. Bij de schildering van personen en situatieën zoekt hij het typiese en algemene [4]); het volkslied weerspiegelt de stemming en de geest van een veelheid, niet van de enkeling.

Wij willen nu nagaan op welke punten de „chansons de

---

[1]) Tiersot, *o. l.*, p. 9.

[2]) Verwijs, *o. l.*, p. 138.

[3]) v. Liliencron, *o. l.*, p. LXVIII: „Wie sich im Volkslied überhaupt und überall die Neigung zu dramatischer Entwickelung des Stoffes und darum auch zur Form der Wechselrede zeigt". Cf. Jeanroy, *o. l.*, p. 393: „Ces chansons de danse étaient éminemment dramatiques: elles l'étaient d'abord par leurs façons brusques de mettre en scène des personnages et la suppression presque complète de la narration au profit du dialogue". Dit overwegen van de dialoog is trouwens een kenmerk van alle volkstaal; zie Wunderlich, *Unsere Umgangssprache*, p. 252. Een goed voorbeeld van het overspringen van tussenliggende gebeurtenissen geeft een der liederen bij de Coussemaker, *o. l.*, p. 201 (vgl. de noot).

[4]) Wirth, *o. l.*, p. 16.

geste", in vorm en karakter, met de volkspoëzie overeenkomen en waarin zij ervan verschillen.

De „chansons de geste" werden, zo al niet gezongen, dan toch op een bepaalde melodie gereciteerd. Zij bestaan uit koepletten van ongelijke lengte — er zijn er van drie en er zijn er van 546 verzen, maar het gemiddelde aantal in het *Chanson de Roland*, is van twaalf tot vijftien — die assoneren, d. w. z. dezelfde klinker hebben in de laatste syllabe van het vers. De regels hebben onderling weinig verband en vormen dus een min of meer streng afgesloten eenheid. De weinige gegevens die wij bezitten omtrent de muziek der „chansons de geste" wijzen erop dat òf elk vers afzonderlik òf elke twee verzen gezongen werden op dezelfde melodie [1]); zoals wij zagen, is deze groepering zeer gewoon bij het volkslied. Elk koeplet („laisse") zou dan overeenkomen met de opbouw van een volkslied als *Il y a sept ans que la belle Ise est morte*, of als *La Péronelle*, en het gehele gedicht zou, wat de muziek betreft, uit een reeks dergelijke liederen zijn samengesteld. Schläger heeft aangetoond dat, ook bij de „chansons de toile", zulke ongelijke strofen niet geheel onbekend zijn [2]), en, volgens hem, wijst dit op recitatief, niet op zang; zo zou dus de muziekale vorm van dit genre ons zeer dicht doen naderen tot die van het „chanson de geste". Want ook hierin is het refrein, dat in de „chansons de toile" algemeen is, niet geheel afwezig. In *Gormont et Isembart* treft men een vierregelig koeplet aan [3]) dat, gedurende een deel van het gedicht, tussen de „laisses" is geplaatst [4]). In het *Chanson de Guillaume* wordt, op onregelmatige wijze, vóór of achter sommige laisses een korter vers ingelast dat luidt *Lundi au soir* of *Jeudi au soir* of *Ce fut un mercredi*. De uitgevers van het gedicht hebben op allerlei wijzen gepoogd

[1]) Appel, *Zur Metrik der Sancta Fides*, in „Mélanges Chabaneau" (1907), p. 200.

[2]) Schläger, *o. l.*, p. 15 en 37.

[3]) Misschien zijn er twee; zie Bayot, *o. l.*, p. VII.

[4]) Volgens Gaston Paris (*Romania*, XXXI, 445) is dit koeplet niet een eigenlijk refrein, daar het in nauw verband staat tot de inhoud van de passage waarin het voorkomt.

deze dagbepalingen in verband te brengen met het verhaal zelf; ik ben van mening dat hun dit niet is gelukt [1]). In het *Chanson de Roland* eindigt elke laisse met de klanken *Aoi*, die, volgens Tiersot, alleen muziekale betekenis hebben [2]). En eindelik staat in een aantal „chansons de geste", en in *Aucassin et Nicolete* aan het eind van elk koeplet waardoor de prozatekst wordt afgewisseld, een kort vers dat het slot van de strofe aangeeft.

Men mag dus veronderstellen dat de wijze van voordragen der „chansons de geste" veel geleek op die van sommige volksliederen. Gaan wij tans na in hoeverre de stijl en de verhaaltrant dezer beide dichtsoorten met elkander overeenkomen. De taal der „chansons de geste" is sober; beeldspraak en vergelijkingen zijn zeldzaam; in *Gormont et Isembart* en in het *Chanson de Roland* komt éénmaal een vergelijking voor, en wel dezelfde: *Si cum li cerfs s'en vait devant les chiens, Devant Rollant li s'en fuient paiens* (Rol., vs. 1874), *Si cum li cers se fuit la lande, Si s'enfuirent ces d'Irlande* (Gormont, vs. 609) [3]). De zinnen zijn bijna alle gecoördineerd. G. Paris zegt, naar aanleiding van de *Voyage de Charlemagne* [4]): „Le style frappe irrésistiblement par son caractère archaïque tout lecteur habitué à notre ancienne langue: il présente au plus haut degré cette élégance concise, même elliptique, cette allure saccadée, cette absence de transitions, et en même temps cette extrême précision des termes et ce réalisme dans le détail qui donnent tant de grâce et d'originalité aux monuments les plus anciens de notre poésie nationale. Il offre souvent des obscurités, qui ne tiennent pas toutes à l'altération du texte ni à notre connaissance imparfaite de l'ancienne langue". Men ziet, het is alsof men een

---

[1]) Men zie mijn hierboven aangekondigd onderzoek over de tekst van het *Chanson de Guillaume*.

[2]) Tiersot, *o. l.*, p. 411.

[3]) Vgl. *Cligés*, vs. 2442: *La nes s'an cort*
Assez plus tost que cers qui fuit....
4932: *Plus tost que cers qui ot les glais*
Des chiens qui après lui glatissent....

[4]) *Romania*, IX 48.

beschrijving leest van de stijl van het volkslied, waarin ook overgangen ontbreken en die ook nuchter is.

Kenmerkend voor de vorm der „chansons de geste" zijn, evenals voor het volkslied, de letterlike herhalingen. Niet alleen worden dezelfde gebeurtenissen in gelijke termen beschreven, zodat een boodschapper zijn mededeling in juist dezelfde bewoordingen kleedt als waarin hij ze heeft ontvangen, maar het is ook zeer gewoon dat hetzelfde voorval in twee of meer op elkander volgende „laisses" wordt verhaald, weliswaar met telkens nieuwe biezonderheden, maar toch ook met steeds terugkerende vermelding van bekende feiten. Interessante voorbeelden van deze „balladenstijl" levert het *Chanson de Guillaume*; men heeft ze trouwens ook in andere „chansons de geste" voor het grijpen [1]). Het debuteren met een verzoek om de aandacht van het publiek, is bij de schrijvers der geschiedzangen eveneens de gewoonte.

De voorliefde voor de gesprekvorm blijkt wel het best uit het feit dat, in het *Chanson de Guillaume*, 834 van de 1983 verzen der uitgave van Suchier woorden bevatten die door de personen van het verhaal worden gesproken [2]). Tussenschakels van het verhaal worden weggelaten, verklaringen blijven achterwege, en ook hierin toont zich de verwantschap van het „chanson de geste" met de volkspoëzie.

Met de folklore heeft het, niet alleen in uiterlikheden, zoals bijvoorbeeld de alliteratie in de namen [3]), maar ook door gemeenschappelike thema's veel gemeen, afgezien nog van het steeds toenemend opnemen van eigenlike volksverhalen. Het is zeker geen toeval dat, volgens het *Chanson de Roland*, Karel de Grote juist zeven jaar in Spanje was geweest, ter-

[1]) *Chanson de Guillaume*, vs. 622 en vlgg. Cf. Tobler, *Ueber das volksthümliche Epos der Franzosen* („Zeitschr. f. Völkerpsychol. u. Sprachwiss.", IV (1866), 159). Een treffend voorbeeld vindt men ook in *Aymeri de Narbonne*, vs. 332—540.

[2]) Uitgave Suchier, p. XXXI.

[3]) In de *Contes* van Perrault vind ik, ze vluchtig doorbladerend: „Gracieuse et Grognon", „La Belle et la Bête"; in het *Chanson de Roland* „Basan et Basilie" (vs. 208, 490), „Gerer et Gerin" (vs. 174).

wijl hij er in werkelikheid slechts enige maanden had vertoefd; zeven toch is in de volksliederen een soort heilig getal [1]). De plotselinge dood van Aude (*Roland*, vs. 3723), na het vernemen van de dood van haar verloofde, roept ons het sterven van de vrouw van Jean Renaud te binnen; het is, dunkt mij, onnodig in deze episode een herinnering te zien aan een analoog sterfgeval ener koningin van Schotland, in het jaar 1093 [2]). De strijd tussen vader en zoon in *Gormont et Isembart* doet denken aan het oude Hildebrandslied; daar direkte ontlening onwaarschijnlik is, hebben wij hierin een gegeven der volkspoëzie te zien.

Aan het volkslied herinnert ons ook het gebrek aan nauwkeurigheid der „chansons de geste" in het vermelden van aardrijkskundige en historiese namen en feiten; al te veel heeft men hierbij fouten van latere kopisten verondersteld. In het *Chanson de Roland* zegt, van twee elkander opvolgende „laisses", de eerste *Com je serai en Loun* [d. i. Laon], vs. 2910, en de tweede *Cum jo serai a Eis* [d. i. Aix], vs. 2917. Het *Chanson de Guillaume* vermeldt als residentie van Willem eerst Barcelona, later Orange. De namen van Sarraceense aanvoerders worden uit de Bijbel en van elders bijeengezocht of verzonnen [3]); die van historiese personen worden gemoderniseerd. Gormont is een „Arabi", aanvoerder van „Sarracenen" en „empereur de Leutiz" [d. i. van de Wilzen] [4]).

Maar de indruk van volkspoëzie krijgen wij, bij het lezen van „chansons de geste", bovenal door de voorliefde der dichters voor vaste types; ook in dit opzicht gaan de oudste en vooral het *Chanson de Roland* minder ver dan de latere, maar toch is ook hier de achtergrond van de handeling overal

---

[1]) Tiersot, *o. l.*, p. 17, 20 en 23.

[2]) Zie Tavernier, in *Zeitschr. f. roman. Philol.*, XXXVIII, 412. Hij wijst er zelf op dat het bericht van de kronieken — waarvan één een tijdsruimte van drie dagen laat verlopen tussen het vernemen der treurmare en de dood der koningin, die bovendien reeds een half jaar bedlegerig was geweest — opgesierd is.

[3]) *Grundriss der roman. Philol.*, II, 472.

[4]) Bédier, *o. l.*, IV, 47.

dezelfde: de Sarracenen zijn minderwaardige wezens, niets lijkt meer op de beschrijving van een gevecht dan die van een ander gevecht. De individualiteit van de dichters is nergens te bespeuren; de meesten zijn trouwens zelfs niet bij name bekend.

II.

Tegenstrijdigheid tussen vorm en inhoud der „chansons de geste".

Zeer verbaasd nu zal iemand zijn die van het *Chanson de Roland* alleen de bovenstaande karakteristiek heeft vernomen, wanneer hij daarna de onvergelijkelik schone analyse leest die Bédier van dit gedicht heeft gegeven. Hij verwacht een naïef eenvoudig verhaal van uiterlike gebeurtenissen, en vindt de volkomen gave, diepzinnige ontleding van een zielkundig probleem. Het *Chanson de Roland* bevat, in de lijst van een oorlog van Karel de Grote tegen de Sarracenen, de psychologies juiste uiteenzetting van het konflikt van twee verschillende, maar even sympathieke karakters, Roland en Olivier. En als gemelde lezer het onderzoek van Bédier voortzet, dan ontdekt hij, in de beschrijving van de rol en de persoon van Ganelon, een even delikate kunst: Ganelon lijkt heel weinig op de „verrader" uit het volksdrama; het streven van de dichter is eerder ons hem sympathiek te maken ondanks het verraad dat hij pleegt en dat tot op zekere hoogte is te verontschuldigen. Zelfs het *Chanson de Guillaume*, dat in samenstelling zoveel lager staat, is veel meer dan de beschrijving van een reeks gevechten. Het middelpunt van de handeling wordt gevormd door het strijden en sterven van Vivien, Willem's neef; deze vecht niet uit plezier om te vechten, maar om trouw te blijven aan een ideële plicht; hij valt voor een nobel levensbeginsel; in de taferelen van Vivien's worsteling met de overmachtige vijanden heeft de dichter zijn hoogste kunst tot uitdrukking

gebracht. En een andere edele schepping is de figuur van Willem's gemalin Guibourc, die niet alleen de tedere echtgenote, maar ook de steun is van haar man: het type der Franse vrouw, actief, intelligent, vindingrijk, krachtig, en toch steeds vrouw, met haar man medelevende, delende in zijn werk. Ten slotte, ook in *Gormont et Isembart* zijn de strijders niet maar brute vechtmachines; de dichter heeft kans gezien ons voor alle personen, vriend en vijand, belangstelling en genegenheid in te boezemen, en nog het meest voor de hoofdpersoon, Isembart, de renegaat die Frankrijk niet kan vergeten, Frankrijk dat hij heeft moeten verlaten na een onverdiende verbanning; die de Sarracenenkoning bij wie hij een onderkomen heeft gevonden, als een vriend en makker bijstaat, en die, als hij in de strijd valt, zijn zonden belijdt.

Vanwaar die tegenstelling tussen de kinderlike vorm en de diepzinnige inhoud? Met een beroep op de vroege tijd waarin deze gedichten zijn gemaakt kan men ter verklaring niet volstaan: in andere gelijktijdige gedichten, bijvoorbeeld het *Vie de saint Brendan*, treft men geen eigenaardigheden van het volkslied aan. En wordt men niet geplaatst vóór dit dilemma: òf de oudste „chansons de geste" zijn het werk van jongleurs — „les jongleurs presque illettrés du XIIe siècle" [1] —, maar hoe kwamen die aan zulk een hoge kunst? òf onze gedichten zijn door meerontwikkelden gemaakt, maar waarom drukten die zich in zulk een onbeholpen vorm uit?

Er zijn nog andere verschillen tussen de geest van de „chanson de geste" en die van het volkslied. En het dilemma dat ik stelde, zou ik aldus willen uitbreiden. Indien mannen die in denken en gevoelen één met het volk waren, de makers van de „chansons de geste" zijn geweest, hoe is dan te verklaren:

1. Niet dat deze getuigen van een zeldzaam dichterlike visie, maar wèl dat het zwaartepunt van het verhaal niet in het uiterlike gebeuren, maar in de ziel van de personen ligt. Het volkslied is wel het minst diepzinnige genre dat bestaat; ontleding van het gemoed is alleen mogelik in bewuste kunst.

[1]) Bédier, *o. l.*, II, 357.

2. Dat de „chansons de geste” geschiedzangen zijn. De combinatie van volkslied en geschiedenis is zeldzaam. Weliswaar bezingt het volk soms contemporaine gebeurtenissen, maar als zijn liederen blijven leven, dan worden deze „romances”, d. i. dan verliezen zij hun histories karakter [1]). Tiersot zegt: „On peut presque poser en principe que la chanson historique n'existe pas dans la tradition populaire” [2]). Al beperkt men daarentegen nog zozeer het historiese element der „chansons de geste”, en al schrijft men het voortbestaan van geschiedkundige namen en feiten toe aan plaatselike legenden of mededelingen van kloosterlingen, daarmede is niet verklaard dat de dichters ervan bedoelden geschiedenis te schrijven. Zij beroepen zich vaak op de „geste” [3]), en al zijn die verwijzingen ook nog zo fantasties, al betreffen zij biezonderheden die men in kronieken zeker tevergeefs zou zoeken, toch getuigen zij dat de „attitude d'esprit” van de maker van een „chanson de geste” geenszins dezelfde is als die van de dichter van een volkslied.

3. Dat de geest der „chansons de geste” tegelijk militair is en klerikaal: gevechten wisselen af met gebeden, Karel de Grote en Roland zijn heiligen, die onder Godes biezondere hoede staan. Men moge al veronderstellen dat kloosterlingen het schrijven van „chansons de geste” hebben aangemoedigd en ze als het ware hebben geïnspireerd, is het te verwachten dat profane dichters zich zó geheel in de gevoels- en gedachtesfeer van de mannen der Kerk zouden hebben kunnen verplaatsen, dat zij aan hun werk zulk een gewijd karakter konden geven?

---

[1]) v. Liliencron, *o. l.*, p. XXXVII: „Da [nl. in een door hem vermeld Duits gedicht] zeigt sich der Uebergang eines seinem Ursprung nach geschichtlichen Liedes in eine Romanze”.

[2]) Tiersot, *o. l.*, p. 36.

[3]) Zie het „Chanson de Roland”: vs. 1685, 2095 (*en dit la geste*), 3742 (*il est escrit en l'anciene geste*), 4002 (*Ci falt la geste*), 3262 (*Geste Francor*). In „Gormont et Isembart” vinden wij: vs. 146 (*cen dit la geste a saint Denise*), 330 (*cen dit la geste a saint Richier*), 418 (*cen dit la geste*).

4. Dat het „chansons de geste” de drager is van de nationale gedachte, de poëtiese verheerliking van de strijd tegen de Islam en van de ridderschap die in de XIe eeuw tussen de eersten van het volk een band ging slaan. Wèl kan het besef der volkseenheid leven voor de grote massa, maar deze als het ware te objektiveren, dat kan alleen hij die in ontwikkeling boven het volk staat.

En ziehier de andere zijde van het dilémma.

Indien, zoals men waarschijnlik heeft gemaakt, het *Chanson de Roland* is geschreven, niet door een simpele jongleur, maar door een kerkvorst, hoe kon deze dan genoegen nemen met een zó onwetenschappelike behandeling der geschiedenis, met die zeven jaren van Karels verblijf in Spanje, met al die verzonnen namen? „Le genre resta, comme il avait été à l'origine, éminemment populaire. Nous en avons non seulement des preuves extérieures, mais, pour ainsi dire, des preuves intérieures, offertes par la nature de l'information, le goût littéraire, le tour d'esprit, qu'accusent la plupart des chansons... On ne peut nier que les chansons de geste soient filles d'imaginations simples... Le bouffon se mêle au sérieux, le grotesque au tragique... Il s'y retrouve les façons de penser et de s'exprimer qui sont propres aux petites gens” [1]).

De oplossing dezer tegenstrijdigheid, waartoe wij als het ware gedrongen schijnen te worden, zou, dunkt mij, in deze richting kunnen worden gezocht: men kan nagaan of er, vóór het „chanson de geste”, dus vóór de XIe eeuw, letterkundige werken bestonden waarin die uitingen van een hoger geestesleven die wij daareven hebben opgesomd, zo niet alle dan toch voor een deel, reeds verbonden waren met de naïeve vorm van het volksgezang, en waarin die vereniging gemakkeliker zou zijn te verklaren dan in de „chansons de geste”. Als wij dan tussen die oudere gedichten en deze laatste enig verband konden leggen, dan zouden wij daarmede altans iets hebben gewonnen.

---

[1]) Faral, *Les Jongleurs en France au m. â.* (1910), p. 196.

III.

„Chansons de geste" en Latijnse historieliederen.

Ik wil dan de aandacht vestigen op enige Latijnse historiese liederen die reeds vaak de belangstelling der geleerden hebben getrokken en meer dan eens zijn gedrukt. Zij dagtekenen uit de IXe en X^e^ eeuw, en het is zeker geen toeval dat zij juist in die tijd talrijk zijn: dit zijn eeuwen van voortdurende strijd en politieke veranderingen. Het krachtig staatsverband door Karel de Grote gevestigd, verslapt onder zijn opvolgers die, voor een meest kortstondig machtbezit, moeten vechten tegen eigen broeders soms en tegen ongelovigen en barbaren. Onder die strijd van de volken van West-Europa, onderling en tegen vijanden van buiten, vormt zich langzamerhand de eenheid van de delen; de Franse natie wordt geboren [1]. Zulk een tijd nu moest biezonder geschikt zijn om dichters te inspireren; zo is in Duitsland de XVIe eeuw meer dan andere tijdvakken rijk aan historiese liederen. De verzameling die v. Liliencron [2]) daarvan heeft gemaakt, telt vijf liederen uit de tweede helft van de XIIIe eeuw, zes en dertig uit de XIVe, drie en vijftig uit de eerste, en honderd negen en twintig uit de tweede helft van de XVe eeuw, en eindelik vier honderd en twee uit de jaren 1500—1554. Ook al houdt men rekening met de waarschijnlikheid dat uit vroegere tijd meer is verloren gegaan dan uit latere, toch blijkt wel dat, in tijden van intensief politiek leven, het aantal liederen is toegenomen. De bundels historieliederen van Leroux de Lincy en van Van Vloten [3])
brengen ons tot dezelfde konkluzie.

Van de Latijnse historieliederen wil ik er drie enigszins uitvoerig bespreken. Zij zijn uit de tijd van Karel de Grote en daarna. Misschien zijn er ondere geweest; men heeft zelfs het

---

[1]) Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande*, III, 121; Gautier, *La Chevalerie*, p. 57.

[2]) v. Liliencron, *Deutsches Leben*, p. XXXII en XXXIII.

[3]) Zie hierboven, p. 467, n. 3, en p. 474, n. 2.

bestaan van een lied op een expeditie van Childebert I naar Spanje willen bewijzen [1]).

De Pippini regis victoria Avarica [2]).

1. *O Christus, die alle volkeren hebt gemaakt tot kinderen Gods, gij hebt aarde, bronnen, rivieren, bergen en de mens gevormd en de Avaren in de laatste tijd bekeerd.* 2. *Van oudsher deden zij veel kwaad: zij verwoestten de heiligdommen Gods en kloosters, gouden, zilveren en lemen wijvaten.* 3. *Zij bezoedelden het heilige kleed van het allerheiligste altaar, en de linnen gewaden van priesters en nonnen zijn, op last van de duivel, [door hen] aan hun vrouwen gegeven.* 4 *God zond de Heilige Petrus, de eerste apostel, te hulp aan Pepijn, de zoon van de grote vorst, om hem te begeleiden, hem en de schaar der Franken.* 5. *Pepijn, de koning omgord met de kracht Gods, de Katholieke koning, sloeg zijn kamp op aan de oever van de witte (?) stroom, de Donau, van alle kanten een kring van versterkingen makende tegen de vijanden.* 6. *Unguimeri, uit het geslacht der Avaren, zeer bevreesd, zeide tot de koning zeer luid en tot diens vrouw Catuna, de vermaledijde echtgenote: »O Cagan, gij zijt verloren,* 7. *Uw rijk is uit, gij zult niet langer regeren, Uw gebied is reeds lang aan de Kristenen gegeven, verwonnen door Pepijn, de Katholieke koning.* 8. *Koning Pepijn nadert met een sterk leger om Uw gebied te bezetten en het volk uit te plunderen en versterkingen te plaatsen op bergen, in bossen en op heuvels (?).* 9. *Neem snel en draag met U mede rijke geschenken: vereer des konings scepter, om nog een weinig te kunnen leven: bied hem goud en edelgesteenten aan, opdat hij U niet dode".*

---

[1]) Lenormant in *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, 1e série, I, 321.

[2]) Dümmler, *Poetae latini aevi Carolingi*, I, 116. Een metriese vertaling van P. von Winterfeld vindt men in *Herrigs Archiv*, CXIV, 53.

10. *Koning Cagan, [dit] vernemende, zeer verschrikt, snel een muilezel bestijgende met de aanzienlikste Tarcani* [1]*, is de koning gaan vereren en met geschenken gaan verzoenen.* 11. *Zeggende tot de koning: „Gegroet, o vorst, wees onze heer, mijn rijk geef ik U over met grashalmen en bladeren, mijn bossen, bergen en heuvels met alles wat erop geboren wordt.* 12. *Neem onze kinderen met U mede: zij gehoorzamen U gewillig (?), spaar de aanzienliken niet, laat Uw troepen teruggaan (?), wij leveren U onze nekken en ons kroost".* 13. *Laten wij, de getrouwe Kristenen, Gode danken, die de macht des konings over het rijk der Avaren heeft bevestigd en hem de overwinning heeft gegeven over de Heidenen.* 14. *Leve, leve koning Pepijn, in de vreze des Heren, moge hij tot in lengte van dagen regeren en zonen voortbrengen die zijn bezittingen gedurende zijn leven en na zijn dood mogen bewaren,* 15. *Hij die een groot, wijd, oppermachtig rijk heeft gesticht, welk rijk der aarde tot nu toe noch keizer noch heidenen hebben gemaakt (?) maar de genade Gods. Eeuwige ere zij gebracht aan de Vader en de Zoon.*

Dit gedicht is geschreven in rythmiese trochaïese verzen van vijftien syllaben, door de cesuur verdeeld in stukken van acht en zeven lettergrepen; een zeer gewoon metrum in die tijd [2]. Zoals men weet, komen in de Middeleeuwse Latijnse poëzie, naast min of meer korrekte quantiterende, op klassiek model geschoeide gedichten, een groot aantal zogenaamde „rythmi" voor, waarin de vroegere quantiteitsverschillen geheel of gedeeltelik werden verwaarloosd en waarbij de cadens van het vers werd verkregen door het aksent. Na de herleving der klassieke studieën onder Karel de Grote worden wel de metriese gedichten talrijker, maar de rythmiese poëzie blijft voortbestaan [3]. Zij is de direkte, ongedwongen, spontane uiting van

---

[1]) Zie Du Cange, i. v. *Tarchan.*

[2]) W. Meyer [aus Speyer], *Gesammelte Abhandlungen zur Mittellateinischen Rythmik*, I, 32, 208.

[3]) *Grundris der roman. Philol.*, II, 151.

het gemoed, zij is de vorm waarin de dichter zich richt tot het volk, zij is niet, zoals de pseudo-klassieke verskunst, werk van de studeerkamer.

Ook aan andere eigenaardigheden zien wij dat dit „Avarenlied” voor het grote publiek bestemd was; het heeft allerlei gemeen met het volkslied. Er wordt veel in gesproken, weinig verhaald; voorbereidingen en overgangen zijn weggelaten (bijvoorbeeld tussen koeplet 5 en 6), letterlike herhalingen zijn talrijk (*rex catholicus*, vs. 5 c, en *princeps catholicus*, vs. 7 c; *satis pavens*, vs. 6 a, en *satis forte* vs. 6 b; *montes*, *silvas atque colles*, vs. 8 a en 11 c), en het Latijn is niet overal klassiek [1]). De in die tijd geliefde woordspelingen ontbreken niet (*accintus*, vs. 5 a en *accingens*, vs. 5 c; *depopulare populum*, vs. 8 b).

De historiese gebeurtenis die in dit lied wordt bezongen, is ons van verschillende zijden medegedeeld [2]). In 796 werd Pepijn, koning van Italië, door zijn vader met Italiaanse, Beierse en Alemanniese troepen tegen de Avaren gezonden, nadat het vorige jaar Erich van Friaul hun reeds een gevoelige slag had toegebracht en vele hunner door roof verzamelde schatten had medegenomen. Pepijn drong hen over de Theiss terug, ontnam hun de rest hunner rijkdommen en stuurde die, evenals Erich had gedaan, naar zijn vader. De koning der Avaren, Kagan geheten, kwam Pepijn met zijn groten te gemoet [3]).

Noch van de vrouw van de koning noch van zijn raadgever Unguimeri [4]) is in de oude annalen sprake. De mogelikheid bestaat dat de dichter biezonderheden wist die aan de kroniekschrijvers onbekend waren. Ik maak echter opmerkzaam op de

[1]) *vestem de ara*, vs. 3 *a* — *muliebribus*, vs. 3 *c* — *mulieri* met accent op *e*, vs. 6 *c*; een persoonlike werkwoordsvorm ontbreekt; *dicens* moet als zodanig dienst doen. — Ik weet niet of de oorspronkelike lezing van het hs., vs. 8 *c*, nl. *silvis*, het recht geeft om *montes* en *colles* als dativi te beschouwen, zoals ik in mijn vertaling deed. — Is *adorare*, vs. 9 *b*, een imperativies gebruikte infinitief? — *tibi*, vs. 12 *a*, uitgesproken als *ti*? — *victoriam de paganis*, vs. 13 *c*.

[2]) Zie Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, II, 2, 316.

[3]) *Ann. Laureshamenses* (S. S., I, 37), *Ann. Laurissenses* (S. S., I, 182).

[4]) Volgens een hypothese van Seemüller zou de naam eigenlik *Inguiomar* zijn. Zie v. Winterfeld, *l. l.*, p. 56.

alliteratie van de naam der koningin *Catuna* met die van haar gemaal *Cacanus*. Hierop kom ik terug, evenals op het ten tonele brengen der koningin.

Versus de bella quae fuit acta Fontaneto [1].

1. *Als in de vroege ochtend de morgenstond de akelige nacht scheurt — het was geen Zaterdag, maar Saturnus' vat* (? Saturnus dolium) — *verheugt zich de goddeloze demon over de vredebreuk tussen de broeders.* 2. *De strijd roept, hier en daar ontstaat een gevecht, de ene broeder maakt de dood voor de andere broeder gereed, de oom voor de neef, en de zoon bewijst zijn vader hetgeen deze niet heeft verdiend.* 3. *Een erger slachting was er niet op het veld van Mars: de Kristenwet wordt overtreden door de stroom van bloed, waarover de troep der duivelen en de muil van Cerberus zich verheugen.* 4. *De machtige hand Gods heeft Lotharius beschermd, en deze overwinnaar streed krachtig met zijn scharen: als de anderen zó hadden gevochten, dan zou er spoedig vrede zijn. Evenals eertijds Judas de Heiland verried, zo hebben Uw aanvoerders U, o Koning, door het zwaard verraden: pas op dat gij, o lam, niet wordt bedrogen door de wolf die vooruitgaat (?).* 6. *De landlieden noemen Fontenay de bron en ook de stad waar moord en verwoesting [plaats grepen]. Velden, bossen, de moerassen zelf worden hard van het bloed der Franken* [2]. 7. *Dat gras bevochtigt noch dauw noch slagregen noch zachte regenbui meer, waarop de krachtigen zijn gevallen, de grote kampvechters, die door vader, moeder, zuster, broeder en vrienden worden beweend.* 8. *Deze misdaad die ik in rythmiese verzen heb geschreven, heb ik, Angilbertus,*

---

[1] *Poetae lat. aevi Carol.*, II, 138; du Méril, *l. l.*, p. 249. Metriese vertaling van v. Winterfeld, *l. l.*, p. 51.

[2] Ik wijzigde de interpunktie aldus:

... ubi strages et ruina; Francorum de sanguine
orrent campi, orrent silvae, orrent ipsi paludes.

gezien, en strijdende met anderen ben ik de enige die is overgebleven op de eerste slaglinie van het front. 9. *Ik heb beneden in het dal geschouwd en naar de top van de bergrug (?), waar de machtige koning Lotharius zijn vijanden versloeg, die vluchtten tot de stad aan de rivier (?).* 10. *Aan de zijde van Karel en eveneens aan de kant van Lotharius zijn de velden wit van de linnen klederen der gedoden, evenals zij in de herfst plegen wit te zijn van de vogels.* 11. *Deze strijd is geen lof waard en moge niet melodies bezongen worden: mogen Oosten, Zuiden, Westen en Noorden hen bewenen die daar zijn gedood.* 12. *Vervloekt zij die dag, die niet moet worden medegeteld in de jaarkring, maar weggevaagd uit elks herinnering: moge de glans van de zon, de dageraad en de schemering aan die dag ontbreken.* 13. *O bittere nacht, al te vreselike, waarin kampvechters zijn gevallen die door vader, moeder, zuster, broeder en vrienden worden beweend.* 14. *O rouw en smart, de doden zijn naakt; gier, raaf en wolf verslinden gulzig hun vlees: zij slaan overeind (?), zij hebben geen graf, het lijk ligt ontvleesd (?).* 15 *Niet verder beschrijf ik het geween en gejammer: laat een elk, zoveel hij kan, zijn tranen bedwingen en laten wij de Heer bidden voor hun zielen.*

De versvorm van dit gedicht is dezelfde als die van het voorgaande. Met de volkspoëzie heeft het deze trek gemeen, dat verzen letterlik worden herhaald (vs. 7 b en 7 c zijn dezelfde als 13 b en 13 c). Dat de dichter vermeldt dat hij zelf soldaat is of aan de slag heeft deelgenomen, is in historiese liederen niet ongewoon [1]). Is Angilbert dus werkelik soldaat, niet geeste-

[1]) In Leroux de Lincy:

Celuy qui ha faict la chanson
Est un souldart, je vous asseure,
Estant en Metz en garnison,
Nuit et jour coucher (*l.* *couché*) *sur la dure,*
Endurant aux piedz grand froidure,
Voyant les ennemys si pres... (II, 193).

like? Deze konkluzie zou overijld zijn. Ermoldus Nigellus, van wie zo straks uitvoeriger melding zal worden gemaakt en die tot de geestelike stand behoorde, zegt bij de beschrijving van een gevecht:

Hac egomet scutum humeris ensemque revinctum
Gessi... [1])

Zodat reeds toen Jean des Entommeures en bisschop Turpijn voorgangers hebben gehad. Dat dit evenwel iets ongewoons was, tonen de verzen die, bij Ermoldus, onmiddellik op de aangehaalde volgen. Toch was ook Angilbertus zonder twijfel een „klerk", hetgeen o. a. blijkt uit de eigenaardige vermenging in dat gedicht van namen der heidense mythologie met kristelike theologie.

De vermelding van de dag waarop de veldslag heeft plaats gehad is eveneens een eigenaardigheid van veel historieliederen [2]).

Het Latijn van Angilbert is verre van korrekt [3]).

Celuy qui a fait la chanson
Est un des enfans de Lyon
Qui commandoit dedans Pontoise
A une bande Lyonnoise (II, 456).

Qui a faict la chanson? C'est un soldat françois
Qui a tousjours porté les armes pour ses roys (II, 503).

Vgl. v. Liliencron, *o. l.*, p. 37 (waar een „lanzknecht gut" zich als de maker van een gedicht noemt) en Wright, *Political Poems and Songs*, p. XXVI en 97.

[1]) *In honorem Hludowici* liber IV, vs. 135 (in *Poetae lat. aevi Carol.*, II). Zie ook Nisard, *o. l.*, I, 169: „Quidam de nostris cantilenam fecerat", woorden van Wippo, de levensbeschrijver van Koenraad de Saliër, naar aanleiding van een lied op de keizer.

[2]) Leroux de Lincy: II, 202 (lundi); I, 205, II, 190, 337 (mardi); II, 192, 342, 343 (mercredi); II, 527 (jeudi); II, 218 (vendredi); I, 246, II, 191, 343 (samedi); I, 246, II, 347, 532 (dimanche) — Nisard, *o.l.*, I, 281, 297 (dimanche); I, 283 (vendredi) — Picot, *Chants historiques du XVI siècle*: p. 15, 91 (jeudi); 15, 36 (vendredi) — Van Vloten: I, 44, 275 (Maendach); I, 78 (Disendach); I, 30 (Vrijdach) — v. d. Graft, *Middelnederlandsche Historieliederen*, p. 81 (Disendach) — v. Liliencron, *Deutsches Leben*: p. 23 (Mittwoch), p. 19 (Samstag); enz. enz.

[3]) Ik noem: *bella* fem. sg. dat in de titel en in vs. 2*a* voorkomt — *Sabbatum non illud fuit*, vs. 1*b* — *Fontaneto* accus., vs. 6*a* — *fleverant*,

Over de slag bij Fontenay (841) staan ons verscheidene berichten ten dienste [1]), die in het algemeen met elkander overeenstemmen. De geschiedenis oordeelt minder gunstig over Lotharius dan zijn partijgenoot Angilbert; terwijl in de werkelikheid Lotharius de nederlaag heeft geleden, noemt de dichter hem „de overwinnaar" geplaatst onder de onmiddellike bescherming Gods; hij jaagt zijn vijanden op de vlucht, terwijl de waarheid is dat bijzelf een goed heenkomen heeft moeten zoeken. Dat hij door de zijnen is verraden (koeplet 5), wordt door de geschiedschrijvers bevestigd.

Audite, omnes fines terre. [2])

1. *Hoort, alle landen der aarde met afschuw(?) en droefheid welk een misdaad is begaan in de stad Beneventum. Ze hebben de heilig-vroom-verhevene Lodewijk gevangen genomen.* 2. *De bewoners van Beneventum zijn saamgekomen om te beraadslagen. Tot Adalferius spraken de edelen en zeiden: „Als wij hem levend laten gaan, zullen wij zeker omkomen.* 3. *Hij [nl. Lodewijk] bereidde een zware misdaad voor in deze provincie; hij ontneemt ons ons gebied; hij geeft niets om ons; hij heeft ons meer dan eens kwaad gedaan; het is goed dat hij sterve".* 4. *Zij haalden de heilig-vrome uit zijn paleis* [3]). *Adalferius voerde hem naar de rechtzaal; gene echter [was] verheugd alsof hij de marteldood [tegemoet ging].* 5. *Sadus et Saductus kwamen naar buiten en riepen het keizerschap [van Sagdan] uit* [4]) *en de heilig-vrome zelf begon te zeggen:*

---

plusqpft. met de betekenis van een pft., vs. 7c en 13c, waarover men zie Löfstedt, *Philolog. Kommentar zur „Peregrinatio Aetheriae"*, p. 152 — *fuerunt mortui* vs. 11c — Met *proelio doctissimi*, vs. 7b en 13b, vergelijke men de bijnaam van de Cid in de *Gesta Ruderici Campidocti*.

[1]) Dümmler, *Geschichte des Ostfränkischen Reichs*, I, 151.

[2]) Uitg. Traube in *Poetae lat. aevi carol.*, III, 404; du Méril, *o. l.*, p. 264.

[3]) Of betekent *deposuerunt* hier „afzetten als keizer"? Maar dan is *de suo palatio* onvertaalbaar.

[4]) Du Méril leest: *invocabant imperio*, Traube heeft *inoviabant imperio* en slaat in een noot een korrektie voor.

„Als tot een dief kwaamt gij met zwaarden en met stokken. 6. Vroeger heb ik U boven allen verheven [1]*), tans echter hebt gij een plan tegen mij gesmeed. Ik weet niet waarom gij mij wilt doden. 7. Ik ben gekomen om het wrede volk [nl. de Sarracenen] te doden, ik ben gekomen om lief te hebben [nl. te verdedigen?] hetgeen behoort aan de Heiligen der Kerk Gods, om het bloed te wreken dat op aarde is vergoten. 8.* [2]*) Ik heb gezworen (?) op de heilige reliquieën Gods dat ik zelf dit rijk zal beschermen en het andere zal aanvallen (?)........* [3]*)" 9. Gene geslepene, die in werkelikheid en in naam* [4]*) een verleider is, zet zich de kroon op het hoofd en sprak tot het volk: „Daar zijn wij keizer, ik kan over U regeren". 10. Hij was verheugd over hetgeen hij had gedaan; hij wordt door de Boze gekweld, viel ter aarde. De menigte kwam naar buiten om het wonder te zien. 11. De grote Heer Jezus Christus heeft het oordeel geveld, een grote menigte heidenen kwamen in Calabrië: zij bereikten Salerno, om zich van de stad meester te maken.*

De versificatie schijnt in dit gedicht zeer verwaarloosd. Ik vermoed dat de onnauwkeurigheden voor een deel slechts schijnbaar zijn en dat, als men aannam dat het Latijn van de dichter de invloed van de volkstaal heeft ondergaan en dat hier en daar vormen uit die volkstaal zelf door de dichter zijn gebruikt — al heeft hij ze door een Latijns kleed onherkenbaar trachten te maken —, het zou blijken dat de verzen in werkelikheid niet zo inkorrekt zijn [5]). Dat wij hier te doen hebben

---

[1]) *Alleveit* kan niet juist zijn; het eenvoudigste is te lezen *allevavi*.

[2]) Dit koeplet staat in het handschrift achteraan; daar het echter met een *I.* begint en de koepletten volgens het alfabet zijn geplaatst, meen ik het hier te mogen zetten.

[3]) Een regel ontbreekt.

[4]) Ik vermoed dat dit een woordspeling is berustende op de gelijkenis van de naam van *Sagdan* — van wie hier, zoals wij zullen zien, sprake is — met *Satan*, de duivel.

[5]) Men leze: *Ben(e)fecentani s'adunarunt*, vs. 2*a* — *Adelferjo*, vs. 2*b* en 4*b* — *Ex(i)ferunt*, vs. 5*a*; de eerste syllabe is een voorslag; vgl.

met zeer onklassiek Latijn, blijkt uit de talrijke fouten tegen deklinatie en syntaxis [1]). Toch is het niet zeker tot welke natie de dichter behoorden; *pro quid causam* (vs. 6 c) doet denken aan Ital. *per che cosa*, doch *surgere consilium* (vs. 6 b) herinnert aan Oudfrans *sourdre*, in den zin van „fomenter" [2]).

Geen der drie gedichten is zo duidelik een volkslied als dit: de gebeurtenis wordt dramaties voorgesteld, overgangen en verklaringen ontbreken, zodat de zin alleen is te begrijpen wanneer men de feiten kent. De aanhef *Audite omnes fines terrae* wordt door Dümmler in verband gebracht met het begin van andere, kerkelike, rythmen en beschouwd als een navolging van Psalm XLII; wij hebben evenwel vroeger gezien dat ook het volkslied vaak op deze wijze begint [3]).

Ziehier de episode die in ons lied wordt bezongen [4]). Keizer Lodewijk II, de zoon van Lotharius I, door de paus tot

echter vs. 10*c* — *latron(em)*, vs. 5*c* — *gladiis*, vs. 5*c*, tweelettergrepig. — *sanguin(e)* vs. 7*c* — *aljum*, vs. 8*b* — *vid(e)re*, vs. 10*c* — *Dom(i)nus*, vs. 11*a* — *judicavit*, vs. 11*a*, of *judicjum* ibidem — *perven(e)runt*, vs. 11*c*. Niet te herstellen dan door willekeurige veranderingen zijn: vs. 5*a*, tweede halfregel; vs. 5*b*, eerste halfregel; vs. 6*c*, eerste halfregel (Dümmler stelt voor *quidnam* te lezen); vs. 8*a*, tweede halfregel (l. *Domini reliquiae?*); vs. 11*b*, eerste halfregel.

[1]) Het is onnodig al de buigingsuitgangen van de dichter te vermelden: *Benevento civitas* (vs. 1*b*), *Lhuduicum sancto-pio-augusto* (vs. 1*c*), enz. enz. Dat wij hier niet te doen hebben met fouten van de kopist, blijkt uit vs. 7*a Generacio crudelis*, dat in de accusatief staat en toch, wegens het metrum, onaangetast moet blijven. Interessant voor de syntaxis zijn: *fuid factum*, vs. 1*b*; *comprendederunt*, vs. 1*c*, „ze hebben" voor „men heeft"; *unum consilium*, vs. 2*a*; *pro quid causam*, vs. 6*c*, zie hierboven; *sanctis*, vs. 7*b*, een „dativus possessivus"; *sanguine quod*, vs. 7*c*; *nobis regere*, vs. 9*c*; *ceciderunt*, vs. 10*b*, voor *cecidit*, vgl. hierboven p. 490, n. 3; de opvolging van praesens en imperf. of perf., vs. 9*b* en passim; het weglaten van het hulpwerkwoord, vs. 4*c*.

[2]) *Gavisum* (*gaderisum*, vs. 4*c*) heeft voortgeleefd in het Oudmilanees *zoviso* („Romania", XXX, 476).

[3]) Zie ook Leroux de Lincy, *o. l.*, II, 287: *Qui veut ouir une chanson?*; Van Vloten, II, 355: *Wie wil horen een nieu liet?*; II, 359, *Luystert toe, men sal u singhen*; II, 361, *Hoort, mans en vrouwen, dit verklaren.*

[4]) Dümmler, *o. l.*, I, 711 en vlgg.; Hartmann, *o. l.*, III, 1, 290; *Chronicon Salernitanum* (S. S., III, 467).

„imperator augustus" gezalfd, had in 866 besloten krachtig tegen de Sarracenen in Zuid-Italië op te treden. De stad Bari werd belegerd en genomen, terwijl de sultan — Sagdan noemt hem de Salernitaanse Kroniek — zich gevangen gaf. Lodewijk ging naar Beneventum om daar te verblijven, en regeerde als heer van het land, zeer tegen de zin van de hertog van Beneventum, Adelchis, die zich als meester op eigen gebied voelde. Waarschijnlik hebben er botsingen tussen de Frankiese troepen en de soldaten van Adelchis plaats gehad; verhaald wordt ook dat Angilberga, de vrouw van de keizer, zich door haar trots optreden gehaat had gemaakt; men verdacht haar ervan Adelchis te willen verjagen om Beneventum onder het onmiddellike gezag van haar gemaal te brengen. De 13e Augustus 871 werd de keizer, die niets vermoedde, in zijn paleis overvallen; drie dagen lang verdedigde hij zich in een toren en eindelik moest hij zich met vrouw en dochter overgeven. De sultan werd vrijgelaten. Maar de keizer bleef vijf en dertig dagen lang gevangen, en werd toen in vrijheid gesteld, op voorwaarde dat hij het land zou verlaten en geen wraak zou nemen over het gebeurde. Zijn bevrijding schijnt te zijn bespoedigd door een landing der Sarracenen bij Salerno en door de nadering van Frankiese troepen.

Voordat Adelchis tot de gevangenneming van de keizer overging, had hij, volgens de Salernitaanse Kroniek, de sultan geraadpleegd: „Set antequam Adelchis memoratus princeps eum apprehenderet, consilio exinde expetit a praedicto Sagdane, Agarenorum rege, quit unc in carcere tentus erat, utrum apprehenderet et urbe eiceret imperatorem an non, ipse praediceret. Cui Sagdan: „Nequaquam talia facito, quia, quantum conicere valèo, minime me Agareni praetermittunt, sed indesinenter perquirunt". Ad haec princeps: „Confiteor", quia pluribus praedicta re innotuit. At Sagdan, *ut erat sagacissimus*, in hunc modum verba deprompsit: „Quod inchoasti perfice, ne forte consilium promulgetur" [1]). De sultan moet dus in het

[1]) *O. l.*, p. 528.

drama een rol hebben gespeeld; hij schijnt, zonder Adelchis te hebben aangezet de keizer gevangen te nemen, hem toch niet daarvan te hebben teruggehouden, toen hem eenmaal gebleken was dat de hertog reeds aan meerderen over zijn plan had gesproken.

De voorstelling die het lied geeft van hetgeen in Beneventum is voorgevallen, wijkt zeer ver af: de legende is aan het werk geweest; de keizer wordt voorgesteld als een heilige die verlangt naar het martelaarschap; de sultan — die niet wordt genoemd, maar wiens identiteit vaststaat door de kenschetsing van *callidus*, die zo wonderwel overeenkomt met het *sagacissimus* van de kroniek en die ook in deze laatste en elders als „tentator" wordt geschilderd — streeft voor zichzelf naar de keizerskroon en sterft op het ogenblik dat hij zich die op het hoofd zet. Het is een ware roman, en, als dit alles werkelik zo geschied was, dan zouden de Annalen er zeker wel over hebben gesproken. Histories bevestigd worden eigenlik alleen de gevangenneming, de inval der heidenen (vs. 11 b en c), de titel (*sanctus pius*) *augustus* van de keizer en de slimheid van de niet-genoemde sultan.

Ik vestig in het biezonder de aandacht op de personen van Adalferius (vs. 2 a en 4 b) en van Sadus en Saductus (vs. 5 a). Adalferius speelt in het gedicht een rol die eigenlik aan Adelchis schijnt toe te komen; het zou toch natuurlik zijn dat de „principes" zich met hun klachten tot hun heer wendden; du Méril veranderde dan ook vs. 2 a in *Adalgiso loquebantur* (maar voor vs. 4 b slaat hij geen wijziging voor). Wie deze Adalferius kan zijn, is duister. Dümmler onderstelt dat het een schoonzoon van Adelchis was. Men zou ook kunnen vermoeden dat er een naamsverwisseling heeft plaats gehad met Dauferius, de neef van Guaifier van Salerno, die een tijd lang heer van Salerno is geweest[1]). Nog raadselachtiger zijn Sadus en Saductus, wier aandeel in de samenzwering uit het duistere vers

[1]) *Chron. Salern.*, p. 518. In de *Catalogus reg. Langob. et Ital.* wordt een Dalferius genoemd, die samen met Adelchis te Beneventum zou hebben geheerst.

waarin zij worden vermeld, niet blijkt. Volgens een eerste onderstelling van Traube zou in het (korrupte) vers de naam van de sultan verborgen zijn en reeds Muratori had dit vermoed [1]); doch in een appendix vermeldt Traube dat deze namen voorkomen als toebehorende aan voorname mannen uit Capua en Beneventum [2]). Inderdaad wordt gesproken van edelen „e genere Saluctorum", en elders komt een „Sadi, cognatus Atenulfi" voor. Ik stel hiertegenover dat, volgens het gedicht, die beide personen eerder aanhangers van de sultan zijn dan van Adelchis; verder, dat *Zado* een Sarraceense naam is, die o. a. bij Ermoldus Nigellus staat en inderdaad Arabies is; en eindelik dat de beide namen allitereren. Grimm had dit reeds beschouwd als een aanwijzing dat wij hier te doen hebben met twee mythiese personen [3]). Zonder zó ver te gaan, zou men door het feit der alliteratie tot het vermoeden kunnen worden gebracht dat deze personen een creatie zijn van de dichter van ons lied [4]).

Ter wille van mijn betoog moet ik, alvorens deze historiese liederen in verband te brengen met de „chansons de geste", nog een ogenblik stilstaan bij een metries gedicht, dat dus wel een geheel ander karakter heeft en voor een ander publiek was bestemd, maar dat ons in staat stelt onze kennis dier liederen uit te breiden.

Ermoldus Nigellus heeft in 826 vier boeken elegiese verzen geschreven ter ere van Lodewijk de Vrome, met de bedoeling de verloren gunst van deze vorst te herwinnen [5]). Hij beschrijft

---

[1]) du Méril, *o. l.*, p. 265, n. 2.

[2]) Vgl. Hartmann, *l. l.* p. 308.

[3]) Grimm, *Altdeutsche Wälder*, II, 38, geciteerd door du Méril, *l. l.*

[4]) Hartmann's voorstelling van de zaak is wel wat al te weinig aarzelend: „Am 13 Augustus 871 wurde der ahnungslose Kaiser von einer Schar, an deren Spitze drei vornehme Männer aus Benevent Saducto, Sadi und, wie es scheint, der Schwiegersohn des Adelchis standen, im Schlafe überfallen". Nergens staat dat Sado en Saductus Adalferius vergezelden op zijn tocht naar het paleis waar de keizer verblijf hield.

[5]) Zie de titel, hierboven p. 490, n. 1.

daarin verschillende episoden uit Lodewijks leven: de belegering der Sarracenen in Barcelona (801), de kroning van Lodewijk door Karel de Grote (813), zijn troonsbestijging (814), het bezoek van paus Stephanus aan Lodewijk (816), de oorlog tegen de Bretons en hun aanvoerder Murman (818), een tweegevecht tussen Bero en Sanilo (822), de bekering van de Koning der Noormannen Herold (823) en diens bezoek te Ingolsheim (826).

Ph.-Aug. Becker heeft over het verhaal der belegering van Barcelona opgemerkt [1]) dat Ermoldus veel biezonderheden verhaalt die histories niet zijn bevestigd. Niets bewijst echter volgens hem dat deze biezonderheden aan populaire heldenliederen zouden zijn ontleend. „De *Carmina in honorem Hludovici Caesaris* blijven het werk van een hofdichter, die de geschiedenis van zijn tijd epies heeft beschreven, met de bedoeling zijn vorst te eren. De gebeurtenissen en de handelende personen waren nog algemeen bekend. Wat Ermoldus niet zelf heeft gezien of van ooggetuigen vernomen of misschien ontleend aan berichten die ten tijde van de gebeurtenissen zijn opgeschreven, is poëtiese versiering van een voor zijn tijd begaafd dichter. En in de beschrijving van de verovering van Barcelona is het dichterlike deel groter dan het historiese."

Inderdaad, ongewettigd zou de veronderstelling zijn dat, reeds vóór Ermoldus, in het Frans geschreven volksliederen in omloop waren — want op zodanige doelt Becker. Maar aan de andere kant, is het aan te nemen dat de dichter, bij het schrijven van zijn werk, zich zou hebben kunnen onttrekken aan de invloed der in zijn tijd, naar wij zagen, verspreide Latijnse rythmiese liederen? Weliswaar vermeldde ik er slechts drie, maar er zijn er veel meer geweest. Juist het feit dat Ermoldus het met de ware toedracht der gebeurtenissen niet zo nauw neemt, bewijst dat, al koos hij voor zijn gedicht een klassieke vorm, zijn opvatting van de taak eens historiedichters dezelfde was als die

---

[1]) Ph.-A. Becker, *Die altfranzösische Wilhelmsage* (1896), p. 10 en vlgg.

van de zanger van de slag bij Fontenay en van de gevangenneming van Lodewijk II. Het zou integendeel moeielik te begrijpen zijn dat men in poëtiese werken uit dezelfde tijd, handelende over analoge gebeurtenissen, geen punten van aanraking vond. En het is dus a priori waarschijnlik dat procédés der historieliederen ook door Ermoldus zijn gebruikt. Inderdaad is dat zo. Wèl zijn deze niet altijd met zekerheid als zodanig te onderkennen.

Ermoldus wil alleen gebeurtenissen uit zijn eigen tijd beschrijven (I, vs. 65); hetgeen vroeger is gebeurd en hem minder goed bekend is, laat hij over aan de studie der geleerden (vs. 66); wij zagen trouwens dat hij één der veldtochten van Lodewijk zelf heeft medegemaakt. Zo geeft ook de dichter van het historielied zijn eigen visie van de feiten. En evenals deze gaarne zijn verhaal nauwkeurig dateert, zegt Ermoldus ons dat de poorten van Barcelona zich op een Zaterdag voor de Fransen zouden hebben geopend (I, vs. 529); doch deze biezonderheid schijnt door hem zelf te zijn bedacht [1]). In de strijd van de Franken met de Bretons speelt de vrouw van de Brittenkoning Murman een rol; volgens Ermoldus zou zij het zijn geweest die haar gemaal had overgehaald tot het aangaan van de strijd; door liefkozingen zou zij haar doel hebben bereikt [2]). Deze „mulier funesta", waarvan Einhard niet rept, herinnert ons de „maledicta coniux" van de koning der Avaren in het *Avarenlied* en de vrouw van keizer Lodewijk in de kroniek van Salerno. Zou het ook kunnen zijn dat de geesteliken die deze liederen en verhalen maakten, gaarne de gelegenheid hebben aangegrepen om

---

[1]) Densusianu, *Prise de Cordres et de Sebille*, p. XXVII, noot, noemt dit: „un détail purement fantaisiste".

[2]) *Iam iam cunctantem Wichar* [de onderhandelaar der Franken] *sermone polito*
Coeperat atque minis flectere rite datis
Mente venenata thalamo cum perfida coniunx
Murman ad amplexus more superba petit;
Oscula prima genu libabat, et oscula collo,
Oscula dat barbis, basiat ora, manus.
Itque redit giro, tangitque perita per artem... (III, vs. 163).

op de slechtheid en de boze invloed van de „vrouw" te wijzen? Ermoldus wijkt ook hierin van de geschiedverhalen af dat hij aan Willem van Toulouse, bij de verovering van Barcelona, een rol toewijst (I, vs. 137 en vlgg.) die in werkelikheid door graaf Rotstagnus is vervuld. De namen der Frankiese edelen (vs. 274) die aan de belegering deelnamen zijn autenthiek, in zoverre de dragers ervan aan het hof van Lodewijk waren verbonden, maar het is onzeker of zij allen wel de tocht tegen Barcelona hebben medegemaakt. En wat de Moorse aanvoerders betreft, men is het erover eens dat hun namen verzonnen zijn [1]. Naast Durzaz (I, vs. 353) worden (vs. 372—374) Habizudar, Uriz, Labirizun, Uzacus, Colizan, Gozan vermeld; het schijnt wel alsof Ermoldus de *z* als karakteristiek voor Arabiese namen heeft beschouwd, evenals wij menen ad libitum Poolse namen te kunnen smeden met de uitgang *-ski*; alleen Zadun, wij doelden er reeds op, is de werkelike naam van de verdediger van Barcelona geweest [2]. Nu kunnen deze opsommingen van het Latijnse epos zijn nagevolgd, en de talrijke gesprekken en redevoeringen die aan het verhaal van Ermoldus een zekere levendigheid geven en ons doen denken aan de dramatiese opzet der volksliederen, kunnen ook procédé's zijn, ontleend aan zijn klassieke modellen. De herhalingen van dezelfde verzen die hij zich veroorlooft [3]) laten eveneens een dubbele verklaring toe; inderdaad kon de moeite die hij had om Latijnse verzen te maken hem er gemakkelik toe brengen bij voorkeur clichés te gebruiken. Niettegenstaande de onzekerheid die op deze punten heerst, kan men toch, zoals wij zagen, door het klassieke gewaad van dit epos heen, enkele trekken van het historielied herkennen.

Een vergelijking nu van die historiese liederen met de „chansons de geste" leert ons dat deze genres belangrijke overeen-

---

[1]) Becker, *o. l.*, p. 13; Densusianu, *l. l.*
[2]) De Kroniek van Moissac noemt hem *Sathon*.
[3]) Zie de noten in de uitgave van Dümmler.

komsten vertonen. Beide zijn volkspoëzie en hebben dus dezelfde eigenschappen als deze: abrupte stijl zonder beelden, herhalingen, gesprekken, alliteraties. In beide treft ons de verbinding van kerkelike inspiratie en krijgsmansgeest, die ons in de „chansons de geste" zo eigenaardig leek: Pepijn, Lotharius, Lodewijk II zijn heiligen, zoals Karel de Grote in de Oudfranse gedichten Gods beschermeling is; de wonderen die in het *Chanson de Roland* worden verhaald vormen een tegenhanger tot de dood van Sagdan in het lied van Beneventum. Beide zijn „gezongen historie", al is „geschiedenis", zoals wij zullen zien, niet voor beide hetzelfde. In beide is de realiteit tot legende geworden, en de historieliederen weerspreken Bédiers bewering [1]), dat geschiedkundige onjuistheden die in een „chanson de geste" voorkomen het werk moeten zijn van geleerden; immers, in tijden van gebrekkige verbindingen — de oorlogsberichten die tans in België rondgaan bewijzen het — ontstaat de legende tegelijk met de gebeurtenis. De verzonnen namen bij Ermoldus en ook in het gedicht op Lodewijk II zijn te vergelijken met de lijsten van fantastiese namen der „chansons de geste"; het is een verkeerde methode, van de geschiedenis gebruik te maken om een zogenaamd „kritiese" tekst vast te stellen. Beide genres, het historielied en de „chansons de geste", gebruiken dezelfde gegevens en situaties en behandelen analoge onderwerpen: strijd tegen de Sarracenen, verwoesting van kloosters (*Gormont et Isembart*, *Raoul de Cambrai*, en daarnaast de *Versus de eversione monasterii Glonnensis* [2])), volksvergaderingen (krijgsraad van Kagan en daarnaast de beraadslaging van Marsile en zijn mannen) [3]), dodenklachten (de *regrets* der „chansons de geste" beantwoorden aan de

---

[1]) Bédier, *o. l.*, IV, 81.

[2]) In *Poetae lat. aevi carol.*, II, 146. Zie ook du Méril, *o. l.*, p. 255, n. 2: „La destruction des monastères était souvent pour la civilisation une irréparable calamité qui aurait, inspiré des élégies quand la plupart des poëtes n'eussent pas été des moines".

[3]) Vergelijk het *Avarenlied*, str. 9 en 12, met de volgende verzen uit het *Chanson de Roland*:

Latijnse rythmen ter nagedachtenis van een vorst of prelaat). En zou misschien de scène van Ganelon vóór Marsile, waarin koningin Bramimonde een rol speelt, in verband mogen worden gebracht met de echtelike tonelen die het *Avarenlied* en Ermoldus ons voor ogen stellen? In het *Chanson de Roland* is zij bij haar man als deze Ganelon ontvangt, in een Latijns gedicht op de slag van Roncevaux — waarop ik straks terugkom — werkt zij mede om de afgezant van Karel tot een verrader te maken [1]). Het is natuurlik niet uitgesloten dat zowel Kagan als Murman en als Lodewijk zich in werkelikheid door hun vrouw tot onvoorzichtigheden hebben laten verleiden, daar dat ook in die tijd wel zal zijn voorgekomen, maar toch is deze coïncidentie wel merkwaardig; in elk geval, Bramimonde is niet een historiese figuur en is dus door Turoldus òf zelf bedacht òf uit een ander gedicht overgenomen. Het zonderlinge refrein van het *Chanson de Guillaume*, dat telkens een dag van de week (Maandag, Woensdag of Donderdag) noemt, herinnert ons aan de hierboven meer dan eens besproken eigenaardigheid der historieliederen om nauwkeurig datum en dag van de bezongen gebeurtenis te vermelden. En dat de vervaardiger van het gedicht hetgeen hij verhaalt zelf heeft medegemaakt, wordt in *Raoul de Cambrai* ook getuigd van Bertolai; weliswaar mogen wij deze biezonderheid niet als een histories feit beschouwen, zoals Bédier heeft aangetoond [2]), maar, ook indien zij door de dichter is verzonnen, vormt zij een punt van overeenkomst tussen historielied en „chanson de geste”.

Ten slotte, beide genres zijn gezongen poëzie. Of de muziek

Vos li durrez urs et leons et chens (vs. 30)
D'or et d'argent quatre. c. muls cargez (vs. 32)
S'en voelt ostages....
Enveiuns i les filz de noz muilliers (vs. 40—42).

[1]) Vergelijk met de hierboven aangehaalde verzen van Ermoldus deze disticha uit het *Carmen* („Romania”, XI, 469, vs. 99):
Inque vicem dant amplexus, dant oscula multa,
Amplexusque juvant, oscula multo magis.

[2]) Bédier, *o. l.*, II, 349 en vlgg., 437 en vlgg.

der Latijnse liederen gelijkenis toonde met die der „chansons de geste" is moeielik te zeggen. Dat de Latijnse rythmiese verskunst verwantschap toont met de Franse versificatie, is bekend. In de verzameling van du Méril komt, op p. 200, een gedicht voor in paarsgewijze assonerende verzen van acht lettergrepen, en dit is het oudste Franse metrum. Van strofen die bestaan uit twee verzen, zo talrijk in de populaire liederen en waarschijnlik ook in de „chansons de geste", vindt men voorbeelden in de historiese liederen (bijv. het reeds vermelde gedicht op de verwoesting van het klooster Mont-Glonne); ook refreinen treft men er aan [1]). Daarentegen vertoont hun versbouw een grotere afwisseling dan die van de „chansons de geste", welke hoogstens twee vormen, en wel de eenvoudigste, van het koeplet hebben gebruikt [2]).

Trouwens hoe groot is, naast deze overeenkomst, het onderscheid tussen deze beide soorten van poëzie. Verschillen van afmeting: een lied van dertig of veertig verzen naast een „chanson de geste" dat er duizenden telt. Verschillen betreffende het centrum van belangstelling: de hoofdpersonen der „chansons de geste" zijn fiktieve helden uit de omgeving der vorsten, niet die vorsten zelf. Verschillen van inspiratie: in het historielied is de geschiedenis door de dichters zelf beleefd en medegeleefd, terwijl in de „chansons de geste" de geschiedenis (of pseudo-geschiedenis) van het verleden wordt behandeld, waardoor deze dus objekt van studie is, niet in de eerste plaats aanleiding tot emotie. Zonder twijfel moet men deze verschillen niet overschatten. De „chansons de geste" bevatten ook, ingelast in het verhaal, herinneringen aan contemporaine gebeurtenissen en de dichter gevoelt de vroegere gevechten tegen de Sarracenen als episodes uit een strijd die nog steeds voortduurt; en het op de voorgrond brengen van een fiktieve persoonlikheid, ten koste van de vorst die in de

---

[1]) Du Méril, *o. l.*, p. 285, 290, enz.
[2]) W. Meyer, *o. l.*, I, 34.

historieliederen wordt verheerlikt, belet niet dat, in het *Chanson de Roland*, de persoon van Karel de Grote het gedicht van het eerste tot het laatste vers beheerst. Maar daarom de verschillen weg te redeneren die tussen historielied en „chanson de geste" bestaan, wie die er aan denkt? De „chansons de geste" zijn inderdaad iets anders dan de Latijnse historieliederen. Toch kunnen deze gedichten, door de gelijkenis die zij met het jongere Franse genre vertonen, ons van nut zijn, niet om een oudere vorm in de ontwikkeling van deze dichtsoort aan de hand te doen, maar voor een minder direkt doel. De analogie tussen beide soorten van poëzie kan ons nl. misschien in staat stellen de tegenstrijdigheden die ik U deed opmerken tussen vorm en inhoud der Franse „chansons de geste" nader tot een oplossing te brengen.

IV.

Opnieuw de tegenstrijdigheid tussen vorm en inhoud. Poging ener verzoening.

In welke omgeving en door welke klasse van personen zijn de historieliederen gemaakt? Wij kunnen natuurlik de dichters dezer Latijnse gedichten niet scheiden van die der godsdienstige rythmen welke alleen door het onderwerp van de profane rythmen verschillen. Die dichters zijn geesteliken; deze alleen waren in staat Latijn te schrijven. Angilbertus, de zanger van de slag van Fontenay, was, wij hebben het reeds geconstateerd, een „klerk".

Daarmede is niet gezegd dat zij geleerden waren. Als wij horen van Latijnse werken, dan stellen wij ons onwillekeurig voor dat de makers daarvan studiemensen waren; dit nu is in de Middeleeuwen zeker lang niet altijd het geval. Het is verkeerd Latijnse en populaire kunst tegenover elkander te plaatsen

De „clercs” kwamen uit alle standen der maatschappij voort. „Het is een dwaling in het oude Frankrijk twee, elkander vijandige, kringen te onderscheiden: de leken en de geesteliken. De ware indeling is geheel van wereldlike aard: de koning en zijn baronnen, de burgers en de dorpers. En het grote gilde der „clercs”, dat leden van alle maatschappelike milieux telde, heeft juist als verbindingslid tussen die klassen dienst gedaan” [1]).

De geestelike dichters der historieliederen waren ook zangers. Paul von Winterfeld beschouwt de maker van het vers op de slag van Fontenay als een mimus die in dienst der kerk staat [2]). Het is zeker dat onder de latere „jongleurs” geesteliken waren [3]); deze zongen heiligenlevens. Nu worden in de welbekende passage van de *Summa de Pœnitentia* [4]) waar sprake is van de verschillende soorten jongleurs, de zangers van heiligenlevens gelijkgesteld met de „chanteurs de geste”. Dit was een bevoorrechte klasse en daar waar andere rondtrekkende mimen niet werden geduld, bijv. in de paleizen der geesteliken, werden zij vrij toegelaten. Zij zullen in ontwikkeling boven de akrobaten en liedjeszangers hebben gestaan die ook „jongleurs” worden genoemd.

Wat hiervan zij, mimus of rondtrekkend geestelike, zij zongen in het Latijn. Voor welk publiek? In de tijd der Merovingers zal het volk nog wel Latijn hebben verstaan. Maar ook in nog later tijd behoeft men zich het gehoor van zangers die Latijnse verzen voordragen niet uitsluitend voor te stellen als bestaande uit geesteliken en ontwikkelde leken.

Ik heb reeds gezegd dat het Latijn der historieliederen al heel weinig klassiek is; het gedicht op de gebeurtenissen van Beneventum geeft een beeld van die taal die Latijn heet te zijn, doch niet meer is dan verlatijnst Frans of Italiaans; en wie weet hoeveel ook de gedichten die ons betrekkelik korrekt zijn

---

[1]) L. Foulet, *Le Roman de Renard* (1914), p. 566.

[2]) v. Winterfeld, *l. l.*, p. 52 en 62.

[3]) Faral, *o. l.*, p. 53, noemt als voorbeeld Garnier de Pont-Sainte-Maxence.

[4]) Zie o. a. Reich, *Der Mimus* (1903), p. 813.

overgeleverd, te danken hebben aan geleerde kopisten? Het Latijn werd bovendien op z'n Frans of op z'n Italiaans uitgesproken. En ik herinner aan het sukses dat de Oudfranse „chansons de geste" hadden in Noord-Italië, waar zij voor de grote menigte werden gereciteerd, die het Frans niet verstond en toch zo ongeveer begreep wat er werd gezongen: de Oudfranse verzen werden van Italiaanse uitgangen voorzien door de jongleurs, die zich verbeeldden Frans te spreken.

Het is geen toeval dat, tien jaren na het Latijnse volkslied op de gebeurtenissen in Beneventum, door een Duitser een historics volkslied werd gedicht, niet in het Latijn, maar in het Duits. Ik bedoel het *Lodewijkslied*, gemaakt ter ere van de overwinning van Lodewijk de Stamelaar op de Noormannen bij Saucourt. Dit is een volkslied: dramatiese inkleding, toespraken, afwezigheid van overgangen en verklaringen, alles wijst daarop. In inspiratie en uitdrukking komt het overeen met de door ons behandelde Latijnse liederen: ook hier die vermenging van militarisme met mysticisme (om deze aktuele termen hier te gebruiken); de Koning doodt zijn vijanden op bevel van God. Dus, in dezelfde tijd waarin Germanen hun eigen taal gebruiken, wordt, in liederen voor een gelijksoortig publiek van Romanen gedicht, het Latijn gebezigd. Dit was toen dus in zekere zin de schrijftaal van hen wier omgangstaal uit het Latijn was ontstaan. Het oudste Franse letterkundig werk is van het einde der IXe eeuw, de vroegste Italiaanse en Spaanse gedichten dagtekenen uit de XIIIe eeuw; daarentegen heeft men Oudgermaanse zangen uit de VIIe en de VIIIe eeuw.

Misschien zou men, waar in oude teksten sprake is van *vulgaria carmina, vulgo cantatur,* mogen denken, niet alleen aan liederen in het Frans gedicht, maar ook aan Latijnse werken. Het is onnodig hier alle getuigenissen bijeen te zetten voor het bestaan van satiriese en andere Latijnse liederen uit de vroege Middeleeuwen; ik verwijs naar du Méril [1]). Ik vermeld hier alleen twee plaatsen, waar gesproken wordt van satiriese *rythmi*

---

[1]) Du Méril, *o. l.*, p. 40, n. 2; p. 234, n. 2.

vel versus en van *rhythmicae cantilenae* „quae per urbes Franciae in plateis et compitis cantitantur"; dat hiermede Latijnse gedichten worden bedoeld, zou ik opmaken uit het feit dat de, in het Frans gezongen, dansliederen waartegen van de VIe eeuw af door concilies en kerkvaders wordt gewaarschuwd, niet *cantilenae rhythmicae*, maar *canticae* worden genoemd [1]).

Als wij al deze feiten samenvatten, komen wij tot de konkluzie dat de dichters der historieliederen tegelijk deel hadden aan de hogere ontwikkeling van de geestelike stand en toch, door hun beroep, dicht bij het volk stonden, en dat hun liederen dus populair waren, doch tevens de inzichten en opvattingen weergaven van mannen die boven het geestelik peil van het volk uitstaken. Daar zij voor het volk schreven en de aandoeningen van het volk deelden, verschilt hun verhaal der geschiedkundige feiten van dat der kroniekschrijvers; het is subjektief, het streeft niet naar een door dokumenten gestaafde uiteenzetting van hetgeen is geschied, doch geeft de indruk weer die dit heeft gemaakt op hen die de gebeurtenissen hebben medegemaakt. Maar tevens zagen zij die feiten in een hoger verband.

Hoewel het gevaarlik is een parallel te trekken tussen zulke oude tijden en de geheel verschillende omstandigheden waarin wij leven, zou ik, om mijn denkbeeld te verduideliken, de mentaliteit van deze oude dichters willen vergelijken met die van een dorpspastoor die, uit het volk voortgekomen en onder het volk levende, toch, van de jaren op het seminarium doorgebracht, een hogere opvatting van het leven heeft medegenomen en een helder inzicht in de grote problemen der mensheid. Heeft hij genie of talent, dan zal hij, in de vorm die past voor zijn publiek en voor hem, preken kunnen samenstellen die door zijn eenvoudige dorpsgenoten worden begrepen en die toch ook aan meerontwikkelden stof tot nadenken zullen geven.

Hoe meer men nadert tot de XI[e] eeuw, des te minder zal

[1]) *Grundriss der roman. Philol.*, II, 444.

het Latijn voor het eigenlike volk geschikt worden, en het is waarschijnlik dat, in de IXe en Xe eeuw, alleen de eigenlike „clercs" — die men, ik herhaal het, niet moet gelijkstellen met geleerden — het publiek der geestelike jongleurs vormden [1]).

Het is zeker dat slechts een gering deel der historieliederen bewaard zijn gebleven. Veel is uit die oude tijden verloren gegaan en liederen die onder de indruk van het ogenblik waren gedicht en voor het nageslacht minder belangrijk moeten zijn geacht, werden zeker met nog minder zorg behandeld dan de overige. [2]) Des te merkwaardiger is het dat, van de VIIIe tot de XIe eeuw, een ononderbroken reeks van gedichten dezer soort tot ons is gekomen: soldatenliederen, zangen op de Duitse keizers, klaagliederen op keizer Hendrik II, op Willem de Veroveraar, op een aartsbisschop van Keulen, en zo meer [3]). En dat het zingen van liederen op gebeurtenissen en personen in zwang bleef toen de volkstaal het Latijn ook als geschreven taal had verdrongen, bewijzen o. a. het getuigenis van Hariulf (einde XIe eeuw), waarover Bédier heeft gehandeld [4]) en toespelingen in de „chansons de geste", zoals

Male chançon ja chantede n'en seit (Rol., vs. 1014).

[1]) Aan het door von Winterfeld (*l. l.*, p. 74) vermelde verhaal van Sextus Amarcius (± 1050), volgens hetwelk mimen in zijn tijd Latijnse liederen zouden hebben voorgedragen vóór een groot publiek dat van alle kanten samenstroomde, hecht ik minder waarde dan hij.

[2]) v. Winterfeld, *l. l.*, p. 57: „Aufgezeichnet haben die Mimen ihre Texte entweder überhaupt nicht, oder wenn sie es etwa getan haben, so sind ihre Aufzeichnungen spurlos untergegangen. Was wir heute davon haben, sind Niederschriften aus dem Gedächtnis, ausgehend . . . von ihrem geistlichen Publikum". Meer in het algemeen zegt du Méril, *o. l.*, p. 234, n. 2: „le petit nombre de pièces que le hasard nous a conservées ne doit donc pas nous faire regarder comme des manifestations individuelles. . . . les poésies populaires antérieures au XIIe siècle". Men bedenke ook dat veel dier gedichten slechts een lokaal belang hadden.

[3]) Du Méril, *o. l.*, p. 268, 270, 273, 279, 285, 287, 294. Het is merkwaardig dat, na de tweede helft van de Xe eeuw, ook in Duitsland Latijnse historieliederen voorkomen. Zie Chuquet, *Littérature allemande* p. 17.

[4]) Bédier, *o. l.*. IV, 83.

En zo zijn wij genaderd tot de tijd dezer gedichten, waaraan onze mededeling is gewijd. De gedachte dringt zich aan ons op dat de mentaliteit van de dichters der „chansons de geste" een treffende overeenkomst moet hebben vertoond met die van de makers der historieliederen. In beider werken toch vindt men volksgeest en hoge beschaving verenigd. Bédier plaatst de „clercs" tegenover de jongleurs; ik zou, voor de oudste tijden van het „chanson de geste", deze beiden willen identificeren en dus het geval dat voor een jonger gedicht, de *Enfances Guillaume*, vaststaat, willen uitbreiden [1]). Wel hebben wij hier niet, zoals bij de historieliederen, in de taal der gedichten het bewijs hunner klerikale oorsprong, maar juist de overeenkomsten die tussen de beide genres bestaan wettigen de veronderstelling dat beide in hetzelfde milieu zijn geboren.

Natuurlik zullen de dichters der „chansons de geste" in ontwikkeling zeer verschillend zijn geweest; daar zij zowel geesteliken waren als jongleurs, konden zij meer of minder tot een dezer beide klassen naderen; de latere „chansons de geste" zijn blijkbaar door weinig litterair gevormde jongleurs gemaakt, en het schijnt dat de oude hogere stand van zangers langzamerhand is verdwenen. Maar ook onder de vroegste „chansons de geste" is een verschil merkbaar dat zeker beantwoordt aan een onderscheid in geestelik peil der makers. De zanger van het *Chanson de Guillaume* was misschien een even groot dichter als die van het *Chanson de Roland*, hij was zeker intellektueel zijn mindere.

Met dit laatste werk is het echter biezonder gesteld: het is, zoals wij zagen, van de hand van een hoog geestelike die geen jongleur was [2]). En bij deze, zonder twijfel een geleerd man, is de tegenstrijdigheid tussen vorm en inhoud waarop wij reeds vaak hebben gewezen, biezonder treffend. Wij begrijpen best hoe iemand van zijn ontwikkeling een zo diepzinnig werk heeft gedicht; maar des te meer verwonderd het ons dat hij het kleedde in een populaire vorm. Indien wij mochten aannemen

[1]) *Ibidem* II, 353.

[2]) Tavernier in *Zeitschr. f. frz. Spr. u. Lit.*, XXXVII, 103 en vlgg.

dat zijn gedicht berust op een ouder verhaal over Roland, dan zou men die vorm als een overblijfsel van vroeger kunnen beschouwen, als een traditie.

En zo worden wij tot de vraag gevoerd, of de materie der „chansons de geste" reeds vóór de XIe eeuw is behandeld.

V.

Kloosterverhalen en volksliederen.

Op twee welbekende feiten wijs ik. Vooreerst herinner ik aan de woorden waarmede het *Chanson de Roland* in het handschrift van Oxford besluit: „Ci falt la geste que Turoldus declinet"; hoewel wij niet precies weten wat dit laatste verbum beduidt, zeker moet de betekenis ongeveer zijn: „behandelen", „bewerken" of „vertalen". Men mag nu, dunkt mij, zo scepties zijn als men wil, de mogelikheid dat Turoldus inderdaad naar een model heeft gewerkt kan niet worden weggecijferd. Tweede feit. Er bestaat een gedicht in Latijnse disticha, het *Carmen de Prodicione Guenonis*, waarvan de datum onbekend is. Over het verband tussen het *Chanson de Roland* en het *Carmen* zijn de meest uiteenlopende meningen verkondigd. Het is onnodig hierover uitvoerig te spreken [1]. Twee gevallen zijn mogelik: een van beide is de vertaling van de andere of beide komen, onafhankelik van elkaar, uit een ouder werk. De eerste veronderstelling is om twee redenen onwaarschijnlijk: er zijn zo goed als geen letterlike overeenstemmingen tussen de twee teksten en in de biezonderheden wijken zij vaak van elkaar af. Zij behandelen trouwens niet hetzelfde onderwerp: het *Carmen* spreekt van het verraad van Ganelon, de *Roland* is een der episoden van de strijd van Karel de Grote tegen de Sarracenen. Maar kan het verhaal van het verraad van Ganelon dan niet uit dit grotere

[1]) Men zie Tavernier in *Zeitschr. f. frz. Spr. u. Lit.*, XXXVII, 83 en vlgg.

gedicht zijn genomen? Neen, want dan zou men niet kunnen verklaren dat er geen enkele tegenstrijdigheid of onduidelikheid in dit uittreksel was gebleven en dat, terwijl het *Chanson de Roland* enkele biezonderheden aan klassieke heldendichten ontleent, de classicus die het *Carmen* dicht deze niet overneemt; evenmin zou men dan de zeldzaamheid van gallicismen kunnen begrijpen [1]). Dat daarentegen het *Chanson de Roland* een uitbreiding zou zijn van het *Carmen*, is ook onaannemelik, omdat er zoveel passages van het *Carmen* in ontbreken die belang hebben voor de kennis van de gemoedstoestand en de beweegredenen van Ganelon (vs. 65 en vlgg) en die juist aan de dichter van de *Roland* zeker gewichtig zouden hebben geschenen, omdat hij het psychologies probleem naar voren brengt. De verschillen betreffen vooral het begin en het slot; de beschrijving van de veldslag is in hoofdzaak gelijk. Daarom heeft de veronderstelling dat *Carmen* en *Roland* onafhankelike bewerkingen zijn van een ouder werk waarin vooral de slag in de Pyrenaeën werd beschreven, de meeste kans de juiste te zijn.

Zulk een veldslagbeschrijving bevat ook het Fragment van de Koninklike Bibliotheek te 's-Gravenhage [2]); het is een episode uit de verhalencyclus van Willem van Toulouse die, al is zij onbekend aan de Oudfranse teksten, door de namen der aanvoerders haar verwantschap daarmede toont. Volgens Suchier is dit het werk van drie scholieren die een in hexameters geschreven gedicht in proza hebben overgezet. Gaston Paris geloofde dat het naar een Frans origineel was vertaald, Ebert neemt aan dat het op mondelinge overlevering berustte; geen dezer beide onder-

---

[1]) De enige mogelik onder invloed van het Frans staande Latijnse termen, zouden zijn: vs. 96 *satis*, misschien „zeer", zoals Ofr. *assez* — vs. 126 *hostibus*, „leger", Ofr. *ost* — vs. 140 *feritas*, „fierheid"? — vs. 204 *judicare*, „als zijn mening te kennen geven in een vergadering", Ofr. *juger*. Deze enkele gevallen zijn natuurlik te weinig belangrijk om er een konkluzie uit te trekken; het spreekt vanzelf dat een Fransman, Latijn schrijvende, zich niet geheel aan de invloed van zijn moedertaal kan onttrekken.

[2]) Zie Gröber, in *Herrigs Archiv*, LXXXIV, 291; Suchier in zijn uitgave van *Les Narbonnais*, II, LXVI en 167.

stellingen is aannemelik, want aan zulke oude Franse gedichten kan men niet meer geloven, en de vele nauwkeurige details van het verhaal kunnen onmogelik van mond tot mond zijn gegaan. Oorspronkelik kan het Fragment ook al niet zijn, daar, zoals wij zagen, reeds in het werk van Ermoldus Nigellus Willem van Toulouse een hoofdrol speelt, in afwijking van de geschiedkundige waarheid; men kan toch niet aannemen dat de oorspronkelike dichter van het Fragment en Ermoldus, onafhankelik van elkander, op het denkbeeld zouden zijn gekomen om deze Willem van Toulouse tot held van hun werk te maken. Kan het Fragment dan het origineel zijn van de Oudfranse gedichten van de cyclus van Willem van Toulouse? Maar men heeft, zoals ik zeide, juist deze episode daarin niet teruggevonden. Wat hiervan zij, het Fragment is zeker ouder dan de vroegste tot ons gekomen Franse „chansons de geste" en het is Latijn.

In het Latijn nu zal zeker ook wel het gedicht zijn geschreven waarvan het *Carmen* en de *Roland* latere varianten zijn. Tavernier heeft opgemerkt dat twee eigennamen in dit laatste een Latijnse stempel dragen: *Marsilie* en *Grandonie*, die in het Oudfrans *Marsile* en *Grandoine* zouden luiden [1]). Deze vormen van het Oxfordhandschrift op rekening van de kopist te stellen, gaat niet aan, daar men van hem juist zou verwachten dat hij de oorspronkelike namen zou moderniseren. Deze zijn, bovendien, niet histories en kunnen dus niet aan een geschiedwerk zijn ontleend. Vandaar dat de enige mogelikheid is dat Turoldus ze had gevonden in een Latijns gedicht. Maar wat de inhoud van dit gedicht is geweest, daarnaar zou men alleen kunnen gissen. De bovenstaande opmerkingen doen vermoeden dat het de beschrijving van een veldslag is geweest. En men denkt aan de *Waltharius* van Ekkehard, welk gedicht ook eigenlik niet anders bevat dan de in biezonderheden beschreven gevechten van Walther tegen Gunther, Hagen en de zijnen [2]).

---

[1]) Tavernier in *Zeitschr. f. frz. Sp. u. Lit.*, XXXVII, 86.

[2]) Eckerth, *Das Waltherlied* (1909), p. 190. Behalve Gunther en Hagen, wordt geen der tegenstanders van Waltharius in de Duitse heldenliederen vermeld.

Dat, als voorlopers van het „chanson de geste" een soort van episodiese Latijnse gedichten zou hebben bestaan, zou ter verklaring dienen van het niet onbelangrijk feit dat de oudste „chansons de geste" wel een geheel vormen, doch niettemin bestaan uit een reeks gemakkelik te scheiden taferelen. Men begrijpe mij goed. Ik denk er niet aan om, zoals men vóór Bédier zou hebben gedaan, voor deze episodes oorspronkelik een zelfstandig bestaan te onderstellen; ik beschouw ze alleen als een argument ten gunste van de mening dat aan de periode der „chansons de geste" een tijdvak van kortere, verhalende gedichten kan zijn voorafgegaan. Het *Chanson de Roland* staat ook hierin hoger dan de andere werken van dezelfde soort, dat de delen van het verhaal er nauwer ineen zijn gevlochten. Maar het *Chanson de Guillaume* wordt gevormd door een reeks van tonelen die zich wèl om een centraal gegeven groeperen, doch die vrij onhandig samen zijn verbonden; de *Voyage de Charlemagne* bestaat uit twee verhalen, die weinig met elkander hebben te maken; de *Couronnement de Louis* laat zich zonder moeite splitsen in vier of vijf „branches", en het *Chanson d'Antioche* behandelt slechts één bedrijf van de eerste kruistocht.

Deze episodiese werken — die licht verloren moeten zijn gegaan, daar zij voor een beperkt publiek en een bepaald klooster waren geschreven — zouden dan, wat de vorm betreft, naar klassiek voorbeeld zijn gemaakt. De onderwerpen, geïnspireerd door de legendariese nationale overlevering, zouden òf door de dichters zijn verzonnen òf zijn ontleend aan oudere Latijnse werken die, zoals het epos van Ermoldus en de *Gesta Berengarii*[1]), ten tijde der gebeurtenissen waren geschreven. En de „chansons de geste" zouden dan, ten slotte, berusten op episodiese gedichten als het origineel van het Fragment van den Haag, en in sommige gevallen ook die oudere epiese werken hebben gebruikt: het *Chanson de Roland* gelijkt hier en daar op het gedicht van Ermoldus, zodat men reeds spreekt van ont-

[1]) Zie over de *Gesta Berengarii*, Ebert *o. l.*, III, 141.

leningen van Turoldus aan dit laatste [1]). En ook de historieliederen zouden als drager der legendariese overlevering kunnen worden beschouwd, hoezeer ook zij tot een ander genre behoren. Al deze werken zijn in eenzelfde milieu ontstaan, d. i. de in die tijd op intellektueel en artistiek gebied oppermachtige wereld der geesteliken.

Het is van belang onze aandacht uit te strekken tot andere Oudfranse genres. Indien wij mochten aannemen dat de „chansons de geste" op oudere Latijnse verhalen berusten, dan zou men daarvoor meer dan één analogie in de Oudfranse letterkunde kunnen aanwijzen: de meest verschillende Oudfranse genres hebben hun oorsprong in de Latijnse litteratuur der Middeleeuwen en hebben daardoor, reeds bij hun eerste verschijnen, iets àfs, iets rijps. Het drama, voortgekomen uit de liturgie, bestond tot in de XIIe eeuw uitsluitend in het Latijn; van de *Reinaert*verhalen is de oudste ons bereikbare vorm Latijn [2]); de bronnen van de *Roman de la Rose* zijn zowel klassieke als middeleeuwse Latijnse werken. Maar belangrijk zijn voor ons twee genres: de heiligenlevens en het komiese theater.

De tijdgenoten maken geen verschil tussen de geest der heiligenverhalen en die der „chansons de geste" [3]); wij hebben gezien dat zij door dezelfde klasse van jongleurs werden gezongen. De oudste heiligenverhalen, het *Vie de saint Léger* en het gedicht op *la Passion* hebben, naar wij zagen, het karakter van „complaintes". Tiersot zegt hieromtrentrent [4]): „La forme du vers de huit syllabes divisé en deux parties égales, du couplet de quatre ou de six vers rimant par assonances de deux en deux, et sans refrain, est une de celles qu'on rencontre le plus fréquem-

[1]) Vergelijk bijv. Erm., II, 14, *Florida canities*, en Rol., vs. 117, *et tut flurit le chef*. Zie Tavernier, in *Zeitschrift f. roman. Philol.*, XXXVIII, 427; deze geleerde bereidt een uitvoerige studie voor, om te bewijzen dat de dichter van het *Chanson de Roland* het werk van Ermoldus heeft gebruikt.

[2]) L. Foulet, *o. l.*, Chap. VII en VIII.

[3]) Faral, *l. l.*, p. 45 en 46.

[4]) Tiersot, *o. l.*, p. 397.

ment dans les chansons narratives conservées jusqu'à nos jours par la tradition populaire.... Bien plus, les sujets traités dans les deux poésies romanes sont encore des plus familiers à la complainte religieuse, pour qui la Passion et les Vies des saints sont les mines le plus fréquemment exploitées. Les plus anciens monuments de la langue française se trouvent donc être des chansons populaires dont les traits principaux sont encore les mêmes que ceux de certaines complaintes restées jusqu'à nos jours dans la mémoire du peuple". Het verhaal van het *Leven van de H. Alexius*, dat ook ouder is dan het *Chanson de Roland*, herinnert vaak aan de oudste „chansons de geste": het is bestemd geweest om te worden voorgedragen, het geeft een grote plaats aan de rouwklachten (*regrets*), de stijl is eenvoudig en arm aan beelden. Welnu, deze populaire gedichten berusten op Latijnse „vitae" en op Bijbelse verhalen. Van Tedbalt, kanunnik van Vernon, de schrijver van *Saint Alexis*, wordt gezegd dat hij de geschiedenis van vele heiligen in het Frans heeft vertaald en ze tot „cantilenas urbanas ad quandam tinnuli similitudinem" heeft verwerkt. Wat wil dit anders zeggen dan dat de geestelike het Latijnse verhaal voor een publiek van leken genietbaar heeft gemaakt door het in de vorm van een Frans volkslied over te zetten? Welnu, dit zou ook het werk zijn geweest der makers van de „chansons de geste" indien zij werkelik een Latijns gedicht vóór zich hebben gehad, en het parallelisme van heiligenlevens met „chansons de geste" geeft steun aan deze hypothese.

Toen, in de XIe eeuw, ten gevolge van de sterke maatschappelike ontwikkeling, door de leken behoefte werd gevoeld aan een nationale litteratuur, toen zouden dus die jongleurs, tegelijk geesteliken en rondreizende zangers, aan Latijnse pseudo-klassieke kloosterverhalen die de daden der voorouders, of wat zij daarvoor hielden, verheerlikten, het karakter hebben gegeven dat ook aan hun eigen wijze van denken en gevoelen paste, nl. dat der rythmen, welke zij gewoon waren te zingen. De Latijnse verhalen transponeerden ze in de volkstoon; zij maakten ze aktueel door er biezonderheden uit eigen tijd, en

soms zelfs uit eigen leven [1]), in te vlechten, en zó zouden zij verricht hebben wat, vóór en na hen, alle grote dichters hebben gedaan, nl. zij zouden tot iets nieuws en persoonliks hebben gemaakt wat door milieu, opvoeding en studie van buiten af tot hen was gekomen.

Over de ontwikkeling van het komiese theater in Frankrijk is vóór enige jaren een studie verschenen die m. i. niet in voldoende mate de aandacht heeft getrokken; zij is van de hand van de Heer Jacobsen, wiens zienswijze ik hier resumeer [2]). Komedies in het Frans komen eerst in de XIIIe en XIVe eeuw voor. Is dit genre toen plotseling ontstaan zonder te zijn voorbereid? Maar uit de XIIe eeuw, en misschien van vroeger nog, zijn Latijnse stukken tot ons gekomen, de zogenaamde „comédies élégiaques" die, in vorm en inhoud, veel gelijken op de populaire Franse komedies der volgende eeuw. Deze Latijnse tooneelwerken zijn gemaakt, en zonder twijfel opgevoerd, door de internationale „classe des clercs", maar het schijnt dat de meeste door Fransen zijn vervaardigd. Toen zich, gedurende de XIIIe eeuw, in de steden een publiek had gevormd, ontwikkeld genoeg om smaak te hebben in tooneelopvoeringen, werden die Latijnse stukken vanzelf in het Frans geschreven; vóór die tijd waren het priesters, monniken, studenten, die het gehoor vormden.

Zou het, zo zou men kunnen vragen, in de XIe eeuw niet op dezelfde wijze zijn gegaan met de „chansons de geste"?

[1]) Tavernier, in *Zeitschr. f. frz. Spr. u. Lit.*, XXXVII, 103; in dit artikel wordt veel gefantaseerd.

[2]) Jacobsen, *Essai sur les origines de la comédie en France au moyen âge* (1910).

ARCHAEOLOGICAL
New Delhi
LIBRARY